SPÅR AV HISTORIEN – 90 KULTURMILJÖER BERÄTTAR

Program för kulturmiljövården i Sollefteå kommun 2021

Ann Renström, Gunilla Rudehill, Ola Månsson

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

	Sid
Förord	1
Program för kulturmiljövården i Sollefteå 2021	3
Sollefteås bebyggelsehistoria i korta drag	15
Utvalda kulturmiljöer i Sollefteå	59
Besök hos fyra byggnadsvårdare	327
Råd om byggnadsvård	345
Lästips	428

FÖRORD

Det vi gör i dag är framtidens historia. Det vi röjer undan av det som varit är förlorat för kommande generationer. I en kommun och kulturbygd som vår finns det miljöer och byggnader, som bättre än någon historiebok kan berätta om det förflutna och även förklara det som pågår. Redan genom att finnas där bidrar de till vår kunskap. Men genom att förklara och sätta in dem i ett sammanhang, kan de göra historien mer levande och bidra till hemkänsla och identitet.

Att bevara och vårda miljöer har inte främst museala syften eller att förhindra förändringar. I stället är syftet att uppmärksamma de värden som finns i kulturmiljön, för att undvika att man av okunnighet förstör dem och att eventuella förändringar görs varsamt. Det grundläggande för kulturmiljövård och byggnadsvård är ägarens intresse att underhålla och bruka sin fastighet.

1992 antog kommunfullmäktige ett program för kulturmiljövården. Bakom det låg ett omfattande arbete med inventeringar. Programmet trycktes 1994, reviderades och trycktes i en ny upplaga 1996. Ett trettiotal år har gått. Allt fler hus på landsbygden har övergivits. Samtidigt växer det fram ett ökat intresse för miljö- och klimatfrågor. Även pågående pandemi med ett omfattande distansarbete hemifrån har väckt tankar om att åter kunna bo på landsbygden. Kvaliteten i äldre byggnaders material gör att hållbarheten i att renovera ett äldre hus blir tydlig.

Kulturmiljökommittén gav 2019 Ann Renström, Gunilla Rudehill och Ola Månsson i uppdrag att revidera och omarbeta 1992 års kulturmiljöprogram. Detta arbete har tagit drygt två år. Ett knappt hundratal områden har under de två barmarksperioderna besökts på plats, vissa av de 68 från 1992 har fått utgå men flera har lagts till. Inget av det äldre materialet har funnits digitalt och foton är med vissa undantag nya. Historiken har kompletterats. Det äldre åtgärdsprogrammet har utvärderats och getts nya tillägg. All annan text exempelvis om gällande lagar har förnyats. Ett nytt avsnitt har tillkommit om byggnadsvårdsråd liksom reportagen om några byggnadsvårdare. Kommunfullmäktige har antagit det nya kulturmiljöprogrammet att gälla från 2022-01-01. Länsstyrelsen i Västernorrland har bidragit ekonomiskt till arbetet.

Vår förhoppning med detta omfattande material är att det ska fylla flera funktioner;

- Vara en inspiration för, ge ledning och stolthet till alla lyckliga och/eller bekymrade fastighetsägare.
- Vara ett användbart kunskapsunderlag för främst kommunens bygg- och planhandläggare.
- Ge kulturmiljökommittén många uppslag på åtgärder att arbeta vidare med.
- Vara en inspiration för kommunens invånare att ”hemestra” och upptäcka mer av hembygden.
- Fungera som en ”guidebok” för turister liksom att ge kunskap till de som verkar inom turism- och besöksnäringen.

Sollefteå i sep. 2021

Arbetsgruppen:
Ann Renström, Gunilla Rudehill och
Ola Månsson

Kulturmiljökommittén:
Paul Höglund, Mikael Sjölund,
Kerstin Franzén, Gunder Lidén, Jörgen Åslund,
Markus Spjuth och Ulf Breitholz samt
Lisbeth Boman, sekreterare och arbetsgruppens
kontaktperson

Bjursta, Multrå sn

SPÅR AV HISTORIEN – 90 KULTURMILJÖER BERÄTTAR

PROGRAM FÖR KULTURMILJÖVÅRDEN I SOLLEFTEÅ 2021

UPPDRAGET

Bakgrund

Sollefteå kommun antog 1992 ett kulturmiljöprogram (KMP). Bakom det låg ett omfattande arbete som initierades 1981 och resulterade i ett 349-sidigt dokument. Det huvudsakliga innehållet var ett åtgärdsprogram, en historik och dokumentation av 68 kulturmiljöer med råd.

Kulturmiljökommittén

Samtidigt som KMP antogs 1992 beslöt fullmäktige att:

- *Bilda en kulturmiljökommitté, som årligen följer upp kulturmiljövårdsprogrammet och ansvarar för att föreslagna åtgärder initieras och blir föremål för budgetbehandling samt leder arbetet vid revideringar av kulturmiljövårdsprogrammet i samband med att översiktsplan revideras*
- *Kulturmiljövårdskommittén bevakar och vid behov föreslår åtgärder beträffande nya aktuella kulturmiljövårdsfrågor*

Kulturmiljöfrågor är breda och täcker över flera kommunala förvaltnings- och politikområden, vars organisation också ständigt förändras. Det har därför varit en styrka att en speciell kulturmiljökommitté (KMK) haft ansvaret för att driva dessa frågor. KMK är underställd kommunstyrelsen. KMK gav 2019 uppdraget att revidera och förnya det 1992 antagna KMP till arkitekterna Ann Renström, Gunilla Rudehill och Ola Månsson, som tillika är byggnadsantikvarie, huvudsakligen verksam med kyrkrestaureringar.

Ann Renström var också den som på uppdrag sammanställde KMP 1992. Gunilla Rudehilll var då ansvarig kommunanställd arkitekt.

Arbetet med revideringen inleddes med en inventering och uppdatering av de 68 tidigare utvalda kulturmiljöerna. Vissa områden (8 st) har strukits för att de blivit så förändrade eller förfallit. Men ett flertal (26 st) har lagts till, så nu redovisas 90 olika kulturhistoriska miljöer, intressanta historiska spår från stenåldern fram till vår tid.

Varför kulturmiljövårdsprogram

Förändringarna i samhället under de senaste generationerna har gått snabbare än någonsin tidigare. Därför är det viktigt att vårda och bevara kulturlandskapet med vad det innehåller av miljöer och enstaka objekt från skilda tider. Vi måste hushålla med de tillgångar som inte kan återskapas om de en gång försvinner.

Det kulturlandskap som omger oss och som formats av människor genom tiderna har inte bara ett kulturhistoriskt värde utan också en stor social betydelse. Det berättar om såväl gångna tiders som om dagens samhälle, om sociala villkor, arbetsförhållanden, byggnadsskick, estetiska ideal m m och hjälper oss att uppleva kontinuitet och förankring i tillvaron. Kulturmiljövården är en fråga om livskvalitet och en god livsmiljö.

Det viktigaste för kulturmiljövården är att byggnader underhålls och att marken brukas varför det är ägarna av mark och hus som har en nyckelroll. Vid sidan av planering och en viss reglering måste därför den viktigaste kulturmiljövårdande uppgiften för kommunen vara att upplysa och ge råd. Kunskap och förståelse för de kulturhistoriska värdena är grunden för ett framgångsrikt arbete.

Huvudsyftet med att upprätta ett kommunalt kulturmiljövårdsprogram är att skapa intresse för och öka kunskapen om den lokala kulturmiljön, att redovisa kulturmiljövårdens intressen, att välja ut och skydda särskilt kulturhistoriskt värdefulla miljöer och objekt samt att upprätta ett åtgärdsprogram.

Gamla gymnastikhuset, Sollefteå

Eden, Junsele sn

Lidgatu, Ådals-Lidens sn

Detta omfattande kunskapsunderlag riktar sig såväl till kommunens handläggare inom bygg- och planfrågor som till byggnadsvårdsintresserade fastighetsägare. Därutöver kommer innehållet förhoppningsvis även att inspirera både kommunmedborgare och turister att upptäcka mer av kommunens intressanta historia och värdefulla miljöer.

Hantering av kulturmiljövårds-programmet

Kulturmiljöprogrammets politiska styrdokument uttrycks i målsättningen, sid 10 samt åtgärdsprogrammet, sid 12. Övriga delar kan ses som underlag för att fullfölja dessa uppdrag.

Detta program gäller från 2022-01-01 och ingår som underlagsmaterial i översiktsplanen för kommunen samt är ett kommunalt kunskapsunderlag för berörda verksamheter. En översyn bör göras regelbundet, lämpligen i samband med översiktsplanens återkommande översyn. Programmet ska följas upp av KMK.

DEFINITIONER

Kulturarv

Med kulturarv menas både de synliga spår som finns i miljön och immateriella uttryck som traditioner, idéer och värden som vi medvetet eller omedvetet övertar från tidigare generationer. Vad som betraktas som kulturarv förändras över tiden och är ett uttryck för samhällets skiftande värderingar. Varje tid bildar sig en egen uppfattning om kulturarvets innehåll och betydelse.

Kulturmiljö

Med kulturmiljö menas den av människan påverkade miljön som vittnar om historiska och geografiska sammanhang. Kulturmiljön är en viktig del av kulturarvet då den synliggör vår historia. De synliga spåren kan vara alltifrån bebyggelse och fornlämningar till stora landskapsavsnitt, som byar och odlingslandskap, städer och tätorter, industrilandskap eller skogsområden.

Det immateriella kulturarvet

Arvet efter våra förfäders tro och tankar eller namngivning av orter och landskapselement som berg, sjöar och åkrar - är en viktig dimension. Ortnamn, gamla uppteckningar av traditioner och sägner i litteratur och arkiv samt nya berättelser om forna tider av folket i bygderna - alla ger de en fylligare och roligare beskrivning av lokalsamhällenas framväxt och utveckling.

Skogens kulturarv

Skogen och skogens resurser har sedan årtusenden varit en förutsättning för människans möjligheter att överleva. Skogen har gett skydd, mat och upplevelser. Här gick korna på skogsbete och här hämtades virke till bostäder. Skogen är också bärplockning, vedhämtning, jakt, fångst och råvara till industrin. Allt detta var och är förutsättningar för människors liv och för välfärd. Spåren finns kvar i form av gravar, fångstgropar och gamla kvarstående kulturväxter. De är alla spår av människors aktiviteter under olika tider.

Fornlämningar

Fornlämningar är spår efter mänsklig verksamhet. De kan till exempel vara boplatser, gravfält, gruvor eller fångstanordningar. I kulturmiljölagen anges vad som är en fast fornlämning och därmed omfattas av lagskyddet. Fasta fornlämningar ska vara lämningar efter människors verksamhet under forna tider, de ska ha tillkommit genom äldre tiders bruk och vara varaktigt övergivna. Det anges alltså inte i lagen hur gammal en lämning måste vara för att definieras som en fornlämning. Ett skeppsvrak blir dock fornlämning först 100 år efter förlisningen.

Information om att alla dokumenterade fornlämningar finns i Riksantikvarieämbetets förteckning på www.fmis.raa.se

Landskap

Enligt den europeiska landskapskonventionen är landskap ett område sådant som det uppfattas av människor och vars karaktär är resultatet av påverkan av och samspel mellan naturliga och/eller mänskliga faktorer. Landskapet är den gemensamma livsmiljön för människor, växter och djur. Det är ett resultat av samspelet mellan människa och miljö över tusentals år. Historien kan läsas i landskapet genom de mer eller mindre synliga spåren av det förflutna som finns överallt omkring oss, såväl i det öppna odlingslandska-

Krånge, Ramsele sn

Talmansgården, Multrå sn

Gagnet, Helgums sn

pet som i skogen eller mitt i storstaden. Även i det vi kallar vildmark finns spåren.

VARSAMHET

Begreppet varsamhet

Nyckelordet för både kulturmiljövård och byggnadsvård är varsamhet. Vår byggda miljö med dess historiska avlagringar och de händelser och betydelser vi förknippar med den, är en väsentlig del av vår livsmiljö. Många forskningsresultat tyder på att människan har ett stort behov av trygghet och kontinuitet i sin omgivning.

Målet med varsamheten är att bevara det karaktäristiska och värdefulla i den befintliga miljön, och att samtidigt ta hänsyn till de människor som brukar den. Begreppet varsam har många synonymer som tillsammans förtydligar ordets innebörd.

Varsam: försiktig, aktsam, omsorgsfull, omtänksam, diskret, med respekt för det befintliga.

I byggnadsvården är varsamhet ett förhållningssätt som innebär att visa respekt för den bebyggelsemiljö vi har ansvar för. Under en del av dess livslängd är vi med om att bruka, förvalta eller anpassa den för nya behov. Troligtvis kommer någon att ta över efter oss. Det handlar om att kunna se oss själva i relation till alla yrkesskickliga och kunniga personer som utifrån sina förutsättningar och behov en gång skapade byggnaden. Nya generationer kommer att värdera våra insatser och kanske sakna det som vi för alltid tagit bort, varit ovarsamma med eller förvanskat.

Varsamhet handlar om inlevelseförmåga, om att förstå varför något är utformat som det är och att lära sig upptäcka och analysera de kvaliteter som finns i olika tiders sätt att gestalta sin miljö. Varsamhet innebär att tänka efter innan man i onödan tar bort eller förvanskar någon byggnadsdel, bara för att det innebär minst arbete eller på kort sikt är mest ekonomiskt. Kanske kan byggnadsdelen tjäna länge än, med bara en lätt uppfräschning eller reparation. Med ett varsamt förhållningssätt kan man genom att utgå från byggnadens förutsättningar skapa kontinuitet i miljön och samtidigt hushålla med våra resurser. Slutligen betyder varsamhet hänsyn till de människors åsikter och känslor, som sedan länge brukat en miljö. Kanske har den varit en väsentlig del av deras liv och minnen.

Varsamhet i byggnadsvård

Varsamhet är också ett begrepp som används i plan- och bygglagen, PBL, den s k varsamhetsparagrafen 8:14. Kravet på varsamhet gäller för alla ändringar av befintlig bebyggelse och alltså inte enbart den som bedöms som kulturhistoriskt värdefull.

Några byggnadsvårdsråd om varsamhet lyder;

- *Låt byggnaden, dess egenskaper och karaktär vara utgångspunkten för åtgärderna.*
- *Rådgör på ett tidigt stadium med de som har kunskap om byggnadsvård.*
- *Begränsa ingreppen och bevara och reparera det som fungerar. Sträva efter att tillgodose nya funktionskrav med utnyttjande av byggnadens egna möjligheter.*
- *Sök lösningar som stämmer överens med byggnadens gestaltning och tekniska utförande både i helhet och detaljer.*
- *Välj lösningar och material som underlättar ett långsiktigt underhåll och som i framtiden medger utbyte eller förnyelse utan stora ingrepp.*
- *Ett varsamt förhållningssätt förutsätter kunskap om byggnaden, lämpliga arbetsmetoder och insikt om hur projekterings- och ändringsprocessen ska utformas. Myndighetskontakter hjälper till att reda ut förutsättningarna.*

SKYDDADE MILJÖER

Riksintressen för kulturmiljövården

Genom tydliga exempel på olika historiska verksamheter och processer ska riksintresseområdena tillsammans avspegla hela landets historia. De regleras enligt miljöbalken.

Riksantikvarieämbetet har det nationella ansvaret för kulturmiljön och kulturarvet och samma ansvar på länsnivå har **Länsstyrelsen**. Den har uppsikt över riksintressena och fattar beslut om revideringar. Boverket har den allmänna uppsikten över hushållningen med mark- och vatten-

Skedom, Multrå sn

Lidgatuj Ådals-Lidens sn

Höven, Resele sn

områden. **Kommunen** ska i översiktsplanen ange hur riksintressena ska tillgodoses. Den har enligt plan- och bygglagen ansvaret för kommunens samhällsplanering med uppdraget att visa hänsyn och varsamhet för både kulturmiljön och kommunens miljö i sin helhet.

Riksintressen för kulturmiljövården inom Sollefteå kommun

- *Eden , Junsele, Bymiljö*
- *Graninge bruk, Graninge, Bruksmiljö,*
- *Gålsjö bruk, Boteå, Bruksmiljö med välbevarad 1700-talsprägel.*
- *Holm–Björkå, Överlännäs, Centralbygd.*
- *Lidgatu, Ådalsliden, Bymiljö*
- *Nämforsen, Ådals-Liden, Fornlämningsmiljö.*
- *Ramsele gamla kyrka, Ramsele*
- *Västanbäck–Kortingön, Junsele Fornlämningsmiljö*
- *Österåsen, Ed, Sanatoriemiljö*

Byggnadsminnen

Byggnader med synnerligen höga kulturhistoriska värden kan förklaras som byggnadsminnen och får särskilda skyddsbestämmelser. De regleras enligt kulturmiljölagen.

Byggnadsminnen i Sollefteå kommun;

- Gamla Apotekshuset, Sollefteå
- Gålsjö bruk, Boteå
- Holms säteri, Överlännäs
- Sollefteå prästgård, Sollefteå
- Talmansgården, Multrå
- Norrlands trängregemente, T 3
- Tingshuset, Sollefteå
- Österåsens hälsohem (f d sanatorium)

K-märkta hus

Det är ett populärt uttryck för kulturhistoriskt värdefulla byggnader men har ingen koppling till lagstiftningen.

LAGSTIFTNINGEN

Miljöbalken (MB) säger att kommunen i en översiktsplan ska förhålla sig till hur kulturmiljön i hela kommunen ska utvecklas och bevaras.

Plan-och bygglagen (PBL) anger att i all planering ska hänsyn tas till stads- och landskapsbilden samt natur- och kulturvärdena på platsen. Bebyggelseområdens särskilda historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden ska skyddas. Vidare anges att kravet på varsamhet vid ändring av byggnader gäller alla byggnader. PBL har ett tydligt demokratiskt perspektiv och det finns ett flertal paragrafer som ska säkerställa att all planering sker i öppenhet och i dialog med medborgarna.

Medan plan- och bygglagen är generell och omfattar all mark- och vattenanvändning och bebyggelse så utgår **kulturmiljölagen** (KML) från kulturminnena, det vill säga objekt med ett kulturhistoriskt värde såsom fornlämningar, byggnadsminnen och kyrkor. Den bebyggelse som skyddas genom en byggnadsminnesförklaring är ett urval som gjorts på en statlig nivå av byggnader med synnerligen höga kulturhistoriska värden. Den mycket höga kvalifikationsgränsen medför bland annat att enbart ett litet urval av landets bebyggelse omfattas av detta skydd. När det gäller fornlämningar och kyrkobyggnader tillkomna före 1940 innebär kulturmiljölagen ett skydd som omfattar i princip samtliga objekt.

Här följer utdrag ur dessa tre lagar; Länkar till hela lagtexten och mer information finns på Riksantikvarieämbetets och Boverkets hemsidor. Sök på internet efter ”fornsök” så finner du också en karta med alla fornminnen och dokumentation om dem.

MILJÖBALKEN

Miljöbalken ska enligt kapitel 1 tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. I kapitel 3 regleras vad som gäller för områden av riksintressen för kulturmiljö och i kapitel 4 för vissa stora områden, som i sin helhet är av riksintresse på grund av de natur- och kulturvärden som finns i området.

1 kap.
Miljöbalkens mål och tillämpningsområde

1 §

Bestämmelserna i denna balk syftar till att främja en hållbar utveckling som innebär att nuvarande och kommande generationer tillförsäkras en hälsosam och god miljö. En sådan utveckling bygger på insikten att naturen har ett skyddsvärde och att människans rätt

Gålsjö bruk, Boteå sn

Holm, Överlännäs sn

Apotekshuset, Sollefteå

att förändra och bruka naturen är förenad med ett ansvar för att förvalta naturen väl.

Miljöbalken skall tillämpas så att

1. människors hälsa och miljön skyddas mot skador och olägenheter oavsett om dessa orsakas av föroreningar eller annan påverkan,
2. värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas,
3. den biologiska mångfalden bevaras,
4. mark, vatten och fysisk miljö i övrigt används så att en från ekologisk, social, kulturell och samhällsekonomisk synpunkt långsiktigt god hushållning tryggas, och
5. återanvändning och återvinning liksom annan hushållning med material, råvaror och energi främjas så att ett kretslopp uppnås.

3 kap.
Grundläggande bestämmelser för hushållning med mark- och vattenområden
6 §
Mark- och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt som har betydelse från allmän synpunkt på grund av deras naturvärden eller kulturvärden eller med hänsyn till friluftslivet skall så långt möjligt skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön. Behovet av grönområden i tätorter och i närheten av tätorter skall särskilt beaktas.

Områden som är av riksintresse för naturvården, kulturmiljövården eller friluftslivet skall skyddas mot åtgärder som avses i första stycket.

4 kap.
Särskilda bestämmelser för hushållning med mark och vatten för vissa områden
6 §
Vattenkraftverk samt vattenreglering eller vattenöverledning för kraftändamål får inte utföras i ….6. Ångermanälven i…b) älvsträckan Faxälven mellan Edsele och Helgumsjön.

PLAN OCH BYGGLAGEN
2 kap.
Allmänna och enskilda intressen
6 §
Vid planläggning, i ärenden om bygglov och vid åtgärder avseende byggnader som inte kräver lov enligt denna lag ska bebyggelse och byggnadsverk utformas och placeras på den avsedda marken på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till

1. stads- och landskapsbilden, natur- och kulturvärdena på platsen och intresset av en god helhetsverkan…

Vid planläggning och i andra ärenden samt vid åtgärder avseende byggnader som inte ingår i ett ärende enligt denna lag ska bebyggelseområdets särskilda historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden skyddas. Ändringar och tillägg i bebyggelsen ska göras varsamt så att befintliga karaktärsdrag respekteras och tillvaratas.

8 kap.
Krav på byggnadsverk, byggprodukter, tomter och allmänna platser

Förbud mot förvanskning
13 §
En byggnad som är särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt får inte förvanskas.

Underhåll och varsamhet
14 §
Ett byggnadsverk ska hållas i vårdat skick och underhållas så att dess utformning och de tekniska egenskaper som avses i 4 § i huvudsak bevaras. Underhållet ska anpassas till omgivningens karaktär och byggnadsverkets värde från historisk, kulturhistorisk, miljömässig och konstnärlig synpunkt.

Om byggnadsverket är särskilt värdefullt från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt, ska det underhållas så att de särskilda värdena bevaras.

12 kap.
Byggnadsnämnden
1 §
I varje kommun ska det finnas en byggnadsnämnd.

2 §
Utöver de uppgifter som byggnadsnämnden har enligt andra bestämmelser i denna lag ska nämnden

1. verka för en god byggnadskultur

Långvattnet, Junsele sn

Ruske, Junsele sn

samt en god och estetiskt tilltalande stads- och landskapsmiljö...

7 §
Byggnadsnämnden ska ha minst en person med arkitektutbildning till sin hjälp och i övrigt ha tillgång till personal i den omfattning och med den särskilda kompetens som behövs för att nämnden ska kunna fullgöra sina uppgifter på ett tillfredsställande sätt.

KULTURMILJÖLAGEN
1 kap.
Inledande bestämmelser
1 §
Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön.

Ansvaret för kulturmiljön delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter ska visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön.

Den som planerar eller utför ett arbete ska se till att skador på kulturmiljön undviks eller begränsas.

Bestämmelserna i denna lag syftar till att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.

2 kap.
Fornminnen. Fornlämningar och fornfynd
1 §
Fornlämningar är skyddade enligt denna lag.

Fornlämningar är följande lämningar efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna:

1. gravar, gravbyggnader och gravfält samt kyrkogårdar och andra begravningsplatser,
2. resta stenar samt stenar och bergytor med inskrifter, symboler, märken och bilder samt andra ristningar eller målningar,
3. kors och minnesvårdar,
4. samlingsplatser för rättskipning, kult, handel och andra allmänna ändamål,
5. lämningar av bostäder, boplatser och arbetsplatser samt kulturlager som uppkommit vid bruket av sådana bostäder eller platser, liksom lämningar efter arbetsliv och näringsfång,
6. ruiner av borgar, slott, kloster, kyrkobyggnader och försvarsanläggningar samt av andra byggnader och byggnadsverk,
7. färdvägar och broar, hamnanläggningar, vårdkasar, vägmärken, sjömärken och likartade anläggningar för samfärdsel samt gränsmärken och labyrinter, och
8. fartygslämningar.

3 kap. Byggnadsminnen
1 §
En byggnad som har ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde eller som ingår i ett bebyggelseområde med ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde får förklaras för byggnadsminne av länsstyrelsen. Bestämmelserna om byggnadsminnen enligt detta kapitel får också tillämpas på parker, trädgårdar eller andra anläggningar.

4 kap. Kyrkliga kulturminnen
3 §
Kyrkobyggnader som är uppförda och kyrkotomter som har tillkommit före utgången av år 1939 får inte på något väsentligt sätt ändras utan tillstånd av länsstyrelsen.

I fråga om en kyrkobyggnad krävs alltid tillstånd för rivning, flyttning eller ombyggnad av byggnaden liksom för ingrepp i eller ändring av dess exteriör och interiör med dess fasta inredning och konstnärliga utsmyckning samt för ändring av dess färgsättning.

I fråga om en kyrkotomt krävs alltid tillstånd för utvidgning av tomten samt för uppförande eller väsentlig ändring av byggnader, murar, portaler, andra fasta anordningar och vegetation på tomten eller ändring av medveten gestaltning av vegetationen.

Länsstyrelsen får ställa de villkor för tillståndet som är skäliga med hänsyn till de förhållanden som föranleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen ska utföras och den dokumentation som behövs.

MÅLSÄTTNING

Det finns mål om vad kulturmiljövården syftar till. Här nedan ges några utdrag av hur de formulerats på nationell, regional och kommunal nivå.

De nationella kulturmiljömålen anger att kulturmiljöarbetet ska främja:

- *ett hållbart samhälle med en mångfald av kulturmiljöer som bevaras, används och utvecklas,*

Övra, Junsele sn

Para, Sånga sn

Ruske Junsele sn

• människors delaktighet i kulturmiljöarbetet och möjlighet att förstå och ta ansvar för kulturmiljön,
• ett inkluderande samhälle med kulturmiljön som gemensam källa till kunskap, bildning och upplevelser, och
• en helhetssyn på förvaltningen av landskapet som innebär att kulturmiljön tas till vara i samhällsutvecklingen.

Vad säger regionen och länsstyrelsen?

Utdrag ur strategiskt kulturarvsprogram för Västernorrland 2017–2020; Kulturmiljöarbete och kulturmiljövårdens verksamhet syftar till att främja kulturmiljöns värden till exempel genom att skydda, vårda, utveckla och sprida kunskap om kulturarv och kulturmiljöer.

Vision

• Kulturarvet är tillgängligt.
• Det används och utvecklar Västernorrland.
• Vi som bor och verkar i regionen känner gemensamt ansvar för allas kulturarv.
Mål
• Kulturarvet är angeläget, fler berättelser främjas och människors historiska och kulturella medvetenhet stärks.
• Kulturarvet är tillgängligt för alla och upplevs som en gemensam kunskapskälla.
• Kulturarvet är en resurs för hållbar utveckling.
• Alla samhällssektorer tar ett ökat ansvar för kulturarvet

UR SOLLEFTEÅ KOMMUNS ÖVERSIKTSPLAN
antagen av kommunfullmäktige 2017-08-28

Sollefteå 2030

• Anläggningar som stödjer det rörliga friluftslivet och besöksnäringen anpassas till kulturmiljön.
• Kulturella nätverk och aktiviteter bidrar till ökad gemenskap, stärker människor, motverkar utanförskap och främjar demokratin.

Ställningstaganden

• Inom områden som utgör riksintresse för kulturmiljön, skyddas kulturvärdena.
• Kommunen bevakar att kulturvärden skyddas inför framtiden och att påverkade miljöer återställs

Vidare anges i översiktsplanen att det finns behov att se över och revidera ett stort antal program. Under mandatperioden 2018–2022 planeras bland annat även att kulturmiljövårdsprogrammet omarbetas och läggs fram för beslut. Ett kulturmiljövårdsprogram för att

”bevara och tillgängliggöra kultur och kulturmiljöer samt öka kunskapen om och synliggöra Sollefteå kommuns historia”.

UR SOLLEFTEÅ KOMMUNS KULTURMILJÖPROGRAM 1992

I det av kommunfullmäktige antagna programmet från 1992 anges följande målsättning, som även föreslås gälla för det KMP som antas 2021. Kommunen ska verka för att:

• Låta kulturmiljövården ingå i en strävan att skapa en god livsmiljö
• Värdefulla kulturmiljöer och objekt bevaras och vårdas
• Samhällsbyggande sker med hänsyn till befintliga kulturvärden
• Kulturmiljövårdens aspekter regelmässigt beaktas i såväl fysisk som ekonomisk kommunal planering
• Genom information och rådgivning vara medborgarna behjälplig i vården av bebyggelse och yttre miljö
• Levandegöra kommunens kulturhistoria samt öka kunskapen om kulturmiljön och förståelsen för kulturhistoriska sammanhang
• De för Sollefteå speciella särdragen framhålls i kulturmiljövårdsarbetet
• Den kulturhistoriska kunskap som finns hos hembygdsföreningar och andra intresseorganisationer tas tillvara och förs vidare
• De kulturhistoriska värdena tas tillvara i ett turistiskt och näringspolitiskt sammanhang.

Gagnet, Helgums sn

Gagnet, Helgums sn

Köpmangatan, Junsele

ÅTGÄRDSPROGRAM

FRÅN 1992 ÅRS ÅTGÄRDS-PROGRAM

När Sollefteå kommuns förra kulturmiljöprogram antogs 1992 ingick en omfattande lista på önskvärda åtgärder, ett åtgärdsprogram. Det var ovanligt och framsynt att göra så. Steg för steg har mycket genomförts under den långa tidsperiod som förflutit sedan 1992. Det är kulturmiljökommittén som drivit dessa frågor.

Här följer en sammanfattad lista över 1992 års åtgärdsprogram (i kursiv stil) med kommentarer om resultatet. Listan handlar om det som är angeläget att göra förutom huvudinnehållet i hela kulturmiljöprogrammet nämligen att vårda och bevara alla de utpekade miljöerna. Flera av dessa åtgärder är fortfarande aktuella och föreslås därför stå kvar även i 2021 års åtgärdsprogram.

• *Inventering av enstaka, kulturhistoriskt värdefulla byggnader*

Kommentar: Eftersom anvisningarna då, i valet och utpekandet av värdefulla områden i kulturmiljöprogrammet, var att bara ta med sammanhängande, lite större miljöer, föll de enstaka intressanta byggnaderna bort.

Därför har några av dessa ”pärlor” dokumenterats av Ann Renström och getts ut som skrifter:

Erik-Anners i Norrmoflo, Per-Ols i Krånge (Ramsele), Kraftverket i Vigda, Österås gård, Västerflo 3:33, Talmansgården, Klippgården, Finnfors, Nordsjö 15:1 i Långsele och *Isak-Isaks i Ovanmo*

• *Råd och anvisningar i byggnadsvårdsfrågor*

Kommentar: En 8-sidig broschyr *Värt att vårda i Sollefteå kommun* sammanställdes 1997 av Ann Renström. Den trycktes och delades ut gratis.

Under några år arrangerades byggnadsvårdsdagar på hembygdsgårdarna i Sollefteå och Långsele. Där medverkade flera skickliga hantverkare som demonstrerade fönsterrenovering, smide, målning, timring, tapetlagning mm. Dessutom gavs råd och information om byggnadsvård.

• *Kategoriinventeringar*

- Per-Albin-torp
- Enkelstugor
- Fäbodar
- Lämningar efter flottningen
- Skolor

Kommentar: 2013 utgavs *Den gamla vanliga enkelstugan, om en traditionell byggnadstyp i Sollefteå kommun,* skriven av Ann Renström. Det är inte en inventering utan en intressant historik och dokumentation av flera olika typer av enkelstugor.

Inga av de övriga förslagen har genomförts av kommunen. Dock gjorde länsmuseet en fäbodinventering i länet 1999.

• *Arbetsgrupper*

Kommentar: Den ambitiösa avsikten, som inte fullföljts, var att forma grupper med en bred representation för att ta fram riktlinjer för upprustning och underhåll och även finna former för användning och utveckling av de miljöer som ovan föreslagits för inventeringar. Likartat föreslogs arbetsgrupper bildas i de riksintressanta byarna Eden och Lidgatu.

• *Utställningar och småskriftserie*

Kommentar: 1998 producerade Renströms Arkitektkontor en utställning Råd-om-huset, med byggnadsvårdsråd. Den trycktes upp i A3- och A 1-format.

En omfattande serie skrifter har producerats under årens lopp. Listan omfattar 36 titlar.

• *Skyltning*

Kommentar: En stor informationstavla har satts upp vid Kilforsens kraftverk med både en beskrivning av kraftverket och av det samhälle som byggdes, men nu är borta.

Länsmuséet liksom några hembygdsföreningar har satt upp information vid vissa kulturmiljöer.

• *Arkitekturguide*

Kommentar: Under Arkitekturåret 2001 gjorde Pär Strömberg en skrift Arkitektur i Sollefteå. Den omfattade hela kommunen. (Slutsåld)

• *Vårdplan*

Kommentar: Avsikten var att kommunen mer skulle engagera sig i länsstyrelsens och länsmuséets uppdrag att vårda fornlämningsmiljöer och då

”Stockholmshuset”, Sollefteå

Tallnäset, Ådals-Lidens sn

bredda uppdraget till landskapsvård för större landskapsavsnitt. Det har inte fullföljts.

• *Samarbete med pressen*
Kommentar: Det har skett i begränsad omfattning.

• *Byggnadsvårdspris*
Kommentar: Samhällsbyggnadsnämnden inrättade ett miljöpris som även omfattade insatser inom kulturmiljövård. Det gavs exempelvis till ägarna av Erik Anners´i Norrmoflo.

• *Samarbete med skolan*
Kommentar: Det har skett i begränsad omfattning.

• *Kommunens fastigheter*
Kommentar: Ett seminarium har ordnats för berörda kommunala tjänstemän.

• *Byggnadshytta*
Kommentar: Detta omfattande uppdrag var att samla och försälja begagnat byggnadsmaterial, nytillverkning av byggnadsdelar till gamla hus och utbildning i äldre byggnadshantverk. Det har inte fullföljts av kommunen, dock i viss mån av andra parter.

• *Kommunal kulturmiljökompetens*
Kommentar: Önskan var att någon på kommunal nivå skulle driva kulturmiljöfrågor och förverkliga kulturmiljöprogrammet i samverkan med ansvariga för byggnads-, kultur- och utbildnings- samt turismfrågor. I viss omfattning kunde dessa tjänster i ett inledande skede köpas av länsmuséet. Fram till 2014 fanns en anställd kommunarkitekt som i viss mån hanterade dessa frågor och då var sekreterare i kulturmiljökommittén. Under perioden 1974 – 2013 drevs dessa frågor av Gunilla Rudehill. Således har den kommunala kulturmiljökompetensen i stället minskat.

• *Fäbodprogram*
Kommentar: Ej genomfört. Förutom det fåtal fäbodar som tagits upp i kommunens kulturmiljöprogram så önskades en arbetsgrupp och dokumentation av övriga fäbodar samt ett program för bevarande och utvecklingsmöjligheter.

• *Råd för hembygdsgårdar*
Kommentar: Ej genomfört.

• *Miljöprogram*
Kommentar: Miljöprogram har upprättats för riksintresseområdena Eden och Lidgatu. De skickades tillsammans med en kulturhistorisk byggnadsinventering av respektive by ut till samtliga fastighetsägare.

• *Informationsbroschyr*
Kommentar: De tre broschyrerna Vägar till kulturskatter av Ann Renström trycktes i en stor upplaga och ger en enkel och god översikt av våra intressanta kulturmiljöer, fler än de som anges i kulturmiljöprogrammet. Den lämpar sig väl att publiceras digitalt, vilket tyvärr ännu inte skett.

• *Fjällbyinventering*
Kommentar: Här har den mycket stora och unika insatsen gjorts. Under många år dokumenterade Ann Renström kommunens flesta fjällbyar, skogsbyar, utbyar. Kärt barn har många namn. Någon hyllmeter av pärmar med fotografier och intervjuer av de som ännu var bofasta där och kunde berätta om sina hemmiljöer och liv blev grunden till dels olika publikationer samlade sockenvis dels till boken Skogsbyar, 2006. Boken rönte stor uppskattning, liksom även de seminarier som arrangerades i Ramsele kring den.

• *Älvens historia*
Kommentar: Boken I ådalarna, 2012 är en ”syskonbok” till Skogsbyar. Den bygger också på Ann Renströms kvartssekellånga utforskande av kommunens byggnadstradition och den lokalhistoria som hör samman med bebyggelsen och kompletterar rent geografiskt Skogsbyar. Bokens underrubrik är gårdar, hus och människor. Därmed speglar den inte specifikt älvens historia, som rubriken anger utan mer livet och bebyggelsen längs kommunens älvsystem.

En tredje ”syskonbok”, Sollefteå stad 100 år, pusselbitar från ett sekel, sammanställd av Gunilla Rudehill gavs ut 2017. Den avrundar kommunens geografiska täckning och berättelse om kommunens intressanta bebyggelse och historia.

Tallnäset, Ådals-Lidens sn

Österåsens Hälsohem, Eds sn

Norr-Moflo, Ådals-Lidens sn

• *Skogsbrukets kulturhistoria*
Kommentar: Inte heller här har rubrikens förslag dokumenterats specifikt. Men i de tre ”syskonböckerna” och flera av de övriga publikationerna beskrivs skogsbrukets kulturhistoria indirekt.

• *Videofilmning*
Kommentar: Har inte fullföljts.

• *Säkerställande- och andra åtgärder i de utvalda kulturmiljöerna*
Kommentar: De 68 utvalda kulturmiljöerna i 1992 års kulturmiljöprogram försågs med omfattande och ambitiösa riktlinjer och förslag på åtgärder. I den översyn som nu gjorts och vi presenterar på annat ställe har vissa områden utelämnats (och andra tillkommit). Vi kommenterar där i allmänna ordalag vad som skett sedan dess.

För många miljöer har tyvärr avfolkningen och övergivandet av bebyggelsen lett till ett stort förfall. Dock bedömer vi att den omfattande dokumentationen och andra åtgärder som beskrivits i utvärderingen ovan har väckt intresse för vår byggnadstradition även om det kan vara svårt att mäta resultatet. Vår avsikt med de nu aktuella råden är att de ska vara mer lättbegripliga och nåbara. Mycket i vår tid talar också för ett ansvar och intresse att ta till vara kvaliteter och ett hållbarhetstänk runt byggnadsunderhåll.

2021 ÅRS ÅTGÄRDSPROGRAM

• Utreda möjligheterna att överta och bevara Ann Renströms *fotografier och arkivmaterial* rörande Sollefteå kommun.

• *Publicera på hemsidan* Ann Renströms redan digitaliserade skrifter rörande Sollefteå kommun.

• *Kommunal antikvarisk/byggnadsvårdskompetens,* dels sakkunnig dels ökad kunskap för övriga bygghandläggare. Fram till 2014 har det funnits en kommunal arkitekt som kunnat driva dessa frågor.

• *Dokumentation av:*
- Kommunens kraftverk
- Stenarbeten
- Kommunens förhistoria, inkl senare rön om Nämforsen, hällmålningar och samiska lämningar.
- Kommunikationer; broar, färjor, flottningsleder (timmerrännor), järnvägar m m.

• *Byggnadsvårdsdagar, demonstrationer, rådgivning*

• *Kurs i byggnadsvård på byggprogrammet i skolorna. Information sprids om Kramfors byggnadsvårdsutbildning på Träakademien.*

• *Nätverk/lista av lokala byggnadsvårdshantverkare.*

Flera av de åtgärder som anges i KMP 1992 är allmängiltiga och föreslås kvarstå. Vissa är inte fullföljda och andra är ständigt aktuella. Ur KMP 1992 föreslås därför följande åtgärder stå kvar:

• *Inventering av enstaka, kulturhistoriskt värdefulla byggnader*

• *Råd och anvisningar i byggnadsvårdsfrågor, broschyr.*

• *Utställningar och småskriftserie*

• *Skyltning*

• *Samarbete med pressen*

• *Samarbete med skolan*

• *Videofilmning*

• *Älvens historia*

• *Nytryck och komplettering av arkitekturguide.*

Norrmoflo vid Fjällsjöälven, Ådals-Lidens socken.

SOLLEFTEÅS BEBYGGELSEHISTORIA I KORTA DRAG

FÖRHISTORISK TID

DET RÖRLIGA FÅNGST- OCH JÄGARFOLKET

För ca 10 000 år sedan täcktes Ångermanland ännu av ett tjockt istäcke, inlandsisen. Några hundra år senare hade isen börjat smälta undan och klimatet blivit sådant att växter, vilt och slutligen människor kunde börja vandra in över landet. När den väldiga istyngden lättade, höjde sig landet till att börja med ganska snabbt ur havet – senare i avtagande takt, för att under de senaste 2 000 åren stiga med cirka 1 cm per år och för närvarande 0,8 cm per år. Efter ca 6800 f Kr var hela Ångermanland så gott som isfritt och utgjordes

Den förhistoriska tiden i Norrland brukar delas in i sten-, brons- och järnålder:

Stenålder ca 8000–1800 f Kr
- mesolitikum ca 8000–4200 f Kr
- neolitikum ca 4200–1800 f Kr

Bronsålder ca 1800–500 f Kr

Järnålder ca 500 f Kr–1050 e Kr
- förromersk järnålder ca 500 f Kr–år 0
- romersk järnålder ca år 0–400 e Kr
- folkvandringstid ca 400–600 e Kr
- vendeltid ca 600–800 e Kr
- vikingatid ca 800–1050 e Kr

Den historiska tiden börjar med medeltiden och skriftliga källor.

Medeltid ca 1050–1500 e Kr

Nyare tid ca 1500–

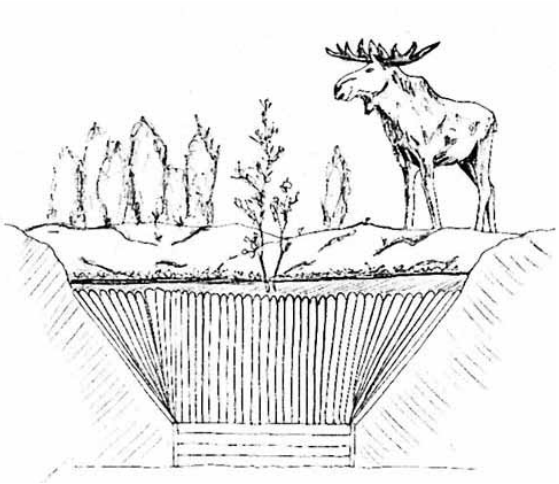

Principskiss av en älgrop.

Hälllmålning i Högberget, Ramsele socken. Foto: Bilddatabasen Sollefteå

av en mycket örik skärgård med smala vikar och fjordar som sträckte sig upp till Junsele och vidare in i Fjällsjö och Bodums socknar i nuvarande Jämtlands län.

Skärgården var en del av ett stort innanhav, Ancylussjön (7000–5000 f Kr), som sträckte sig från Öresund i söder till Bottenviken i norr. Klimatet var varmt och torrt. Björk och tall trivdes och spred sig över Norrland. Renen bör ha kunnat livnära sig bra i detta stäppliknande landskap.

Vid Snickerstensmon, som ligger cirka 4,5 km norr om Näsåker, har en av de äldsta boplatserna i Ådalen funnits. Redan för 8 400 år sedan, det vill säga 6400 f Kr levde människor här, intill det som då var älvstrand eller egentligen en havsvik. Eftersom landet har höjt sig ligger Snickerstensmon nu långt in i skogen, intill en myr.

Efter ca 6000 f Kr och fram till ca 3000 f Kr fick vi ett varmare och fuktigare klimat. I södra och mellersta Norrland trivdes nu även ädellövträd som lind, alm, hassel och al. Många fångstboplatser är kända från denna tid i Norrland och förutom fiske var jakt på älg, bäver och säl vanlig, den senare företrädesvis i kustlägen. Under denna period blev Östersjön åter ett hav – Litorinahavet – med bräckt vatten.

Under yngre stenålder, bronsålder och fram mot förromersk järnålder var det fortfarande varmt men torrare. Ädellövträden trivdes inte i Norrland och minskade markant. I stället bredde granen ut sig från norr mot söder och landskapet fick en mörkare karaktär.

I takt med att landet höjde sig blev skärgårdslandskapet allt mindre utpräglat i inlandet. Ångermanälvens dalgång, bredare mot kusten, avsmalnande mot inlandet i en trång vik, var dock fortfarande ”seglingsbar” ända upp till Nämforsen.

Jordbruket är etablerat i Västernorrland vid århundradena kring 2500 f Kr Det finns mängder av indikationer på det och det ökar under bronsåldern och ännu mer under järnåldern. Det är både odling och tamdjursdrift. Detta gäller både kust och inland.

FORNFYND I SOLLEFTEÅ

I Sollefteå kommun finns 2 589 lämningar registrerade och av dessa har 1 805 bedömts vara fornlämningar. 326 fornlämningar är boplatser som inte syns från markytan. Nästan alla ligger vid sjöstränder och vattendrag. I skogsområdet finns 1 497 fångstgropar registrerade och 161 fångstgropsystem, vari vissa av de angivna fångstgroparna ingår. De är oftast väl synliga som en halvmeter djup grop med vall runt om. Fångstgropar började användas redan under stenåldern. De anlades ofta i långa system som spärrar av

Gångbryggor och stenkistor vid Nämforsen som har ett av Nordeuropas största hällristningsområden.

T.h. Hällristningar vid Nämforsen.

strategiska terränglägen där älg, men även ren, hade sin årliga vandring. Sollefteå kommun är den kommun i länet som har störst andel oinventerade områden. Här finns mycket stor potential att hitta sedan tidigare okända boplatser såväl som fångstgropssystem och hällbilder.

Nämforsen som troligen redan under den äldsta bosättningen utgjorde en fors blev en naturlig och viktig mötesplats, kult- och handelsplats för människor från kust och inland, från söder och norr. Människorna som troligen rörde sig mellan olika säsongsboplatser hade här en viktig plats för jakt och fiske, varifrån det inte var långt till kustbandet och sälarnas klipphällar.

Nämforsen är ett av Nordeuropas största sammanhängande hällristningsområden med ca 2 595 (dokumenterade år 2016) ristningar av framförallt älgar och skepp men även människor, fotsulor, skålgropar och solkors. De senare hänger samman med sydskandinavisk ristningstradition men är heller inte så många. Allra flest är älgristningarna. Ristningarna finns på de tre öarna Laxön, Brådön och Notön mitt i forsen. Det är främst jaktscener som framställs och placeringen intill forsarna är avgörande. Då området var en viktig jaktplats har bilderna sannolikt en jaktmagisk innebörd.

Flera boplatser runt forsen är undersökta i samband med utbyggnaden av kraftverket. Den fyndrikaste, Ställverksboplatsen, undersöktes för att där skulle byggas ett ställverk medan boplatser som t.ex. Råingetboplatserna undersöktes för att de skulle komma att dränkas av vattnet i kraftverksdammen. På de flesta undersökta boplatserna är den mest intensiva perioden bronsålder. Vid utgrävningar finner man framför allt skörbränd sten (som uppkommer vid upphettning), restprodukter av kvartsit och skiffer, men även hela redskap som skrapor, spetsar, knivar och mejslar. På en boplats, Bastuvallen som använts från 4200 f Kr, rakt över forsen från ställverksboplatsen, har hittats keramik magrad med asbest som använts som matlagningskärl. Där har den fastbrända maten analyserats och resultaten är att den bestått av sädesprodukter och i ett fall möjligen i blandning med mjölk. Dessa keramikskärvor har daterats till yngre bronsålder.

Förutom de välkända hällristningarna finns även hällmålningar, som börjat upptäckas först på senare tid. Till skillnad från hällristningar som är imålade i vår tid har hällmålningarna kvar sin originalfärg sedan tusentals år. De som upptäckts i Ramseleområdet ligger i Högberget, Vågdalen och Stenviksstrand. Älgar är det vanligaste motivet. De är målade på lodräta bergväggar eller större stenblock. De mycket gamla målningarna är inte helt enkla att se. Vad den hållbara färgen innehåller är ännu inte helt känt. Men den rödaktiga färgen torde komma från bränd rödockra.

Glasbägare funnen i en av gravhögarna i Holm. Foto Västernorrlands länsmuseum.

T.v. Järnåldersgravfältet i Holm, Överlännäs.

I Ådalen är det älvdalen, framförallt den norra, mot söder vettande dalsidan av Ångermanälven, som odlas upp först och bebyggs. Den stora ökningen av befolkning i Ångermanland sker redan i slutet av 300-talet. Vi ser en topp i antalet gravar och bosättningar mellan ca 350–600 e Kr (folkvandringstid). Sedan sker en viss nedgång, i alla fall i antalet gravar.

I höjd med Sollefteå slutar, av gravfynden att döma, den sammanhängande järnåldersbygden, men spår av bebyggelse finns ända uppe i Resele i form av gravar, i Ådals-Liden i form av lösfynd och i Resele – Helgum i form av förhistoriska ortnamn som slutar på till exempel -sta, -um och -om. Sta-namnen består nästan alltid av ett hedniskt mansnamn i första ledet och ett -sta (bostad) som andra led (ex Rödsta = Röhds bostad). Helgum är ett intressant ortnamn som är sammansatt av förleden Helig och slutleden -hem i betydelsen boplats. Således kan Helgum vara beteckning på en helgedom. I bynamnet Höven kan Hov tolkas som gudahus, slutleden -vin är ett gammalt ord för betesmark.

Vanliga ortnamn är de på -ed, som kommer av eda, det vill säga bakvatten. Ordet sel ingår också i många ortsnamn och betyder lugnvatten.

I Överlännäs socken ligger de stora, delvis undersökta gravfälten i Holm och Björkå.

Gravfältet i Holm, Överlännäs socken, är ett av landskapets största. Det innehåller 16 gravhögar och två stensättningar. Flera av gravhögarna är mycket stora och ligger väl exponerade i det storslagna landskapet omgivna av vidsträckta böljande åkerfält. Ovanför dem ligger Holms vackra säteriherrgård. Nedanför flyter Ångermanälven förbi.

Bland gravarna finns en järnåldersgrav från 400-talet e Kr, en av Ångermanlands äldsta. I den gjordes det märkligaste fyndet, en välbevarad glasbägare från Rhenområdet. Den tyder på att man hade handelsförbindelser med kontinenten och att goda tider rådde.

Det finns gravfynd från hela yngre järnåldern i området och Holms gård har i historisk tid varit säte för en underlagman, en landshövding samt brukspatroner i långa rader. Platsen har således varit kontinuerligt bebodd och betydelsefull i många hundra år.

Två av de åtta vikingatida silverskatterna i Ångermanland är funna i kommunen, i Överlännäs och Boteå socknar. Dessa förstärker bilden av en rik och välmående bygd, där människor livnärde sig på jordbruk och boskapsskötsel, men som skapade sig ett ekonomiskt överskott på handel och köpenskap, troligen framför allt med päls- och skinnvaror från inlandet, sannolikt användes redan då de fångstgropar som daterats till järnåldern.

Under vikingatid anläggs en stor mängd gravar vid Björkån nära Björkåbruk. Byn hette tidigare Staberg.

Gravfältet med ca 50 högar är länets största bevarade höggravfält och där finns ett flertal skelettbegravningar i kammare. Gravarna kan innehålla flera begravningar och i en av högarna hittades fem individer varav tre i två kammare under högen. I en annan kammargrav hittades en man liggande på mage och som saknade höger fot och hand. Undersökningarna är inte färdiga (år 2020).

På senare tid undersökta gravar i Para, Sånga socken är tillsammans med kammargraven i Björkå de rikaste gravar som påträffats i Ångermanland och kan mäta sig med de rika gravarna i Medelpad. I Para var gravarna på väg att rasa ner i niporna genom erosion vilket var anledning till att de undersöktes.

SAMERNAS HISTORIA

Den samiska kulturen har sedan förhistorisk tid funnits i det område som nu är Sollefteå kommun. De fysiska spår den efterlämnar är dock så diskreta att de först på senare tid mer uppmärksammats och börjat dokumenteras. Flera av dagens samebyar har fortsatt sina vinterbetesland här. En sameby är såväl ett geografiskt område där rennäring bedrivs som en organisatorisk sammanslutning. Inom kommunen finns delar av Jinjevaerie, Voernese, Ohredahke, Raedtievaerie och Vilhelmina södra samebyar.

Renskötseln har präglats av långa flyttningar, från de höga fjälltopparna sommartid till de stora skogarna och kustbandet om vintern. De arkeologiska spåren är fram för allt härdar/eldstäder/aernie på sydsamiska. Härden var centrum i de kåtor som renskötarna satte upp allt efter som de följde den årscykel renen har. Fynden ligger således i anslutning till flyttleder och goda betesområden för de olika samebyarna. Naturtypen är ofta torra backar intill myrar, bäckar, åar och kallkällor eller större vattendrag. Härdarna kan vara svåra att upptäcka då de ofta är överväxta. Det hittills största samevistet som upptäckts i Ångermanland ligger i Resele socken, intill Rössjömyren. I Kärmsjöbäckens naturreservat i Junsele ingår nu också ett område med samiska härdar. Allt ifrån att härdarna uppmärksammats har hundratals upptäckts sedan 1990-talet i norra och västra Ångermanland. Liknande samiska härdar har ålderdaterats från tiden strax efter år 0 och in på 1900-talet. Intill härdar har

Bild ur "Samer i Västernorrland förr och nu" utgiven av Västernorrlands länsmuseum.

även samiska förrådsgropar, bourne på sydsamiska, upptäckts liksom möjliga gravar och heliga platser.

Marknader var förr viktiga mötesplatser för samerna och de bofasta. Vintertid var det lättast att färdas längs frusna vattendrag med renar eller häst och släde. Marknadsplatserna låg nära en kyrka eller tingsplats varför man kunde ha flera ärenden dit. Gulsele var under 1500- och 1600-talet en viktig plats för samerna. Där hölls vintermarknader. Marknadsplatsen flyttades till Åsele i och med kyrkbygget där 1648. Gulsele låg inom det som då angavs som Ångermanna lappmark. Här togs den årliga lappskatten ut i form av pälsvaror. Samerna kom även till Sollefteå vintermarknad Pålsmäss som pågick till sent 1800-tal. Torkel Larsson Kråik, Vilhelmina, f 1873 berättar från sin barndom:

> *Omkringboende rensamer kom med renkött, skinn, lappskor, skidor… En fiskarsame från Ransarn kom körande med häst ett lass frusen fisk, samer kom finåkande med renar ifrån Själevad öfver nolaskogen Gålsjöbruk till Sollefteå. Den tiden var marknadsplatsen uppför bolagsbacken, öfverstibacken på vänstra sidan vägen var en bondgård, slet och fin plats inhägnad från vägen fick samer hava till torg och bulta bäst dem ville. Gamla samer talade om att i forna tider brukade rensamer komma körande med renar i karavaner, dem hade en betesplats i en bergknalle nära Sollefteå för körrenarna mästadels kom dem uppifrån Junsele.*

Den ovan omtalade platsen har idag fått kvartersnamnet Lapptorget. Just namnsättningen påminner om den långa samiska närvaron. Lappmyran, Lapp-

Ramsele medeltidskyrka nämns första gången 1273.

T.v. Detalj av kyrkporten med portklapp och nyckelskylt.

myrbäcken och Lappknösen i Ådalslidens socken är några av många liknande namn. Ibland blandas sydsamiska, svenska och även finska namn. Tjålmsjön, också inom Ådalsliden, härrör från det samiska Tjålmoe-jaevrie, som betyder Sundsjön. I dag finns det också en bofast samisk befolkning i Sollefteå kommun med bakgrund från tidigare skogssamer, fiskesamer, sockenlappar eller från fjällsamer som stannat kvar i vinterlandet.

MEDELTIDEN

Skiftet mellan förhistorisk tid och medeltid förläggs till ca 1050, då Sverige kristnades. Skriftliga källor börjar framträda vid samma tid. Den medeltida hälsingelagen, som omfattade även Ångermanland och övriga Norrland skrevs ner 1320, men är troligen av betydligt äldre datum.

Ångermanälvens bördiga och framkomliga dalgång hade goda förutsättningar för odling och bosättning, vilket avspeglas i de till ytan små socknarna. Här finns landets nordligaste kyrktäta område. Avstånden mellan kyrkorna i nedre Ådalen är lika korta som i Upplands jordbruksområden. Trakten bör tidigt ha kommit i kontakt med kristendomen, och stora delar av befolkningen ha varit kristnade åtminstone i slutet av 1100-talet.

De många medeltida stenkyrkorna i Sollefteå kommun föregicks sannolikt av träkyrkor. De ligger troligen på samma plats som de förkristna kultplatserna. De flesta byarna låg i dalgångarna närmast kyrkorna, på den mest lättodlade jorden. De områden som var befolkade under järnåldern, ökade under medeltiden, och utbredningen i mitten av 1500-talet hade i huvudsak dagens form.

Utanför de viktigaste jordbruksområdena fortlevde fiske och jakt som huvudnäringar ända in på 1700-talet. Skinn, fågel, lax, linnevaror och ladugårdsprodukter ”exporterades” från Ångermanland och såldes vid marknader i mellersta Sverige, främst Distingsmarknaden vid Fyrisåns is i Uppsala i januari. Smör var under medeltiden en av Sveriges största exportvaror. Hem från marknaderna körde bönderna med spannmål och salt. Huvudstråket var Norrstigen, som gick genom landet utefter kusten och utnyttjade rullstensåsarnas goda vägegenskaper.

Det är belagt att det under 1600-talet fanns vägar längs båda sidor av Ångermanälven ända upp till Ådals-Liden. Flera färjeöverfarter korsade älven och från Långsele gick en avstickare via Gransjö i Helgums socken över jämtskogen in i det då norska Jämtland och fungerade som en mellanriksväg.

Från Sånga kyrka har enligt Hülphers utgått en pilgrimsled till Trondheim i Norge, och kyrkan med sin hälsokälla i sakristian har under långa tider varit en vallfartsort.

Kartan visar byar i nuvarande Sollefteå kommun 1550. Källa är Skatte Bokenn aff Ångermanne Land pro 1550, utgiven av Johan Nordlander 1899.

Bebyggelsen följer med få undantag älvdalarna och är koncentrerad till södra delen av kommunen. Nästan alla byar är mycket små. En stor del består av en enda gård och de byar som hade fler än fem gårdar är inte fler än tre. De sistnämnda är markerade med en större punkt.

Trakten bär ännu tydliga spår av den ödeläggelse, som tidigare gått över landet. Utöver de 135 byar som var bebodda fanns 38 ödebyar. Följande byar har inte kunnat identifieras:

Ramsele: Bölen
Junsele: Backe
Ådals-Liden: Backom, Myre
Resele: Millestån
Sollefteå: Vallen
Långsele: Nässjö
Ed: Geerd

Eden i Junsele socken har ovanligt väl bevarad bebyggelse, där en stor del är från 1800-talet och början av 1900-talet och några härbren och andra byggnader är från 1700-talet. Fägatan bakom gårdarna finns delvis kvar. Falurött timmer och varmröda tegeltak dominerar den inbjudande bilden.

DET AGRARA KULTURLANDSKAPET

Jordbrukets landskap följde älvar och sjöar som ljusa fläckar eller band omgivna av mörk skog. Åkrar och ängar bredde ut sig på älvsandsavlagringarnas platåer. De betade niporna föll ner mot älven. Också den närmaste skogen ingick i bondens landskap. Den gav mulbete, vedbrand samt byggnads- och stängselvirke.

I våra trakter med det relativt hårda klimatet och den till ytan begränsade odlingsjorden har alltid boskapsskötseln kompletterat åkerbruket eller rent av utgjort huvudnäring. Foderväxter odlades praktiskt taget inte. Djuren livnärde sig på naturlig gräsväxt. Bondens drygaste arbete var kanske att skaffa vinterfoder, som måste hämtas från ängar och myrar vida ikring. Redan i hälsingelagen ges bilden av byarnas struktur, som sedan gällt långt in på 1800-talet. Där beskrivs hur bondens hus låg vid ett gårdstun. Närmast gården låg de små åkerlapparna och därefter bredde ängarna med sina ängslador ut sig. Inägorna omgavs av mellanhagen, troligen inhägnad betesmark och sist kom utmarken, dvs skogen med sitt bete, sina myrslåttrar och fäbodar.

Gångna tiders kor var småväxta och mjölkade inte på långt när så mycket som dagens kor. Bönderna höll så många djur att dessa mer eller mindre svältföddes. Korna hade nämligen avgörande betydelse också för åkerbruket. De försåg åkrarna med gödsel, som i landsändar med huvudvikten lagd på åkerbruk var en bristvara.

BYARNA

Hur kunde bebyggelsen som följde älvarna in i landet se ut? Troligen bestod den av små byar med endast ett fåtal gårdar ganska fritt grupperade. Ensamgårdar var inte ovanliga. Att döma av förteckningen av beskattade bönder för Ångermanland från 1550 bestod ca en tredjedel av byarna i Sollefteå av en enda gård. De två till antalet gårdar största byarna var Vallen i Junsele socken med nio gårdar och Billsta i Sollefteå med åtta. (Se karta föregående sida.)

Gårdarna blev fler och blev till byar. Det hade till att börja med främst med arv och delning av hemman att göra, men skälen var säkert också av annan art, både känslomässiga och rationella. Mycket arbete i byn underlättades om flera hjälptes åt och det måste varit både tryggare och trevligare att ha nära gran-

nar. Redan före skiftena på 1700- och 1800-talen var jorden visserligen privatägd, men för att uppnå rättvis fördelning av bättre och sämre jord mellan bönderna i en by, hade var och en sin lilla del i varje teg. Det gjorde att mycket i åkerbruket måste ske kollektivt, bl a gödsling, sådd, slåtter och skörd. Också stängsling, dikning och buföring var allas gemensamma angelägenhet.

Byarnas strävan till höjdlägen och moränbackar är tydlig. De vänder sig oftast mot söder, mot vattendrag och sjöar. Bebyggelsen undviker mark, som lämpar sig för odling. I älvdalarnas niplandskap ligger byarna på älvsandsplatåerna, ofta på yttersta kanten och förr, då niporna betades, med öppen sikt över älven.

Storskifteskarta över Hamre by granne med Långsele kyrka 1776. Storskiftet bidrog till att de kringbyggda gårdarna löstes upp. Karta Lantmäteriet.

Byarna skiftas

Vid generationsskiften delades hemman med alla sina åkrar och ängar upp mellan bondens söner. Med tiden kunde en gård ha fått sina åkrar och ängar uppelade på en mängd utspridda smådelar. Därför kom på 1700- och 1800-talen lagar som syftade till att samla en gårds ägor i ett sammanhängande stycke. 1767 kom förordningen om storskifte och 1827 förordningen om laga skifte. Bägge syftade till att befrämja ett rationellare jordbruk och hade bestämmelser om att ett hemmans ägor borde samlas i så få ägostycken som möjligt, helst ett enda. Laga skiftesförordningen stadgade dessutom att själva gården skulle ligga på det egna skiftet, vilket medförde att i stora och tätbebyggda byar många kunde tvingas flytta ut sin gård från den gamla bykärnan. I de större byarna i Sollefteå kunde det röra sig om ett par, tre stycken.

Skiftena medförde stora förändringar och grep djupt in i det sociala livet. De, som måste flytta ut,

Ett cirka hundra år gammalt vykort från Edsele med jordbruksbebyggelse inklusive kornhässjor i förgrunden. Åkermarken på ömse sidor Faxälven sträcker sig så långt ögat når.

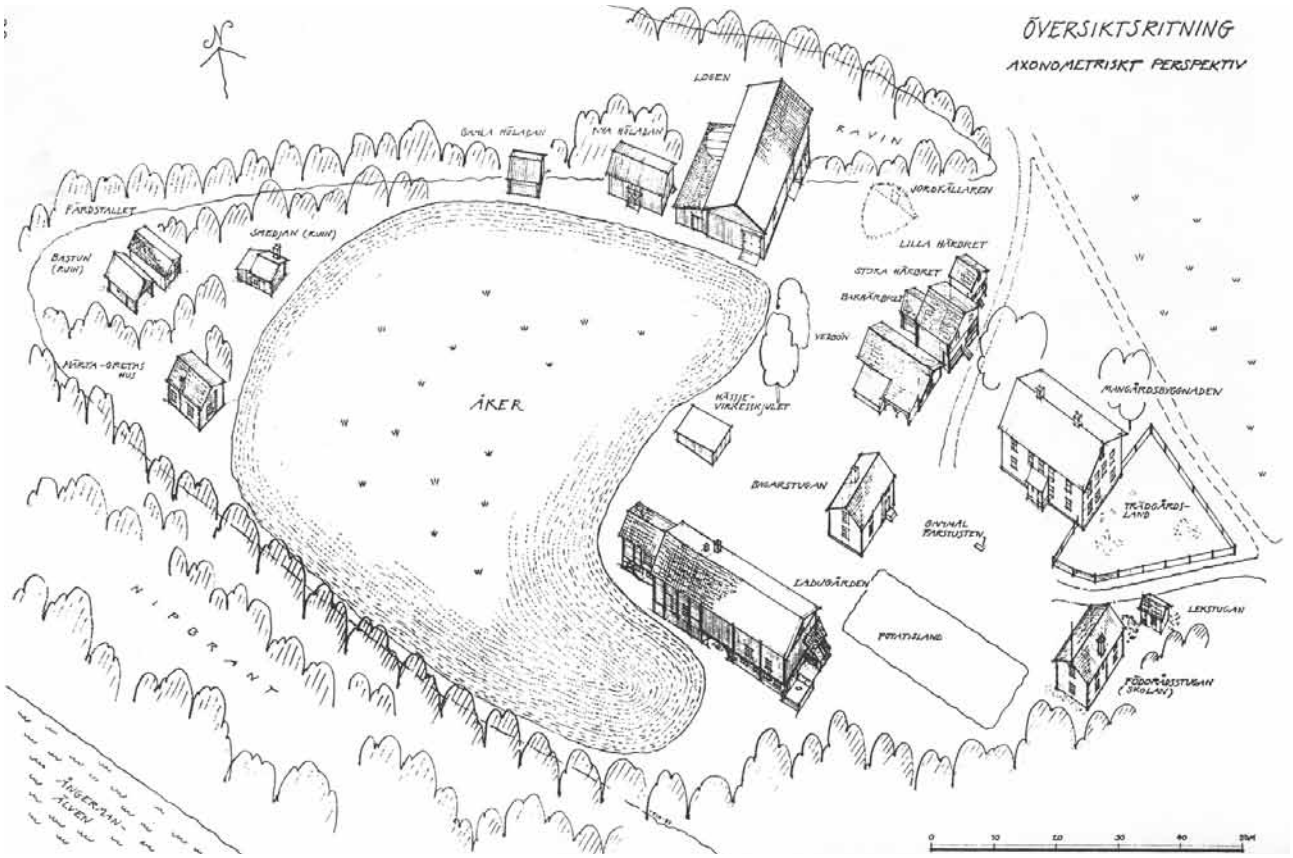

Axonometriskt perspektiv över en gård i Mo, Resele, uppmätt 1982. Ritning Kersti Lenngren.
På bilden syns 17 byggnader, ett helt normalt antal för en gård under 1800-talet. Det finns en särskild byggnad för nästan varje funktion; mangårdsbyggnad, bryggstuga, födorådsstuga, lekstuga, ladugård, vedbod, stora härbret, lilla härbret, ladugård, hässjevirkesskjul, loge, nya höladan, gamla höladan, smedja, färdstall, bastu och Märta-Gretas hus.
Den strikta grupperingen av bostadshus runt en gårdsplan och ekonomibyggnadernas friare placering är typiska för den ångermanländska gården.

kände sig avskurna från byns gemenskap och arbetslivet som haft så många kollektiva inslag blev mer individuellt. Var och en kunde i högre grad sköta sig själv.

Omarronderingen av jorden stimulerade till nyodling och modernisering av jordbruket och därmed byggnadsbeståndet. Skiftets gynnsamma inverkan på jordbruket prisas i sockenbeskrivningen för Boteå från 1850: ”…åkerbruket, till hvars bedrifvande på sednare åren användts större omsorg och kostnad, en lycklig följd av Laga Skiften ...som oaktadt de i förstone medförda kännbara utgifter, på åkerbruket visat sina välgörande verkningar.” Det blev lättare att klyva hemman eller göra avsöndringar. Ibland tvingades man därtill av de ekonomiskt mycket betungande lantmäteriförrättningarna. Ibland var anledningen en önskan att låta mer än ett barn få del i föräldragården. Skiftet fick på så sätt den paradoxala verkan att hemmansklyvningen ökade. I Sollefteå kommun genomfördes laga skifte i allmänhet under årtiondena kring mitten av 1800-talet. Så gott sam alla byar i kommunen har genomgått såväl storskifte som laga skifte.

GÅRDEN

Sedan urminnes tid, ända in på 1800-talet har gårdarna i Ångermanland varit kringbyggda på fyra sidor. Låt oss höra vad landshövdingen i Västernorrlands län hade att säga om de kringbyggda gårdarna i sin femårsberättelse för åren 1871–75.

I äldre tider var ett sådant system rådande, att husen för det mesta sammanbyggdes till en fyrkant med en enda inkörsport. Mangård, bryggstuga, förmånshus, stall, fähus och visthus inrangerades

uti denna byggnadskomplex till ett enda helt och omslöto gårdsplanen. Här och hvar kan man ännu upptäcka lemningar af detta byggnadssätt. Att detsamma var osundt, fult och i högsta grad eldfarligt, ligger i sakens natur, och så småningom har det så försvunnit, att endast få spår deraf nu förekomma.

Han ger en god beskrivning av den ångermanländska gården och dess utveckling, även om man kanske inte vill instämma i hans värderingar.

Från denna ytterlighet kom man öfver till en annan, som bestod deri, att hvarje hus på gården sattes för sig och vanligen utan sammanhang med de andra. Detta byggnadssätt var om möjligt ännu fulare än det förstnämnda, mindre ändamålsenligt och för eldfara lika vådligt. Äfven detta har fått vika för ett, såsom det synes, ändamålsenligt byggnadssätt.

Därefter beskriver han de stora dubbelkorsbyggnader som började byggas vid den tiden och de stora ladugårdsbyggnaderna som under ett tak inrymde en mängd funktioner som ladugård, stall, hölider m m, allt som tidigare byggts i särskilda hus.

Några byggnader placerades utanför den kringbyggda gården eller gårdstunet på grund av brandrisk, däribland smedja, bastu och härbren. De förstnämnda för att det eldades i dem, de sistnämnda därför att man där förvarade de livsförnödenheter som hushållet skulle leva av till nästa skörd och slakt. Härbrena var alltid mycket välbyggda för att innehållet skulle vara i säkert förvar och det är också de som fått stå kvar längst. Åtskilliga av dagens härbren är från 1700-talet.

Skarped, Eds socken.

Som redan landshövdingen påpekade 1875 finns inte mycket kvar av de kringbyggda gårdarna. I själva verket finns inte en enda kvar i länet. Det som idag mycket starkt präglar landsbygdens bebyggelse är i stället den upplösta gården med sina byggnader

En typisk kvadratisk 1800-talsloge i Ovanmo, Ramsele. Dörren går till utrymmet under loggolvet.

Holafors, Ådals-Lidens socken.

tämligen fritt placerade. I ett avseende finns dock en mycket stark strävan till formalisering. Nästan alltid står ett eller två mindre bostadshus (bagarstuga-sommarstuga och födorådsstuga i rät vinkel mot mangårdsbyggnaden som flygelbyggnader. Ibland får arrangemanget tycke av herrgård.

BEBYGGELSEN VID MITTEN AV 1800-TALET I SOCKENBESKRIVNINGAR

Helgum 1849:

Deras boningar äro snygga, men för det mesta uppförda utan synnerlig ordning och består ofta af 2ne våningar, inredda till 2ne rum och förstuga i hvardera våningen. De brukar dock vanligtvis hafva 2ne mindre boningshus på gården i stället för ett större, och dessutom bryggstugubyggningen. Några envåningshus finnas äfven, som bestå av 3ne rum och förstuga, hvilka äro mera symetriska, emedan förstugudörren finnes midt på byggningen, men förenämnde 2 boningshus äro likväl mera brukliga. Prestgården är uppförd för något öfver 10 år sedan, och är det största och snyggaste huset i socknen. Det är deladt uti 6 rum på nedre botten, 3 på längden och 2 på bredden, af hvilka ett af de mellersta utgör förstugan och finnes dessutom 2ne vindskamrar; rummen äro ljusa, men ännu saknar huset yttre brädfodring. Länsmän och några få andra hafva sine hus utvändigt rödfärgade. De flesta husen hafva så kallade näfvertak, och några få sticktak. Vanligen äro rummen invändigt målade och tapetserade.

De hustyper som här beskrivs är enkelstugor, parstugor respektive dubbelkorsbyggnader. Se ordförklaringar på annan plats.

Resele 1860:

Boningshusen äro envåningsbyggnader, innehållande kök eller hvardagsstuga, för familjen det gemensamma arbetsrummet, en mindre kammare derinnanför, sal för högtidligare tillfällen samt vindskamrar. Byggnadssättet är enkelt, och utan någon afvikelse från andra norrländska socknar.

Sollefteå 1859:

Byggnadssättet är det inom Ångermanland vanliga, mangårdsbyggningen oftast två våningar hög, af hvilka den nedre är snygg och ändamålsenligt inredds, dön öfre deremot ej alltid inredd, och vanligen obebodd. Vintertiden begagnas de så kallade sommarstugorna, belägna invid mangårdsbyggnaden.

Överlännäs 1852:

Sina boningar uppföra inbyggarna merändels på sådana höjder, der en vidsträckt utsigt kan skänka tillfredsställelse och behag. Dessa byggnadssätt har dock föga skiljaktighet ifrån hvad i öfriga landet brukligt är. Endast de i ny stil uppförda tvåvåningshusen med platta och mot röstena nätt brutna tak afvika härifrån och häntyda på en större noggrannhet i architecturen.

Så sker några dagar före midsommar flyttning av korna till fäbodarne

För att utöka den otillräckliga betes- och slåttermarken anlades fäbodar i skogen på större eller mindre avstånd från byarna, där boskap och fäbodpigor vistades större delen av sommaren. Smör, ost och mesost tillverkades, produkter som var hållbarare än mjölk. De användes till största del som skattepersedlar och handelsvaror.

När fäbodväsendet uppkom är osäkert, men vissa forskare anser att det förmodligen var under de närmaste århundradena efter Kristi födelse och att det sammanhängde med en intensifierad mjölkhushållning. Det är emellertid först när vi kommer fram till medeltiden, som vi i skriftliga källor kan finna upplysningar om det nordiska fäbodväsendet. På ett betydelsefullt område skiljer sig det ångermanländska fäbodväsendet från det i kärnområdet, d v s delar av Dalarna, Hälsingland och Jämtland. Här har

Nordantjäls fäbod, Ramsele socken 1936. Foto Västernorrlands museum.

inget åkerbruk förekommit på fäbodvallarna, vilket det gjort i de nämnda landskapen. Bebyggelsen på de ångermanländska vallarna har därför varit betydligt enklare och inskränkt sig till bostugor och fähus.

I en beskrivning av Sollefteå socken från 1859 redogörs för fäboddriften.

Fäbodar. Envar af byemännen eger derstedes och underhåller tvenne särskilde ehuru anspråkslöst uppförda hus. Det ena är för boskapens natthärberge, och den andra byggnaden försedd med enkel

Korsbyggnad i Sandsmon Eds socken. Byggnadstypen blev vanlig i andra hälften av 1800-talet, efter laga skiftet.

Vintertid hämtades myrhöet hem från slåttermyrarna. Emanuel Swanström, Junsele 1890.

spis och golf, samt en afstängning eller ett kontor, der mjölken, uppsilad i smärre tråg, förvaras under gräddsättningen, bebos af vallflickan, som iakttager särdeles snygghet i denna sin sommarboning. Vanligen är en plats omkring hvarje fähus inhägnad, der under högsommarens varma nätter, kreaturen ligga under bar himmel, skogen är bortröjd, och om marken är tjenlig för gräsväxt befordras denna genom kreaturens spillning. Alla dessa instängningar benämnas gemensamt fäbodevall.

Så sker några dagar före midsommar flyttning med korna till fäbodarne. Man säges då boföra (boffre). Boskapen skötes derstädes af en piga eller s k fäbodstinta. Hennes göromål under dagarna är att 'geta' (egentligen gäta som betyder vakta) kreaturen, och om aftnarna, efter verkställd mjölkning att bereda smör, ost, messmör och mesost, hvilka produkter sedan efter hand, medelst bärande och klöfvjande hemtransporteras, emedan farbar väg vanligen saknas till fäbodarne, belägna på ett afstånd af ¾ till 1 mil från gården. Hemflyttningen med boskapen sker vid slåttestiden efter hvars slut den andra boföringen försiggår till de aflägsna skogsbetena, der kreaturen qvarstanna till slutet af September, hvarefter de få begagna betet i hemegorna till dess höstkylan nödgar dem intaga vinterqvarter, hvilket stundom inträffar blott några dagar efter deras hemkomst eller i början af oktober.

Mobodarna, Resele sn.

Ungefär samtidigt med industrialismens genombrott i slutet av 1800-talet började fäbodväsendet gå tillbaka och fäbodar läggas ner. På 1920- och 30-talen ökade antalet nedläggningar drastiskt. Flera faktorer medverkade till att fäbodarna inte längre behövdes. Jordbrukets utveckling hade gjort det möjligt för bönderna att inte bara odla spannmål utan även foder. Mejeriväsendet uppstod vid samma tid och krävde en någorlunda jämn tillförsel av mjölk, vilket förutsatte en god fodertillgång året om. Kort sagt, samhällets modernisering i stort sprang ifrån det enkla livet på fäbodvallen.

Finnfors i Ramsele socken togs upp av nybyggare i mitten av 1800-talet. Namnet tyder på en äldre finsk historia.

NYA MARKER BLIR BEBODDA

Under olika tider och av olika skäl har, från den befintliga bebyggelsen, avlägsna och mindre bördiga områden tagits i besittning av nybyggare. Ofta har staten uppmuntrat till kolonisation av obebyggda trakter, inte enbart av omtanke om enskilda utan främst för ökade skatteintäkter och under stormaktstiden för att befästa riksgränsen mot Norge. Jordinnehav har varit skattegrundande ända in i modern tid.

Det var tillåtet för alla att ta upp ett nybygge på kronoallmänningen. Till nybygget hade man rätt att ta ett skogsområde, som emellertid inte fick vara bredare än ställets åker och äng och inte sträcka sig längre från gården än en ”stöttingsmil”. Detta medeltida längdmått användes långt in på 1700-talet vid mätningar av skog. En stöttingsmil motsvarar cirka 8 km.

Ur hälsingelagen om nyodlingar:

Nu vill någon röja till åker eller äng. Ingen må göra det på annans mark utan ägarens samtycke. Vill någon taga upp mark för en gård å allmänning, så skall han göra det bredvid den som har byggt förut, så att han icke tager bort något för honom. Han må taga skog så väl som mark för gård, lika bred som hans åker och äng äro utmärkta; han må taga en stöttingsmil långt åt båda hållen. Så lång skall en stöttingsmil vara: Man må åka hemifrån före sol vid solståndstid mot jul och hugga ett lass stör och komma åter vid middagstid. Det är laga intaga. Vill han intaga till åker eller äng, då skall han röja till tre dösar och bygga ett hus i fyra knutar, och han må gå kring intagan och sätta märken kring den med två vittnen; och det skall vara hans laga intaga. Tvista två om intaga, då skall den hava vitsord, som byggde huset, med två vittnen och full ed.

FINNARNA

På 1600-talet skedde en av de första organiserade invandringarna från Finland till Sverige. Staten förde en medveten invandrarpolitik (eller rättare sagt regionalpolitik – Finland hörde till det svenska riket); den ville få till stånd en finsk bosättning i obebodda trakter. I det inre av Ångermanland, främst Viksjö-Graningeområdet, kom många finnar att slå sig ner, dock på behörigt avstånd från de svenska bönderna. Där påminner än idag finska namn om dem. Finnarna tycks ha inlemmats i det svenska samhället utan större svårigheter.

En förutsättning för deras bosättning i dessa områden var svedjebruket. Vid svedjande brändes skogen ner inom ett område, där man sedan kunde sätta rovor och så råg i askan. Askan var näringsrik och svedjan gav under några år stora skördar. Därefter blev den betesmark och till sist åter skog och nya svedjor brändes.

Bl a järnbrukens ökade krav på skogstillgång tvingade fram ett förbud mot svedjande. Det tvingade nybyggare att bli bofasta och försörja sig på traditionellt jordbruk och boskapsskötsel.

JÄRNBRUKEN

En helt annan anledning till kolonisation av förut obebodda skogsbygder var järnhanteringen. Ångermanländska järnbruk anlades på 1600- och 1700-talen intill en av de nödvändiga råvarukällorna för järnframställning, nämligen skogen. I den sedan äldre tider exploaterade Bergslagen hade skogen börjat tryta. Därför kastade man nu blickarna mot Norrlands ändlösa skogar, även om där inte fanns malm.

Det första järnbruket som anlades i Ångermanland var det i Graninge. Guvernören greve Carl Larsson Sparre fick bergskollegii privilegium 1673. En masugn och hammare uppfördes vid Hultsjöns utlopp på mark som tillhört ett finnhemman. Malmen fraktades dit från Mellansverige. De oerhört besvärliga transportförhållandena gjorde emellertid att masugnen i början av 1700-talet flyttades till Sollefteå.

Sammanlagt har det funnits sex järnbruk (Graninge, Forse, Gålsjö, Sollefteå, Björkå och Högfors) i Sollefteå kommun, några mycket isolerat belägna. Gålsjö bruk anlades mitt i skogen, en dryg mil från älv och bygd. Runt bruken växte det upp nya samhällen. Industribyggnaderna anlades vid kraftkällan, det strömmande vattnet och närmast dem bostadshus för arbetare och tjänstemän. Som en infattad pärla låg herrgården i en park, i vilken kunde ingå parterrer, alléer och spegeldammar. Ett kapell ingick mestadels i de mönstergilla anläggningarna. I ytterområdena och ensligt i skogarna runt omkring låg torpen, där dagsverkare och kolare bodde. De små brukssamhällena var så gott som självförsörjande. Stora jordbruk hörde till och för deras skötsel krävdes en betydande arbets-

KARTA ÖVER GRANINGE BRUK 1752–1754
Lantmäteriet Gävle
Kartan visar fem "Bygningar för Bruksfolk" i rad och söder om dammarna en herrgård.
Runt hålldammarna ligger diverse industribyggnader; en hammarbyggnad, stångjärnshammare, knipphammare, klensmedja, kolhus, båthus och såg m m.
Längst i NO ligger ett kolhus och "W. Hammaren". Bruket hade även kvarn och såg, bodar och bastu.

Lövåsen, Edsele sn.

styrka. Jordbruken sköttes professionellt och brukade vara de första att anamma nymodigheter. I stallet kunde stå tiotals välryktade hästar och i ladugården mer än hundra välskötta kor.

De flesta bruksarbetarna levde hela sitt liv i bolagets hägn. Till arvingarna övergick inte så sällan en skuld i bruksboden; att flytta därifrån gick inte. Fattigvård, ”pension”, handel, undervisning i skola och kapell, allt stod bruksbolaget för.

Härdar, hamrar och andra anläggningar drevs med vattenkraft. I allmänhet hörde det också en vattendriven såg till bruket. Sågningen kom på många bruk så småningom att ta överhanden när konjunkturerna vek för järn. Till andra hälften av 1800-talet var järnbruken i stort sett framgångsrika. Då förändrades emellertid bilden radikalt och otaliga småbruk gick mot sin undergång. En ny metod att framställa järn med hjälp av stenkol i stället för träkol hade uppfunnits. Länder med stora stenkolstillgångar och som låg centralare i Europa övertog ledningen. 1870 karaktäriserar landshövdingen i Västernorrlands län järnbruksrörelsen som ett bihang till sågverksrörelsen.

I slutet av 1800-talet tillverkades praktiskt taget inget järn i nuvarande Sollefteå kommun mer, men t ex vid Forse och Graninge bruk fortsatte verksamheten med sågning och så småningom elkraftsutvinning.

TORPARE OCH NYBYGGARE

I slutet av 1700-talet började en kraftig befolkningsökning i Sverige som varade i mer än hundra år. Den samhällsgrupp som ökade mest var torpare och andra icke jordägande. Böndernas antal hölls tämligen konstant. Vid generationsskiften övertogs föräldragården vanligen av äldste sonen. Före industrialiseringen var det inte så mycket att välja på för de andra sönerna än att försöka komma över ett torp, om de inte ville tjäna dräng resten av livet. Ofta uppäts ett torp åt dem på hemmanets mark som arvslott. Det uppstod en bety-

dande nyodlingsverksamhet, denna gång på grund av trycket från den ökande folkmängden.

Torpen uppläts mot prestationer i dagsverken. Från början kunde dagsverkena vara några tiotal, men de minskade med tiden i antal och i slutet av 1800-talet var det vanligt med endast ett fåtal, om inte dagsverksplikten rent av hade ersatts av en avgift. Förbättringar som gjordes på torpet, vare sig de gjordes på byggnaderna eller bestod i uppodling, kunde inte torparen vänta sig någon ersättning för, om han flyttade därifrån. Detta befrämjade knappast välståndet på torpet. Torpen uppläts i allmänhet på viss tid, ofta på 50 år eller på torparens och hustruns livstid. I slutet av 1800-talet blev det allt vanligare att upplåtelsen var på ”evärderlig tid”. Dagsverkstorpen upphörde i och med att ensittarlagen trädde i kraft 1920. Lagen gav den som byggt och odlat ett ställe rätt att friköpa det.

Här följer ett utdrag ur ett torparkontrakt från 1860. Sven Gyllander från Gideåberg ämnade ta upp ett torp på sin brors hemman. Det var som nämnts vanligt att lösa ut syskon på det sättet vid arvsskiften.

Med fri vilja och moget betänkande upplåter jag Per Nilsson i Gideåberg En Torplägenhet å mitt förvärfvda Skatte hemman i Gideåberg under No 1, 2 ¼ Seland till min broder Sven Gyllander och des tillkommande Hustru. Torplägenheten får desse sistnämnde innehafva i deras bådas lifstid eller i femtio år. Efter den föreskrifna tiden skall Torpet tillfalla hemmanet utan lösen.

...skall Torparen begagna till uppsättande en sexknuta stugubyngning och denna Byngning efter Contrackten till ända gått tillhöra Torparens arfingar men bryggstugan och de öfriga husen skall tillhöra hemmansegaren. Som torpet skall af Ris och Rot uparbetas skall torparen hafva tio frihetsår utan afgäld till hemmansbon, men efter denna tids förlopp skall Torparen utgöra trettio dagsverken om året två delar av Mans och En tredjedel qvins, början med dagsverken blifver i Medjum af April Månad och fortfar ett dagsvefk i varje vecka som blifver warje Thorsdag tills alla gådt till ända, nödigt husbehof, wedbrand och Gerdsels virke får torparen taga å hemmanet.

7 juli 1860 i Gideåberg

Pehr Nilsson *Sven Gyllander*

Ofta placerades torpen i utkanten av byns inägor, men ju mer fullbyggda byarna och de gamla jordbruksbygderna blev, desto oftare tog nybyggare upp ställen från ”ris och rot” långt från älvarnas leende dalgångar.

Ett exempel på hur dessa unga bosättningar kunde få en nästan explosionsartad utveckling är Lövåsen i Edsele socken. 1829 skattlades ett nybygge där, 35 år senare hade byn åtta hemman.

LÖVÅSENS NYBYGGARE

Agaton Sjödin, som var präst och hembygdsforskare i Edsele berättar om Lövåsens nybyggare:

Jag vill berätta om, huru en by i Ångermanlands landskap och Edsele socken kom till, och huru den byns uppröjare och grundläggare hade det. Byn heter Löfåsen och är belägen omkring en och trekvarts mil västerut från socknens kyrka samt gränsar i väster till Jämtland. Den är på alla sidor omgifven av skog och är en s. k. fjällby. Till platsen för denna by begåfvo sig från Nylands by i Ramsele socken Anders Olsson och Nils Karlsson år 1777, ledande var sin ko samt kanske någon mat i en påse, säger en gammal invånare i byn. De hade också med sig hvar sin hustru, hvar sitt barn, hvar sin gryta, yxa och knif, samt troligen en nafvare att borra med. Det var icke mycket i redskapsväg, och det var vilda skogen, där nykomlinge slogo sig ned. De båda hushållen placerade sig bredvid varandra.

Lövåsen saknar idag åretomboende.

Holme, Ramsele socken. Timmer på väg nedför Faxälven till sorteringsverket i Sandslån vid Ångermanälvens mynning. 1982 upphörde flottningen i de två älvarna. Foto: Anders Viotti

Detta var nödvändigt för ömsesidigt bistånd såväl vid nybyggandet som i striden med vilddjuren af vilka björnarne voro de oftast sedda gästerna.

De första fjorton dagarne tillbragtes under bar himmel både natt och dag. Under en gran med täta grenar band hvardera hushållet sin ko på ena sidan och lågo människorna på den andra om nätterna. Några pinnar sattes i en annan gran, och på dessa placerades mjölktråget. Efter träget och mödosamt arbete hade de gode grannarne hvar sin koja färdig. Det var boningshus af enklaste slag. Hvarje koja hade fyra låga väggar af grofva stockar, den bestod af ett enda rum med lågt till taket. Mot ena väggen var upprest en stor flat sten,och strax framför denna befann sig eldstaden, från vilken röken steg upp genom ett hål i taket. Fönster med glas var en lyx som icke kunde komma i fråga. Här bodde nu människorna i sju år, röjde sig en åker och inhägnade en liten betesplats för korna samt några får och getter, som de förskaffade sig. Detta var på en bergssluttning på västra sidan af den lilla å, som flyter genom Löfåsens by. Emellertid blef lifsuppehället här alltför knappt, och odlarens mödor lönades illa. Af de sju åren på detta ställe blefvo sex oår och endast ett goår. Ville människorna lefva, måste de söka få bättre åker och en sådan trodde de sig finna på landet andra sidan om ån, där solen om aftnarne sken länge på löfskogen, sedan hon upphört att lysa på den sida af berget där de tagit sina ägor. Sitt mesta bröd hade de under oåren fått tillreda af bark, och sin gröt kokade de likaledes hufvudsakligen af barkmjöl. Hundratals tallar fälldes således för åtkommande av bark.

Men det var jämförelsevis lätt att få sovel till brödet, den lilla ån var rik på fisk och det fanns gott om fågel och hare i skogen.

Bröllop på Talmansgården i Skedom, Multrå sn 1900. Mangårdsbyggnaden är nybyggd och födorådsstugan t.v. som tidigare var faluröd har fått fasader i den nya tidens stil. Ägare var handelsman Nils Strindlund

De båda nybyggarefamiljerna sågos i början icke med blida ögon af Edseleborna, som tyckte att de inkräktade på deras utrymme. Råkade nykomlingarne i behof af hjälp, var det därför inte mycket lönt att bedja därom framme på bygden. Att detta skulle kännas svårt är lätt att förstå, ty vägen till Ramsele hvarifrån de kommit, var öfver tre mil. En gång måste Nils Karlssons hustru gå ända till Ramsele med en årsgammal kalf, för hvilken hon skulle tillbyta sig en fjärdedels tunna råg. Gumman gick den långa vägen fram och åter på en dag samt bar rågpåsen på ryggen.

I Kungl befallningshavarens, d v s landshövdingens, femårsberättelse 1890 konstateras att några egentliga nyodlingar knappast längre skedde i länet, även om ytan av *”alla de mindre stenbackar, som hvarje år uppbrytas och röjes från skog och sten, alla små ängsbitar och skogsdelar, som hvarje år odlas och lägges till den förra åkern... ej (är) obetydlig.”*

INDUSTRIALISERINGENS OMVANDLING AV KULTURLANDSKAPET

SKOGEN OCH PENGARNA

I alla tider har vattendrag utnyttjats som kraftkällor. Oräkneliga är de små mjölkvarnar, grovbladiga bysågar, vadmalsstampar och andra inrättningar, som legat vid bäckar och åar. Först med de finbladiga sågarna, som började byggas i mitten av 1700-talet, fick sågningen sådan omfattning, att nämnvärda mängder sågade trävaror gick till försäljning och export. Trävarurörelsen var länge den viktigaste binäringen i Ådalen.

Ångermanlänningen hade således vid mitten av 1800-talet lång erfarenhet av trävaruhantering. Sågtekniken hade utvecklats och flottningsleder fortlöpande iordningställts och förbättrats. En beredskap fanns således för sågverksindustrins genombrott, när det kom på 1850-talet tack vare den tämjda ångkraften. Verkningarna svallade långt upp i inlandet, trots att de stora sågverksdistrikten låg vid havet. Bland

Den sammanlagda längden av flottningsleder i Ångermanälvens vattensystem blev 330 mil. De många stenskoningarna av huggen sten längs älvbrinkarna och de ursprungligen kilometerlånga timmerrännorna förbi forsar eller sedermera kraftverk är påtagliga rester av dessa väldiga anläggningsarbeten.

de större sågverken i Sollefteå kommun kan nämnas dem som fanns vid järnbruken samt det i Ledinge. Ångsågar har funnits i Stöndar, Helgum och Rödsta. Skogen fick plötsligt ett mycket större värde än den haft förut. ”I äldre tider ägde dock icke skogarne på långt när det värde som nu, då snart sagdt ett utrotningskrig mot skogen pågår.” (KB 1860)

Mycket betydelsefull för den senare utvecklingen var den s k avvittringen av kronoskog vid mitten av 1800-talet. Staten avhände sig vid avvittringen stora delar av sin skog och lade dem till mindre bärkraftiga hemman eller för nyodling till ”landets uppodlande och bebyggande”. Syftet var att skapa fullgoda skattehemman och därigenom öka dels skatteintäkterna, dels försörjningsmöjligheterna.

Sedan skogen skiftats förfogade bönderna själva över sina lotter. Skogsägarna/hemmansägarna i trakten kunde nöjda se på hur deras stockar och plankor flöt iväg nedför älven för att omvandlas till pengar.

Hvad som ger hemmansegarne inom Resele egentlig nytta af deras elf är densammas flottbarhet för timmer och bjelkar, Det passar nemligen Reselebonden rätt väl att af sina skogstrakter afverka, till stranden af elfven framföra, och der emot kontanter försälja sina effekter, obekymrad om flottningen utför den långa och svåra passagen till Nylands- eller Hernösands lastageplatser. (Resele sockenbeskrifvning, 1860)

Efterfrågan på virke ökade och priserna steg. Bönderna sålde avverkningsrätter eller t o m skogsmark och hela hemman. Det berättas historier om hur bönder söps fulla och lurades att sälja sina hemman för en spottstyver. Nya arbetstillfällen skapades. Bönder körde timmer åt skogsbolagen med sina hästar, och bondsöner och torpare högg. Det behövdes folk till både grovsysslor och hantverksgöromål. Hantverkare och arbetare flyttade in i byarna, som tidigare haft en homogen jordbrukarbefolkning. Somliga kom för att stanna, andra gjorde korta gästspel. Pengarna, som kom i omlopp, var en ständig nagel i ögat på myndighetspersoner, som ansåg att de användes till utsvävningar och hade ett på moralen fördärvligt inflytande. Bl a medförde de höga arbetslönerna i skogen att lönerna för jordbruksarbetare också drevs upp. ”Avverkningar och timmerdrivning i skogen erbjuder arbetsförtjänster, som överstiger varje annan sådan.”

”Utrotningskriget” mot skogarna fortsatte och läns-

"Sista rumpan" hösten 1982.

styrelsen oroade sig för det. På bara fem år, mellan 1875 och 1880 hade uttagsvolymen i länet ökat med nästan 50 %. Länsstyrelsen påpekade också att den förordning som tillät nybyggen på kronoallmänningar medgav att bulvaner för skogsbolag och andra oseriösa personer kunde utnyttja situationen för att komma över skog.

Lättheten att under form af nybyggen komma öfver en massa urskogar var i förening med skogsproduktionernas och i följd deraf äfven skogarnes oupphörligen ökade värde ett sannerligen allt för frestande lockbete, för att icke snart sagdt af en hvar med alla till buds stående medel eftertraktas ... Lika naturligt är, att under sådana förhållanden nybyggena blifvit en handelsvara, som hvad beträffar dessa hemmans reellaste värde, skogen, så småningom till större delen hamnat i sågverksegarnes eller trävaruexportörernas händer.

Timmerbröt. Foto Västernorrlands museum.

Skogsbruket och sågverksindustrin påverkade hela samhället och förändrade kulturbygden. Självhushållningen började luckras upp och ersättas av penningekonomi. En moderniseringsvåg gick över de gamla byarna. Nya byggnader uppfördes, gamla byggdes om. En ny byggnadsstil, som hörde till ångsågsepoken föddes. Stora, ljusa, målade och herrgårdsliknande mangårdsbyggnader uppfördes med släthyvlad, liggande panel och ofta med imponerande snickarglädjeverandor. Ett exempel bland många är den ståtliga Talmansgården i Multrå. De nya storgårdarna stack av mot de grå och röda timmerhusen, som byggts enligt en under lång tid framvuxen tradition där formspråket var enkelt och måttfullt. I jordbruket infördes nya metoder och nya redskap togs i bruk, mejerier byggdes och fröförädlingsföreningar bildades. Utvecklingen krävde nya, större ekonomibyggnader och de små timrade revs.

Skogs- och flottningsarbete gav främst småbrukare välbehövliga tillskott till de små inkomsterna från jordbruket och på 1900-talet växte en mängd egnahem, Per-Albintorp och liknande upp, ibland hela småbrukarbyar eller -kolonier. Men då är vi inne på 1930-talet. Mer därom längre fram!

DE VIKTIGA FLOTTLEDERNA

Det strömmande vattnets kraft utnyttjades bl a för att transportera timmer eller sågade plankor. Stor möda lades ner på att "upprensa och med dyrbara byggnader göra alla dessa vattendrag flottbara". Redan i och med de finbladiga sågarnas tillkomst iordningställdes flottningsleder i alla större vattendrag ner till sågverk och lastageplatser. Det var en förutsättning för sågverksindustrins framväxt och exploatering av de avlägsna skogarna i inlandet. 1888 bildades Ångermanelfvens flottningsförening.

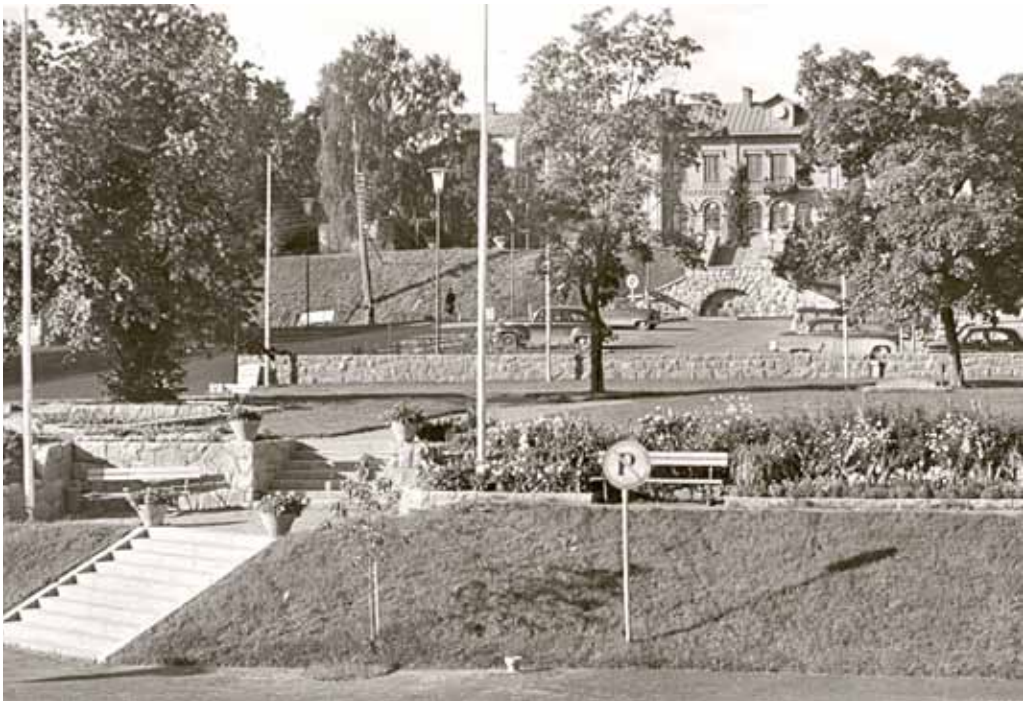

Järnvägsstationen i Sollefteå ritad av statens järnvägars chefsarkitekt Adolf W Edelsvärd. Under hans tid uppfördes närmare 300 stationsbyggnader i Sverige!
I förgrundenn syns Torgparken. Foto Bilddatabasen Sollefteå.

I älvar, bäckar, sjöar, ja snart sagt överallt där vatten rann fram, flottades det. På vintrarna lades timret upp på isen för att med vårfloden börja sin vådliga färd nedåt kusten. En stor arbetsstyrka krävdes såväl för det årliga iordningställandet av själva flottningslederna som för själva flottningen. De sägenomspunna flottarna hade hektiska arbetsperioder under snösmältningen. Det var långa, hårda arbetsdagar som ibland gick in i varandra utan vare sig vila eller sömn. Flottarmonumentet i Sollefteåforsen av konstnären Fredrik Frisendahl är ett passande äreminne över denna yrkeskår.

När älvarna började regleras på 1940-talet förändrades flottningsarbetet drastiskt. Borta var forsarna. I stället ledde timmerrännor förbi kraftverken och stora spakvatten uppstod ovanför fördämningarna. Där måste timret bogseras. Mekaniseringen ökade här som inom andra områden. Nätet av skogsbilvägar blev allt mer förgrenat. Lastbilar tog till att börja med över transporten från bäckflottningen men senare även merparten av älvarnas virke. 1982 gick sista ”rumpan”, den årliga strandrensningen efter en flottningssäsong, på Ångermanälven.

JÄRNVÄGARNA BYGGS

Ett nytt, storskaligt anläggningsarbete, som också det hade med den expanderande sågverksindustrin att göra, började vid denna tid, nämligen järnvägsbyggandet. Ursprungligen var dragningen av norra

Järnvägsbron vid Forsmo. Foto Västernorrlands museum.

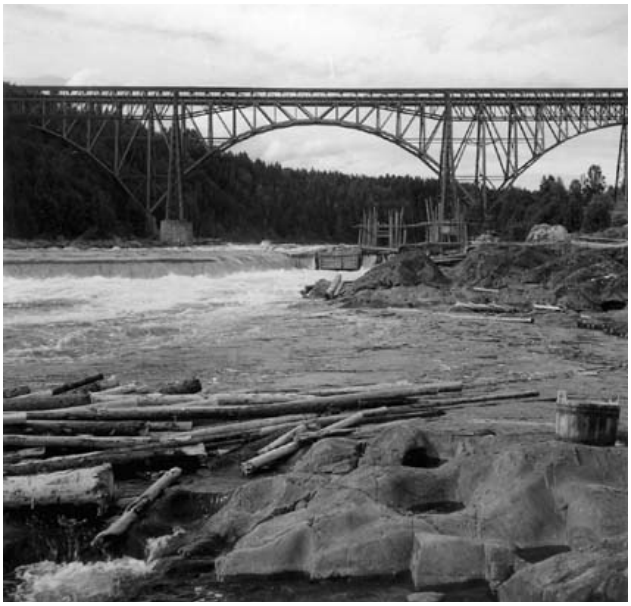

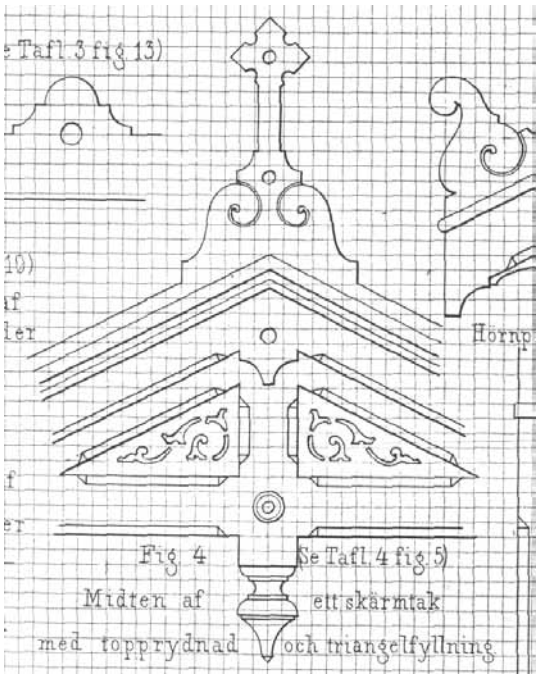

Detaljritning ur Charles Emil Löfvenskiölds "Landtmannabyggnader" 1868.

F d Grand Hotell från förra sekelskiftet vid Torget i Sollefteå från 1893. Detalj av den rikt arbetade fasaden. Arkitekt Lars Niklas Wahrgren.

stambanan planerad via Sollefteå och sträckan Ånge-Sollefteå byggdes. Men av försvarsskäl flyttades den tänkta bron ovanför forsarna till Forsmo. Sträckorna var färdigbyggda 1886. 1893 fick Sollefteå förbindelse med Härnösand. En mindre rallarepok kom då norra stambanan förbands med inlandsbanan via en bandel mellan Forsmo och Hoting 1925.

Runt järnvägsstationerna växte det upp nya tätorter, som oemotståndligt drog till sig affärsmän och hantverkare. Järnvägarna innebar en radikal omstrukturering av hela samhället. De nya knutpunkterna övertog kyrkbyarnas roll som mötesplatser och centra för köpenskap. Nu var det hit man gick för att handla, höra senaste nytt och känna fläktar från en spännande omvärld.

De nya samhällena visade upp sin framgång och nymodighet. De lugna och saktfärdiga formerna som bondebefolkningen givit sina byggnader, varierades och berikades. Torn och trapphus adderades till husens enkla ursprungsform. Tunna utspringande plåttak och vindskupor, släthyvlad ljus panel, lister och snickarglädje och präliga verandor var nya stilmedel. Dessa träkåkskantade affärsgator har ibland något av Vilda Västerns nybyggaranda över sig. De uttrycker en nu vittrande vitalitet. Vi hittar resterna av dem bl a i Långsele på S Järnvägsgatan och i Sollefteå på Bangatan. Till stationssamhällena hörde också ibland SJ:s bostadsområden för de anställda. Det stora statliga företaget fortsatte en gammal brukstradition. På eget arkitektkontor ritades personalbostäderna inordnade i prydliga, välplanerade områden inte olika de patriarkala bruks- och sågverkssamhällena. Ett tydligt exempel på den nya bruksandan är järnvägsbostäderna i Långsele med röda, prydliga kaserner vid björkkantade gångvägar.

Österås, Eds socken
Detta pampiga hus med sin imponerande veranda i två våningar uppfördes av jordbrukaren och skogsinspektorn vid Björknäs AB, E P Hansson. "Panelarkitekturen" var högmodern denna tid. Till den hörde ljus läthyvlad panel. Fasader och räcken dekorerades rikligt med lövsågerier.

BYGGNADSSKICKET

Tradition och tillgängligt byggnadsmaterial formade jordbruksbebyggelsen. Timmer var det givna, helt dominerande byggnadsmaterialet och knuttimringstekniken lika självklar. Byggnaderna följde givna mönster. Den ålderdomliga, långsmala åttaknutade parstugan med ett rum på vardera sidan farstun började avlösas av den mer kvadratiska korsbyggnaden med fyra rum runt en gemensam skorstensstock i det tidiga1800-talet. Genom århundradena förekom hela tiden den lilla sexknutade enkelstugan med bara kök och kammare förutom farstun. Husen runt gårdstunet var låga och grå. Falu rödfärg blev inte allmän förrän in på 1800-talet och inte heller tvåvåningshus. Gärdesgårdar ringlade sig längs byvägar och runt åkrar.

Det ökade välståndet, de moderna kommunikationerna, som gav impulser från omvärlden, och en målmedveten propaganda för ett nytt byggnadsskick kom att påverka byggnadsskick och landskapsbild. Ångsågarnas hyvlade brädor blev det nya fasadmaterialet och en ny panelarkitektur skapades, uppbackad av mönsterböcker och propaganda. Till den släthyvlade panelen krävdes oljefärg. Oljefärgen övertog den gamla rödfärgens ledande roll och man valde med förkärlek ljusa nyanser, markerande ett nytt mode och status.

...hufvudbyggnaden och ekonomibyggnaderna har åtminstone å de större hemmansgårdarne, i ganska väsentlig mån vunnit såväl i stil och ornering som i yttre färgbehandling, hvarvid ganska allmänt användes ljusa färger i stället för rödfärg, hvarigenom intrycket af landskapet ter sig för ögat gladare och angenämare samt mer omvexlande. (KB 1890)

Den mest kände mönsterhusritaren under denna tid var Ch E Löfvenskiöld. Han ritade och beskrev bostadshus med ljusa höga rum och god hygien, vedbesparande uppvärmning och virkesbesparande byggnadssätt. Uppvärmningen borde ske med kakelugnar i stället för öppna härdar och regelstommen borde ersätta den tunga timmerstommen, som dittills varit allenarådande.

Mönsterbladen i "Lantmannabyggnader hufvudsakligen för mindre jordbruk" visar stora tvåvåningsbyggnader med veranda och frontespis i två våningar. Dekorativa effekter uppnås med omväxlande liggande och stående panel. Lister och snickarglädje "förhöjer prydligheten". Ladugårdarna är ljusa och rymliga. De har praktiska och väl genomtänkta lösningar och rymmer flera funktioner under samma tak. Många bönder i Sollefteå lyssnade på de nya signalerna. De byggde om sina gamla hus och de byggde nya för

skogspengarna!

Ännu är dessa ljusa herremansbostäder i löfvenskiöldsk anda vanliga. Och ladugårdarna från årtiondena kring sekelskiftet skäms inte heller för sig! De är stora och rymliga som idealet föreskrev, och även de är försedda med prydande lister, korsformade fönster och annan ornering.

Panelarkitekturen, ”ångsågsarkitekturen”, intog även de nya tätorterna. Främst i Sollefteå stad utvecklades den ibland till praktfullt överdåd.

Men tack och lov finns också den gamla allmogetraditionens röda timmerhus kvar! De gör inte lika mycket väsen av sig, men de har en självklar skönhet och den röda färgen är varm och vänlig. Proportioner och fönstersättning, detaljernas utformning – allt har utvecklats under århundraden och resulterat i en harmonisk, måttfull arkitektur med typiska provinsiella drag. Något att vara rädd om!

Traditionell parstuga i Holafors Ådals-Lidens socken.

”SMÅBRUK ÄGNADE ATT BEREDA INNEHAVAREN UTKOMST GENOM JORDBRUK, DRIVET VID SIDAN AV ANNAN VERKSAMHET”

Många i Sverige på den politiska högerkanten ansåg att arbetarfrågan var den viktigaste vid sekelskiftet. Fattigdom och arbetslöshet hade då tvingat 100 000-tals människor att emigrera. Man ville nu underlätta för mindre bemedlade att skaffa sig ett eget hem och egen torva och ge arbetarna en tryggad ställning, så att de inte lockades att utvandra eller ”sluta sig till de socialistiska och andra samhällsupplösande läror, hvilka allt mer sprida sig och synas afse att slita alla hittills i allmänhet för heliga ansedda plikter mot Gud, nästan och fäderneslandet”.

Kronotorp

Den av staten stödda kolonisationen av obrutna marker har, som vi sett, lång tradition. Nu kom en rad nya stödformer, den sista (?) så sent som på 1940-talet. 1890-talets skogstorp hade delvis till uppgift att legalisera den oreglerade fattigbebyggelse, som redan

T.v. Orrberg Helgums socken. 1915 uppförde Domänverket sex kronotorp här. Nya bostadshus och ladugårdar byggdes 1948.

Nedan. Tidningen Egnahemsbyggaren utgavs första gången 1911 med budskapet att egna hem ger Sverige lycka.

Vigdsjön, Ådals-Lidens socken. De s k Per-Albintorpen tillkom för att stödja skogsarbete och annat säsongsarbete. Ett par hektar åkermark och en ladugård för ett par kor och smådjur hörde till. Få kommuner har så många Per-Albintorp som Sollefteå.

fanns på kronoparkerna. 1918 påbörjades ett kolonisationsförsök i norra Norrland med kronotorp, som pågick i ca 20 år. Jordbruket på kronotorpen avsågs att kombineras med arbete åt domänverket. Försöket föll mindre väl ut. Förutsättningarna för jordbruk i det norrländska inlandet var ofta mycket dåliga. Många förhoppningsfulla familjer, som kom från söder och norr för att pröva på nyodlarmödorna, måste ge upp. De som stannade kvar hade det slitsamt och fattigt. Ett mindre antal kronotorp finns inom Sollefteå kommun.

Per-Albintorp

En egnahemskommitté bildades vid sekelskiftet. Den hade sitt ursprung i strävandena att motverka emigrationen. 1905 startade egnahemsverksamheten finansierad av statliga lån och efter 30 år hade inte mindre än 85 000 egnahem byggts i Sverige. De var av två typer. Ca 60 % var jordbrukslägenheter, resten enbart bostadslägenheter. Trots att lånen var förmånliga, var de oöverkomliga för många skogsarbetare i Norrland, då en egen kapitalinsats krävdes. En ny låneform utarbetades därför och pengar anvisades av riksdagen. ”Riksdagen beslutar, att en fond, benämnd arbetarsmåbrukslånefonden, skall inrättas, från vilken lån må utlämnas i ändamål att giva skogsarbetare eller därmed likställd arbetare tillfälle att förvärva mindre lägenhet, ägnad att bereda innehavaren utkomst genom jordbruk, drivet vid sidan av annan verksamhet, och anvisar Riksdagen såsom kapital för arbetarsmåbrukslånefonden ett anslag av 2 500 000 kronor;”

De nya arbetarsmåbrukslånen var ränte- och amorteringsfria i fem år. Ingen egen insats krävdes heller. Däremot ställdes krav på låntagarens person; han skulle vara känd för sparsamhet, nykterhet och hederlig vandel. Vidare krävdes att han hade en hustru, som kunde sköta torpet, när han var borta på arbete.

Ordet ”arbetarsmåbruk” var lite otympligt, så i folkmun kom de att kallas för Per-Albintorp, efter Per-Albin Hansson som var statsminister när beslutet om lånefonden fattades. Man vände sig i första hand till de nordligaste länen, och ingenstans i Sverige finns det heller så många Per-Albintorp som där. De små röda stugorna med ett rum och kök i bottenvåningen och den röda och vita ladugården med plats för ett par kor och några smådjur blev en vanlig syn i Sollefteå kommun. Även om många av torpen byggts till, klätts med eternitplattor, målats gula eller på annat sätt förändrats känns de alltjämt igen och är ett vanligt inslag i landskapsbilden, främst i jordbruks-

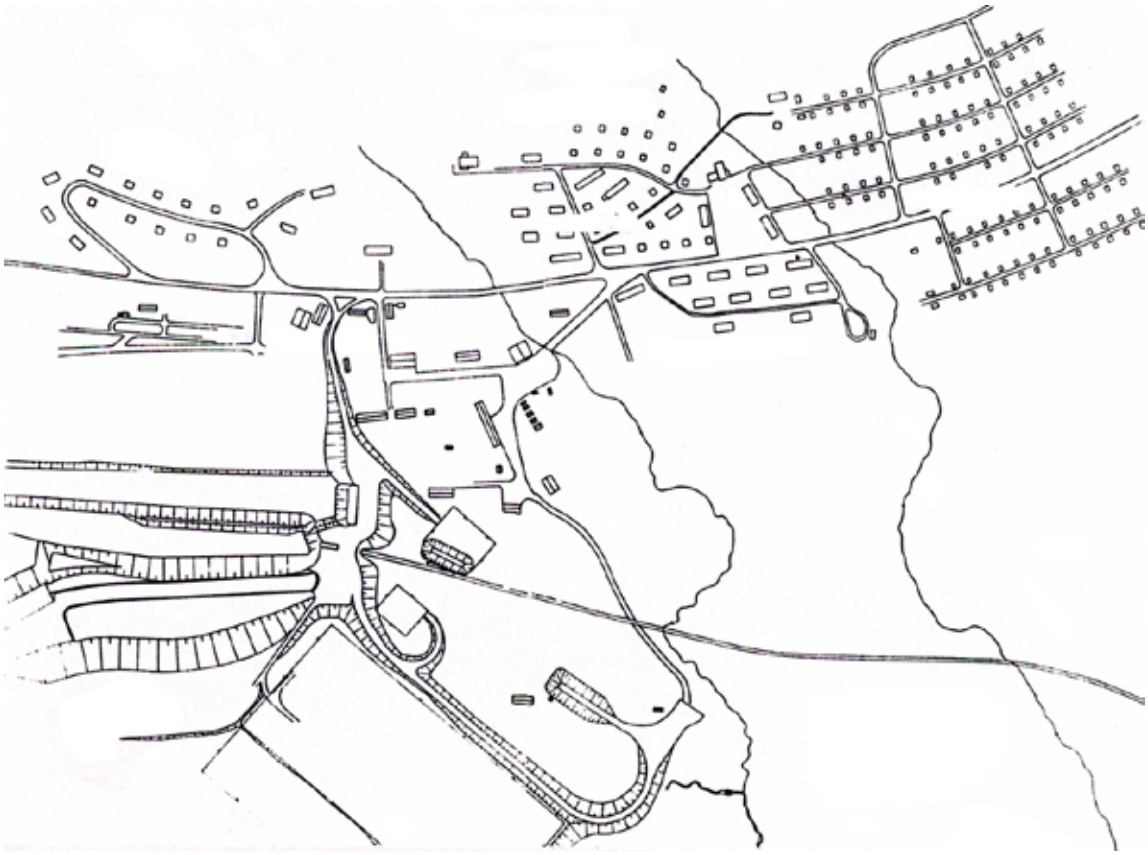

Ritning över Kilforsens kraftverk och anläggarby, Ådals-Lidens socken med 150 egnahem, ungkarlsbostäder för närmare 500 män och familjebostäder samt även skola, sjukstuga, två mässar, Folkets hus, affär och kiosk.

bygdens utkanter.

Denna radikala satsning 1933–1948, med sin lovvärda målsättning var lyckad. På 1930-talet rådde depression. Arbetslösheten var stor, men skogsindustrin behövde yrkeskunnigt folk, som kunde arbeta företrädesvis under vinterhalvåret. Per-Albintorpen kom därför i rättan tid. Skogsarbetarfamiljerna fick en möjlighet att ge sina barn en för den tiden god uppväxtmiljö och mjölk, potatis och annat, som torpet gav, var ett gott tillskott till försörjningen.

Småbrukarrörelsens nyodlingar medförde en utökning av åkerarealen i Sollefteå kommun men redan efter andra världskriget var nedläggningen av småjordbruk omfattande. Mekanisering och rationalisering bidrog till att slå ut små och otillgängliga arealer. Som exempel kan nämnas att antalet skördetröskor i landet växte från 100 till 25 000 mellan 1940 och 1960.

Vattenrallarnas samhällen

Långt efter det att järnvägsrallarna dragit förbi, kom nya rallare, denna gång vattenrallare. Också i deras spår växte nya samhällen upp. En skillnad var dock att dessa ofta var av tillfällig karaktär. Aldrig, vare sig tidigare eller senare i kommunens historia, har väl samhällen vuxit upp på så kort tid, samhällen sjudande av liv. Ett av de mest extrema fallen torde Kilforsen utgöra. Där bodde det som mest 1 500 invånare. Att det bott så många i anläggarbyn är svårt att förstå, när man idag kommer till Kilforsen mitt i skogen. En villa och en informationstavla är allt som återstår. Resten har rivits utan att lämna några spår.

Kilforsens kraftstation byggdes under åren 1948–54 på platsen för en fäbod. Den byggdes märkligt nog inte vid vatten utan på torra land. Fjällsjöälvens vatten leddes till stationen via en lång tunnel. Det faller där ca 100 meter och fortsätter sedan genom en annan tunnel vidare till Ångermanälven. Under byggnadsår-

en var det liv och rörelse i anläggarbyn. 150 egnahem samt ungkarlsbostäder för 468 personer uppfördes. Ytterligare ett 40-tal familjebostäder byggdes, liksom skola, sjukstuga, två mässar, Folkets hus, affär, kiosk m m. större delen av den provisoriska byn levde kvar ungefär tolv år. De som bodde där fortsatte att arbeta vid Lasele och Långbjörns kraftverksbyggen, när det i Kilforsen var avslutat. 1969 började nedmonteringen. Bostäder revs för att uppföras vid nästa arbetsplats.

Graningeverkens AB, landskapets största kraftverksproducent, började sin verksamhet med järnhantering i slutet av 1600-talet. Bolaget gick som så många andra järnbruk med tiden över till sågning av brädor och sedan produktion av elkraft. Företaget har således en mycket lång arbetsgivartradition och har under nästan hela sin tid byggt bostäder åt de anställda. På 1940- och 50-talen då nybyggnadsverksamheten var stor, anlitades en känd stockholmsarkitekt för att upprätta ritningar, Cyrillus Johansson. Hans svängda ”kinestak” har blivit en signatur för företaget med nedslag i Ådalen där Graningeverken haft sin verksamhet förlagd, till exempel Utansjö, Bollstabruk, Forse och Edensfors. Till och med i dessa sentida bostadsområden finns en aura av gammal bruksmiljö. Husen är välritade och områdena välplanerade. Parker och alléer är inslag som bidrar till karaktären.

Bebyggelsemiljöerna är en aspekt på älvregleringarnas konsekvenser för kulturlandskapet. En annan är eftertryckliga spår som konstgjorda sjöar och sargade, torrlagda älvsträckor där kullriga gråstenar trätt i dagen.

Kontorsbyggnad från 1950-talet, Forse, Långsele socken. Arkitekt Cyrillus Johansson. De svängda ”kinestaken” blev Graningeverkens signatur.

Egnahemsområdet Kilforsen, Ådals-Lidens socken.
Foto Vattenfall V Eriksson.

Torrlagd älvfåra.

SOLLEFTEÅ STADS HISTORIA I BILD *av Lars Högberg*

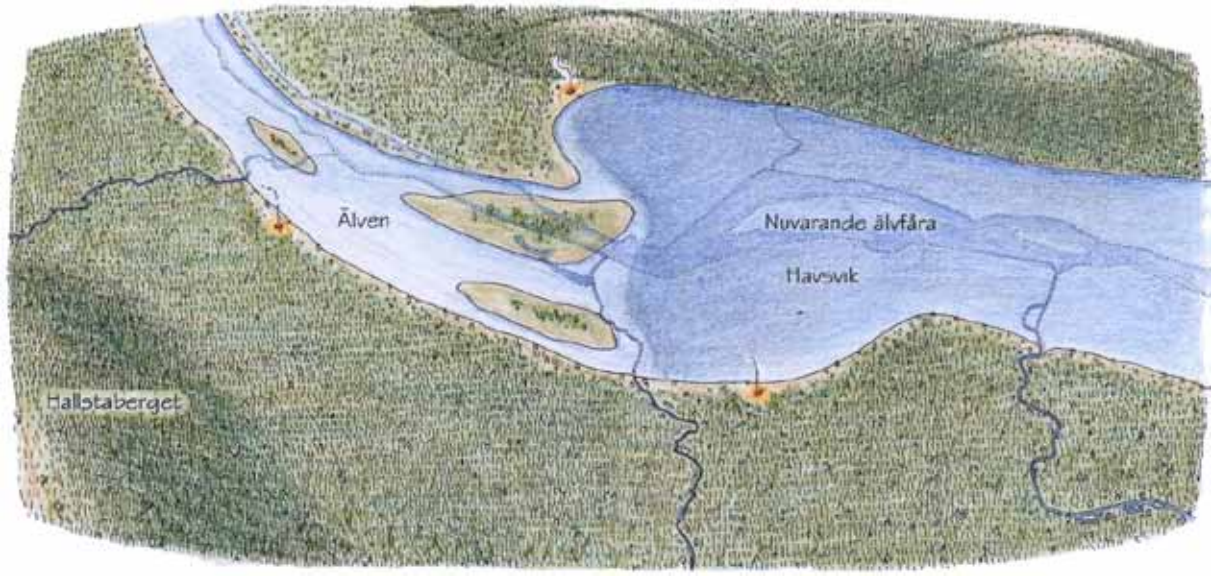

STENÅLDER. Jägarboplatsen

Ungefär 2500 f Kr mynnade Ångermanälven i ett delta där Sollefteå nu ligger. Havsnivån var 50 m högre än idag. Älvens sediment byggde upp deltat som långsamt förflyttades nedför älven och idag befinner sig vid Sandslån. I dessa sedimentlager skar sig sedan älven ner och bildade dagens nipor.

Avsnittet är hämtat ur Sollefteå stad 100 år.

VIKINGATID. Järnåldersbygden

Kring år 0 togs Ådalens bördiga sedimentjordar i bruk av en bofast jordbruksbefolkning. I Sollefteå anlades en lång rad gårdar längs älven. Gårdarna bestod av långhus för både människor och boskap, omgivna av åkertegar och slåttermarker. De döda begravdes i högar intill gården. Många gravhögar finns ännu kvar inom Sollefteå stad.

Älven bröt sig någon gång under förhistorisk tid en ny fåra genom Borgnipan och under vikingatid började Sollefteåforsen bildas. Havsnivån var då 10 m högre än idag.

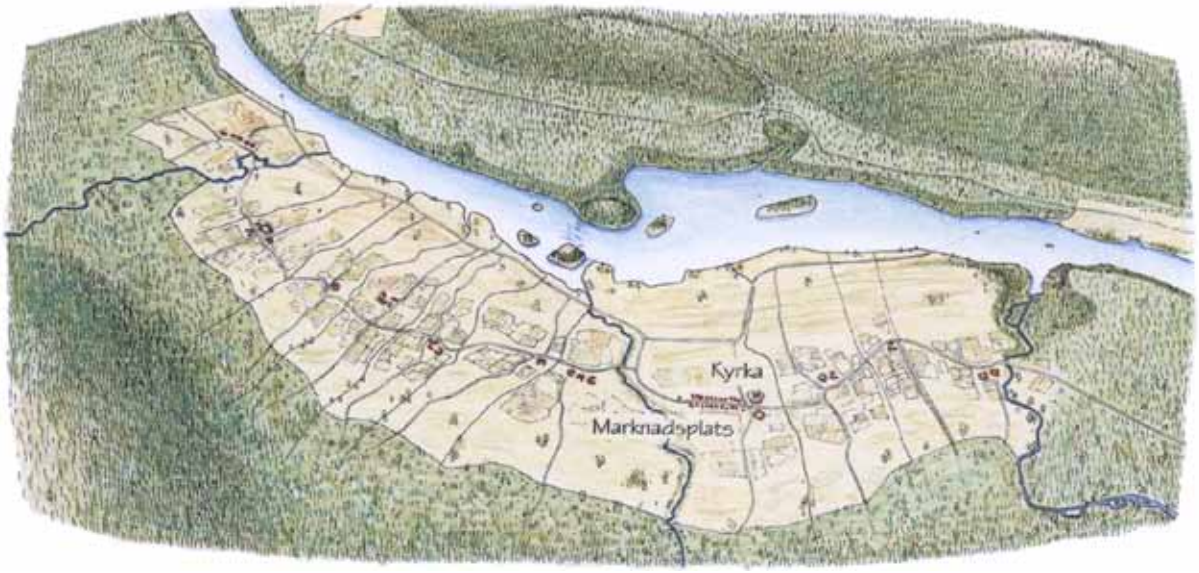

MEDELTID. Marknadsplatsen

Under medeltiden ersattes vikingatidens hövdingadöme med Sveakungens och Kyrkans makt. Kyrka och prästgård byggdes centralt i bygden och vägar anlades längs älven. Sollefteåforsen hindrade nu fartyg att nå längre och en marknadsplats uppstod i Sollefteå. Marknadsplats var landsvägen invid kyrkan. Den viktigaste marknaden var Pålsmäss i januari och här byttes trä, tjära, fågel (bl a orre), skinn och smör mot salt, tobak, tyg, smide och manufakturvaror. Marknaden var ett stort folknöje, där samer från inlandet och köpmän från kusten blandades med ortens bönder och hantverkare. Marknaden flyttade under 1800-talet succesivt ned till dagens stadscentrum.

1850-TAL. Bruksorten

Under 1600-talet började skogen tryta i Bergslagen. Kronan uppmuntrade då anläggande av järnbruk i Norrland med sina rika tillgångar av vattenkraft och skog. År 1673 anlades Graninge bruk. Malmen fraktades från Utö med haxar på älven till Sollefteå och därifrån i järnforor till Graninge. År 1705 anlades Sollefteå bruk vid Övergårdsåns utlopp där det fanns vattenkraft och hamn. Under nära 200 år fanns masugn, stångjärnshammare, garvstålshammare, smedja, såg, kvarn, herrgård, arbetarbostäder och elverk vid bruket. På Bruksholmen byggdes skutor och haxar. Invid bruket anlades Djupö hamn med ångbåtsbrygga och magasin. Idag återstår brukets herrgård och två av hamnmagasinen.

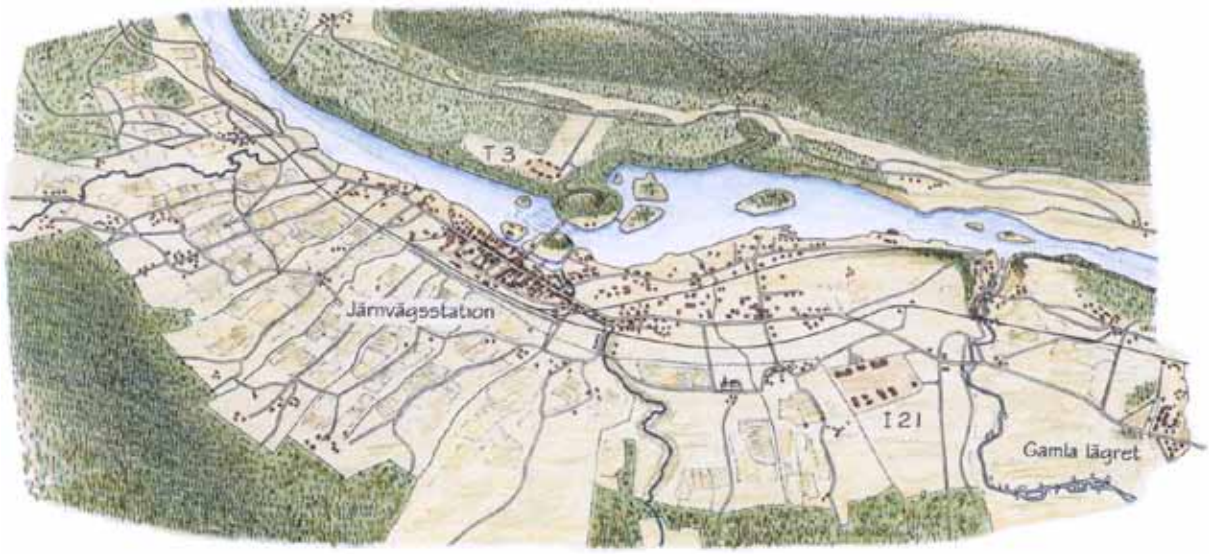

1800- OCH 1900-TAL. Militärstaden

Mot slutet av 1800-talet ökade Ådalens folkmängd kraftigt och kommunikationerna utvecklades. Åren 1885–86 byggdes Djupö ångbåtskaj, järnvägen anlades och en ny bro slogs över älven. P g a Sollefteås strategiska läge beslöts att Norrlands Trängbataljon,T3, och Västernorrlands Regemente, I28, skulle förläggas hit, vilket skedde 1898–99. Från Sånga mo flyttades I21 först till Sollefteå läger och 1911 till nuvarande kasernområdet. Av det gamla lägret återstår idag det pittoreska vattentornet.

År 1917 blev Sollefteå stad. Under hela 1900-talet satte militären en stark prägel på staden. Generationer av värnpliktiga har personliga minnen från tiden i Sollefteå.

NUTID

Ett av kommunens många kraftverk ligger mitt i staden och ägs nu av kommunen. Även de stora skogarna utgör en växande energikälla. Den positiva utvecklingen av minskande militära hot i vår del av världen har medfört omfattande nedläggningar av militära förband. I Sollefteå har både I21 och T3 lagts ned, men säkerhetsläget har förändrats och Sollefteå kommer nu att få ett nytt förband.

De tidigare kasernområdena utgör hela stadsdelar med många byggnader. Områdena har döpts till Nipan resp. Hågesta och fylls nu med nytt och spännande innehåll av framförallt företag. Även bostäder, skolor och viss kommersiell service har tillkommit.

Staden vid forsen. Äldre vykort. Appelbergs hotell skymtar t v om det bortre brofästet.

SOLLEFTEÅ STAD

Läget vid forsen

Sollefteås läge var strategiskt i det inre av nedre Ådalen invid den nedersta brusande forsen i Ångermanälven. Två viktiga handels- och färdvägar möttes här, kustens och älvens. Älven gav rikliga mängder fisk, det fanns villebråd i skogen och dalgången var bördig. Första gången Sollefteå nämns i skriftliga källor är i samband med en gränsdragning 1272–83. Namnet skrevs då Solatunum, en latinsk namnform och uttyds till ungefär ”de soliga ängarna”. Gunhildr Snjaella (Gunilla den dådkraftiga) var en storkvinna, som det berättas många sägner om. Hon tvistade med en jämte om gränsen mellan deras respektive domäner. Bland annat berättas det, att Gunilla var kungadotter och hade förskjutits hit till landets yttersta utmark.

I början av 1300-talet betalade Sollefteå pastorat mer i kyrklig skatt till påven än något annat i landskapet, vilket bör tyda på dess rang och betydelse. Ungefär vid den tiden fanns det också en man här, som var så rik att han kunde skänka stora landområden till kyrkan, inte bara i Sollefteå utan även i andra ångermanlandssocknar och dessutom ett par laxfisken till kyrkan i Stockholm och Uppsala. Tack vare det känner vi idag till honom. Han hette Gudlav Bilder och var troligen birkarl, en konungens skattmas i norra Sverige. De frikostiga gåvorna skulle, enligt tidens katolska tro, skänka givaren evig salighet.

Marknadsplatsen Sollefteå

Handeln var förr hårt reglerad i Sverige. Den förbehölls städernas köpmän och handeln med allmogen skedde vid särskilda marknader. Härnösands stad grundades 1585 just för att organisera handeln i landskapet – och för att ge staten möjlighet att beskatta den. En tid senare, 1602, utsågs Sollefteå till härnösandsköpmännens marknadsplats för deras s k landsköp. Först i mitten av 1800-talet släpptes handeln

Marknadsplasen i Sollefteå. Den brann 1874 och uppfördes inte igen.

fri och ända till dess var det marknaderna, som gav Sollefteå dess särställning. Därför kan det vara på sin plats att uppehålla sig lite vid dessa.

Två marknader hölls årligen. Vid höstmarknaden i september såldes mest kreatur och fisk, huvudsakligen strömming. De kallades Oxmarknaden eller strömmingsmarknaden. När de finbladiga sågarna etablerades på 1700-talet tog handeln med bräder fart och de såldes också vid höstmarknaderna.

Störst av de två marknaderna var Pålsmässomarknaden, i månadsskiftet januari–februari. Den drog till sig folk från de inre ådalarna och södra Lappland, från nedre Ådalen och nolaskogs ifrån, från Jämtland och Dalarna, ja, från en stor del av landet. De farande hade med sig talg, smör, ost, skinn, vilt och fågel, vävnader, vadmal, lin och lärft och träslöjd. Orren i

Djupökajen hade ångbåtstrafik till 1939.

Sollefteås stadsvapen anspelar på den rätt betydande handeln med skogsfågel. Jämtarna hade med sig norgevaror som sill, torkad fisk och tobak. De handlade också med hästar och slipstenar av jämtländsk kalksten. Till och med västgötaknallar hittade hit med sina tygpackar och träkärl. Det var ett brokigt liv, men det färgstarkaste inslaget utgjorde samerna med sina renhjordar. De sålde renkött, hudar och skinnarbeten och de passade på att hålla bröllop och dop, när de kom ner till ”platsen”, vilket allt bidrog till att förhöja feststämningen.

Ursprungligen låg marknadsplatsen invid socknens självklara mötespunkt, nämligen kyrkvallen. Här låg ett femtiotal bodar efter landsvägen på nipkrönet väster om kyrkan. Närheten till kyrkan bidrog emellertid till att den stimmiga marknaden till sist flyttades till en ny plats närmare älven 1811.

I en sockenbeskrivning från 1859 ges en bild av marknadsplatsen och -livet:

Fordom höllos marknaderna på kyrkvallen, men voro ofta åtföljda af stoj och sedeslösa uppträdanden, hvilka, såsom högst opassande i templets närhet, gåfvo presterskapet skäl för yrkande af en annan marknadsplats, hvartill Hernösands köpmän, troligen för att undvika rubbningar af sina på stället uppförda byggnader, i början voro obenägne. Marknadsbodarna, omkring 59 stycken, på båda sidor efter landsvägen, uppbyggas nu med större omsorg än förr, och äro vanligen rödfärgade, bestå af salubod, en afbalkning för strömming, salt och andra gröfre varor, samt ofta något mindre boningsrum med eldstad och liggplatser för köpmännen och dess betjening. Förutom dessa timrade hus uppföras vid hvarje marknadstillfälle af bräder s k stånd, i mån af behof. Uti erhållna qvarter i närmast belägne byar försäljes vid Pålsmässan af fjellboer äfvensom landthandlande från lappmarkerna smör, fågel och renkött. Denna marknad bevistas av mycket lappfolk, och ofta sammanvigas bland dem något par av pastor i Sollefteå. (...)

Vid ungefär samma tid beskrev postmästare Cöster Sollefteå i sin reseberättelse från 1850. Han hade inga höga tankar om den lilla handelsplatsens ”city”.

En jemn, af vackra ängar omgifven, väg förer vandraren fram till den så kallade marknadsstaden,

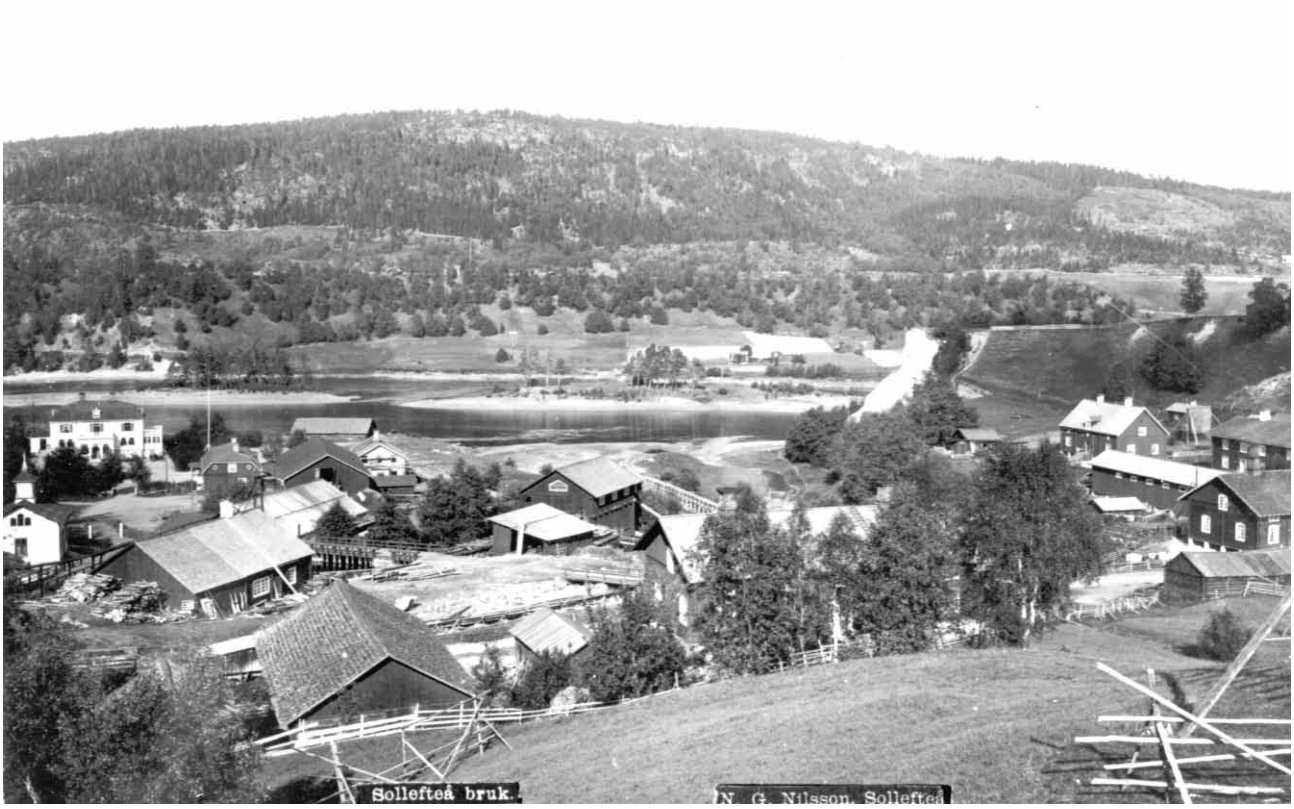

Sollefteå järnbruk. T.v. syns den vita herrgården, t.h. faluröda bruksbostäder och i mitten industribyggnader.

som kan benämnas skuggpunkten i den öfverallt annorstädes ljusa tafla, Solefteådalen erbjuder, ty något fulare kan man svårligen föreställa sig, än dessa tätt sammanstående, till flertalet gamla, illa byggda, förfallna och gråa bodar, från hvilka en och annan bättre bygd och rödmålad gör ett föga märkbart undantag. Detta är Solefteå city; detta är handelns, vinstberäkningens, den prosaiska nyttans, men också hästskojeriets, dryckenskapens och understundom brottets ambulatoriska tillhåll.

1874 härjade en häftig brand marknadsstaden. Marknaderna återfick aldrig sin forna glans och omfattning. Något tiotal år därefter avlystes de. Handelsfrihet rådde då och lanthandeln hade övertagit deras roll.

Förutom marknaderna var det inte så mycket som skilde Sollefteå socken från andra i den nuvarande kommunen. 1780 redogör A A Hülpers för de viktigaste näringarna: åkerbruk, boskapsskötsel, kolning, fiske och sågning, alltså desamma som i de övriga älvdalssocknarna. Pålsmässomarknaden omtalar han såsom ”den största i orten wintertiden (...) mycket bekant här omkring”.

Järnbruksepoken

En efter förhållandena stor industri hade dock Sollefteå, nämligen järnbruket. Detta var i drift i ca 200 år och var det helt dominerande företaget under denna långa tid. 1694 köpte riksrådet greve Lars Fleming andelar i ”ström och strand” i byarna Övergård och Önsta med planer på att anlägga ett järnbruk där. Det blev dock hans son som 10 år senare kom att förverkliga planerna. Denne lät uppföra en masugn, som emellertid inte blev särskilt långlivad. 1734 brann den ner varefter den i stället byggdes upp i Bollsta i Ytterlännäs socken. Det nya bruket som återuppbyggdes i Sollefteå var ett hammarbruk. Produktionen var som störst mellan ca 1800 och 1880-talet. Vid den senare tidpunkten började en nedgång i verksamheten och vid sekelskiftet 1900 hade allt smide upphört.

Ännu långt in på 1800-talet behöll Sollefteå sin lantliga prägel. Ett fotografi från 1870 taget från Bo-

Storgatan i början av förra sekelskiftet, en tid av stor förändring och utveckling. Storgatan blev Sollefteås nya handelscentrum. Gatubilden domineras av det ståtliga apotekshuset. Foto Bilddatabasen Sollefteå.

lagsbacken över stadens nuvarande centrum visar en lerig landsväg, som slingrar sig mellan ekonomibyggnader, sådana som hörde till varje bondgård. En storhässja reser sig i förgrunden. Längre fram skymtar en av de storgårdar, som stack av mot den annars så anspråkslösa bebyggelsen. Herremansbostäderna på ”Platsen” utgjordes av bruksherrgården, Hågesta gård, som grundlagts av brukspatron Gavelius och byggts åt kronolänsman Sjödén, prästgården från 1700-talet och enstaka storbondgårdar.

Karta över Sollefteå 1898. Husen ligger här nästan vägg i vägg på norra sidan Storgatan.

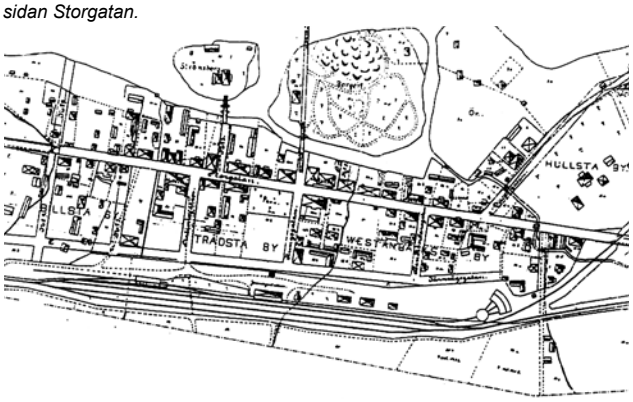

Nytt liv i Sollefteå

I mitten av 1800-talet började emellertid mer liv och rörelse märkas, en följd av den uppvaknande sågverksindustrin och det allt intensivare skogsbruket. I 1859 års sockenbeskrivning står att folkmängden ökat under de tio föregående åren ”p g a utvidgat handtverk och näringsverksamhet” ... inte utan problem:

> *De höga lönerna alstrar lyx, ej blott i kläder, utan också i mat och dryck. Mången yngling förspiller sitt goda genom dryckenskapslasten vartill han finner tillräcklig näring på krognästen, dessa socknens skamfläckar, där sedesförderfande dryckesgillen om söndagarne ej äro ovanliga.*

Husfasad med nyklassicistiska drag. Odd Fellow-husets gårdssida.

”Stockholmshuset” från 1912 med harmoniska jugendfasader vid Storgatan byggdes som bostadshus för officerare.

Den ökande ”otuktslasten” visade sig i att ”på senare tider af födda barn en femtedel tillhört de ´oäkta´”.

Ett nytt ölbryggeri fanns nu i Sollefteå, ett garveri och ett färgeri. Andra hantverkare som etablerat sig i Sollefteå var repslagare, bagare, koppar- och bleckslagare. Det fanns vidare ett tegelbruk och ett skeppsvarv samt i Rödsta ett sågverk. Den viktigaste transportleden var inte den ovan nämnda leriga landsvägen utan älven. Flatbottnade haxar fraktade järnmalm till Sollefteå och de andra bruken. De lossade och lastade vid Djupöhamnen. På tillbakafarten tog de smidesvaror och annat gods. Köpmän och fiskare använde sig också av Djupöhamnen och här steg resanden av och på passagerarbåtarna. Den snabbaste pulsen på ”Platsen” fanns här vid hamnen. Från omkring 1850-talet drevs båtarna med ånga. Strömkarlen och Sollefteå var två välkända passagerarbåtar och bland fraktångarna återfanns Pelle, Myran och Idog med passande namn på de flitiga båtarna. Omlastningar skedde vid kajen och gods för vidare befordran förvarades i de tre timrade magasinen, av vilka två alltjämt finns kvar.

Järnvägarna och landsvägarna övertog så småningom i tur och ordning huvudrollen som transportled. Det betydde till sist slutet för älvbåtstrafiken. 1939 gick den sista älvbåten mellan Sollefteå och Härnösand. För den gången får man väl tillägga, för sommaren 1987 till 2002 trafikerades älven av passagerarbåten Ådalen III.

Samhällets tyngdpunkt försköts från hamnen till de nya genomfartslederna.

Staden tar form

De tre sista årtiondena av 1800-talet och en bit in på 1900-talet var en storhetstid för Sollefteå, som präglades av optimistisk nybyggaranda. Platsen befolkades av ämbetsmän, tjänstemän, handlande och andra näringsidkare. Skogsindustrin hade fått en ny, ej tidigare skådad omfattning och järnvägarna, som drogs genom kommunen stimulerade industri och näringsliv. Utvecklingen gick snabbt och den gamla handelsplatsen blev allt mer sammansatt. 1885 fick den ordnings-, byggnads- och brandstadgor och 1888 sin första stadsplan, en anpassad, klassisk rutnätsplan med rätvinkligt gatunät. Förr fanns endast glest spridda gårdar i Sollefteå och den gamla marknadsplatsen var hjärtpunkten – nu ”presenterar sig vackra och inbjudande byggnader i alla riktningar”.

Norra stambanan byggdes genom Sverige vid denna tid. Den drogs via Långsele utan att passera Sollefteå. I stället byggdes en förbindelselänk dit samt ett

Sollefteå tingshus i fornnordisk stil från 1906 ritat av Folke Zettervall.

stickspår till den viktiga Djupöhamnen. Det senare är numera rivet men banvallen finns bitvis kvar. 1886 var de nya bandelarna färdiga. Samma år stod stationshuset klart, ett av de första stenhusen i Sollefteå frånsett kyrkan. Området närmast järnvägsstationen blev municipalsamhällets nya hjärtpunkt. 1893 fick Sollefteå järnvägsförbindelse med Härnösand. Invigningen skedde med pompa och ståt, av kungen själv, Oscar II.

Under dessa händelserika år byggdes 1885 den första järnbron över älven. Bland byggnader från denna tid märks den nationalromantiska villan Pettersborg med magnifikt läge högst uppe på en nipa, det sägenomspunna Appelbergs, det snickarglada ”Hemslöjdshuset”, det borginspirerade ”Apotekshuset” och flera påkostade hyreshus.

Det arkitektoniskt mest fulländade byggnadsverket i staden är nog emellertid tingshuset, som uppfördes 1906 med Folke Zettervall som arkitekt på en något ocentralt placerad tomt vid Djupövägen. Huset är byggt i nationalromantisk stil, där påverkan av den engelska villastilen är tydlig liksom ännu mer svärmeriet för det fornnordiska. Drakhuvuden spanar ut från taknockar, vinklar och vrår präglar den svartbruna byggnaden med branta takfall. I området längs Djupövägen, ett Sollefteås Djursholm, byggdes flera större villor.

Den ledande arkitekten i Sollefteå mellan 1888 och 1910, Niklas Wahrgren, var en ytterst produktiv husritare och kom i högsta grad att sätta sin prägel på stadsbilden. Hans byggnader utmärker sig för en livlig arkitektur där torn, tinnar, burspråk, listverk och andra utsmyckningar flitigt kommer till användning. Han är upphovsman till många av de tornförsedda hus, som gav Sollefteå smeknamnet Tornbyn.

Det självmedvetna municipalsamhället krävde även representativa uterum. Huvudgatan, Storgatan, som i stort sett följde den gamla landsvägen, rätades och nivellerades. Torget skapades med sin vackra östfasad och med stationshuset i söder tronande ovanför en hög trappa. Badhusparken, nuvarande Stadsparken, anlades och kanalen rensades.

Den militära epoken inleds

Ytterligare en framgång för Sollefteå var det, då Västernorrlands regemente, I 28 (sedemera I 21) 1897 flyttades från sin gamla lägerplats vid Sånga mo. Först fick regementet disponera mark i Övergårds och Önstas byar, som tillhört Sollefteå Bruk, men 1911 flyttades därifrån in till Hågesta, där stora fyra-

F d södra kaserngården på T 3, nu Nipan-området..

våningskaserner uppförts. Norrlands Trängkår (T 3) flyttades från Stockholm till Remslemon 1898. Fyra år senare, 1902, blev Sollefteå köping och 1917 stad.

Den plats där staden ligger är märklig. Branta dramatiska nipor störtar ner mot älven mitt i staden. Den mest bekanta är Borgnipan, som förut hängde ihop med norra stranden, men som skurits av till en egendomligt formad ö i strömmen. Namnet har den fått av att ett borgliknande lusthus uppfördes på toppen inför Oscar II:s besök. Mitt emot på norra stranden vaktar en annan, nästan lika hög nipa. På krönet av Pettersborg med en storslagen utsikt, låg tidigare trävaruhandlaren Petter Sjödins sommarhus, sedemera en uppskattad sommarservering som nu dock är nedbrunnen. Nipstaden är ett annat smeknamn på Sollefteå.

Under första världskriget gick bostadsbyggandet i landet ner av förståeliga skäl. Den nya stadens 20 första år präglades av stillastående och mycket låg bostadsproduktion. På 1930-talet gjordes en rad bostadsundersökningar i Sverige. Bl a utkom Lubbe Nordströms uppseendeväckande skildring, Lortsverige, som avslöjade utbredd trångboddhet, fattigdom och snusk. Olika stödåtgärder sattes in för att lindra nöden och byggandet av Folkhems-Sverige påbörjades. Särskilda pensionärshem byggdes för de gamla och barnrikehus för familjer med många barn och små inkomster. Lägenheterna i barnrikehusen hade minst tre rum och kök och hyran var reducerad. Det var stora bostäder på den tiden, då många familjer fick nöja sig med ett rum och kök.

Sollefteå stad fick uppleva ett nytt uppsving under beredskapsåren på 1940-talet. Staden invaderades av värnpliktiga från hela Sverige och tillströmningen av människor satte omedelbart sina spår i livligare handel, ökat bostadsbyggande och en allmän uppblomstring.

Bostadsbyggandet ökar

Samtidigt kom en ström av ungdomar, som flyttade in från landet. Bostadsbyggandet ökade, stimulerat av en bostadspolitik, som gick ut på att få bort enrumslägenheten som familjebostad. De allmännyttiga företagen blandade sig i leken och stod snart för en stor andel av nyproduktionen. HSB bebyggde kvarteret Sälgen med trevånings ”limpor” eller lamellhus. Andra lamellhus från denna tid finns t ex i kv Lapptorget vid Centrumplan och kv Bokbindaren/Hallsta vid Storgatan 16–20. Djupöhusen mitt emot dagens kommunhus byggdes 1946 och Riksbyggen på Remsle tillkom under perioden 1942 till 1950. 1945 slogs staden och landskommunen ihop och samordnade lösningar påbörjades för bl a vattenförsörjning och eldistribution. Erik-Gunnar Rehnmark anställdes som stadsarkitekt och ritade dessutom hus i sin privata verksamhet.

Tidigare var järnvägen en sydlig gräns för stadsbebyggelsen men ny villabebyggelse växte fram under

Nipstaden är exempel på 1950-talets tunga hyreshusbebyggelse. Såväl stadsplan som byggnader är ritade av Anders Tengbom och utformade med stor omsorg. Kvarteret präglas av funktionalistiska stadsplaneideal. Punkthusen tillåter en fri placering i den kuperade terrängen och de omspolas av ljus och luft.

Motstående sida. HSB-hus i kvarteret Sälgen, Storgatan 98-104, från början av 1940-talet.

1950–60-talen söderut mot Gärdesgatan. Även på Remsle byggdes småhus. Generellt ökade bostadsstandarden under efterkrigstiden, även när det gällde boendeyta per person. Så staden växte i omfång utan att befolkningen ökade. Den tilltagande privatbilismen ökade och innebar att servicen centraliserades. Exempelvis las många små affärer ner till förmån för ”snabbköp” med självbetjäning. För att planera den snabba utbyggnaden anlitades Uno Åhrén, Sveriges första professor i stadsbyggnad, att göra en generalplan för Sollefteå 1957. Planskilda överfarter över järnvägen planerades liksom en ny genomfartsled, Södra Ådalsvägen. Planen reviderades 1967 och anger den struktur för bebyggelse och trafikförsörjning som också har följts och byggts ut i etapper.

Trästaden byter karaktär

Trots allt lyckades man inte bygga bort bostadsbristen nationellt och därför antogs 1965 det s k miljonprogrammet, som hade som målsättning att bygga en miljon bostäder i Sverige på tio år. En stor del av Sollefteås nuvarande bebyggelse tillkom under denna tid. Den lilla trästaden bytte karaktär. I centrum revs friskt för att ge plats för tyngre och tätare bebyggelse präglad av prefabricering, upprepning och osmyckade, rationella fasader. Storgatan fick en ny karaktär. Nya områden i utkanterna exploaterades, bl a Djupövägens fyravånings punkthus är från denna tid.

Vad gäller äldre bebyggelse i Sverige utmärkte sig ibland 1950–60-talen av okänslighet. Gamla stadscentra revs för att ge plats åt den modernare tidens varuhus och parkeringar. I generalplanen för Sollefteå från 1957 konstateras kort: ”Några i egentlig mening kulturhistoriskt värdefulla byggnader finns icke i staden.” Glädjande nog har inställningen ändrats radikalt sedan den tiden. Vårt behov av att känna kontakt med det förflutna är uttalat och intresset för bevarande har vuxit sig starkare.

Villabyggandet ökar

Efter den massiva satsningen på tung flerfamiljsbebyggelse blev den uppdämda efterfrågan på småhus stor. Pendeln slog om och 1970-talet blev villabyggandets årtionde. Över stora arealer i städernas ytterkanter manglades villakvarteren ut och det krävde att invånarna var bilburna. Områdena i Hullsta och Prästbordet i Sollefteå kan nämnas som exempel på det. Den gamla gränsen mot söder, Gärdesgatan/Södra Ådalsvägen ersattes av Hallstabergets obevekliga norrsluttande skogsbrant. Norr om älven bebyggdes Skedomsmon. Bilberoendet ökade.

För att tillgodose en framtida fortsatt expansion framstod under 1980-talet stadens västra delar som de enda möjliga. Fortfarande bedrevs den militära verksamheten på I 21 och T3 med sina respektive övningsområden. I en områdesplan för Skärvsta–Granvåg visades utbyggnadsmöjligheter (som inte fullföljts) med en fortsatt gles bostadsbebyggelse, dock

med inslag av arbetsplatser och service. Med sikte på dessa delar var också läget för den nya Ångermannabron, klar 2003, naturligt.

Under 1980-talet kritiserades allmänt det zoneringstänkande inom planeringen, som gett så enahanda och ofta torftiga miljöer. Separering av arbete, bostäder osv med olika skyddszoner för industrier och trafikleder tog mycket mark i anspråk och gav onödigt långa avstånd. I stället borde man sträva efter att förtäta, tänka mer på hur miljöer upplevs och värna om kvaliteter i den traditionella och upplevelserika staden. Från nybyggnad fokuserades insatserna allt mer på ombyggnad och en varsam upprustning och omsorg om befintliga miljöer.

Regementsområdena omvandlas till Nipan och Hågesta

Under senare delen av 90-talet stod det klart att den militära verksamheten skulle försvinna från Nipanområdet, som det gamla T 3-området fick som namn. Då var avsikten just att få en mer rik och sammansatt miljö. Tidsmässigt gick många etableringar fort, trafikföringen i det tidigare helt slutna området var en het diskussionsfråga. Speciell hänsyn fick tas till barnen i den nya etableringen av Nipanskolan. Då Södra kaserngården blev byggnadsminne erfordrades även det en speciell omsorg om kulturmiljön. Omvandlingen från militär till civil verksamhet har gjort Nipan till ett ovanligt mångsidigt före detta regementsområde. Visserligen är Nipan ett relativt litet regementsområde men bredden på verksamheter är imponerande; där finns ett flertal arbetsplatser, restaurang, olika former av utbildning, viss affärsverksamhet och arkiv. Ångermannabron syr ihop staden på ett bra sätt, inte minst Nipan blir mer lättillgängligt. Trafikmässigt avlastas trafiken genom centrum med hälften, så att vi lokalt får stor nytta av en ny genomfart, vars syfte är att förskona centrum från den tunga trafiken. Sollefteåborna kom med brobygget att drillas i rondellkörning och att glädjas åt vackra planteringar.

Det nästkommande stora omvandlingsområdet, före detta I 21, som fått namnet Hågesta, är större än Nipan och har haft en långsammare utvecklingstakt. Även här har ett stort antal arbetsplatser kunnat inrymmas, vilket givetvis varit den högsta prioriteringen efter förlusten av alla militära och statliga arbeten som drogs bort från Sollefteå. I det planprogram som upprättades angavs bl a trafikföringen och en ny infart blev den första större kommunala investeringen. 2012 invigdes det nya badhuset Aquarena samt 2013 en ny stormarknad för livsmedel. Det exponerade läget gör det attraktivt. Med C-kasernen ombyggd till bostäder finns en stor bredd i den nya stadsdel som Hågesta nu utgör.

Värna centrum

Dock är kommunens inriktning att stadens kommersiella centrum skall fortsätta att vara längs Gågatan.

Storgatan med sin begränsade trafik – Sollefteåbornas vardagsrum.

Här är handelns önskemål om stora anläggningar med ytkrävande parkeringsutrymmen ett motstående intresse. Nya etableringarna har dock förlagts så centralt som möjligt så att helt externa och bilberoende lägen undvikits. Alltsedan Gågatan planerades och byggdes i sin första etapp 1984 har kommunen även i olika plandokument strävat efter att göra centrum attraktivt. Ett trevligare centrum har rustats upp i omgångar framförallt sedan Ångermannabron stod klar 2003 och dåvarande Vägverket tog på sig att i samverkan med kommunen rusta upp trafikmiljön genom centrum, nu utan genomfartstrafik. Stegvis har upprustningen av den yttre gemensamma miljön i centrum utökats. Den omfattar även Stadsparken som med sitt centrala och vackra läge är en stor tillgång. Det senaste inslaget är där en aktivitetspark från 2016. Möjligheterna att fortsätta med att utveckla vår unika och tillgängliga miljö längs älven är stora. Ett positivt inslag i centrum kan de hundra lägenheter bli som nu planeras att byggas.

Idag, när världen prövas av krig och konflikter, har Sollefteå välkomnat människor som tvingats fly från sina hemländer. Många affärer och restauranger har berikat Sollefteå centrum genom denna inflyttning. Dock är centrumhandeln i kris genom den ökade handeln via internet vilket flera tomma lokaler längs Gågatan vittnar om. Även den minskande befolkningen och människors rörlighet och minskande köptrohet lokalt spelar in. Kan nya verksamheter ha intresse av att omlokaliseras till ett mer centralt läge? De här strukturella frågorna är framtida utmaningar.

Skolhuset i Strömnäs byggt av "grönavågare" som flyttade hit från andra delar av landet på 1970-talet. Det finns planar på att återöppna det som förskola till en ny generation på Skogsnäs.

BEFOLKNINGSUTVECKLING OCH FRAMTIDSSPANING

Ryggraden i Sollefteås näringsliv har sedan urminnes tider varit jordbruk och skogsbruk. När förutsättningarna för att försörja sig på dessa näringar förändrats, har det påverkat befolkningsstorleken.

I slutet av 1920-talet drabbades västvärlden och Sverige av depression. Även jordbruket drabbades. För att söka lösa jordbrukskrisen gjordes en statlig utredning. Man ville åstadkomma att bönderna fick bättre ekonomiska villkor och ekonomisk jämställdhet med industriarbetare. Det beslöts att jordbruk, som var nog stora att ge sysselsättning och utkomst för en familj skulle stödjas. Normjordbruket var på 10–20 ha. Alltsedan 1948, då lantbruksnämnderna inrättades har strävan varit att åstadkomma bärkraftiga jordbruk genom bl a sammanslagningar. I en trakt som denna har den statliga jordbrukspolitiken slagit hårt. Många mindre jordbruk har försvunnit och näringen sysselsätter allt färre människor. Åkerarealen i länet liksom antalet jordbruk var som störst vid tiden före andra världskriget. Därefter började kurvan vika av nedåt. Skogsbyarnas nyodlingar visade sig vara de som först övergavs. De försörjde många gånger inte mer än ett par generationers brukare.

Igenläggningen av åkermark sker alltjämt om än i lugnare tempo under senare år. Men mekaniseringen är långt driven och importen har ökat efter EU-inträdet i takt med den minskande självförsörjningsgraden. Koncentration och stordrift har varit och är fortfarande tongivande trots visst stöd för att hålla landskapet öppet.

Under 1940- och 50-talen minskade arbetstillfällena också i skogen år från år, dels beroende på minskad virkestillgång dels på mekaniseringen inom skogsbruket. På 1950-talet kom de första barkningsmaskinerna och traktorerna även om handsåg, yxa och barkspade ännu var de vanligaste verktygen. På 1960-talet kom helträdsmaskinen. Huggare, hästar och körare var satta ur spel. Det drabbade främst småbruken, som ju inte var bärkraftiga utan tillskott utifrån. De hade ju en gång bildats just för att stödja skogsarbetarna! Idag arbetar skogsprocessorerna sig fram ensamma på stora ytor.

Den minskade sysselsättningen i såväl skog som jordbruk under 1940- och 50-talen kompenserades delvis av att det stora kraftverksbyggandet under denna tid krävde mycket arbetsfolk. Vattenkraftsutbyggnaden avtecknar sig som en puckel på befolkningskurvan. Folkmängden ökade mycket snabbt i början av perioden men minskade lika snabbt i slutet.

Befolkningen i kommunen minskar alltjämt. En viss motkraft kom med den gröna vågen på 1970-talet. I befolkningstal betydde den inte så mycket, däremot har den för Sollefteå kommun haft en positiv betydelse för kulturlivet.

Avfolkningen går fortast i glesbygderna. Vad ska kunna vända utvecklingen? Det är en av dagens största samhällsfrågor. Insikten att en levande landsbygd är nödvändig för en god samhällsutveckling har svårt att få genomslag nationellt och globalt. Det finns också en motsättning både inom skogs- och jordbruk mellan ökad produktion och hotad biologisk mångfald. Hur balansen ska se ut diskuteras i dagens miljö- och klimatdebatt.

Sollefteå har liksom flera kommuner i Sverige tagit initiativ till att locka unga människor till ett mer jordnära men också tekniskt modernt boende på landsbygden. Bostadsbolaget Solatum kallar sitt projekt Bredbandsbullerbyar. I vår kommun finns en stor mängd värdefulla byggnader som mer eller mindre övergivits. De kan visserligen vara nog så svåra att köpa, inte minst p g a de låga priserna vilket minskar ägarens intresse att sälja. Fastighetsägarna har också ofta en känsla, genom släktband för sina hus, men saknar motivation och/eller möjlighet till behövligt underhåll.

Hotet mot vårt klimat får många människor att fundera över var det finns en framtida tryggare tillvaro och boende. Redan idag finns en begränsad utflyttning från större städer till ett boende med de livskvaliteter som exempelvis Sollefteå kan erbjuda. Inte minst lockar möjligheten att odla. Men för att konkurrera om dessa människor erfordras bättre kommunikationer, en god välfärd och ett tillgängligt frilufts- och kulturliv samt möjlighet till försörjning. Stora förhoppningar ställs nu på den återetablering av militär verksamhet som beslutats 2020 och de arbetsmöjligheter som det ger.

Om den militära verksamheten lokaliseras och planeras väl, om sjukvård och annan service får en god omfattning och t o m tågen åter börjar gå, då ser framtiden ljusare ut. Kan då även våra gröna näringar utvecklas, de många övergivna husen tas om hand och varför inte, delar av vattenkraftens överskott återbördas lokalt, då kan vi än lättare bygga vidare i våra framtidsvisioner om Sollefteå kommuns alla möjligheter.

UTVALDA KULTURMILJÖER I SOLLEFTEÅ KOMMUN

Den gamla sockenindelningen har använts som indelning av de utvalda kulturmiljöerna.

Utvalda kulturmiljöer i
BOTEÅ SOCKEN

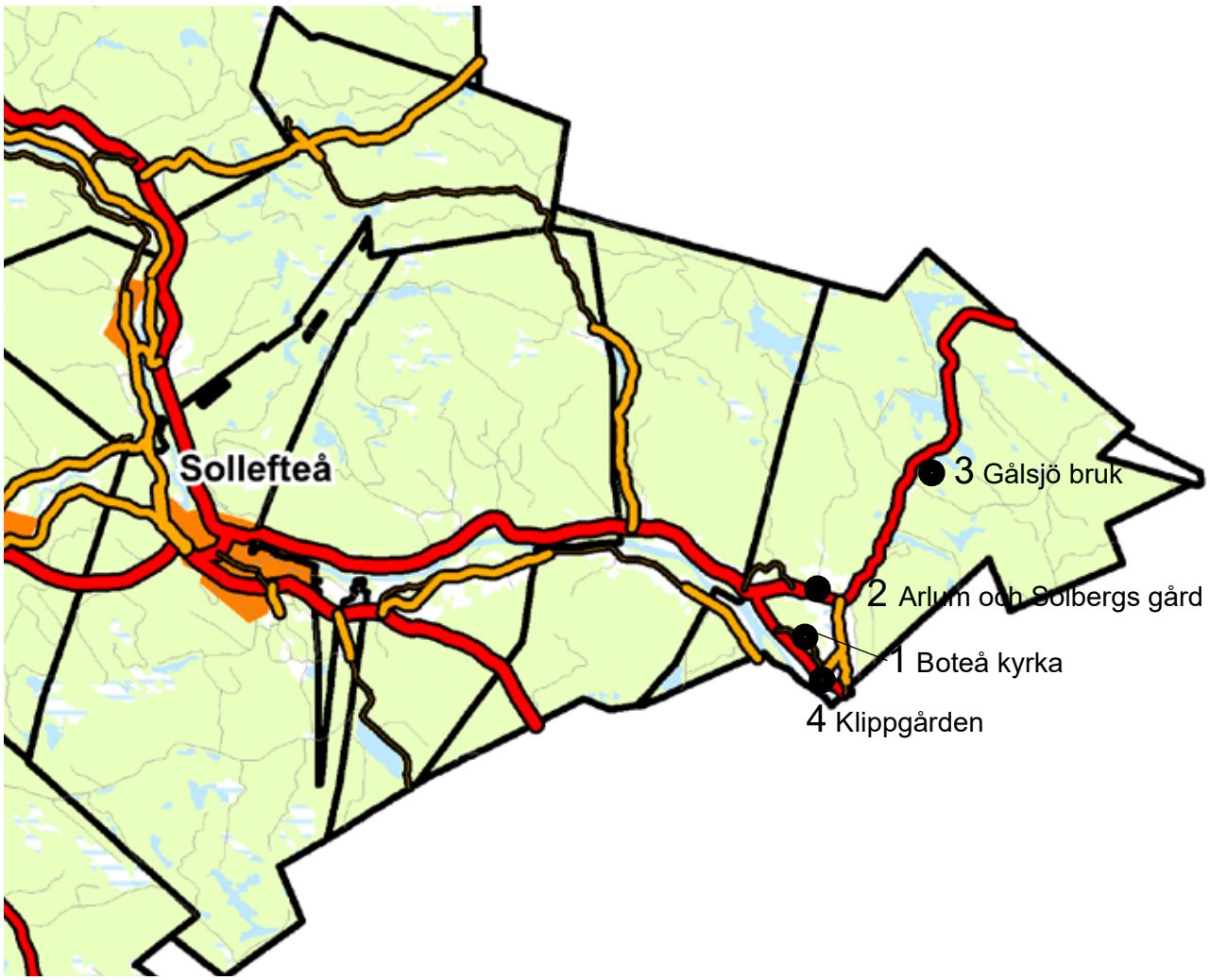

	sid
1 Boteå kyrka	61
2 Arlum och Solbergs gård	63
3 Gålsjö bruk	66
4 Klippgården och Gästis	70

1 BOTEÅ KYRKA

BESKRIVNING

Såväl byns bebyggelse som kyrkan ligger på en åsliknande, skogbevuxen höjd ovanför jordbruksmarken, som sträcker sig ner mot Ångermanälven. Den gamla landsvägen slingrar sig uppför höjden i sitt gamla läge.

Medeltidskyrkan har brant, spånklätt sadeltak och ljust ockragula putsade gråstensmurar. Korets gavelspets och den 1662 tillbyggda sakristians gavelspets är prydda av tegelblinderingar. Den nätta klockstapeln har en spånklädd lökkupol, bruna luckor och liggande ljust beige panel. Kyrkogården på nedansidan vägen omges mot söder av en syrenhäck.

Intill f d prästgården finns två gravhögar från yngre järnåldern.

HISTORIK

Sedan slutet av 1500-talet har Boteå bildat eget pastorat med de tre annexen Styrnäs, Sånga och Överlännäs. Boteå kyrka hör sannolikt till de äldsta medeltida kyrkorna i Ådalen. Den är också den enda som varit försedd med korabsid. Vid 1400-talets mitt utökades kyrkan med en korsarm åt söder. Över kyrkorummet spänner tre stjärnvalv. 1788 byggdes klockstapeln. Den byggdes om på 1800-talet.

KOMMENTARER

Byns bebyggelse är varierande, men byns struktur med husen hopklungade vid den smala byvägen i kyrkans närhet är av gammalt datum. Kyrkans läge i landskapet på en höjd ovanför älvsandsplatån är typiskt för traktens medeltidskyrkor. Det finns åtskilliga fornlämningar i den närmaste omgivningen.

Arlum 3:8.

2 ARLUM och SOLBERG
Boteå socken
Jordbruksbebyggelse

BESKRIVNING

Arlum ligger med skogen i ryggen vid de vidsträckta åkerfälten mellan Undrom, Grillom och Offer. Landskapet är öppet och sikten lång. Här torde kommunens största sammanhängande åkerareal finnas.

Arlums gamla bykärna på tre gårdar i en tät klunga blev decimerad när den mellersta gårdens imponerande salsbyggnad brann ner. Dock har den genuina västra gården som stått obebodd fått en ny ägare som påbörjat en varsam renovering.

Gårdens tre boningshus på Arlum 3:8, bildar ett U. Två är korsbyggnader. Den äldre (från 1830-talet) byggdes om på 1930-talet. Den blekgröna släta panelen med sparsmakade utsmyckningar i form av lister och utsirade fönsteromfattningar är typisk för den tiden. Interiören är märklig. I ett rum på övervåningen är både väggar och tak tapetserade, och golvet målat med schablonmönster. I ett annat rum finns en grant bemålad takrosett, och schablonmålade bårder löper

Denna sida Arlum 3:8.

runt det pappspända taket. Öppna spisar finns i flera rum.

Flera ekonomibyggnader från andra hälften av 1800-talet hör till gården. De är timrade och rödmålade. Bagarstugan finns med på 1834 års karta, liksom den blekgröna korsbyggnaden.

Solbergs gård på en moränkulle mitt ute bland fälten ser ut som om den slängts dit av en jätte. Den rödmålade husgruppen med tegel- och pannplåtstak utgör ett färgglatt och vackert blickfång i det flacka landskapet. Den stora dubbelkorsbyggnaden finns med på kartan från 1834. Det andra bostadshuset är en korsbyggnad. Båda har försetts med veranda i början av detta sekel. Verandorna är fint utsmyckade med snickarglädje. Ladugården har ett kallmurat väggparti, där stenarna är skickligt kilade och hopfogade.

Mangårdsbyggnaden på Solbergs gård.

HISTORIK

När Arlum genomgick laga skifte 1834-35 fanns där fem hemman och tre torp. En av bondgårdarna ålades att flytta ut från bykärnan. Den beskrivna gården i Arlum ligger på byns ursprungliga tomtplats. Solberg är en ensamgård. Både Solberg och Arlum finns upptagna i skatteboken från 1550.

KOMMENTARER

Huvuddelen av bebyggelsen torde ha tillkommit under den andra hälften av 1800-talet, även om några byggnader är betydligt äldre. De flesta bostadshusen har tämligen oförvanskat yttre och i åtminstone ett fall en på minst 50 år orörd interiör. Bland ekonomibyggnaderna finns åtskilliga som är helt oförändrade.

Solbergs gård är en typisk storbondgård med bebyggelse från början av 1800-talet och fram mot det sena 1800-talet. Byggnaderna är i hög grad oförvanskade. Läs mer om byggnadsvårdarna Ingrid och Tomas på Solberg på annan plats.

Korsbyggnaden på Solbergs gård..

3 GÅLSJÖ BRUK, Boteå socken
Järnbruk

BESKRIVNING

Gålsjö bruk ligger vid en fors i Gålån strax söder om Gålsjön omgivet av milsvida skogar. På västra sidan av Gålån ligger herrgården med flygel och två härbren. På Gålåns östra sida ligger sex brukslängor, f.d. prästgården och ett f.d. stall. Dessutom finns ett antal byggnader tillkomna under 1900-talets senare hälft.

Herrgården som byggdes 1776 är en byggnad i en våning med inredd ovanvåning under ett brant mansardtak. Byggnaden är rektangulär med sexdelad plan och nyklassicistiskt formspråk. Stommen är av ligg-timmer och fasaderna är klädda med liggande, ljust gråmålad panel. På gavelfasadernas övre del är stommen klädd med stående locklistpanel. Knutlådorna är inklädda med mörkare gråmålad panel och utformade som rusticerade pilastrar. Det brutna och och valmade taket är klätt med svarta, falsade järnplåtar. Flygeln är en byggnad i ett plan med inredd ovanvåning under sadeltak. Byggnaden har timmerstomme klädd med ljust gråmålad locklistpanel. På taket ligger svart-

Herrgårdens mangårdsbyggnad.

Smedsbostäder.

målad skivplåt. Fönster och dörrar är grönmålade på både herrgården och flygeln. En stenskodd terrassering är kvar från den forna trädgården på herrgårdens baksida.

På andra sidan ån ligger en rad med f.d. smedsbostäder. De är långsträckta längor med två ingångar vardera. Väggarna är klädda med faluröd locklistpanel. Fönsterbågarna är vita. Taken är belagda med tjärade lockbrädor. Alla ytskikt är utbytta men med de ursprungliga som förebild. Invändigt är kasernerna helt ombyggda.

Övriga byggnader inom området är ett labbi (sovhus för smederna) samt två härbren och ett f.d. stall. En stor mängd produktionsbyggnader som hört till bruket är nu borta. Bland nytillkomna byggnader märks det unika kapellet, vars stomme är en timrad

Bagarstuga och smedja.

Kapellet.

Labbit.

Matsalsbyggnaden.

Härbren.

åttkantsloge. En ny matsalsbyggnad (arkitekt Lars Holmer), en hitflyttad smedja och bagarstuga samt en ny servicebyggnad kompletterar anläggningen.

HISTORIK

Gålsjö bruks historia tog sin början 1694 då häradshövdingen Lars Stridsberg fick privilegier att anlägga ett järnbruk vid Högforsen i Gålån. Bruket flyttades i början av 1700-talet en halv mil uppströms till sin nuvarande plats vid Gålåns utlopp ur Gålsjön. Redan 1712 avstannade bruksrörelsen efter att Stridsberg gått bort ett par år tidigare och bruket förföll.

År 1733 förvärvades Gålsjö bruk av sundsvallsköpmannen Jacob Polack, byggnaderna reparerades och brukets storhetstid inleddes. För att säkra till-

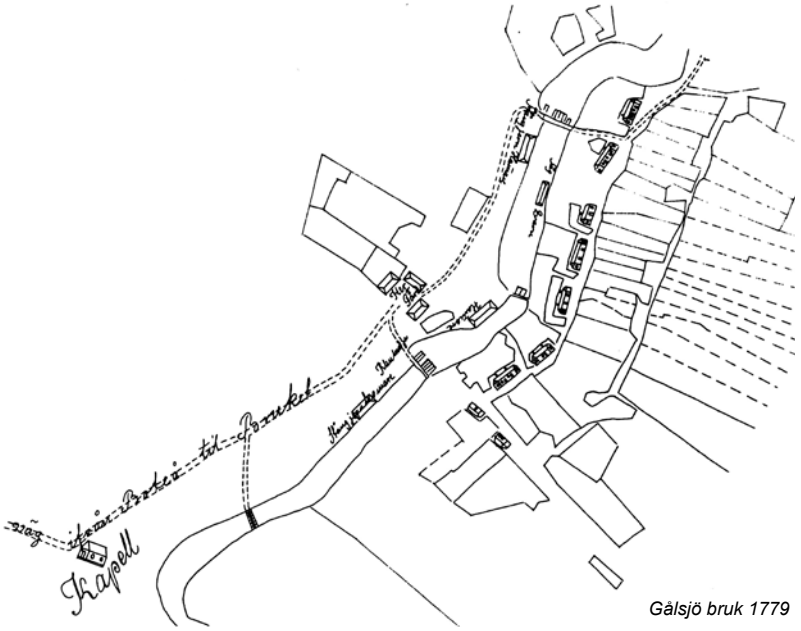

Gålsjö bruk 1779

gången på kol byggdes torp på allmänningsskogarna för kolare. Befintliga bruksstugor upprustades och nya tillkom för att ge bostäder åt smeder. Den första bruksherrgården uppfördes 1737 men brann ned redan 1760. Verksamheten omfattade både stångjärnssmide och manufaktursmide. Dessutom hade bruket egen såg och kvarn. Vintern 1775–1776 byggdes ett sexkantigt kapell och vid samma tid uppfördes den nuvarande bruksherrgården.

Manufaktursmidet tog alltmer överhanden under 1800-talet. Under 1800-talets senare hälft bytte bruket ägare ett flertal gånger – av dessa kan nämnas Holms och Graninge Bruksbolag och senare Björkå AB – och järnhanteringen ersattes successivt av trävaruproduktion. Järnhanteringen i Gålsjö lades ner 1892 medan manufaktursmidet hölls vid liv till 1901. Manufaktursmedjan brann ner på 1930-talet och idag är de byggnader i vilka brukshanteringen drevs borta. Dessa låg huvudsakligen på Gålåns västra strand, uppströms och nedströms herrgården.

År 1952 donerade Björkå AB herrgården, flygeln och två härbren med tillhörande tomtmark till Härnösands stift och byggnaderna iordningställdes för att användas som gästhem och stiftsgård. År 1971 donerades resterande del av Gålsjö bruks byggnader med tillhörande markområde till stiftet och en omfattande upprustning tog vid under Riksantikvarieämbetets överinseende. Huvudprincipen vid upprustningen var att bibehålla byggnadernas exteriörer men att låta interiörerna genomgå moderniseringar och funktionsändringar.

Det 1971 nedbrunna brukskapellet ersattes 1991 med ett nytt kapell uppbyggt med en åttkantsloge som stomme. Under denna tid uppfördes bl.a. en receptions- och matsalsbyggnad samt en servicebyggnad. Arkitekt för den förstnämnda liksom för ombyggnaden av rundlogen till kapell var Lars Holmer. I slutet av 1990-talet avyttrade Härnösands stift bruket, varefter det i privat regi utvecklades till konferensanläggning. Under senare år har bruket fungerat som flyktingförläggning för att därefter ha sålts till en privatperson..

Bruksmiljön byggnadsminnesförklarades 1977. I byggnadsminnet ingår herrgården med tillhörande flygel, sex smedsbostäder, prästgården, två härbren, smedernas labbi och ett f.d. stall. Herrgården är skyddad exteriört och interiört, övriga byggnader endast exteriört. Området utgör också riksintresse för kulturmiljövården.

KOMMENTARER

Brukets isolerade läge i skogen är karaktäristiskt för norrländska järnbruk. Den idag återstående bebyggelsen – främst herrgården och smedsbostäderna utefter bruksgatan – är exteriört välbevarad och ger tillsammans med fördämningar och timmerrännor i ån en god bild av en bruksmiljö från 1700-talet, trots att de flesta produktionsbyggnaderna är borta.

Gästis t.v. och Klippgården t.h.

4 KLIPPGÅRDEN OCH GÄSTIS
Undrom, Boteå socken
Jordbruksbebyggelse

BESKRIVNING

Två gårdar i Undrom, Klippgården och Gästis, ligger omgivna av åkermark som sträcker sig nästan ända ner till älvstranden, i den allra bördigaste delen av Ångermanälvens dalgång. Området har odlats i många hundra år och är rikt på fornlämningar. Strax nordväst om Klippgården finns en skogbevuxen bergknalle, Klippen, med två forntida gravhögar (L1936:2557) och ytterligare ett stycke åt nordväst Allstahugberget med två högliknande stensättningar (L1936:3222) och ett gravfält med sex högar (L1936:2588).

Mangårdsbyggnaden på Klippgården, en tvåvånings dubbelkorsbyggnad, är troligen från 1700-talet. Den har genomgått en omfattande modernisering på 1900-talet dock med hänsyn till husets ursprungliga utseende. I vinkel med den står en korsbyggnad från

Gästis.

Vikingatida armring som ingick i silverskatten som hittades på 1940-talet.

1905, också den moderniserad. På gården finns även en liten bryggstuga med en intakt bakugn och under ena taknocken finns ett s k vitterkors.

Mangårdsbyggnaden på Gästis är en stor dubbelkorsbyggnad. Den blev om- och tillbyggd 1840. Den har mycket välbevarad exteriör. Till gården hör en stenladugård som lär vara från 1700-talet. Väggarna har dubbla stenmurar. Till gården hör en välbevarad, mäktig timmerloge från mitten av 1800-talet. Det finns också en jordkällare av imponerande storlek på gården, murad av kanthuggna stenar.

HISTORIK

1846 hittade en s.k. inhysesman en ovärderlig skatt på Klippgården när han skulle gräva bort gödsel under ett fähus som tagits ner. Det visade sig vara den största kända vikingatida silverskatten i Ångermanland. Den bestod av en mycket stor mängd mynt, fem smycken och silverbitar på sammanlagt två kilo. Den gömda skatten tyder på att människor bott i området åtminstone sedan vikingatid!

På 1840-talet laga skiftades Undrom. På skifteskartan ser man en väg som leder från en lastageplas nere vid älven, upp mellan Klippgården och Gästis

Klippgården.

Ett s.k. vitterkors.

Logen.

Stenladugården.

och vidare. Det var inte bara hästforor med tackjärn till Gålsjö bruk som tog den vägen, utan den var även kyrkväg. Det lär ha funnits en spöpåle mellan gårdarna, väl synlig från kyrkvägen. Det har funnits gästgiveri i Undrom ända sedan 1700-talet. Gästgiveriet alternerade i många år mellan Klippgården och Gästis, fram till dess att verksamheten upphörde. Bland ”kändisar” som tagit in på Gästgiveriet fanns bl.a. Kata Dahlström och ”dragspelskungen” Andrew Walter. Gästgiveriet stängde för gott 1943.

KOMMENTARER

Klippgården och Gästis ligger i gammal kulturbygd rik på fornlämningar. Bebyggelsen på de två gårdarna, från slutet av 1700-talet (stenladugården) till tidigt 1900-tal, följer traditionellt byggnadsskick även om vissa ändringar gjorts. Inte minst ekonomibyggnaderna har välbevarade ursprungliga exteriörer, liksom mangårdsbyggnaden på Gästis.

Utvalda kulturmiljöer i
EDS SOCKEN

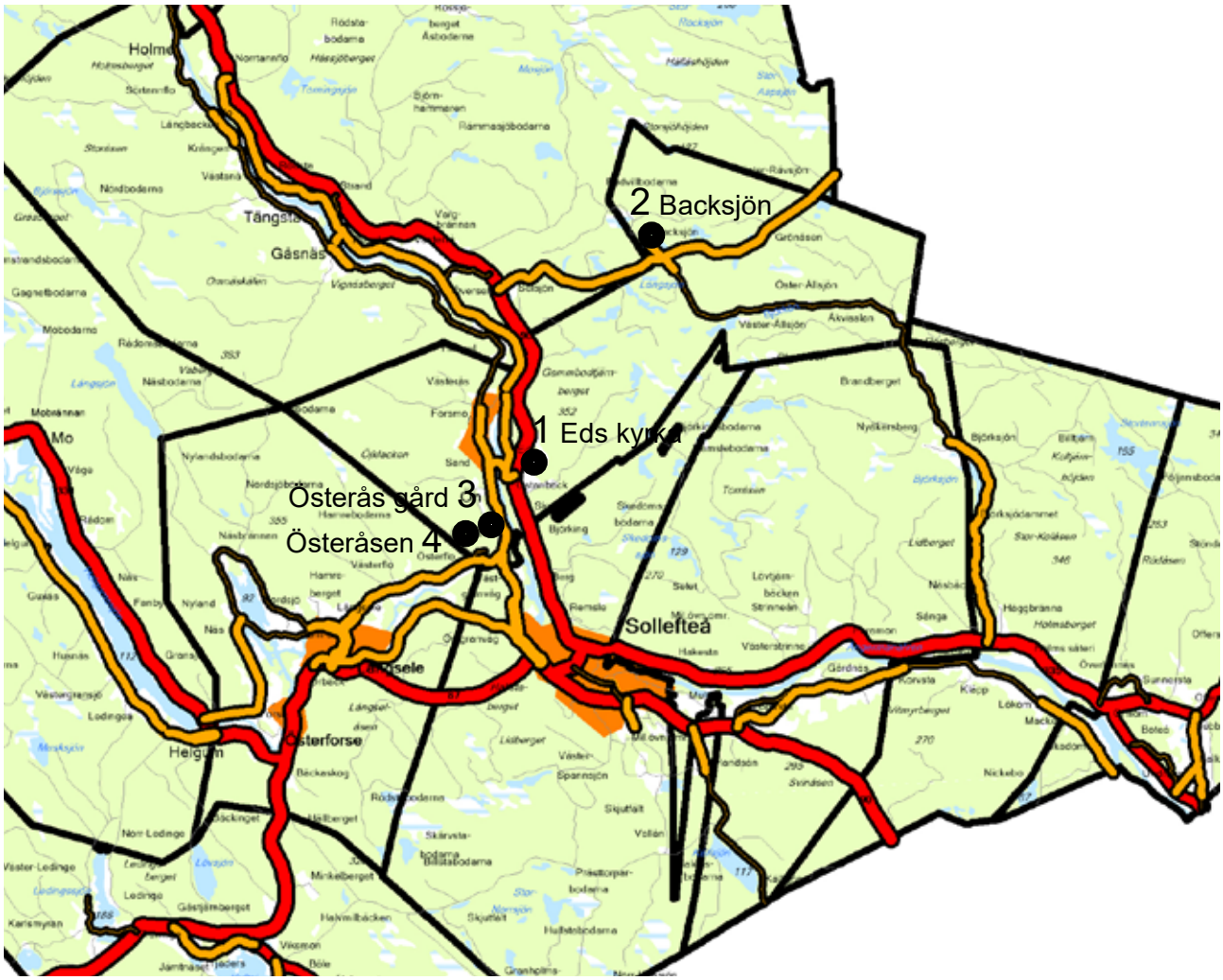

	sid
1 Eds by; kyrka och hembygdsgård	74
2 Backsjön	77
3 Österåsen	80
4 Österås gård	83

1 EDS BY, Eds socken
Kyrka, hembygdsgård och jordbruksbebyggelse

BESKRIVNING

I området finns det kulturhistoriskt sett två tyngdpunkter. Den ena utgörs av den medeltida kyrkan och den andra av hembygdsgården samt ett par väl avgränsade gårdar längst i norr. Ed ligger på en smal terrass mellan Ångermanälven i väster och skogklädda höjder i öster. Nedanför terrassen sluttar marken brant

Salsbyggnad vid gamla landsvägen.

Ruinen av stenladugården på hembygdsgården.

Hembygdsgårdens huvudbyggnad.

mot älven.

Kyrkan är en vitputsad stenkyrka med falsad, mörk kopparplåt på det branta sadeltaket. De stora fönsterna är senare upptagna, i slutet av 1700-talet. Den enkelt utformade klockstapeln är vit med svarta ljudluckor. En granhäck omger kyrkogården. På kyrkogårdens nedersida tar en stenskodd terrassering upp en betydande nivåskillnad. Man har vidsträckt utsikt över dalen därifrån. Medellösa tuberkulossjuka från Österåsens sanatorium ligger i en fattiggrav på kyrkogården.

I områdets norra del finns en husgrupp, som är ovanligt enhetligt utformad och välbevarad. Husen ligger nedanför landsvägen och utgör ett anslående motiv med sina många faluröda hus. Bland bostadshusen finns korsbyggnader i en och en halv våning och en tillbyggd enkelstuga i två våningar. Flera ekonomibyggnader av traditionellt slag hör till gårdarna. De flesta husen i gruppen har pannplåtstak, några har plåttegel. På andra sidan landsvägen ligger en grön salsbyggnad med rikt utsmyckade fasader och en veranda i två våningar. Huset byggdes på 1880-talet av en sjökapten. Det är exteriört oförvanskat så när som på att taket lagts om med ett modernt takmaterial, plåttegel. Två små röda enkelstugor utgör flygelbyggnader.

Ett stort gravfält med minst 10 gravar (högar och stensättningar) samt två ensamliggande högar finns i området. Gravarna är troligen från yngre järnåldern.

Hembygdsgården togs i bruk 2001. Dagens huvudbyggnad är en timrad korsbyggnad som flyttats från Sand, på motsatt sida älven. Bagarstugan är bevarad från den tidigare gårdsbebyggelsen och är från 1839. eller äldre. Härbret flyttades till hembygdsgården från kyrkan 2001. Under den dansbana som byggdes 2010 finns resterna av en stor källare som tidigare hörde till gården med sitt gästgiveri och lanthandel. Av ladugården återstår stenmurarna som mäter 21,5 x 11 m.

HISTORIK

1314 hade Sollefteå pastorat ett annex, som troligen var Ed. 1898 beslutades att Ed skulle bli eget pastorat, vilket dock inte skedde förrän 1918. 1962 blev Ed annexförsamling till Resele. 2002 slogs Eds församling samman i ett pastorat med Junsele, Ådals-Liden och Resele församlingar. Ed upphörde även som egen kommun 1952, då man gick samman med Resele för att 1971 slås samman med Sollefteå.

Medeltidskyrkan var ursprungligen mycket liten, nästan kvadratisk till formen. Den utvidgades under senmedeltiden till ett långhus med innertak av trä. På 1700-talet reparerades kyrkan av den framstående byggmästaren Simon Geting. Den förlängdes åt väster och fick nya, större fönster. Vid en ny restaurering 1891 byggdes koret till.

Klockstapeln byggdes sannolikt 1775 och ersatte då en äldre.

Ed anges som ödeby i skatteboken för Ångermanland 1550. 1788 var storskifte genomfört i Ed och 1841 laga skiftades byn. Vid båda tillfällena fanns det två hemman där. I samband med laga skifte måste den ena gården flyttas ut. Den ene hemmansägaren var gästgivare och den andre nämndeman.

Hembygdsgården är uppförd på en plats där det ock-

Bilder denna sidan från den traditionella bebyggelsen i områdets norra del.

så tidigare fanns en gård som hade både gästgiveri och där man hållit ting. Den storbonde som bodde här i början av 1800-talet lät på 1820-talet uppföra den stora stenladugården som enligt sägen skulle vara större än kyrkan. Men den förföll så småningom och nu återstår bara stenmurarna.

KOMMENTARER

Området är utvalt främst med hänsyn till medeltidskyrkan och bondgårdarna längst i norr. Kyrkan har sitt självklara kultur- och arkitekturhistoriska värde. Gårdarna utgör en väl samlad och enhetlig husklunga, representativ för ångermanländsk jordbruksbebyggelse präglad av 1800-talets byggnadsskick. Byggnaderna har även stor betydelse för landskapsbilden.

Också i övrigt ingår flera välbevarade hus, som utgör goda exempel på främst sekelskiftets byggnadsskick.

Det första hus som möter en besökare.

2 BACKSJÖN, Eds socken
Skogsarbetarby

BESKRIVNING

Björkån kommer norrifrån och passerar byn Backsjön som ligger mellan sjöarna Strupen och Backsjön. I sitt fortsatta lopp mot Björkå och Ångermanälven ligger bebyggelsen och den uppodlade marken i ett smalt band längs ån. Backsjön kan sägas vara början i det bandet. Omgivningarna är skogklädda. I Backsjön finns en mindre del öppen mark i den centrala delen och längs de tre husen intill Strupen. Bebyggelsen i den lilla byn är utspridd. Längs infartsvägen ligger två faluröda bostadshus idylliskt ner mot sjön. Fortsätter man en avtagsväg norrut ligger här dels ett egnahem från 1946 dels några mindre anläggarvillor i ett plan, troligen flyttade från något av alla de anläggarsamhällen som växte upp och monterades ner vart efter kraftverken byggdes. Byns mest anslående byggnad är den f d faktorbostaden vid sjön Strupens norra strand. Det faluröda bostadshuset med brutet tegeltak byggdes med gedigna material av Björkå AB.

Hus vid "Röda torget".

Här finns sedan 2009 en unik tulpanodling som sommartid drar många besökare. Även vintertid lockas turister hit med hundspannkörning. En mångsidig verksamhet på en oväntad plats med entusiastisk ledning.

Fortsätter man byvägen ligger här en klunga röda trähus samt ett brunt nyare fritidshus. Vägens avslutande grusplan har fått namnet "Röda torget". En skogsväg leder efter ca 200 m fram till järnvägen. Stambanan har en mötesplats i Backsjön.

HISTORIK

Backsjön är en relativt ung by där skogen varit grunden för bebyggelsen. Björkåbolaget var den dominerande skogsägaren och de flesta i Backsjön hade sin utkomst av skogsarbete för bolaget. En tillfällig blomstringstid hade byn under andra världskriget då Björkåbolaget drev en omfattande kolning. Det byggdes kolugnar i skogarna och intill järnvägen fanns en stor lagerbyggnad för träkolet som transporterades främst till de större städerna där det användes som bilbränsle. Bensin var svårt att få tag på därför för-

Tidigare affär.

F d faktorsbostället.

Varje försommar går Tulpanfestivalen av stapeln som lockar många besökare.

sågs bilarna med gengasmotorer som drevs med träkol. Tåg kunde förr stanna i Backsjön för både gods-, d v s träkolet, och persontrafik. Tågtrafiken sägs ha lockat flera av dem som växte upp här att ta anställning just vid järnvägen. Att vändplanen fick namnet Röda torget berodde på de livliga politiska diskussionerna och att arbetarnas sympatier ofta låg till vänster. Under kriget kom många flyktingar till området och fick arbeta i skogs- och kolningsarbete. Ca 200 m före Röda torget ligger den gård som förr var ett arrendejordbruk under Björkå bruk. På gården fanns också en mindre affär. Ett av husen upp mot skogen var tidigare skola vilket tyder på att Backsjön var ett centrum bland flera små skogsbyar.

Den första stenåldersboplatsen i hela Norrland upptäcktes 1888 just i Backsjön! Dessförinnan ansåg vissa forskare att Norrland inte hade varit befolkat under stenåldern. Det var den då 13-årige O B Santesson, från Backsjön, som gjorde denna upptäckt. Han blev senare arkeolog och påbörjade en systematisk stenåldersforskning i Norrland. Fram till sin död 1950 upptäckte Santesson flera hundra boplatser i Norrland, huvuddelen i Ångermanland.

KOMMENTARER

I Sollefteå kommun är skogsbruk en viktig basnäring och bedrivs på större delen av kommunens yta. Utvecklingen av skogsnäringen är starkt kopplad till hur hela Sollefteå kommun har och kan komma att utvecklas. Backsjöns historia kopplad till såväl Björkå AB som kolning är intressant, liksom en nutida turismsatsning som bygger på glesbygdens kvaliteter. Bebyggelsen är helt kopplad till skogsbolaget Björkå AB:s historia.

Vid Strupens nordöstra strand finns Norrlands först upptäckta stenåldersboplats.

Entrén till den slottsliknande anläggningen.

3 LIVSSTILSMEDICIN ÖSTERÅSEN
Eds socken
F d Sanatorium

BESKRIVNING

Det f d sanatoriet ligger högt uppe på Högtryckbergets sluttning. Bebyggelsen ligger inbäddad i lummig grönska och omges av barrskog. Ett system av promenadslingor passerar olika utsiktsplatser med vidunderliga vyer ut över älvlandskapet.

Det dåvarande sanatoriet, som byggdes vid förra sekelskiftet, är inrymt i en väldig träbyggnad med en central byggnadskropp i två mycket höga våningar (rumshöjden i sjuksalarna är 4,15 m) och ett högt säteritak med takkupor klädda med svartmålad, falsad plåt. Till denna byggnadskropp är fyra paviljonger länkade med förbindelsegångar. Anläggningen är strängt symmetrisk. Långfasaderna mäter inte mindre än 148 meter. Bottenvåningen på huvudbyggnaden och förbindelsegången är uppförda i tegel som

Utsikt över Ångermanälven mot sydost.

putsats. Huvudbyggnadens övervåning och övriga byggnader är uppförda i trä. Fasadmaterial är gul liggande och stående fasspontad panel med vita listverk. Fönsterfoder och dörrposter är gröna. Den ståtliga anläggningen har en utformning som ger associationer till stormaktstidens slottsarkitektur. Förutom huvudbyggnaden ingår ekonomibyggnader och bostadshus i anläggningen. Placerade i vackra lägen är överläkarbostaden och sysslomannavillan. Ursprungligen en personalbostad, Solhem, är betydligt yngre än de övriga, från 1940–50-talen.

HISTORIK

Kring förra sekelskiftet dog ca 10 000 människor årligen i tuberkulos, eller s k lungsot. 1882 upptäckte Robert Koch tuberkulosbakterien vilket gav ökade möjligheter att bekämpa tbc. 1896 framförde Svenska Läkaresällskapet ett förslag om uppförande av folksanatorier. 1897 genomfördes en nationalinsamling till firandet av kung Oscar II:s 25-åriga jubileum som regent. 2,2 miljoner kronor insamlades och kungen bestämde att pengarna skulle användas för kraftigt bekämpande av den fruktade sjukdomen. Med hjälp av *Kung Oscar II:s jubileumsfond* uppfördes Hålahults sanatorium i Örebro län, Hessleby sanatorium i Kronobergs län och Österåsens sanatorium i Västernorrlands län. Hålahults och Hessleby sanatorier är byggda efter samma plan. Österåsens sanatorium fick en från dem delvis avvikande utformning.

Uppdraget att utföra ritningar för Österåsens sanatorium gick till slottsarkitekt Fredrik Liljekvist

Överst statstjänarpaviljongen.
Ovan läkarvillan.

Tv. Vilstolar i en av de öppna ligghallarna som skymtar bakom arkaden på bilden nedan.

Österåsens södra fasad.

Ekonomibyggnad.

Sanatoriets komplexa anläggning har många takfall!

Likbodens klassicistiska entrégavel.

(1863–1932). Sanatoriet skulle uppföras i trä "upptagande fyra envånings paviljonger grupperade omkring en central huvudbyggnad på jämförelsevis stort avstånd från denna". En statstjänarpaviljong uppfördes 1912.

Viktiga beståndsdelar i behandlingen har förutom de rent medicinska varit att delta i kulturlivet. Den legendariske läkaren Helge Dahlstedt som verkade på Österåsen åren 1919 till 1951 bidrog till det bland annat genom införskaffandet av en unik konstsamling. Utevistelser var tidigt viktigt i behandlingen av tuberkulos med bestämda tider i ligghallarna, som fortfarande finns kvar i slänten söder om huvudbyggnaden. Likaså förordades promenader längs de anlagda stigarna. En örtagård finns i slänten. Dock har den tidigare stora trädgårdsanläggningen som försåg sanatoriet med grönsaker successivt avvecklats. Beläggningen minskade alltmer under mitten av 1900-talet och man inriktade sig på att omvandla Österåsen till ett konvalescenthem.

1982 övertog Västernorrlands landsting anläggningen. Verksamheten har från tiden för öppnandet som hälsohem utvecklats till ett kompetenscentrum för livsstilsförändringar. Detta har inneburit en icke farmakologisk behandling med tyngdpunkt på livsstilsfrågor som rör kost, fysisk aktivitet och stresshantering. Kultur och miljö är åter viktiga delar i behandlingen.

KOMMENTARER

Den utvalda miljön är unik. Den speglar en sanatoriemiljö från förra sekelskiftet. Bebyggelsen och parkanläggningen är i stora delar oförändrade. Österåsen med sin tradition som kungligt jubileumssanatorium, byggnadsminnesförklarades 1988 och utsågs till riksintresseområde för kulturmiljövården. Stor omsorg har lagts ned vid renoveringar. Mycket av historien "sitter fortvarande i väggarna". Även om behandlingsformerna förändrats med tiden och anläggningens skötsel förenklats i vissa delar finns goda möjligheter att läsa av historien vilket gör Österåsen till en rik och levande miljö väl lämpad också för sin nuvarande verksamhet.

Foton 2002.

4 ÖSTERÅS GÅRD, Eds socken
Bondgård

HISTORIK

Vid skattläggning 1550 fanns det två bönder i Österås by. Byn hörde inte till de större och Eds socken inte till de större socknarna i Ångermanland. I slutet av 1800-talet fick Österås emellertid en blomstringsperiod. Skogsindustrin i Ådalen hade då utvecklats explosionsartat, något som kom att få påtagliga följdverkningar även för Österås. 1901 invigdes ett av tre folksanatorier i landet, på Österåsplatån i den friska barrskogsluften med vidsträckt utsikt över älv och skog. Den slottsliknande anläggningen fick stor betydelse för trakten. Förutom att den gav arbetstillfällen åt sjukvårdspersonal fick bönder i närheten avsättning för sina jordbruksprodukter. Några år senare fick Österås tack vare sanatoriet en egen järnvägsstation.

Många bönder deltog vid denna tid i trävaruhandeln, några med stor framgång. E. P. Hansson på Österås gård hörde till den intensiva träepokens aktörer och blev skogsinspektor i Björknäs AB vid sidan av sina uppgifter som jordbrukare. I mitten av 1890-talet lät han uppföra en ny, stor mangårdsbyggnad och anlitade därvid Sollefteås mest framstående arkitekt, Lars Niklas Wahrgren.

Ytterdörrens nedre spegel.

Salen mitt på husets långsida.

Den praktfulla verandan på trädgårdssidan.

BESKRIVNING

Den praktfulla mangårdsbyggnaden på Österås gård är en stor salsbyggnad från 1890-talet. På en vägg i huset hänger en inramad tavla. Det är en fasadritning daterad 1895 och signerad Lars Niklas Wahrgren. Mitt på långfasaden ligger en sal med ett rum symmeteriskt placerat på ömse sidor. Ytterväggarna är klädda med ljus liggande fasspontpanel. Mitt på varje långsida har huset en tvåvånings veranda med frontespis (gavelparti som bryter takfotens raka linje). Alla fasader och framför allt verandorna är rikligt prydda med snickarglädje. Till och med takets vindskivor var ursprungligen utsirade med snickarglädje. Mangårdsbyggnaden på Österås gård är en god representant för sin tids panelarkitektur. Stilen förutsatte tunnare panelbräder till ett betydligt billigare pris än vad de äldre vattensågarna kunde åstadkomma.

Österås gård liksom byggandet i slutet av 1800-talet påverkades starkt av mönsterritningar publicerade i *Landtmannabyggnader hufvudsakligen för mindre jordbruk* från andra hälften av 1800-talet av Charles Emil Löfvenskiöld. Löfvenskiöld ivrade för att förbättra allmogens byggnadskonst, som han ansåg var otidsenlig och eftersatt. Han propagerade för praktiska bostäder med ljusa, höga rum och vedbesparande uppvärmningssätt (kakelugnar). Han betonade också hur viktigt det var med skönhet i boendet. Hans byggnader är harmoniskt symmetriska och rikt utsmyckade med snickarglädje. Planscherna innehöll detaljritningar på snickeridetaljer. Mönsterböckerna hade en oerhörd genomslagskraft.

På gården finns dessutom en bryggstuga, ladugård och loge samt ett åttkantigt lusthus.

KOMMENTARER

Mangårdsbyggnaden på Österås gård är ett enastående välbevarat exempel på panelarkitekturen och snickarglädjen som blomstrade tiden runt förra sekelskiftet, dessutom ritad av Sollefteås namnkunnigaste arkitekt Lars Niklas Wahrgren. Wahrgrens verksförteckning tar upp cirka 60 byggnader i Sollefteå, bland dem det statusfyllda s k Apotekshuset i Sollefteå.

Utvalda kulturmiljöer i EDSELE SOCKEN

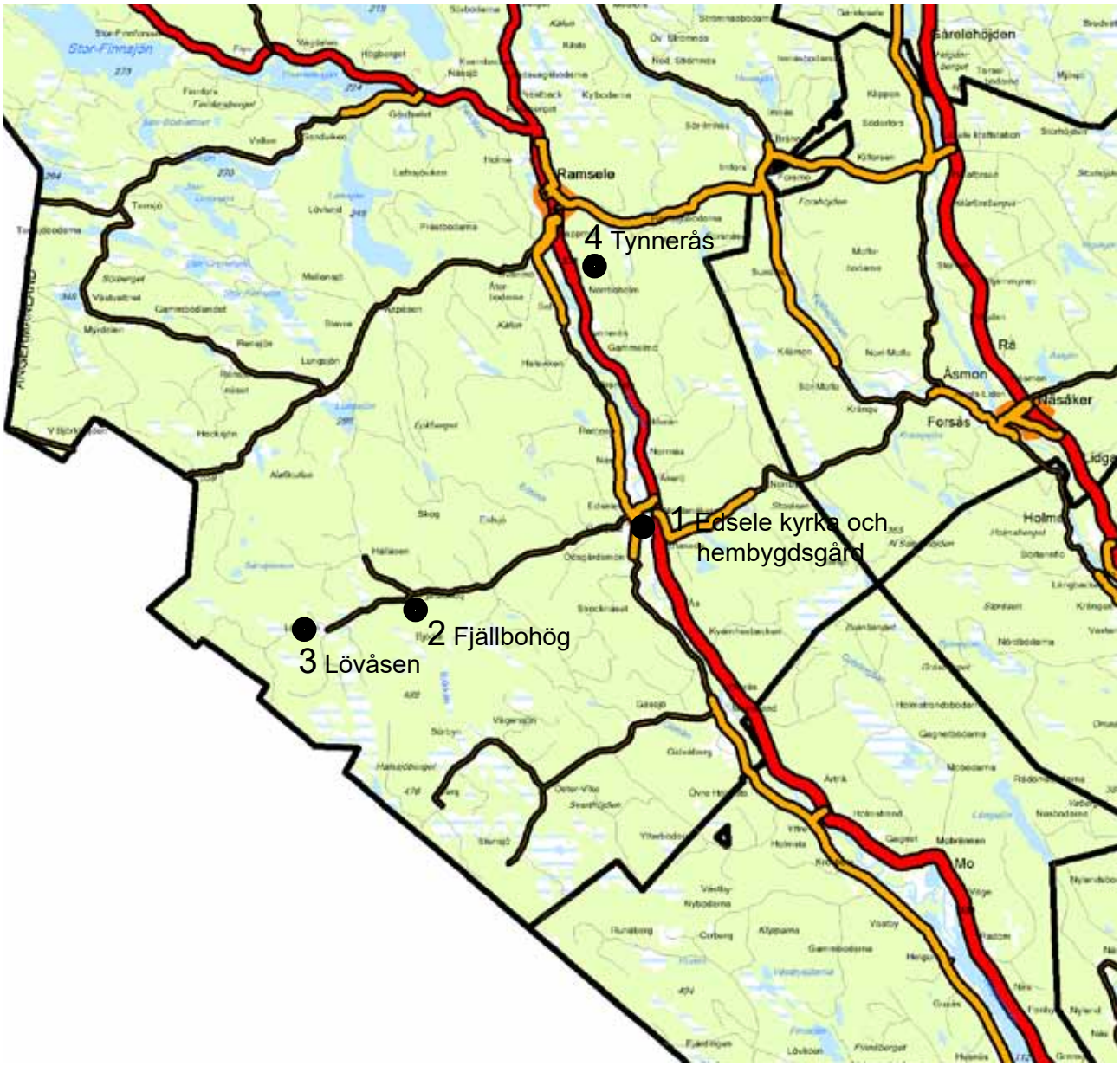

	sid
1 Edsele kyrka och hembygdsgård	86
2 Fjällbohög	92
3 Lövåsen	94
4 Tynnerås	96

Edsele träkyrka.

Stegport till kyrkogården.

1 EDSELE KYRKA, Edsele socken
Kyrka, församlinghem, f d prästgård och hembygdsgård

BESKRIVNING

Området omfattar kyrkan, kyrkogården, församlingshemmet, prästgården samt hembygdsgården och sträcker sig ner till älven. Landskapsavsnittet är starkt kuperat och kyrkan omges av åkermark.

Kyrkan är byggd av trä i skiftesverkskonstruktion och är klädd med liggande vit panel. (Väggar i skiftesverk består av liggande, grova plankor som är infällda i stolpar med spår.) Långhuset är relativt kort.

Det svarta plåtklädda taket har brant resning. Det något satta tornet avslutas med en elegant rokokoinspirerad tornhuv. Kyrkogården omgärdas av en häck. En praktfull portal målad i vitt, svart och guld leder in till kyrkogården.

Prästgården är en stor tvåvåningsbyggnad med sexdelad plan från 1910. Mittpartiet är starkt betonat av frontespis och tre fönsteraxlar. Fasadmaterial är vit panel med fyra rutor och losholz m m är typiska detaljer för det tidiga 1900-talet.

Församlingsgården som byggdes 1937 är en tvåvåningsbyggnad med valmat tak och mycket medvetet komponerade fasader, strängt symmetriska. Väggarna är vitputsade. Takteglet har bytts ut mot grå trapetskorrugerad plåt och ett nytt entréparti är tillbyggt.

På hembygdsgården, som omges av branta bäckraviner, finns en tvåvånings parstuga, ett härbre och en bagarstuga. Byggnaderna är timrade, omålade och har pannplåtstak.

HISTORIK

När Edsele församling bildades är inte känt, men under 1500-talet var den annex till Ramsele. 1912 blev Edsele eget pastorat.

Edsele församlingsgård.

Kyrkan byggdes 1799. Byggmästare var Pål Persson från Stugun och arkitekt J J:son Engström från Stockholm. Den var ursprungligen gul. En altartavla som är målad direkt på väggen finns kvar bakom den nuvarande. Dekorationsmålningar från 1807 har tagits fram vid restaurering, även inredningen har återfått merparten av sina ursprungliga färger.

1968 skapades Edsele hembygdsgård. Då flyttades en parstuga från Fjällbohög, en skogsby i samma socken. Huset hade uppförts i Fjällbohög 1836 av bonden Måns Andersson. Denne var en skicklig snickare och har bl a tillverkat möbler i kyrkans sakristia. Ett härbre på gården utgjorde förut församlingens tiondelada.

KOMMENTARER

Den enkla och måttfulla träkyrkan är en god representant för det sena 1700-talets svenska landsortskyrkor. Också de övriga byggnaderna i det angränsande området har stort kulturhistoriskt och arkitektoniskt värde.

Edsele hembygdsgård från Fjällbohög 1836.

Edsele f d prästgård.

Edsele hembygdsgård. Köket med öppen spis, schablonmålning på väggarna och tredingstak.

OM DESSA VÄGGAR KUNDE TALA – EN HEMBYGDSGÅRDS HISTORIA

Berättad av Alvar Norlén

På hembygdsgårdens vägg sitter en skylt som talar om att gården ursprungligen är byggd av Måns Andersson i Fjällbohög 1836, och skänkt till hembygdsföreningen av Svanö AB. Inne i den lilla kammaren finns ett fotografi av en gammal kvinna som tittar mot fotografen med ett litet outgrundligt leende. Det är Stina Märta, som var bondhustru på gården och gift med Måns Anderssons son Magnus. Hon var den sista som var fast bosatt i huset.

Hembygdsgården i Edsele har en synnerligen skiftande historia, från välsett storhemman, till en gård i vanära och förfall. Mycket av glädje och framtidstro, liksom sorg och förtvivlan, har funnits innanför dess väggar. Vi ska därför följa historien från att fastigheten bildades som ett nybygge, till dess att boningshuset som timrades 1836 kom att bli Edseles hembygdsgård.

Nybyggaren Per Nilsson i Fjällbodarna

Per Nilsson född 1746 var en av de två första nybyggarna i Fjällbohög. Han var först nybyggare i Rensjön, Ramsele och därefter under en period dräng i Näs i Edsele. 1777 fick han och värmlänningen Mats "Mattes" Larsson från Klitten i Älvdalen, även han dräng i Fjällbodarna, tillstånd att anlägga nybyggen i Eldsjö som utgjorde utmark och fäbodställe till Näs. De hade först ansökt om att få anlägga nybyggen i Eldsjö på Näs utmarker, men hamnade i Fjällbodarna, vilket nog var ett bra byte med tanke på den stenrika marken i Eldsjö.

Skattläggning och avvittring med 8 seland i Fjällbodarna genomfördes 1801. Året därpå tillerkändes Per 450 hektar fullvärdig skog från kronoallmänningen. Laga skifte genomfördes 1851.

Per var gift två gånger, först med Anna Jonsdotter, född i Ärtrik, Helgum 1720. Anna var änka från Näs och 27 år äldre än Per. Anna dog 1787, så Per friade vid 43 års ålder till en ny änka, Karin Henriksdotter Nyberg, född 1746 i Ramsele och änka efter Johan Stenklyft i Nordantjäl.

Per och Karin fick endast en gemensam dotter, Sara Greta född 1790. Dottern gifte sig 1810 med Måns Andersson född 1788 i Lungsjön och de bosatte sig på Per Nilssons nybygge.

Det var mångsysslaren Måns Andersson som byggde hembygdsgården.

Nu har vi kommit till den generation som ursprungligen uppförde nuvarande hembygdsgården. Parstugan genomgick många öden innan den blev hembygdsgård 1969.

Måns och Sara Greta övertog hemmanet på 1810-talet. Måns var en idérik allsysslare. Han hade en hälsokälla som lockade många långväga besökare. Där sökte man bot för många olika sjukdomstillstånd, bland annat för gikt och reumatism. Under tiden man drack brunn var man inneboende i Fjällbohög. Bland en del ogifta blomstrade romantik som resulterade i flera äktenskap.

Hälsokällan låg en bit nedanför huset. Den verksamheten avvecklades när Måns dog 1868.

1836, när Måns var 48 år, uppförde han vid bygränsen och landsvägen mot Lövåsen huset som idag är hembygdsgård. Rummet till vänster blev först inrett och där satt prästen vid det södra fönstret när det var husförhör i gården. Det högra rummet var gästrum innan det blev färdiginrett.

Måns byggde även kvarnar och vattensågar. En väderkvarn som han byggde i Fjällbohög blåste sönder vid en våldsam storm. Måns byggde den stora sågen i Lövlundsån, Ramsele, som drevs i nästan industriell omfattning av två män från Ådalen. 1829 snickrade han stolar och bord till kyrkans sakristia. I en bäck mellan Fjällbohög och byn Skogen uppfördes en badstuga. På Fjällbohög byggde han en egen vattenkvarn, samt en såg där han sågade plank av egen skog och sålde till trävaruhandlare i Nyland. Han var dessutom smed med tillverkning av bland annat saxar, knivar och sågblad.

Måns hann även med att skaffa barn. Mellan 21 och

Detalj av schablonmålad tapet i kammaren. Foton detta uppslag 1998.

42 års ålder födde Sara Greta elva barn

Per	1811
Erik	1814
Margareta Karolina	1816
Stina	1817
Sara	1818
Magnus	1821
Jonas	1823
Barn	1826
Greta Brita	1827
Kristina	1830
Ingrid	1833

Hur Sara Greta klarade av alla dessa graviditeter är en gåta, men hon delade den bördan med många andra kvinnor på den tiden. Måns blev 80 år och Sara Greta 86 år.

Magnus och Stina Märta Månsson

1855 delade Måns Andersson hemmanet i två delar, som han överlät till sönerna Per född 1811 och Magnus född 1821. Per var dock sjuklig och Magnus fick då överta hela hemmanet. Magnus var även fjärdingsman, vilket innebar att han var biträde till länsman i Edsele. Vid 39 års ålder gifte han sig med den 15 år yngre Stina Märta Olofsson född 1826 i By.

Stina Märta var dotter till bonden, nämndemannen och kyrkvärden i By Olof Olofsson, och syster till Kristoffer Olsson d.ä. i By. Stina Märta föddes i den gamla bagarstugan som fortfarande står kvar på gården hos före detta Erik Olssons, numera Mikael Magnussons gård i By.

När Stina Märta var i 18-årsåldern var hon bopiga vid Bosjön i närheten av Björnberget, som By hade köpt 1807. Hon blev då så sjuk att man var övertygad om att hon skulle dö. Av hässjestörar gjorde man en bår och bar henne till By för att hon skulle få dö hemma. Som framgår så tillfrisknade hon.

Magnus och Stina Märta fick 10 barn:

Margareta Karolina 1860
Kristina Dorotea 1860
Erik Petter 1865 – flyttade till USA
Olof Magnus 1866 – dog redan 1870
Son född 1868 – flyttade till USA
Brita Stina 1870
Jonas Albert 1873 – flyttade till USA
Märta Barbara –1875
Olof Magnus 1879 – flyttade till Ås, blind efter en olycka med en högaffel
Kristoffer Emanuel 1882 –flyttade till USA.

Magnus och Stina Märta fick uppleva många sorger och besvikelser på äldre dar. De fick se sin gård förfalla och få ett mycket dåligt rykte, för att slutligen bli såld till skogsbolaget Svanö AB. De blev nu födorådstagare till Svanö AB. Magnus levde till 1895.

Stina Märta, som var betydligt yngre än Måns, bodde i parstugan till slutet av 1920-talet. Hon flyttade då tillbaka till Olssons i By där Svanö AB hade avtalat om köp av födoråd för Stina Märta. Hon levde till 1937 och blev 101 år.

Erik Petter Magnusson, den siste självägande bonden

Magnus Månsson överlät i slutet av 1880-talet hemmanet till sin son Erik Petter Magnusson. Han gifte sig med Brita Lisa Svensdotter född 1863 på Hällåsen. Erik Petter var 24 år när han övertog hemmanet och uppenbarligen inte mogen för det ansvar som följde. Erik Petters bröder bodde också kvar på gården. Erik Petter och två av hans bröder, som var 23 och 18 år, söp och spelade kort, vilket lockade till sig andra män med liknande intressen. Gården blev ett tillhåll och fick mycket dåligt rykte i bygden.

Större slagsmål förekom ibland och det hela slutade med förskräckelse 1891 när en man blev mycket allvarligt skadad och under lång tid svävade mellan liv och död. Slagsmålet gick i bygden under namnet ”Slaget vid Magnus Måns”.

Erik Petter och hans äldre bröder gick med stor oro för att den som skadats skulle dö, och att det skulle få rättsliga efterräkningar. Erik Petter sålde hela hemmanet till Svanö AB och emigrerade med sin familj och tre av sina bröder till USA 1891. Även den yngste brodern tio-årige Kristoffer Emanuel följde med, trots att han med tanke på sin ålder inte kunde ha varit delaktig i några slagsmål. Han försvann i USA under oklara omständigheter och blev dödförklarad 1910.

I Edselebygden uppfattades emigrationen som en flykt undan rättvisan.

Parstugan blir förmånsstuga, sommarstuga och bostad för skogsarbetare

Den av Måns Andersson byggda parstugan ägdes nu av Svanö AB, som enligt köpeavtalet hade födorådsansvar för Magnus och Stina Märta.

Svanö AB utarrenderade jorden och gården och som arrendator inflyttade nu Jöns Norlander 1892. Jöns son Helmer övertog arrendet efter sitt giftermål 1904 med Karolina Persson född 1884 i Imnäs.

Det var trångt i parstugan med förmånstagarna Stina Märta och Magnus i ena änden av stugan, och familjen Helmer Norlander i den andra änden. Helmer Norlander byggde därför ett nytt boningshus för den egna familjen. Helmer var bosatt på gården till 1951.

1948 lät Svanö AB avstycka flera tomter från stamfastigheten. På en tomt byggde Helmers son Edvin Norlander en villa. Den andra avstyckade tomten var avsedd för de ursprungliga bostadshusen, bland annat för den gamla parstugan.

Alex Nilsson med familj, som kom från Hällåsen, flyttade in som arrendator hösten 1951 och bodde i det av Helmer Norlander uppförda huset. Det var säkert en bra lösning för Svanö AB, för Alex var känd som en duktig timmerhuggare. Parstugan användes då som sommarbostad, bland annat av Alex dotter Else. 1973 friköpte Alex marken och det bostadshus

som Helmer Norlander uppfört. Då hade det gamla huset flyttats och återuppstått som hembygdsgård. Alex var bosatt på fastigheten till 1980.

Vintertid under 1950-talet hade Svanö AB skogsarbetare boende i den gamla stugan. Bror Sehlstedt, som då var brandchef och gjorde brandsyn i socknen, uppger att vid ett brandsynstillfälle var det ved staplad i det rum som idag är kök i hembygdsgården. I det andra rummet, som nu är kafferum, bodde skogsarbetarna och där stod huggkubben mitt på golvet.

Med tiden hade parstugan blivit i allt sämre skick. Det gamla spåntaket var helt slut och det läckte in vatten i huset. Ett fortsatt förfall väntade om inte något gjordes.

Huset räddas till eftervärlden

Äras den som äras bör. Utan kyrkoherde Agaton Sjödins engagemang hade inte nuvarande hembygdsgård funnits. Andra advent 1964 kom Agaton Sjödin som ny kyrkoherde till Edsele. Han var en mycket engagerad hembygdsforskare. I sin egen släktforskning hade han upptäckt att han bland sina anfäder hade Mattes Larsson, en av de två första nybyggarna på Fjällbohög. Det var kanske därför han 1966 upptäckte den gamla parstugan, som han under en tid trodde var byggd av Mattes. Den då 88-årige Ulrik Edlund, som kunde sin hembys historia, visste dock att huset var byggt av Måns Andersson.

Svanö AB lovade att skänka bort huset om det kunde räddas från fortsatt förfall. Agaton Sjödin satsade då egna pengar och tog initiativ till att lägga ett provisoriskt papptak på huset.

Det fanns två alternativ, endera att rusta upp huset där det stod, eller att flytta ner det till Ödsgård. Det blev beslut om att flytta huset till kyrkojorden, där församlingen ställde upp med ett markområde.

Förutom egna bidrag lånade Sjödin ut stora belopp till bygget. Under flera år står i bokföringen, “Tillskott av Ag. Sjödin”. Lånen återbetalades när kassabehållningen medgav det.

Sjödin var den administrativa spindeln i nätet och samordnade arbetet med nedmontering, transport och uppförande av huset på den nya platsen. Man fick anteckna sig för dagsverken, men det var lite si och så om man kom när man lovat, men efter några år stod huset ändå färsigt.

Många Edselebor skänkte pengar, belopp på 100–500 kronor var inte ovanliga. Det var mycket pengar åren 1967–1969. Dåvarande Ramsele kommun bidrog 1968 med 10 000 kronor.

1968 var enligt bokföringen det mest intensiva året. Några nyckelpersoner som nämns i samband med bygget är G.A. Torgrimsson, Strandmon, Albert Jonsson, Ödsgård, Bror Persson, Näs, Andur Persson, Ödsgård och Manne Boden, Åkerö. Ragnar Näslund, Ödsgård stod för murningen och Sverre Brun för målningen. Av Agaton fick Sverre instruktioner att måla med samma schabloner som var i den gamla stugan.

1969 byggdes bron över ravinen vid hembygdsgården.

Ett antal damer var engagerade i all den städning som följde med projektet.

Bygget på hembygdsgården tillsammans med församlingsarbetet höll på att ta knäcken på Agaton Sjödin. Enligt hustrun Valborg gick han “i väggen” som det kallas idag.

Under åren när bygget pågick var Edsele en sektion av Ramsele-Edsele hembygdsförening. Först 1976 finns det intäkter i form av medlemsavgifter till Edsele hembygdsförening och en revisionsberättelse undertecknad av Edselebor.

Vy över den västra av de två gårdarna i Fjällbohög.

2 FJÄLLBOHÖG, Edsele socken Skogsby

BESKRIVNING

Fjällbohög ligger ca en mil in i landet från Faxälvens dalgång och 2-300 meter högre upp. Byn saknar numera året runt-boende. Åkermarken hålls alltjämt öppen. Längs den lilla byvägen och på åkerholmar har stenar från åkern kastats upp i stora odlingsrösen.

Framför allt har den västra av de två gårdarna i området en stor uppsättning byggnader som förr hörde till en bondgård; förutom bostadshus finns det bl a bryggstuga-sommarstuga, ladugård, loge och härbre, samtliga i orört skick. Väggarna är klädda med stående faluröd eller grånad omålad panel. Taken är täckta med pannplåt som i de flesta fall är omålad, annars svartmålad. För några byggnader börjar underhållsbehovet bli angeläget.

HISTORIK

1777 fick två nybyggare tillstånd att upparbeta fyra mantal (en kameral taxeringsenhet) inom ett område på Edsele kronoallmänning. Myrarna som förr

Den östra gården.

Bryggstugan på den västra gården.

Öppen spis och bakugn i byggstugan.

var viktiga fodertäkter, finns utritade på kartan över området. Namn som ”Anders Olsmyran”, ”Christians slåtten” och ”Mats floen” visar att markerna inte var outnyttjade innan Fjällbohög bebyggdes.

KOMMENTARER

Bebyggelsen i Fjällbohög är typisk för de sent upptagna byarna på fjällskogen. En stor del av de enskilda husen är mycket ursprungliga. Ovanligt stor åkerareal hålls alltjämt öppen. Stora odlingsrösen finns längs byvägen.

Framför allt gården med fastighetsbeteckningen Fjällbohög 1:10 är osedvanligt komplett och ursprunglig. Den har många ekonomibyggnader från 1800- och början av 1900-talet med oförvanskat yttre, grånad panel på väggarna och grå pannplåt på taken. Mangårdsbyggnaden och bryggstugan är faluröda. Bryggstugan har ursprunglig inredning med stor bakugn och väggsäng i två våningar.

Ladugård med flera ekonomibyggnader på den västra gården.

Gården där allmän landsväg slutar har en korsbyggnad och två enkelstugor av vilka den ena är med på bild.

3 LÖVÅSEN, Edsele socken Skogsby

BESKRIVNING

Den s k fjällbyn ligger på Lill-Järvbergets sydsluttning två mil från Faxälvens dalgång. Byn har en vidsträckt utsikt i alla väderstreck. Ett antal gårdar till synes obebodda ligger efter byvägen som stiger uppför sluttningen.

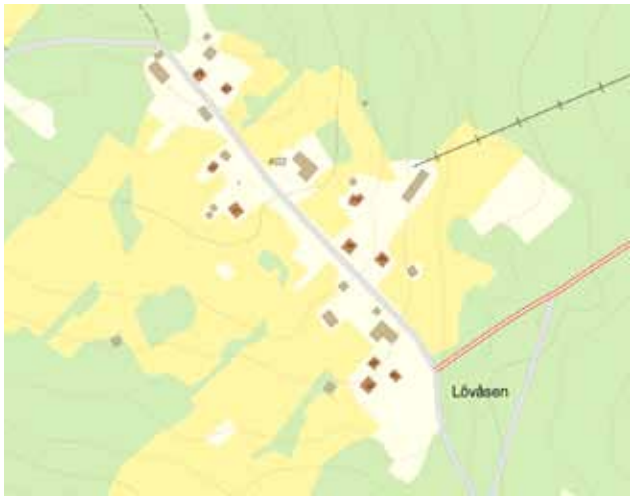

Alla mangårdsbyggnader är korsbyggnader. Dessutom hör till de flesta gårdarna minst ännu ett bostadshus, vanligen en enkelstuga. Samtliga bostadshus torde vara från 1800-talet eller sekelskiftet. Några bostadshus har i senare tid moderniserats, men flera är ännu oförvanskade.

En av gårdarna har tre bostadshus. De två enkelstugorna är relativt orörda med sina smala, höga skorstenar – placerade vid yttervägg, ej mitt i huset – gamla buckliga fönsterglas och breda panelbrädor.

Bland ekonomibyggnaderna märks bl a en sekelskiftesladugård, äldre dubbelhärbren, logar m fl tyvärr ofta i mindre gott skick. En relativ stor del av den bebyggelsen torde höra till byns ursprungliga.

Nästan alla hus är målade faluröda även om färgen på flera hus med tiden försvunnit. Ett bostadshus är blekt grågrönt. Pannplåt är det vanligaste takmaterialet.

HISTORIK

Lövåsens första inbyggare slog sig ner väster om Lövåsen på 1770-talet. P g a det frostlänta läget flyttades bebyggelsen snart till sitt nuvarande läge öster om ån. 1829 skattlades två kronobyggen i området, Lövåsen och Stormyråsen. När byn laga skiftades 1864–66 hade den inte mindre än åtta hemman. En av gårdarna måste flytta ut i samband med skiftet.

Lövåsen hör till den yngsta generationen byar, som tillkom då otillgängliga, avsides utmarker togs i anspråk sedan de äldre bygderna utefter älvdalarna blivit "fullbyggda".

KOMMENTARER

Lövåsen är ett tydligt exempel på den sena kolonisationen av skogstrakter i kulturbygdens utkanter. Miljöns kulturhistoriska värde förhöjs av att relativt många enskilda byggnader är oförvanskade och väl representerar sin tids byggnadsskick.

Byggnaderna på denna sida hör till till samma gård; två härbren, ladugård och bostadshus, en korsbyggnad.

4 TYNNERÅS, Edsele socken
Jordbruksbebyggelse

BESKRIVNING

Den ursprungliga bykärnan, som består av fyra gårdar, ligger högt på sluttningen av Höghällan. Mellan bebyggelsen och stora vägen ligger en brant, delvis igenväxande slänt. Nedanför vägen sluttar åkermarken ner mot älven. Därefter följer ett flackt parti närmast älven med skog. Vissa delar söderut i byn har dock öppen mark ner till älven och visar det trappstegsformade terrasslandskapet, de olika höjdlägen älven historiskt har haft sin utbredning i.

Bebyggelsen är huvudsakligen från 1860-talet till första årtiondena på 1900. På flertalet gårdar är bebyggelsen traditionell och ovanligt välbevarad. De flesta bostadshusen är korsbyggnader, och i ett fall dubbelkorsbyggnad i en och en halv våning med de sidliggande fönstren på övervåningens långsidor som hör till byggnadstyperna. Bland födoråds- eller bagarstugorna finns en parstuga och två enkelstugor, Även flera interiörer är välbevarade.

Bland de många ekonomibyggnaderna finns här-

bren, logar och ladugårdar. Däribland finns en ladugård från 1907 som är ett typiskt exempel på de rymliga och ljusa ladugårdar med en lång fönsterrad, och med höskulle under samma tak som blev vanliga runt förra sekelskiftet. De flesta ekonomibyggnaderna är betydligt äldre, några timrade och opanelade.

Ett bostadshus har vit, liggande panel, i övrigt är så gott som alla byggnader i området faluröda med vita snickerier. Taken är lagda med tegel, eternit eller pannplåt.

HISTORIK

I skatteboken för Ångermanland 1550 finns en skattebonde upptagen i Tynnerås.

1787 storskiftades Tynnerås. Då fanns det två skattehemman i byn. 1868 var det dags för laga skifte. Då hade de två gårdarna delats och antalet hemman ökat till fyra. En av hemmansägarna var grosshandlare. Gemensamt ägde byalaget byarna Sel, Norrboholm och Gammelmo.

Byggnaderna på Tynnerås 1:6, den nordligaste gården, uppfördes efter delning av stamhemmanet 1879 av en bonde, som samtidigt var tjänsteman i ett skogsbolag. Bostadshuset är en stor korsbyggnad med rödmålat timmer, bagarstugan en enkelstuga i rött timmer och födorådsstugan en lite mindre korsbyggnad med vitmålad, liggande panel. De har alla tak med pannplåt. De två första uppfördes på 1800-talet och det sistnämnda 1899.

På Tynnerås 1:7, strax söder därom ligger det ursprungliga hemmanets bebyggelse.

Aktivt jordbruk bedrivs inte längre av någon i byn. Merparten av den odlade jorden hålls dock öppen.

KOMMENTARER

Gårdarna och de enskilda husens placering följer ett gammalt mönster. Gårdarna ligger i rad efter varandra, men husen utan strikt ordning. Bostadshusen står i vinkel med varandra vid ett gårdstun – övriga hus är friare placerade. Detta är utmärkande för 1800-talets ångermanländska gård. Gårdarna har vackra höjdlägen i det kuperade landskapet.

En stor del av byggnaderna har helt oförvanskade exteriörer. Några bostadshus har dessutom välbevarade interiörer med intakta öppna spisar, bakugnar, snickeridetaljer osv.

En stor andel av bebyggelsen tillkom vid tiden före och kring sekelskiftet. Den tillkom till följd av inkomster från det blomstrande skogsbruket.

Utvalda kulturmiljöer i GRANINGE SOCKEN

1 Graninge kyrka och bruk sid 100

1 GRANINGE BRUK
Graninge socken
Järnbruk

BESKRIVNING

Samhället ligger på norra sidan av Brukstjärnen. Det delas i två delar av kyrkan och kyrkogården – en östlig nyare del och en västlig äldre, som utgör själva bruksområdet. Bruksbebyggelsen grupperar sig runt Bruksån med sina dammar. Samhället är fullt av björkar – i alléer, grupper och som enstaka träd.

De röda arbetarkasernerna, f d smedbostäderna, utefter bruksgatan dominerar bilden. De har stående faluröd panel och tegeltak. Fönstren är smårutiga. Dock har stensocklarna dolts av slätputs och byggnaderna försetts med moderna järnbroar i flera fall. Mitt emot bruksgatan, vid ån, ligger en annan anslående rödfärgad husgrupp. Det är kvarn, smedja (med en unik blåsmaskin), våg/järnbod samt en f d spiksmedja och tråddrageri. Numera inryms antikvariat, antikt och loppis i dessa byggnader, förutom i smedjan. Ett

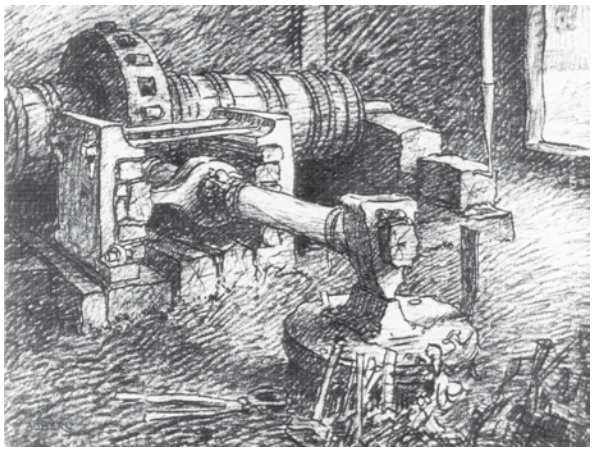

Hammare på Graninge bruk. Teckning Ferdinand Boberg.

Hammarens baksida med vattenränna och vattenhjul.

stycke därifrån ligger brukets tvätt- och bagarstuga.

Av herrgården återstår en flygelbyggnad. Den har vit, slät träpanel och brutet, valmat tak klätt med tegeltak. Fönstren är smårutiga. Huset speglar sig i bruksdammen. Hällan eller förvaltarbostaden ligger vid bruksgatans norra ände. Det är en vit, i det närmaste kvadratisk byggnad i två våningar samt en attikavåning (med låga fönster under takfoten). De fyra takfallen möts vid skorstenen mitt i huset.

I övrigt finns en mängd bostadshus tidigare avsedda för brukets tjänstemän och arbetare, på ömse sidor om bruket, såväl i form av kaserner som i enfamiljshus. Nyare bebyggelse finns i utkanterna av samhället. Den trivsamma karaktären i bebyggelsen av olika åldrar hålls samman av en öppenhet mellan byggnaderna, en omväxlande terräng och vackra lägen nära de olika

Brukets industribyggnader med vattenrännan i förgrunden.

Smedslängorna.

vattenytorna. Att Graninge bruk varit ett centrum i bygden tyder även de olika allmänna byggnaderna på. Ett Folkets hus, kyrka och församlingshem jämte ett nedlagt ålderdomshem och affär. Graningeverken, sedermera E-on har inte längre någon verksamhet kvar i Graninge och såväl deras tjänstebostäder som deras f d arbetslokaler ägs nu av olika privatpersoner.

Vattensystemet är i stora drag som under bruksepoken med den skillnaden att en kanal mellan bruksgatan och produktionsbyggnaderna är igenlagd.

Brukskapellet är en åttkantig, vit träbyggnad med brant svart plåttak. Korabsid och vapenhus finns i utbyggnader i kapellets längdaxel. Klockstapeln med stegport är också åttkantig.

HISTORIK

De första bebyggarna i Graninge var finnar som utvandrat från Finland på 1520-talet. På 1670-talet köpte guvernören över Västernorrlands län, Carl Sparre, mark av deras ättlingar. Han hoppades på en "ymnighet av sjömalm" i trakten och på "ett nyligen uppfunnit järnmalmsstreck uti Helgums socken". Han fick bergskollegiets privilegium 1673, det första i Ådalen.

Vad gäller malmförekomsterna blev han besviken. De var helt otillräckliga och malm fick köpas från bl a Utö i Stockholms skärgård. En annan motgång var, att transportförhållandena visade sig vara mycket besvärliga. Bl a skulle allt gods fraktas över "tre stora mil" i foror över skogen. (Just denna transportväg är inspiration till skidtävlingen "Järnforan".)

Masugn och hammare stod färdiga 1677, men blev samma år stuckna i brand av danskar som gjorde ett anfall från Norge. Bruket återuppbyggdes omedelbart. Graninge började befolkas av de arbetare som krävdes för brukets drift. Det var smeder, kolare, jordbrukare m fl. Välskötta gårdar växte upp: Vik, Hult, Sunnet, Grunnet, Vågen (Vojen) och Malmån. 1688 fanns masugn, stångjärnshammare, knipphammare och klensmedja, såg och kvarn på Graninge bruk.

På grund av de svåra transportförhållandena beslöt Sparre att flytta masugnen. 1706 byggdes den upp i Sollefteå, men flyttade åter efter en tid till Bollstabruk. Bruket i Graninge var därefter endast hammarbruk. Man tillverkade stångjärn, spik, jordbruksredskap, husgeråd m m. 1719 fick bruket en ny ägare, Jakob Classon. Han moderniserade det genomgripande. En senare ägare var Johan Nordenfalk på Holm.

Studerar man äldre kartor över bruket finner man många olika platser för smedjor. Flera är försvunna eller har ersatts av nya byggnader med annat innehåll. Den smedja som finns kvar idag är unik inte minst för att den fortfarande står kvar, på kommunens övriga järnbruk har smedjorna brunnit eller försvunnit på annat sätt. Plåthammaren uppfördes 1809-10 och där bereddes största delen av stångjärnet till plåtar. Av dessa tillverkades bland annat jordbruksredskap. En

Äldre målning av "den nya" herrgården med två flygelbyggnader som uppfördes i början av 1700-talet på Magnus Flemings tid. De båda flygelbyggnaderna byggdes troligen i början av 1730-talet då Johan Clason d. ä. var bruksägare.

T.h. Den idag återstående flygelbyggnaden.

genomgripande ombyggnad av smedjan gjordes på 1920-talet och den gamla plåthammaren förvandlades då till grov- och klensmedja samt verkstad.

Byggnaden innehåller tre rum. I södra änden finns hammarhuset, idag med en knippjärnshammare, förr med en betydligt kraftigare stångjärnshammare. I mitten ligger verkstaden/smedjan med en ässja, som var i bruk ännu på 1950-talet. En del av rummet har använts som kolbod. I norr ligger bälgrummet. Från detta går en luftkanal av trä längs hela byggnaden. Blåsmaskinen, bälgarna av trä och knippjärnshammaren är bevarade, vilket torde vara unikt. På husets baksida finns två påbyggnader med varsitt vattenhjul, som drev hammare och bälgar.

Bruken utgjorde patriarkala samhällen. Arbetarna stannade där i allmänhet hela livet. Livsförnödenheter såldes i bruksboden. Smederna fick ta upp så mycket jord de ville, mot att barnen bodde kvar. Bruket höll med såväl präst som lärare. Bostäder ordnades i kasernerna utmed en gata. Trädgårdstäppor fanns bakom husen. 1770 fanns det bostäder om rum och kammare för 32 hushåll. Av de nuvarande fem kasernerna längs bruksgatan är två sedan slutet av 1600-talet och de övriga från 1750-talet. De innehöll (enligt en brandförsäkringsvärdering) ursprungligen "2 förstugor, 4 stugor och 4 kallrum samt rymlig wind". De hade från början brutna tak. Husen byggdes om 1843. En "större Bruksbyggning på berget" är från 1812.

Den nu kvarvarande herrgårdsflygeln är från 1826 och byggdes för att ersätta en nedbrunnen. Redan i början av 1700-talet byggdes här en herrgård. Efter att den mot slutet av århundradet byggts om blev den en av Ångermanlands största herrgårdar och kallades Norrlandsslottet. Men troligen 1877 brann såväl herrgården som en av flyglarna. Hällan var redan bebyggd under slutet av 1700-talet. "Stora Hällan" var inspektorsbostad. Mitt emot låg "Lilla Hällan", en fristående köksbyggnad. En fint huggen stengrund alldeles intill inspektorsbostaden vittnar om 1890-talets planer på en ny huvudbyggnad vid bruket. Då sjöng dock bruket på sista versen och bygget avstannade. Vid Gran-

Detalj av herrgårdens fönster.

Stångjärnshammaren och kvarnen.

inge bruk har det också funnits två vattensågar. De är båda rivna.

Slutet av 1800-talet innebar dödsstöten för en mängd små bruk i Sverige bl a Graninge, som lades ner 1899. Nedläggningen innebar dock samtidigt början till det moderna Graningeverkens AB. Huvudkontoret fanns i Graninge fram till 1870. Under 1880-talet upphörde järnhanteringen vid bruket och intresset vändes alltmer mot skogen. Graninge blev säte för bolagets skogsförvaltning med kontor och centralverkstad på platsen. Industriepoken vid Graninge bruk upphörde slutgiltigt 1949, då all tillverkning vid spiksmedjan och tråddrageriet upphörde. Det stora jordbruket, som hört till företaget, hade lagts ned på 1930-talet.

Så småningom övergick såväl skogsinnehav som förädlingsindustrin till SCA. Kvar i Graninge AB stannade kraftverk och eldistribution samt en hel del fastigheter, bland dem bruksområdet i Graninge. Bolaget satsade på egna kraftverk och egna innehav av vatten- och skogstillgångar. Graninge AB var ett av

Bagarstugan.

Vågboden rakt fram, tråddrageriet till höger.

Folkets hus.

”Stora Hällan”, inspektorsbostad.

de större skogsföretagen i landet och en av landets större kraftproducenter och el-distributörer. Koncernledningen flyttade till Bollstabruk, där man hade förvärvat ett av landets största sågverk. På 2000-talet skedde sedan förändringarna i snabb takt. Koncernen sålde först ut sina skogstillgångar och sågverk till SCA. Etappvis har sedan energiverksamheten hamnat i andra ägares händer. I januari 2004 flyttade ägandet helt utanför landets gränser, sedan Sydkraft köpt upp Graninge AB. Sydkraft köptes i sin tur upp av Europas största energikoncern E.on med säte i Düsseldorf. En 300-årig epok hade gått till ända.

2006 köpte ”Upplevelsecentrum i Graninge Bruk aktiebolag” den fastighet som omfattar själva bruket. Avsikten var att åstadkomma ett attraktivt besöksmål med plats för hantverkare och utbildningar. Fastigheten såldes därefter till dagens ägare Graninge Bruk – Antik & Antikvariat – som i tråddrageriet, kvarnen och vågboden har försäljning samt sommartid även café. Herrgårdsflygeln och alla tidigare tjänstebostäder har såts till privatpersoner.

I slutet av 1600-talet bröts Graninge bruksförsamling ut ur Långsele. Graninge bildade efter att ha varit annexförsamling till Långsele, ett gemensamt pastorat med Långsele och Helgums församlingar. Nu har dock ett gemensamt pastorat bildats för kommunens

Det åttkantiga brukskapellet.

Kvarnen.

samtliga församlingar. Brukskyrkan byggdes 1759. Den är av polygonal 1700-tals typ. Den likaledes åttkantiga klockstapeln byggdes 1887.

KOMMENTARER

Graninge bruk utgör en ovanligt komplett och välbevarad bruksmiljö. Där finns både produktionsbyggnader (spik- och stålhammare, plåthammare, diverse bodar) och ett stort antal bostadshus för arbetare och tjänstemän, åtskilliga från 1700-talet. Hela Graninge bruk har restaurerats i omgångar. Vattensystemet från brukets första tid är i stort sett oförändrat. Brukets isolerade läge, omgivet av skog är ett utmärkande drag för de norrländska järnbruken. Allt tillsammans ger en god bild av hur ett brukssamhälle från 1600–1700-talen var uppbyggt.

Området är riksintresse för kulturmiljövården. Kommunen har låtit dokumentera Graninge bruk i en publikation 2007.

KARTA ÖVER BRUKET 1752-1754.
Lantmäteriet Gävle

Kartan visar fem "Bygningar för Bruksfolk" i rad. Herrgården söder om dammarna var en föregångare till dagens.

Runt hålldammarna ligger diverse industribyggnader. Där kvarnen ligger idag låg en hammarbyggnad. Dessutom finns stångjärnshammare, knipphammare, klensmedja, kolhus, båthus och såg m m.

Längst i NO ligger ett kolhus och "W. Hammaren". Bruket var utrustat med hamrar och kolhus, kvarn och såg, bodar och bastu.

Utvalda kulturmiljöer i HELGUMS SOCKEN

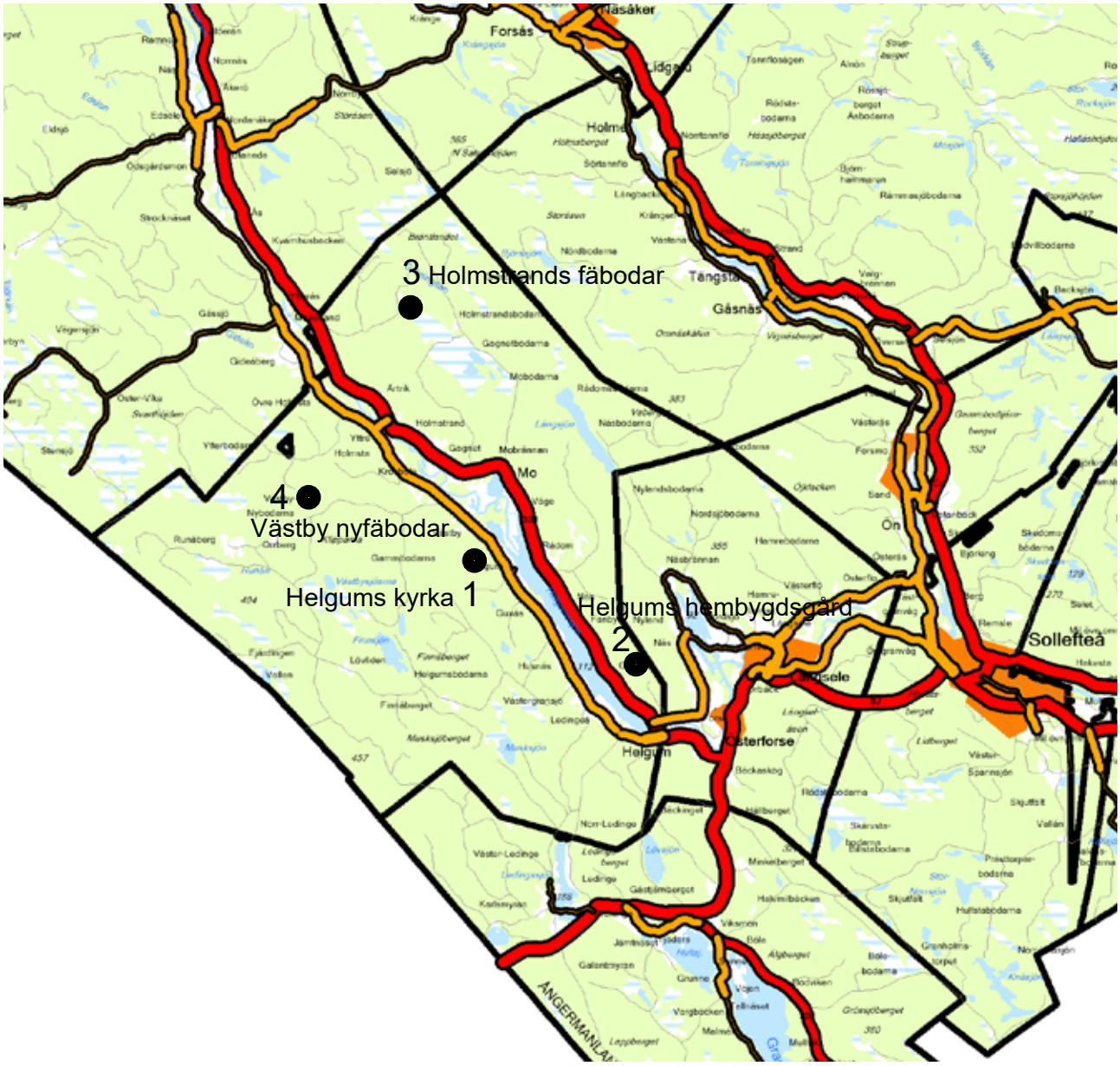

	sid
1 Helgums kyrka	108
2 Helgums hembygdsgård	110
3 Holmstrands fäbodar	112
4 Västby nyfäbodar	120

1 HELGUMS KYRKA
Helgums socken

BESKRIVNING

Kyrkbyns bebyggelse ligger utefter landsvägen. Nedanför brer åkrarna ut sig mot Helgumssjön och mitt i det öppna landskapet ligger kyrkan. Den är av en vanlig typ från slutet av 1700-talet med långhus och torn. De vita väggarna är putsade. Taket är klätt med falsad kopparplåt. Kyrkan omges av tjärat trästaket med svarvade spjälor och en grind i järnsmide.

Församlingsgården är ett stort vitt putsat trähus i två våningar med nylagt tvåkupigt lertegeltak. Det ligger strax nordväst om kyrkan. Kyrkogården sträcker sig ner längs sluttningen mot Helgumssjön. Utsikten över Helgumssjön är storslagen.

HISTORIK

Helgums församling fanns inte i början av 1300-talet men tycks ha blivit annexförsamling till Ramsele under senare delen av 1400-talet. 1835 blev Helgum eget pastorat. Efter att ha bildat pastorat med Lång-

Församlingsgården.

Stigporten.

sele och Graninge kommer det att 2021 bildas ett gemensamt pastorat över hela Sollefteå kommun.

Kyrkan byggdes mellan 1786 och 1790 med Pål Persson i Stugun som byggmästare. Tornet byggdes inte förrän 1854, då den gamla klockstapeln blivit alldeles förfallen. Samtidigt förlängdes kyrkan med en fönsteraxel i väster. Kyrkan har föregåtts av åtminstone två andra kyrkor.

Församlingsgården med drag av funkis byggdes 1939 som kombinerat kommunalhus och församlingsgård. Huset har omsorgsfull utformning. Entrédelen har 2021 byggts till med ett mindre kapell.

KOMMENTARER

Den utvalda miljön med kyrka, kyrkogård och församlingsgård har såväl kulturhistoriska som arkitektoniska kvaliteter.

2 HELGUMS HEMBYGDSGÅRD
Östergransjö, Helgums socken

BESKRIVNING

Mangårdsbyggnaden på den ursprungliga bondgården som sedan 1989 är Helgums hembygdsgård, ligger ett stenkast norr om länsväg 331 i Östergransjö. Det är en korsbyggnad i två hela våningar, med ljusgrå liggande fasspontad panel och vita listverk. Vid entrén finns en konstfullt utformad veranda i två plan. Huset ligger i en slänt vilket orsakat sättningar i grunden. Marknivån stiger sakta upp mot huset från Helgumssjön och uppifrån gårdstunet har man vacker utsikt ner mot sjön i söder.

Strax ovanför huvudbyggnaden ligger ett mindre bostadshus, en vitmålad enkelstuga med liggande panel och bruna listverk. Här finns det nu försäljning av gamla föremål.

HISTORIK

Gården ligger på en plats som är rik på historia. Över gårdsplanen går en pilgrimsled mot Sankt Olofs grav i Nidaros (Trondheim). Norrifrån kommer den närmast från Näs by i Långsele. Vid denna sträcka ligger en gammal avrättningsplats. Följer man vägen från hembygdsgården ca 500 m söderut ner mot Helgumssjön och korsar landsvägen finner man platsen för Gransjö skans. Det var en försvarsanläggning under

Målat rumsgolv på övervåningen (2005).

1600-talet, vid det som under långa perioder i historien var en riksgräns mot Norge, d v s då Jämtland inte tillhörde Sverige. Höger om uppfarten till gården finns stengrunder från hus vars historia sträcker sig 600–700 år bakåt i tiden. Själva uppfarten till hembygdsgården är en del av den gamla Jämtlandsvägen, som den förbättrade vandringsleden kom att kallas sedan 1500–1600-talet.

Vid laga skifte av Gransjö by under 1800-talet, började den gamla bykärnan splittras. Hemmanet Östergransjö nr 3 ägdes då av bonden Per Persson (farfar till Gunnar Hedlund, bondeförbundets partiledare mm). Han delade det mellan sina två söner i mitten av 1800-talet. Nuvarande hembygdsgård med tillhörande byggnader uppfördes 1866–70 på den ena delen.

Det mindre huset på gården blev använt som skola, Gransjö gamla småskola. Lärarinnan hyrde bostad på hembygdsgårdens övervåning. Gården stod obebodd sedan 1919. Helgums hembygdsförening, som bildades 1975 kunde 1989 köpa gården och inrätta den som hembygdsgård; med olika utställningar, dokumentation, servering och möteslokal.

KOMMENTARER

Hembygdsgården som ligger på sin ursprungliga plats i ett område fyllt av historia har ett givet kulturhistoriskt intresse.

3 HOLMSTRANDSBODARNA
Helgums socken
Fäbodvall

BESKRIVNING

Holmstrands fäbodar ligger ungefär 6 km nordost om Faxälvens dalgång invid en skogsväg. Marken runt

fäbodvallen hävdas inte längre, men rester av öppen slåttermark återfinns i vallens sydvästra del. Vid Grönningsån finns ruiner efter tre kolugnar.

På vallen finns idag nio fäbodstugor/kokhus, tre fähus och en lada. Bebyggelsen ligger ganska fritt grupperad, men en "gata" kan urskiljas mot vilken kokhusen vänder sig. Samtliga byggnader är timrade. De flesta är omålade, men enstaka har spår efter röd slamfärg. På taken, som ursprungligen var belagda med spån, ligger idag omålad pannplåt eller svart trapetskorrugerad plåt

Kokhusen är alla av samma typ. Genom ytterdörren på långsidan kommer man in i en liten farstu. Rakt fram är en mjölkkammare och åt sidan fäbodstugans rum. De äldsta är troligen uppförda vid 1800-talets mitt och de yngsta i början av 1900-talet.

Vallen var tidigare en Ångermanlands största och bäst bevarade. När inventeringen inför det senaste kulturmiljöprogrammet gjordes fanns sammanlagt 24 byggnader på vallen. De senaste årtiondena har förfallet gått fort och sedan 1990-talet har 11 byggnader

försvunnit. Av de idag återstående 13 byggnaderna är fyra i så dåligt skick att de snart riskerar att förvandlas till ruiner och även på många av de andra är underhållet kraftigt eftersatt.

HISTORIK

Till de norrländska byarna hörde i gamla tider nästan alltid en, ibland två fäbodar, dit man flyttade kreaturen under perioder på sommaren. På så sätt utökades betesmarken. Redan på 1500-talet hade Holmstrands byamän fäbodar på södra sidan av Faxälven. Enligt 1579 års byaskattelängd betalade de skatt för fäboden "Ödesgodset" Krokböle.

När Holmstrands fäbodvall anlades är okänt. 1890 fanns tolv stugor/kokhus med tillhörande uthus såsom hölador och fähus. Fäboddriften upphörde i början av 1940-talet och därefter användes fäbodvallen flitigt av skogsarbetare som utnyttjat kokhus och fähus/stall under vintersäsongerna. Under 1940-talet användes fäbodvallen även flitigt av kolare. De tre kolugnarna vid ån var till hälften ingrävda i åkanten och hade tjocka väggar murade av tegel. Också flottare har befolkat området. "Flottarstigen" som ledde upp till Boberget passerar här. Flottning skedde över Gagnetsjöarna och i bäckarna fram till 1940-talet.

KOMMENTARER

Holmstrandsbodarna är ett minne av en förr självklar, men nu icke-existerande verksamhet inom det ångermanländska jordbruket, nämligen fäboddriften. Endast en spillra av det stora antalet ekonomibyggnader såsom fähus och hölador finns idag kvar, vilket tillsammans med den kraftiga igenväxningen försvårar förståelsen för och upplevelsen av hur fäbodvallen en gång tett sig. Med sina nio återstående stugor/kokhus är Holmstrandsbodarna dock fortfarande en av kommunens större fäbodvallar och de kvarvarande byggnaderna kan ännu återupprustas.

4 VÄSTBY NYBODAR
Helgums socken. Fäbodvall

BESKRIVNING

Fäbodens karaktär har förändrats av förfall och igenväxning. Idag finns dock fem bostugor och ett par övriga byggnader. Ett par av stugorna har fått karaktär av sommarstugor medan övriga är mer eller mindre genuina och kan ge en bild av sin ursprungliga användning. Alla byggnader har rejäla tak, de flesta pannplåt. Nyligen har ett parti skog avverkats i centrum av vallen så att den nu ljusats upp och det åter är fri sikt mellan flera av stugorna. Reparationer tycks också pågå i några stugor medan andra hus verkar övergivna. Hela vallen slutar svagt ner mot landsvägen som går tätt förbi och leder vidare till Orrberg och Runåberg. En bit av den ursprungliga gärdsgården som omslöt vallen finns kvar.

HISTORIK

I slutet av 1800-talet fanns det nio bostugor på Västby nybodar. På laga skiftes kartan från 1867 ser man

Kartan ovan från laga skifte1867.
Lantmäteriet Historiska kartor 22-HEL-154

cirka 40 byggnader. Utöver bostugor fanns det fähus, mjölkbodar och andra ekonomibyggnader på vallen. På Västby gamla fäbod fanns det sex boställen. Västby var en av socknens största byar.

En bopiga som hette Ida har berättat (för hembygdsforskaren Harry Molund) om buföringen på försommaren vid förra sekelskiftet. Skällkon fick smaka på salt och sådor som Ida hade i en burk, sedan följde hon Ida i hälarna, och efter skällkon kom de andra korna snällt.

KOMMENTARER

Den relativt stora fäbodvallen är en av få i kommunen som trots sin ganska förändrade karaktär ändå kan berätta om fäbodlivet, som var en viktig del i jordbruket fram till 1930–40-talet.

Utvalda kulturmiljöer i JUNSELE SOCKEN

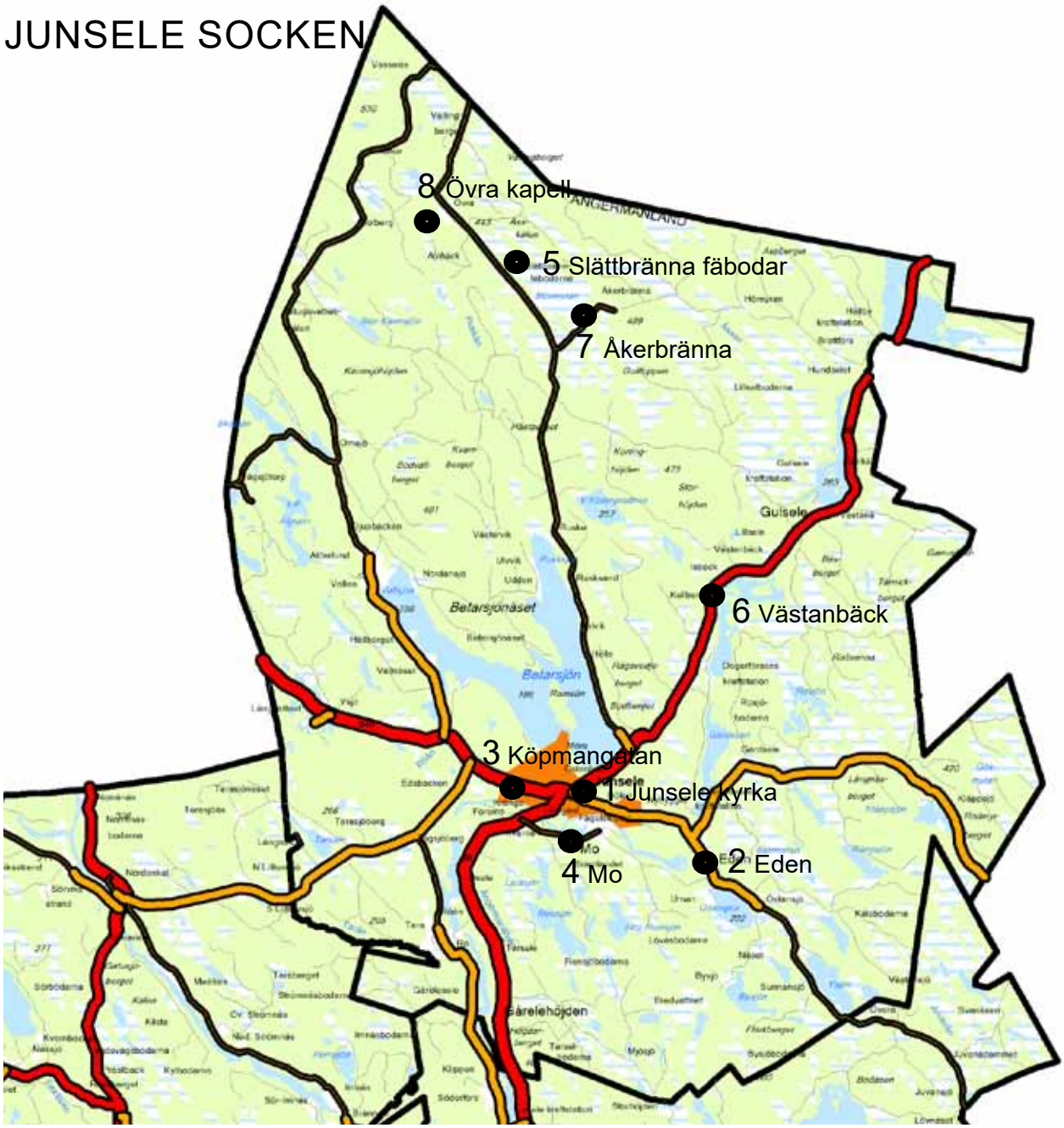

	sid		sid
1 Junsele kyrka	117	5 Slättbränna fäbodvall	136
2 Eden	122	6 Västanbäck fångstgropsystem	138
3 Köpmangatan, Junsele	126	7 Åkerbränna	140
4 Mo	132	8 Övra kapell	132

1 JUNSELE KYRKA OCH HEMBYGDSGÅRD
Junsele socken

BESKRIVNING

Ovanför landsvägen som går längst in på en älvsandsplatå norr om Ångermanälven, reser sig landet brant och barrskogen tar vid. Uppe på avsatser på bergssluttningen ligger kyrkan och längre upp hembygdsgården. Nedanför vägen ligger begravningsplatsen samt f.d. prästgårdar för kyrkoherde och komminister. Begravningsplatsen omges av en stenmur och ett vitt trästaket av sekelskiftestyp som även omger kyrkogården.

Den ljusgula putsade stenkyrkan från 1880-talet med vita omfattningar är av en vanlig svensk landsortstyp från 1800-talet med långhus och torn. Taket är täckt av svart falsad plåt.

Kyrkoherdegården är en stor tvåvåningsbyggnad av klassisk, svensk herrgårdsstil från 1920-talet. Den är välproportionerad och omsorgsfullt utformad. Kompositionen är strängt symmetrisk. På ritningen finns poscher (lägre partier) på ömse sidor om huskroppen. De är antingen borttagna eller utfördes aldrig. Byggnaden har valmat falsat plåttak och ljusgul träpanel. Fönsterna saknar omfattningar.

En björkallé leder till komministergården som också den är en stor byggnad, en traditionell salsbyggnad i 1½ våning med liggande fönster på övervåningens långsida på sedvanligt sätt. Fasadmaterialet är gul träpanel. Strax intill ligger en timmerbyggnad som nu används som uthus. Denna byggnad är en av länets allra äldsta prästgårdar, uppförd redan på 1750-talet.

Utsikten från hembygdsgården över älven är hisnande vidsträckt. Där har man samlat byggnader från olika byar i socknen och byggt upp en 17–1800-tals bondgård och en liten fäbodvall som dessa kan ha sett ut. Bland de pietetsfullt bevarade byggnaderna kan nämnas den vackra mangårdsbyggnaden från Rö. Det är

Kyrkoherdegården

Komministergården

Mangårdsbyggnaden från slutet av 1700-talet har fina detaljer; arbetade dörr- och fönsteromfattningar, smårutiga fönster, knutlådor och stengrund.

en timrad och omålad parstuga i 1 ½ våning från slutet av 1700-talet. Fönster och ytterdörr har ovanligt fint snidade omfattningar. Bryggstugan kommer från Bölen och är från 1819. Brokvisten har figursågat

Bryggstugan från 1819

räcke och andra utsmyckningar. Portliderbyggnaden är två våningar hög och minner om den tid gårdarna var helt kringbyggda och ingången skedde genom en öppning som i en sådan byggnad. Den kommer från Mo och är från 1751. De äldsta husen på hembygdsgården är två små fyrknytta störelser (kokhus) från 1689. De två härbrena från Krånge har försetts med nya spåntak. Till anläggningen hör också en byggnad för kaffeservering, utställningar och samling. Den är den enda faluröda byggnaden bland alla de övriga som är omålade. En sevärdhet är också björntallen som blev känd genom Pelle Molins berättelse ”En ringdans medan mor väntar”.

Störelse eller kokhus från slutet av 1600-talet.

HISTORIK

I Junsele har flera träkyrkor avlöst varandra. Den äldsta, en stavkyrka anses ha tillkommit under 1200-talet. Den sista träkyrkan liksom föregångarna låg i Mo by på andra sidan älven. Under 1800-talet gjorde befolkningsökningen att församlingen behövde en ny, större och modernare kyrka. Slutligen lyckades man trots motstånd från främst Mobönderna enas om att den skulle ligga på Lillegårds bys ägor. Kyrkans arkitekt var Ludvig Hedin och invigningen skedde 1885.

Kyrkoherdegården uppfördes i mitten av 1920-ta-

Fäbodstuga.

let efter ritningar av A Holmström. Den omsorgsfullt utformade exteriören har förändrats något. De smårutiga fönsterna, fönsterluckorna m fl detaljer är nu borta. Junsele var annexförsamling till Resele fram till 1830 då det beslutades att Junsele skulle bilda eget pastorat. 1919 inrättades även en komministertjänst. Gamla kyrkoherdegården från 1874 blev då komministergård.

1932 bildades Junsele hembygdsförening och samma år påbörjades uppbyggandet av ett Skansen i miniatyr som skulle visa hur en vanlig bondgård och en fäbod från trakten kunde ha sett ut. Idag finns där 15 byggnader från hela socknen.

KOMMENTARER

De i området ingående byggnaderna och miljöerna har stort kulturhistoriskt värde; kyrkan och de relativt välbevarade prästgårdarna samt inte minst hembygdsgården med ett stort antal, mycket gamla och osedvanligt ursprungliga byggnader.

2 EDEN, Junsele socken
Jordbruksbebyggelse

BESKRIVNING

Eden är en för ångermanländska förhållanden stor by. Bebyggelsen ligger i ett band längs skogsbrynet i östra kanten av en stor älvsandsplatå. Varje gård har flera byggnader, bostadshus och ekonomibyggnader. Bakom bebyggelsen går fägatan, där korna förr gick för att komma till skogsbetet. På andra sidan landsvägen breder den flacka åkermarken ut sig och övergår till branta, skogbevuxna slänter ner mot Ångermanäl-

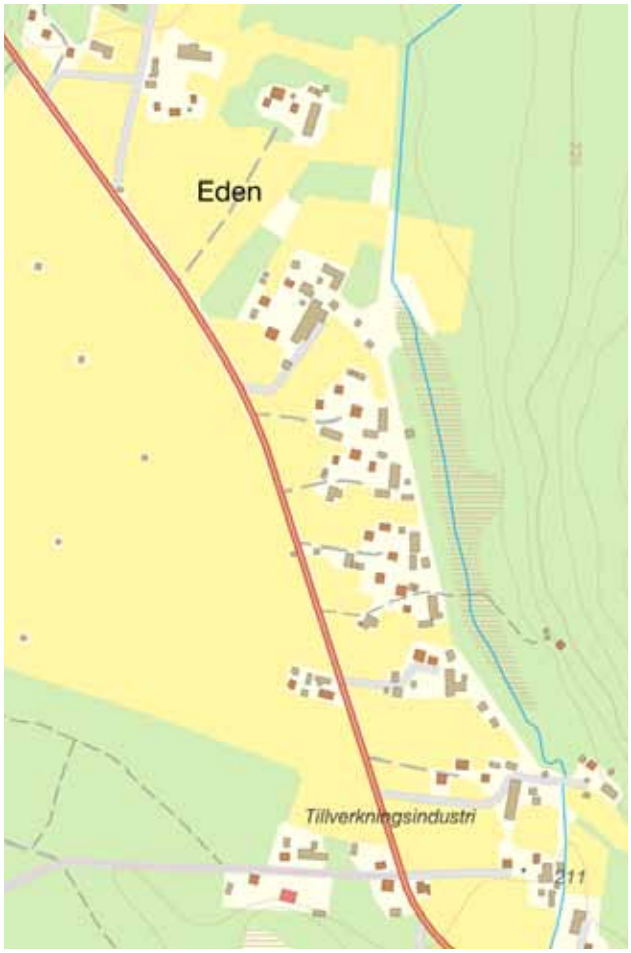

ven och Uman. Där ligger några spridda ängslador.

Bebyggelsestrukturen är densamma som när Eden kartlades inför laga skifte 1860. Ladugårdar, härbren, lador och andra ekonomibyggnader ligger huvudsakligen utmed fägatan. På framsidan ligger mangårdsbyggnader och födorådsbyggnader som möts av välklippta gräsytor som går in i varandra. Inga staket eller stängsel markerar de enskilda tomterna.

Flertalet byggnader fanns för tiden vid laga skifte. De är i ovanligt hög grad oförvanskade och kännetecknas av enhetlig utformning. De flesta husen är faluröda. Undantag utgör ett antal ljusa bostadshus, ett par av dem reveterade, samt några omålade timrade ekonomibyggnader. Alla de röda timmerväggarna och tegelröda taken är ett påtagligt inslag i bilden av Eden. En del ekonomibyggnader har omålad, silver-

Färdstall. (Foto .1999)

Avträdet vid fägatan sägs vara byns äldsta byggnad.

grå pannplåt på taken, men många byggnader, främst bostadshusen, har tegeltak.

De flesta bostadshusen är stora korsbyggnader eller tvåvånings enkelstugor. De förstnämnda är 1 ½ våning höga med liggande fönster på övervåningens långsidor. Till de flesta gårdarna hör det två bostadshus som står i vinkel mot varandra. Ett varierande antal ekonomibyggnader ligger mellan bostadshus och fägata. Hustyperna och placeringen är typisk för det traditionella byggnadsskicket.

På senare år har vissa förändringar dock skett. Moderna material som plåttak – svart trapetskorrugerad

plåt eller tegelimiterande plåt – och plastförstärkt rödfärg har i några fall ersatt den traditionella Falu rödfärg, som är en vattenlöslig slamfärg.

HISTORIK

Om Edens historia kan nämnas att det fanns två hemman i byn när den skattlades 1550. När byn storskiftades 1775 fanns det fem hemman. 1860 verkställdes laga skifte. Då hade antalet ökat till tio. Någon gång mellan de två senare tidpunkterna hade samtliga fem hemman klyvts.

KOMMENTARER

Eden är en enastående väl bevarad och enhetligt utformad by. En stor del av bebyggelsen är från andra hälften av 1800-talet eller äldre. Inte bara de enskilda byggnaderna är välbevarade utan även det gamla bebyggelsemönstret med fägata, ekonomibyggnader, mangård och åkermarken som brer ut sig framför husraden.

Byn har stora estetiska värden och stor betydelse för landskapsbilden.

1987 utpekades Eden som riksintresse för kulturmiljövården.

Sollefteå kommun utgav 1999 en rapport om ” Eden, en kulturhistorisk byggnadsinventering”.

Länsmansvägen 4

3 KÖPMANGATAN I JUNSELE
Junsele socken. Tätort

BESKRIVNING

Junsele tätort ligger i nedre delen av den flacka jordbruksbygden mellan Betarsjön och Ångermanälven.

Köpmangatan 33

I söder begränsas bebyggelsen av älvbrinken samt älven, i norr och i nordväst av Hamptjärnberget. I övrigt är den omgiven av åkermark, som på sina ställen tränger långt in i samhället och sträcker sig ned mot den vidsträckta Betarsjön. Vid södra infarten möter den pampiga länsmansgården. Centrum utgörs av landsvägen-Köpmangatan längs en sträcka på ca 500

Borgvägen 1

Köpmangatan 43

meter mellan Sågvägen i väster och Svanströmsvägen i öster. Affärer, konditoriet, hotellet, Filadelfiakyrkan m m kantar gatan. Husens ålder och utformning är högst varierande. Två f d bondgårdar med fullständig uppsättning byggnader finns mitt inne i samhället. Den mer omfattande kommunala centrumbyggnaden Forum rymdes inte vid den småskaliga bebyggelsen längs Köpmangatan utan ligger strax sydost om densamma.

Betydelsen av gatufasadernas liv framgår tydligt. Mestadels ligger fasaderna i linje med varandra och bildar relativt trånga och trivsamma gaturum.

Emellanåt blir det dock släpp, där gaturummet flyter ut på ett något diffust sätt. Vegetationen har varit ett väsentligt inslag i gatubilden. Men de flesta av björkarna är borta men i några fall har nya träd planterats för att återfå en grönare inramning av gaturummet. Här finns även exempel på mer exklusiva träd som idegranar och sembratallar.

Här följer beskrivningar av några av byggnaderna inom det avgränsade området.

Köpmangatan 43

Filadelfiaförsamlingens kyrka i trä från början av 1900-talet har mycket utpräglat formspråk som bevarats intakt. Stilen är en blandning av nygotik med sto-

Köpmangatan 10

Köpmangatan 14

Köpmangatan 31

Köpmangatan 14

ra spetsbågiga fönster i kyrksalen och den för sin tid vanliga panelarkitekturen. En hemvändande amerikafarare, Sampe Wallinder, byggde kyrkan och skänkte den till församlingen.

Jon-Zakris väg 4

På fastigheten finns en parstuga som lär vara Junseles äldsta byggnad. På gaveln finns ett vitterkors.

Länsmansvägen 4

Länsmansgården exponeras effektfullt mot den södra infarten till Junsele. Den stora, vita 1½-vånings salsbyggnaden med sin ståtliga veranda är från slutet av 1800-talet.

Köpmangatan 33

Det stora bank- och affärshuset från 1942 är ett av

Köpmangatan 7

Forumvägen 2-8. Centrumanläggningen Forum.

få med stadskaraktär efter gatan. Väggarna har ljusgrå slamning med dekor i vit slätputs. Fasaderna har måttfull, nyklassicistisk utformning. Senare har vindsvåningen byggts ut och avtecknar sig som en långsträckt takkupa på båda långfasaderna.

Borgvägen 1

Bostadshuset i två våningar med ljust grå liggande panel och tegeltak är mycket välbevarat. Det byggdes omkring 1930, men den fint utarbetade dekoren – orginella fönsterfoder, ovanlig spröjsning och gavelspetsornament – bär tydlig jugendprägel.

Köpmangatan 16

Här ligger en av tätortens två bondgårdar längs Köpmangatan. Mangårdsbyggnaden uppfördes 1881–82 av Svanö AB. Den är i 1 ½ våning, faluröd med vita snickerier. Grunddragen är hämtade från agrar byggnadstradition, men andra drag har lånats från det sena 1800-talets panelarkitektur: frontespiser, stora tak-

Köpmangatan 31

Köpmangatan 11

Här möts Köpmangatan, Kyrkvägen och Åselevägen

Sågvägen 1. Härbredörren sägs komma från gamla kyrkan i Mö.

språng och fönster med mittpost och losholtz. Bagarstuga, uthus, ladugård och loge är äldre hus som hör till gården. Gården har fungerat som gästgiveri och skjutshåll.

Köpmangatan 10

Detta är det andra av de två större jordbruk som är belägna längs huvudstråket. Mangårdsbyggnaden är en traditionell korsbyggnad, som uppfördes 1902–03. På gården finns också två gamla härbren, en loge från 1895 med spår av de drivanordningar som använts vid tröskning, en ladugård från 1893, stall m fl byggnader. Alla hus är faluröda. Takmaterialen varierar; röd trapetskorrugerad plåt, pannplåt och spån.

Köpmangatan 8, 12 och 7

Norr om Köpmangatan på nr 8 och 12 samt söder om gatan på nr 7 ligger tre prydliga villor. De är putsade eller i gult tegel, har burspråk, järnräcken och är exempel från en viktig period i Junseles historia, kraftverksepoken runt 1950-talet.

Forumvägen 2–8

Också den då storslagna centrumanläggningen Forum kom till vid den tiden. Den innehåller kommunalkontor, teatersalong och kontor för olika serviceinrättningar. Senare byggdes anläggningen till med en hälsocentral.

Gunillavägen 14 B

En byggnad som utmärker sig i Junseles siluett är Gunillagårdens tillbyggnad, ett bostadshus i fem våningar, följdriktigt kallat Dallas. Det byggdes 1989–90, ritat av Svante Rosenlind och präglas av den tidens trend postmodernism.

HISTORIK

Medelpunkten i bygden var sedan 1400-talet Mo by, söder om Ångermanälven. Där låg kyrkan och gästgiveriet och där gick landsvägen fram. När skogsnäringen sköt fart efter 1800-talets mitt, följde en förändringens tid. Skogsintressenterna verkade gemensamt för att Junsele skulle bli centrum i trakten, trots att bönderna i Mo motsatte sig detta liksom Edenborna. Träpatronernas planer stod emellertid inte att hejda. År 1874 flyttade gästgiveriet följt av kyrkan och på 1880-talet anlades landsvägen på norra sidan av älven till största delen på Krånge bys mark. Krånge var med sina 10 hemman en stor by efter norrländska förhållanden. Det kan vara av intresse att se hur bebyggelsen i Krånge såg ut vid tiden för laga skifte i mitten av 1800-talet. Alla fyra mangårdsbyggnaderna som beskrivs i skifteshandlingarna var envånings parstugor med varierande mått. Parstugan var den dominerande hustypen långt in på 1800-talet. Taken på alla de byggnader som hörde till gårdarna var täckta med näver och takved. Husen var givetvis timrade. Ytterväggarna hade varken panel eller färg.

Befolkningen växte, de vägfarande blev allt fler och köpmän kunde göra goda affärer. De enklaste handelsbodarna som från början legat vid Krånges fägata flyttades efterhand ned till landsvägen, och vid sekelskiftet var handelsplatsen väl etablerad mitt i Junsele.

En mindre tillväxtperiod inföll på 1920-30-talen. Då byggdes åtskilliga affärshus, småhus och småbrukaregnahem.

Det senaste uppsvinget kom i slutet av 1940-talet och varade ungefär två decennier. Det orsakades av kraftverksbyggarna i trakten och i viss mån även av de goda åren för skogsindustrin kring 1950. Befolkningen har därefter minskat, men trots detta har Junsele lyckats behålla sin ställning som ett litet, regionalt centrum med hotell flera restauranger och affärer. Turismen är viktig för samhället fram för allt genom den välkända Junseles djurpark, en stor anläggning i västra utkanten av samhället.

KOMMENTARER

Köpmangatan är utan tvivel Junseles livsnerv. Här går trafiken, här ligger affärerna och här rör sig folk. Bebyggelsen längs gatan har tillkommit från 1870-talet och framåt. Den innehåller bostadshus, butiker och bondgårdar. De äldre husen är mest förändrade, medan 20-40-talsbebyggelsen är jämförelsevis ursprunglig. Men många byggnader har renoverats hårt. De har tilläggsisolerats, fått en modern typ av träpanel och plåttak. Fönstren har inte flyttats ut i fasaden vilket ger djupa fönsternischer. Ibland har fönster, dörrar m fl detaljer bytts så att husens ursprungliga karaktär inte kan spåras.

De enskilda husens kulturhistoriska värde varierar, men tillsammans bildar de en miljö som berättar om olika skeden i Junseles historia, om utvecklingen från jordbruksby till dagens köpcentrum. Trots att de flesta inramande träd försvunnit, finns ansatser att återskapa ett intimare och grönare gaturum. Just tätheten och läget av Köpmangatans bebyggelse nära väg och trottoar ger Junsele en småskalig och trivsam karaktär.

4 JUNSELE-MO, Junsele socken
Jordbruksbebyggelse

BESKRIVNING

Mo ligger på en älvsandsplatå söder om Ångermanälven. Den stora bykärnan ligger samlad på inre delen av platån med skogen i söder och åker- och ängsmark i norr. Ett par ängslador ligger på den öppna åkermarken.

Ett fångstgropsystem sträcker sig åt sydost fram till Bräntlandets östra husklunga. Bräntlandet, som tillhör Mo, bebyggdes senare än övriga byn. Det utgjorde Mos torpområde och omges av skog.

Bebyggelsen i Mo är något varierad, men har åtskilliga välbevarade byggnader. Efter den nedre, norra byvägen består den huvudsakligen av gårdar med större, traditionella mangårdsbyggnader. Falurött är

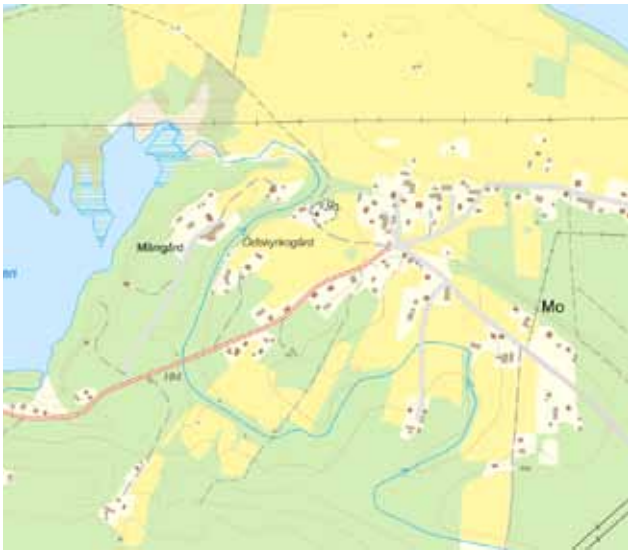

den vanligaste fasadfärgen, antingen på timmer eller träpanel, men också andra färger och material förekommer, men det finns också något gult, grönt eller vitt hus. Andra fasadmaterial förekommer på enstaka hus som eternitplattor och puts. Det dominerande takmaterialet är pannplåt. Pannplåten är mestadels naturligt ljusgrå. Några bostadshus från början av förra århundradet har valmat eller brutet tak.

Det finns åtskilliga oförvanskade äldre ekonomibyggnader här, bland dem härbren och några större ladugårdar från förra sekelskiftet. Mitt i byn ligger en nu nedlagd affär som byggdes 1927.

Bland den äldre, oförvanskade bebyggelsen märks särskilt en övergiven gård på Mo 5:2. Läget är iögonfallande på den öppna åkermarken norr om byvägen. Byns stamhemman lär ha legat här. Tre grå timmerhus står runt en gårdsplan och ett par härbren hör till gården. Det större bostadshuset sägs vara ett av byns äldsta. De grå timmerbyggnaderna har pannplåtstak och vilar på stengrunder. Gården står sedan länge obebodd och är i stort behov av underhåll.

I byns nordvästra del ligger Junsele gamla kyrkogård som omges av ett vitt trästaket. Det finns spår efter kyrkans grundmurar och gamla gravar i marken. En minnesvård av sten restes 1933 på platsen och 1969 uppfördes en ny klockstapel.

En obebodd gård med gamla timmerbyggnader mitt i byn på Mo 5:2.

Ett härbre/sockenmagasin från 1757 och en av byalaget och Junsele hembygdsförening uppförd bystuga ligger intill den gamla kyrkplatsen.

Småbruksbebyggelsen i Bräntlandet ger ett enhetligt intryck. Bostadshusen – de flesta från 1800-talet men något från förra hälften av 1900-talet – är i de flesta fallen faluröda och flera har lertegeltak. Den röda färgen lyser upp gläntan på tallmon.

Längst ned sockenmagasinet från 1757 och bystugan.

Nedan klockstapeln från 1969 och längst ned gamla kyrkogården.

Hus i Bräntlandet.

HISTORIK

Mo var en av socknens största byar och var tidigare kyrkby. 1831-54 genomgick Mo laga skifte. Antalet hemman hade då ökat till 10, varav ett utgjordes av prästbordet.

Föregångaren till Junsele nuvarande kyrka låg i bykärnans nordvästra utkant och var en åttsidig byggnad med brant, spånklätt tak. Grundstenarna finns kvar. Den allra första kyrkan var troligen från 1200-talet. Den nyuppförda klockstapeln är en kopia av den gamla. På 1760-talet uppfördes en ny kyrkobyggnad när den första blivit för liten. Den nya kyrkan var timrad, hade åttkantig plan och ett brant spåntak. Men församlingen växte ur även denna kyrka och en ny kyrka byggdes på en helt annan plats, på andra sidan älven. Den invigdes 1885. Samma år revs kyrkan i Mo. Kvar blev den lilla kyrkogården och det härbre från 1757 som använts som sockenmagasin.

KOMMENTARER

Mo ger med sin delvis ålderdomliga bebyggelse en god bild av en jordbruksby, präglad av byggnadsskicket i äldre tider fram till början av 1900-talet. 1700-talet finns representerat i sockenhärbret med flera timrade byggnader, 1800-talet och det tidiga 1900-talet i traditionella korsbyggnader och andra bostads- och ekonomibyggnader. Byn intog tidigare en särställning som kyrkby.

Kyrkoruinen och fångstgroparna skyddas enligt kulturmiljölagen.

5 SLÄTTBRÄNNA FÄBODAR
Junsele socken

BESKRIVNING

Fäbodvallen ligger på en flack gräsbevuxen höjdrygg ett stycke från landsvägen mellan Junsele och Dorotea. En skogsväg leder dit. På vallen ligger sju kokhus, fähus, härbren och andra byggnader längs en rad fritt grupperade hus. Åt öster hade man förr vid utsikt över myrlandskap och blånande skogklädda bergåsar, men då vallen inte längre betas skyms utsikten nu av igenväxning.

I den södra delen av vallen har några stugor ändrats eller byggts i senare tid. Två bostugor har rödmålats. I övrigt har bebyggelsen väl bevarat sin ursprungliga karaktär. Den mjuka, grå färgen hos timret tas upp av spåntak och silvrig pannplåt.

Bostugorna är i de flesta fall av enkelstugetyp. Från farstun når man dels den lilla mjölkkammaren dels stugan-köket. På Slättbrännabodarna finns två byggnader av ovanlig typ. Det är små fähus med förvaringsutrymme på en övervåning, dit en kort vinklad trappa leder.

HISTORIK

1813 gjordes förberedelser för skattläggning av kronolägenheten Slättbränna. Där sägs att fäbodvallen är mycket stenbunden. Den hörde till Vallens, Lillegårds och Östanbäcks byar. Den ligger ca 3 mil från byarna. Enligt ett syneprotokoll från 1795 visade ett

par sökande intresse för att odla upp Slättbränna och bosätta sig där. Förrättningsmannen bedömde dock att området ej var tjänlig för detta ändamål, utan mer lämpad för bete och slåtter. Var t ex "Midsommarmyran" och "Aftonmyran" låg är okänt. Landsvägen byggdes 1930. Innan dess fick produkterna från fäbodvallen bäras till Ruske och därifrån ros över Betarsjön. Vallen var i bruk till 1948.

Utdrag från en fäbodjäntas dagbok 1927 ger en stämningsbild av livet vid fäbodvallen. Flickan var Anna Johansson född Östlund. 28 juni kom flickor och djur till Slättbrännabodarna. 1 augusti gick de hem för att i 14 dagar delta i slåttern i byn. 2 september drog de för gott från fäbodvallen.

28 juni. Kom jag hit, en varm dag var det. Kom hit vid middagstiden, resten av dagen bar jag vatten och tvättade kärl av alla slag.

2 juli. Gjorde getost och koost, städade och gjorde snyggt i stugan, hämtade björklöv och satte i alla vinklar och vrår så att det skulle vara snyggt då kyrkfolket gick om på söndagmorgon.

24 juli. Jag undrar om mina kor kommer hem något i kväll, eller om det är min tur att ha dem borta i natt. Jag fick hem mina kor, kl var halv 9 så nu är allt ganska bra igen, men långsamt.

1 augusti. Sol över Slättbränna. Jag ska fara hem en 14 dagars tid och räfsa m m på blåa livet. Karin, Elin och jag ska gå härifrån omkring kl 4. Farväl nu Slättbränna på en tid, nu får min dagbok vila.

KOMMENTARER

Helhetsintrycket av Slättbränna fäbodvall är trots smärre förändringar och tillägg i senare tid genuint och enhetligt. Flera byggnader är helt oförvanskade. Området är fortfarande relativt öppet. Slättbränna torde vara kommunens bäst bevarade fäbodvall. Igenväxningen förändrar sakta den ursprungliga karaktären

6 VÄSTANBÄCK, Junsele socken
Fångstgropsystem

BESKRIVNING

På öar i Ångermanälven och på fastlandet intill ligger tre långa fångstsystem grävda för jakt på älg. De innehåller mellan 17 och 23 fångstgropar var, vilka ursprungligen varit djupa, trattformiga, övertäckta och med stängsel emellan. På stränderna finns även flera registrerade stenåldersboplatser med rester av kvarts, kvartsit och brända ben. Det omfångsrika området är ett riksintresse för kulturmiljövården och är väl skyltat.

Fornlämningsområdena skyddas enligt kulturmiljölagen och skogsbruket ska enligt skogsvårdslagen ta särskild hänsyn till dessa natur- och kulturvärden.

HISTORIK

Jakt på älg med fångstgropar har förekommit ända sedan stenåldern. Vanligast har dock metoden varit under historisk tid tills den förbjöds i lag 1864. Då var älgen utrotningshotad. Närheten till stenåldersboplatserna gör det troligt att även systemet är från denna tid.

KOMMENTARER

Fångstgropsystemen och stenåldersboplatserna (som tillhör de två vanligaste fornlämningskategorierna i länet) ger tillsammans en god bild av människans samspel med naturen, hennes kamp för tillvaron och möjligheter att ta vara på vad naturen gav. Området visar också hur viktig närheten till strömmande vatten

var för människan ur fiske- och kommunikationssynpunkt. Att stora mängder älgar fortfarande använder detta vandringsstråk har uppmärksammats av många naturintresserade. Under några år har Sveriges Television i direktsändning dygnet runt under flera dagar visat hur älgar tar sig över älven i ”Den stora älgvandringen”.

Foto Åke Johansson.

7 ÅKERBRÄNNA, Junsele socken Skogsby

BESKRIVNING

Åkerbränna ligger ca 400 meter över havet nedanför Nävernäsan, långt från andra byar. Påfallande stora åkerarealer hålls fortfarande öppna. Gårdarna ligger glest placerade på ömse sidor om landsvägen. De flesta mangårdsbyggnaderna är kvadratiska korsbyggnader. Falurött är den dominerande fasadfärgen och grå pannplåt det vanligaste takmaterialet. Bebyggelsen har huvudsakligen tillkommit på 1800-talet och första delen av 1900-talet.

HISTORIK

I mitten av 1700-talet slog sig de första nybyggarna ner i Åkerbränna. De försökte först under några år odla upp ställen i närheten av den nuvarande byn men övergav dem eftersom de var myrrika och frostlänta. 1775 hölls så syn för skattläggning av den plats där Åkerbränna nu ligger. Eftersom området var svårodlat ansågs så mycket som trettio års skattefrihet vara lämpligt. Åkerbränna har numera inga bofasta invånare. Byn fick aldrig elektricitet.

KOMMENTARER

Åkerbränna är en god representant för de byar som etablerades på 1700- och 1800-talen i Sollefteås

Ladugård från 1930-talet.

skogstrakter. Bebyggelsen är huvudsakligen oförvanskad och typisk för senare delen av 1800-talet och första årtiondena på 1900-talet. Här finns bland annat nu mindre vanliga jordkällare med en förstuga och själva källaren i en uppskottad jordkulle. Se bild nedan. Tack vare att marken slås utgör byn en ljus öppning med fri sikt över skog och berg.

8 ÖVRA KAPELL, Junsele socken
Kyrkobyggnad

BESKRIVNING

Övra by ligger i de djupa skogarna i nordvästra Ångermanland och byn hade en gång över 60 invånare. Idag när det endast finns en bofast gör kapellet ett överraskande storslaget intryck. Kapellet användes dock inte bara av övraborna utan också av invånarna i de närliggande byarna. Kapellet med tillhörande klockstapel, förråd och utedass ligger en bit från landsvägen inbäddat i skog.

Kapellet är en smal och hög byggnad i två våningar med ett rikt formspråk. Mot de panelklädda och rödmålade fasaderna kontrasterar vitmålade dörr- och fönsteromfattningar, hörninklädnader och dekorationer. Dörrar och fönster är målade ockragula och all målning är uförd med linoljefärg. Taket är belagt med galvaniserad pannplåt.

I trakten runt Övra bodde under 1800-talet många med finländsk härkomst vilket kan förklara kapellets österländskt inspirerade formspråk. Särskilt tydligt var detta då kapellet stod klart med sina fasader av synligt rundtimmer och utskjutande knutkedjor.

Skolsalen på övervåningen.

Ev från invigningen 1895.

HISTORIK

Övra kapell uppfördes 1894. Klockstapeln stod klar fyra år senare. Kramfors AB skänkte mark och virke, sockenbor lämnade bidrag och resten tillsköt Junsele församling. Bolaget hade behov av arbetskraft och en förutsättning för detta var att skogshuggarna med familjer kunde bo i närheten.

Byggnaden uppfördes av rundtimmer och fasaderna stod ursprungligen utan panelinklädnad. Det branta sadeltaket belades med stickspån. Senare kläddes fasaderna med panel och taket med plåt. Bottenvåningen var tänkt att fungera som både bostad åt lärarinnan och skolsal, medan ovanvåningen skulle vara gudstjänstlokal. Ganska snart flyttade emellertid undervisningen till ovanvåningen och kapellsalen fick en dubbel funktion. Efter att skolan lagts ner på 1940-talet återställdes ovanvåningen till kapell medan bottenvåningen blev gemensamhetslokaler för församlingen.

KOMMENTARER

Kapellet är en unik byggnad och har en för både landskapet och landet ovanlig arkitektonisk utformning med drag från såväl finsk som rysk och baltisk trä-arkitektur och med ett formspråk som har inslag av både nygotik och nationalromantik.

Det är inte bara kapellbyggnaden i sig som har kulturhistoriskt värde utan även den omgivande miljön med klockstapeln och förråds- och dassbyggnaderna. Sammantagna ger dessa byggnader en bild av hur miljön gestaltades för att tillgodose de behov som uppstod på en avlägset belägen plats, där det sena 1800-talets exploatering av de svenska skogarna krävde permanent bofasta arbetare. Kapellet erinrar om en tid då bosättningen i skogslandet var omfattande.

Kapellet är mycket välbevarat såväl exteriört som interiört. Ytskikt har förnyats men dörrar, fönster och dekorativa element är ursprungliga, liksom invändiga snickerier och inredning. Allt detta förstärker känslan av autenticitet och historisk trovärdighet

Kapellets planlösning där funktionerna fördelats på två våningar med lärarbostad på bottenvåningen och kapellsal på ovanvåning är ovanlig. Att planlösningen är oförändrad är av mycket stort värde för förståelsen av hur byggnaden en gång användes.

Utvalda kulturmiljöer i
LÅNGSELE SOCKEN

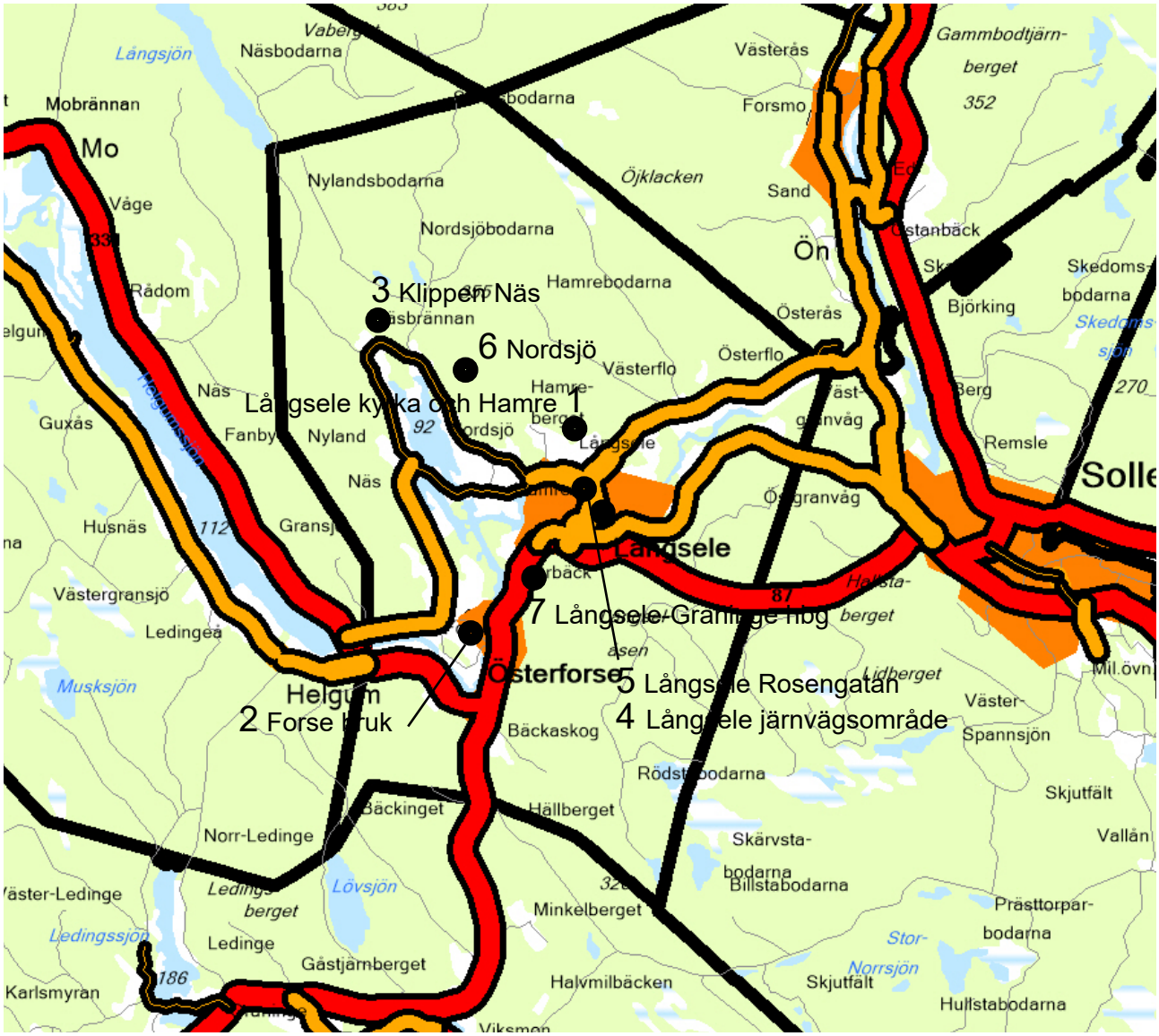

	sid		sid
1 Långsele kyrka och Hamre by	145	5 Långsele Rosengatan	156
2 Forse bruk	147	6 Nordsjö	158
3 Klippen Näs	151	7 Örbäck hembygdsgård	160
4 Långsele järnvägsområde	153		

1 LÅNGSELE KYRKA och HAMRE BY, Långsele socken Kyrka och jordbruksbebyggelse

BESKRIVNING

Hamre by ligger på en åsliknande höjd i öst-västlig riktning. Den är på båda sidor omgiven av åkermark. Mitt i byn ligger kyrkan omgiven av björkar. De vida vyerna över fälten mot Långsele och Faxälven i söder dominerar utsikten. Nedanför landsvägen ligger en fornlämning, en trolig kyrkogrund ca 15 x 11 meter, som undersöktes och restaurerades 1959–60. Nere vid Ångermanälven ligger 4–5 osäkra och förstörda gravhögar.

Kyrkan är en typisk Simon Geting-kyrka med långhus och torn i väster. Väggarna är vitputsade och på taket ligger mörk kopparplåt. Närmast kyrkan ligger f d folkskolan, numera församlingshem och expedition. Församlingshemmet är en stor vit salsbyggnad med en stilig stengrund. Vid en om- och tillbyggnad på 1970-talet av den gamla byggnaden har taket lagts med svart trapetskorrugerad plåt och väggarna klätts med lockpanel vilket ger byggnaden ett modernare uttryck. Gymnastikbyggnaden från 1930-talet har

Parstuga på Hamre 1:2.

byggts om till samlingssal och kök.

Granngårds västerut ligger en bondgård med två bostadshus i vinkel. En allé med högväxta popplar leder upp till gården. Det ena bostadshuset är en stor vit dubbelkorsbyggnad med tegeltak, ombyggd bl a med fönster av 1950-talstyp. Det andra är en genuin rödfärgad enkelstuga i två våningar. Den breda panelen är ålderdomlig och byggnaden är även i övrigt oförvanskad men illa medfaren. En enplansvilla med röd träpanel har uppförts strax öster om denna. Åt väster längs byvägen vid skogsbrynet ligger torp och småbruk, de flesta ombyggda, samt villor från senare tid.

Öster om kyrkan ligger bondgårdar glest grupperade. Redan på en karta från 1851 har Hamre en gles och utdragen bebyggelse. Flera av bostadshusen i den delen av byn är ombyggda. Ett par av de stora korsbyggnaderna är klädda med 1950-talets bleka panel och fönstren saknar fönsteromfattningar. De stora faluröda ekonomibyggnaderna är dock oförändrade. De har pannplåt på taken. På Hamre 1:2 finns en mycket vacker och väl bibehållen parstuga i två våningar. Ytterdörren, en pardörr med dörrspeglar, har en vackert snidad omfattning. Huset finns med på kartan från 1851.

Björkalléer leder upp till flera av gårdarna.

En av byns björkalléer.

HISTORIK

"Hambre" i "Langsell soknn" hade 1550 två bönder enligt skatteboken för Ångermanland. 1788 fanns det sex gårdar i Hamre. Några av dagens hus kan möjligen vara från denna tid. 1776 genomgick byn storskifte och 1851 laga skifte. Vid den senare tidpunkten fanns det åtta bondgårdar, däribland Långsele kyrkas stomjord, och åtminstone tre torp. Två gårdar måste flytta ut vid laga skiftet.

1815 började den nya kyrkan i Långsele byggas av den kände byggmästaren Simon Geting. Arkitekt var P W Palmroth. Församlingen hade vuxit ur den gamla kyrkan, som ska ha legat strax intill den nya. Den nya kyrkan uppfördes i nyklassicistisk stil med stora fönster och ljus interiör. Den stod färdig 1828.

KOMMENTAREER

Kyrkan har ett dominerande läge i landskapet. Den ligger i en rik jordbruksbygd, som kan antas ha blivit bebyggd mycket tidigt.

Kyrkbyns bebyggelsestruktur är i stort sett oförändrad sedan laga skifte 1851. Bebyggelsen är varierande. Där finns ett antal välbevarade äldre hus, som utgör goda exempel på sin tids byggnadsskick.

Herrgården.

2 FORSE BRUK, Långsele socken
JÄRNBRUK

BESKRIVNING

Forse bruk ligger vid Faxälven, där den gör en skarp krök, och har utnyttjat fallhöjden i forsarna för sin verksamhet. Bruket ligger i ett parkliknande landskap med långa björkalléer och öppna mjuka fält med

Kontorsbyggnad, arkitekt Cyrillus Johansson.

F d brukskontor, numera bageri och servering.

många blanka vattenspeglar.

Centralt i anläggningen ligger herrgården, en vit tvåvånings träbyggnad, med djupt nerdraget tak, som ät klätt med svart, glaserat tegel. Byggnaden har frontespiser på långfasaderna och avslutas åt sidorna av poscher, byggnadskroppar i en våning. På söder sida ligger en trädgård. På entrésidan ligger två flygelbyggnader från slutet av 1800-talet. De är upp till tre våningar höga. Fönster med vita fönsteromfattningar och gavelöverstycken löper längs fasaderna. En av flygelbyggnaderna som tidigare var brukskontor är nu fint renoverad och inrymmer ett bageri, matservering och rumsuthyrning.

Mitt emot herrgården ligger f d kontoret, en tvåvånings tegelbyggnad från 1950-talet med ett för Graningeverken typiskt ”kinestak”, valmat och lätt svängt. Vissa om- och tillbyggnader har gjorts.

I två olika “kvarter” ligger arbetar- och tjänstemannabostäder från 1950-talet. Det är enplans tegelvillor också de med “kinestak”.

Ytterligare flerfamiljshus för anställda, troligen från tiden kring sekelskiftet, ligger i södra delen av området. Några är ganska förändrade. Långa uthuslängor hör till dem. En f d skola ligger också här. Idag pågår förskoleverksamhet i en lokal intill idrottsplatsen. Här bedrivs Friluftsfrämjandets ”I ur och skur”-pedagogik och barnröster hörs över den stilla nejden.

Äldre tjänstebostäder finns även på Mon i norr. Här finns några faluröda traditionella trähus med de karaktäristiska uthusen bevarade. För att komma dit passeras några stora f d lagerbyggnader som tillhörde Graningeverken som hade basen för sin kraftverksamhet här. Ett av förråden i falurött byggt på 1950-talet har rundat välvt tak. Av äldre produktionsbyggnader finns ingenting kvar.

HISTORIK

Forse bruks historia skiljer sig från de övriga järnbrukens i Ådalen, genom att där endast bedrevs jordbruk innan någon järnhantering kom igång. Ursprungligen fanns två hemman på vardera sidan älven där nu Forse bruk ligger. Guvernören för Västernorrlands län, Carl Larsson Sparre köpte dem i slutet av 1600-talet, några år efter det att han fått privilegium för Ådalens första järnbruk i Graninge. Under ca hundra år pågick köp av hemman och skog så att bolaget till sist ägde all mark i Öster- och Västerforse. Storjordbruket drevs i bruksherrarnas regi. Jordbruk var en nödvändig verksamhet på de självförsörjande järnbruken.

På de inköpta hemmanen placerades torpare. Deras arrendevillkor var hårda (men kanske inte hårdare än på andra storjordbruk); 78 dagsverken per år, dessutom kvinnodagsverken och extra dagsverken när bruket så önskade. En fäbod anlades nära Jämtlandsgränsen för brukets räkning.

Den första herrgården var enligt uppgift en ytterst anspråkslös byggnad om kök och två rum, byggd i traditionell allmogestil. Den nuvarande är från 1800-talets första årtionde.

Äldre ekonomibyggnader.

I E Classon fick 1805 privilegium att anlägga ett järnbruk i Forse. 1810 kunde ämneshammaren med sina två härdar starta. Den första smedjan brann ner 1827, men återuppbyggdes längre uppströms. 1883 brann den nya smedjan. Den återuppfördes på samma plats.

Under en period kring mitten av 1800-talet, var häradshövding Enblom ensam ägare till Forse bruk. Han köpte upp stora skogsområden i Långsele, Helgums och Edsele socknar. Under hans tid fick anläggningen nya hammare slag i slag fram till 1845; en hel rad med stångjärnshammare, flera knipphammare och fyra spikhammare samt gjuteri med stjälpugn. Därefter återgick Forse i Graninge bruks ägo eller rättare sagt i Holms och Graninge bruksbolag, som ägde alla fem järnbruken i Ådalen; Graninge, Bollsta, Sollefteå, Gålsjö och Forse.

Under 1800-talet fick verksamheten ett kortvarigt uppsving. Därefter stannade så småningom alla hammare utom en. Uppsvinget berodde på trävaruindustrins snabba expansion. Smide behövdes för byggande av flottleder och timmerbommar och för timmerkörredskap.

Som de flesta andra järnbruk ägnade sig också Forse åt sågning. Två vattensågar ska ha funnits på

Förrådsbyggnad från 1950-talet.

F.d. jänstebostad på Mon.

F.d. tjänstebostad i "kinakvarteret" från 1950-talet.

bruksområdet. Den ena brann ner 1863. Den andra fanns kvar in på 1900-talet. Kring 1900 byggdes ett träsliperi.

Forse bruk blev Forse gård när järnhanteringen upphörde. Jordbruket var stort. 1901 fanns det inte mindre än 29 hästar och 127 nötkreatur på gården. Redan kring 1880 hade en hel del jordbruksbyggnader byggts upp, som t ex ett mejeri, stallmästarbostad och på 1870-talet ladugården. 1958 avslutades jordbruksepoken på Forse gård.

Forse kraftverk stod klart 1908 och var under en period landets största. Kraften var i första hand avsedd för slipmassefabriken intill, men elproduktionen utökades stegvis. Det gamla praktfullt utformade kraftverket togs ur drift efter 60 år. Ett nybyggt kraftverk ersatte 1968 det gamla på en ny plats, ca en kilometer söderut.

Kraftverket har påverkat området markant. Vattensystemet är till stor del förändrat och nya byggnader har uppförts. De karaktäristiska "kinakvarteren" byggdes ut i början av 1950-talet under en expansiv period i bolagets historia. Arkitekten kom från Stockholm och hette Cyrillus Johansson. Han ritade 1950 även den tidstypiska kontorsbyggnaden i rött tegel där Graningeverken länge hade huvudkontor för sin elkraftsproduktion. Graningeverken köptes upp av Sydkraft 2004 och av Eon 2005. Inget av deras verksamhet drivs numera i Forse och byggnaderna är försålda.

Forse har ett aktivt byalag och utsågs 2018 till årets by i Sollefteå kommun. Sommartid öppnas ett sommarcafe på båthuset Kullaborg som är beläget intill den höjd där det tidigare låg en festplats med samma namn.

KOMMENTARER

Området innehåller minnen från en lång tids industriell verksamhet och beskriver en för de gamla järnbruken inte ovanlig utveckling; från järnbruk och jordbruk till sågverksrörelse och elkraftsproduktion. Tyvärr finns inte mycket kvar av äldre tiders produktionsbyggnader, bortsett från jordbrukets, inte heller av den tidens vattenföring. Området beskriver dock strukturen i ett brukssamhälle med arbetsplatser, bostadshus, skola m m inordnade i ett självständigt fungerande samhälle. Åtskilliga byggnader är oförvanskade och avspeglar sin tids byggnadsskick.

3 KLIPPEN NÄS, Långsele socken
Jordbruksbebyggelse

BESKRIVNING

Klippens bebyggelse ligger väl samlad på en markerad kulle med utsikt över Nässjön och Nordsjösjön i söder.

Den koncentrerade bebyggelsen är fritt grupperad. De många husen är nästan alla faluröda med vita snickerier. På taken ligger tegelpannor eller ljusgrå pannplåt. Några hus har dock försetts med modernare takmaterial som exempelvis svart trapetskorrugerad plåt. Alla mangårdsbyggnader utom en är enkelstugor i två eller 1½ våning, några av hög ålder. En mangårdsbyggnad är en korsbyggnad. Fönstren är traditionella sexdelade och i något fall är fönsterbå-

"Angermannastugan".

garna indelade i ännu mindre rutor. Flera ytterdörrar är pardörrar. Många grunder är av äldre typ av markstenar och dessutom är terrasseringar skodda med marksten. Bebyggelsen är delvis mycket välbevarad.

Söder om Klippen ligger en gård mer avskilt i skogsbrynet kallad Angermannastugan. En timrad dubbelkorsbyggnad och en enkelstuga står mitt emot varandra. Båda tycks finnas med på en karta från 1845. Mangårdsbyggnaden som är under reparation har en vackert snidad dörromfattning.

HISTORIK

1550 fanns det en bonde i Näs enligt skatteboken för Ångermanland. 1772 när byn storskiftades fanns det fyra hemman. En av gårdarna låg på Klippen, de övriga tre i en rad öster om ån. Alla har avbildats som inte helt slutna, kringbyggda gårdar. 1845–50 genomgick byn laga skifte. Byn hade vuxit och det fanns då åtta hemman och tre torp där. Två av hemmanen låg på Klippen. Forse bruks ägare ägde ett av hemmanen i Näs. Bruket ägde dessutom de tre torpen och hade en födorådstagare boende i byn. Flera av dagens hus tycks finnas med på 1845 års karta.

KOMMENTARER

Bebyggelsen i det avgränsade området är väl bevarad. Många av de byggnader som förr i tiden ingick i en bondgård finns ännu kvar. Bebyggelsen på Klippen illustrerar hur byarnas byggnadslägen valdes så att dyrbar åkermark inte gick till spillo, gärna på en moränkulle.

4 LÅNGSELE BANOMRÅDE, SJ-BOSTÄDER, S JÄRNVÄGSGATAN
Långsele socken
Järnvägssamhälle

BESKRIVNING

I järnvägsområdet är bebyggelsen varierad. Stationshuset i gul liggande panel samt godsmagasinet är från mitten av 1880-talet, från järnvägens första år. Väntsalen står nu öde sedan persontrafiken lagts ner. Ett järnvägsföretag, Green cargo har sina lokaler på övre våningen. Lokstallet från 1903 är en tegelbyggnad, vars karaktäristiska stil påverkats något av borgromantik. Där inrymmer nu företaget Railcare sin verksamhet. Intill lokstallet finns ytterligare en tegelbyggnad samt en bevarad del av den förr höga tegelskorstenen. Angränsande till loksstallet finns det gamla vattentornet. Den livliga verksamheten har stagnerat och delar av bangården avvecklats. Om den tidigare omfattningen vittnar antalet perronger och spår. Sedan persontrafiken drogs in från Långsele finns dock fortfarande en omfattande godstrafik på norra stambanan för vilken bangården kommer till nytta. Över delar av perrongerna står karaktäristiska, gedigna perrongtak av olika årgångar.

I norra delen av området i ett vackert läge mot Faxälven ligger järnvägsbostäder i en väl sammanhållen och karaktäristisk miljö. Bostadshusen är typiska för tjänstebostäder från början av 1900-talet. De

Långsele järnvägsstation.

Det gamla perrongtaket vid spår 10 (!) och 1.

T h. Långsele station 1901.

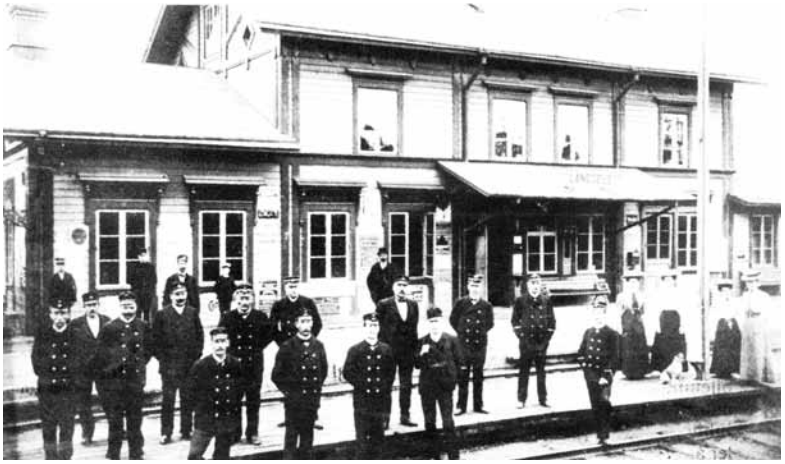

innehöll ett begränsat antal lägenheter om två eller i ett fåtal fall tre rum och kök. De ritades av fackmän och såväl hus som närmiljö är utformade med omsorg. Bostadshus och uthus har trots modernisering bevarat många ursprungliga drag; valmade tegeltäckta tak, faluröd träpanel, fönstrens placering, förstukvistar och lägenhetsindelning m m. Senaste tillskottet är ett putsat överliggningshus i två våningar från 1954.

Längs Södra Järnvägsgatan finns det kvar några större tvåvånings trähus som ingick i det handelscentrum som växte upp intill järnvägsstationen i slutet av 1800-talet.

HISTORIK

Järnvägsbyggandet i det sena 1800-talet är ursprunget till Långsele tätort. 1886 kom järnvägen till Långsele, då norra stambanan till Sollefteå drogs genom socknen. Fortsättningen av stambanan tänktes korsa älven i Sollefteå, men broläget flyttades upp till Forsmo. 1893 var ådalsbanan Sollefteå-Härnösand klar. En andra rallarepok inföll 1918–1925 då en förbindelsebana till inlandsbanan byggdes över Forsmo–Hoting. SJ:s anläggningar och bostäder satte sin prägel på Långsele. Ett nytt samhälle växte upp kring stationen och handeln fick ett väldigt uppsving.

Innan Långseles centrum förflyttades till nuvarande

T.v. vattentornet.
Nedan lokstallet.

Bebyggelse i sluttningen mot älven består av SJ:s faluröda f d tjänstebostäder från 1910-talet och övernattningslägenheter i en gulputsad länga.

plats längs Köpmangatan väster om järnvägsområdet växte det på 1880-talet och framåt upp ett affärsstråk söder om järnvägsområdet längs Södra Järnvägsgatan, som då också var landsvägen mot Sollefteå. Först senare drogs den nya Långselevägen, riksväg 87, längre söderut. De stora trähusen hade affärer och bostäder en trappa upp eller inrymde gästgiverier. De är idag ombyggda eller rivna.

SJ:s bostadsområde började byggas ut 1919.

KOMMENTARER

Järnvägsbostäderna utgör ett väl avgränsat område med bebyggelse som är typisk för SJ:s tjänstebostäder från 1910-talet, en tid då stora företag ännu höll anställda med bostäder. Byggnaderna har underhållits och till stor del fått behålla sin ursprungliga karaktär.

Stations- och banområdet representerar den verksamhet som blev upphovet till det moderna Långsele. Bebyggelsen är varierad men berättar om en kontinuerlig verksamhet.

De före detta affärshusen vid Södra Järnvägsgatan kan berätta om det handelscentrum som växte ut intill järnvägsstationen.

Den tidigare så livliga affärsgatan.

5 LÅNGSELE ROSENGATAN
Långsele socken
Flerfamiljshus

BESKRIVNING
På norra sidan av Rosengatan ligger en rad f d tvåfamiljshus med funkisdrag, typiska för 1940-talet. Flera av villorna är förändrade. Den ursprungliga putsen har i flera fall ersatts av trä- eller eternitfasader och tegeltak har bytts ut mot trapetskorrugerad plåt. Fönster och färgsättning har bytts på några hus. Karaktären är dock någorlunda väl bibehållen.

På södra sidan av gatan ligger sex flerfamiljshus i två våningar, s k lamellhus, med gavlarna mot gatan. Locklistpanelen är målad i vitt och blekt gult. Taken är lagda med lertegel. Ett sjunde hus mot norr är nedbrunnet. Husen byggdes mellan 1949 och 1952.

HISTORIK
Långsele samhälle har en stor andel flerfamiljshus varav många är goda representanter för den tid de byggdes. Bebyggelsen längs Rosengatan som började byggas mot slutet av 1940-talet tillkom i hast. Behovet

Bostadsbebyggelsen på norra sidan Rosengatan.

av bostäder var stort. Samhället expanderade. Bygget av kraftverket i Hjälta var ett stort projekt som pågick mellan 1944 och 1952. Långsele var en livaktig industriort och järnvägen hade många anställda. Bostadsbyggandet inriktade sig på smålägenheter i flerfamiljshus eller egnahem. För att finansiera egnahemsbygget gjorde många två lägenheter i huset och hyrde ut den ena. Husen vid Rosengatan byggdes efter standardritningar med förhållandevis enkel och snabb teknik i billigt material.

KOMMENTARER

Främst flerfamiljshusen utmärks av en avskalad så kallad funkisstil med enkla, relativt oförvanskade exteriörer. Både dessa och de f d tvåfamiljshusen är typiska exempel på 1940-talets byggnadsskick och representerar den snabba tätortsutbyggnaden som skedde under kraftverksepoken.

6 NORDSJÖ 15:1, Långsele socken
Jordbruksbebyggelse

BESKRIVNING

Området består av en gård som ligger i utkanten av Nordsjö by där skogen nu når tätt inpå bebyggelsen. Gården är obebodd. Ekonomibyggnaderna bär tydliga spår av bristande underhåll. Läget är vackert med den öppna marken sluttande mot sydväst.

På gården finns två parstugor, en mangårdsbyggnad och en födorådsstuga. Parstugan är numera en sällsynt förekommande byggnadstyp i vår kommun. Mangårdsbyggnaden är ljusgul med bruna fönsterfoder och knutbrädor, födorådsbyggnaden faluröd. Husens exteriörer har bevarat ålderdomliga drag. Så har t ex mangårdsbyggnadens lockpanel bottenbrädor av ansenlig bredd. Dörrpartiet på den faluröda födorådsstugan är speciellt vackert utformat. Dörrens överstycke har en dekorativ, klassicistisk utformning.

Stora faluröda timrade ekonomibyggnader hör till gården. Samtliga tak är lagda med omålad pannplåt. En östlig gårdsgrupp av genuina byggnader är delvis riven och i övrigt förfallen och ingår inte längre i det utpekade området.

HISTORIK

1550 fanns det tre bönder i Nordsjö enligt skatteboken för Ångermanland. När Nordsjö genomgick storskifte 1776 fanns där fyra gårdar, alla kringbyggda. 1847 upprättades en ny karta inför laga skifte. Då fanns det sju gårdar i Nordsjö. Alla kringbyggda gårdar är då upplösta. På såväl 1776 års karta som på kartan från 1847 finns hus i samma läge som dagens två byggnader på den aktuella gården. Dessa kan antas vara minst från 1776.

Födorådsstugan med utsmyckad ytterdörr.

Gården på Nordsjö 15:1 har dokumenterats 2009 i ”Nordsjö. En sammanställning av kulturhistoriskt kunskapsunderlag” av Sollefteå kommun.

KOMMENTARER

Byggnaderna på Nordsjö 15:1 har välbevarade ålderdomliga exteriörer. De bägge bostadshusen är troligen från 1700-talet och ekonomibyggnaderna av yngre datum. Gården innehåller många av de byggnader som förr hörde till en bondgård. Ekonomibyggnaderna är dock i mycket stort behov av underhåll.

(Foton huvudsakligen från 2009.)

Mangårdsbyggnaden. Panel med bottenbräder med varierande bredd och skurhål under fönstret.

Hembygdsföreningens år 2009 förvärvade byggnader.

7 ÖRBÄCK, Långsele socken
Jordbruksbebyggelse, hembygdsgård

BESKRIVNING

Mitt i raden av nyare villor längs riksvägen ligger några hus liksom kvarglömda från en annan tid. Det första huset, ett bostadshus, är en lång timmerbyggnad i två fulla våningar. Det är en dubblerad enkelstuga med fyra fönsteraxlar och två ingångar. Fönstren har sex rutor, ytterdörrarna är pardörrar med ljusintag ovanför dörrbladen, skorstenarna är höga, smala och utkragade. Timmerväggarna är faluröda och snickeri-

Tmmerbyggnad inredd till lägenheter (hör ej till hembygdsgården).

erna vita. Två verandor har tillkommit och yttertaket bytts till svart trapetskorrugerad plåt. Huset är bra exempel på hur ett gammalt hus har kommit till användning i vår tid utan stora ingrepp. Inne på gården finns äldre jordbruksbyggnader

Hembygdsgårdens ursprungliga huvudbyggnad är en fint vårdad faluröd enkelstuga i 1½-plan. Bland övriga byggnader på hembygdsgården finns bland annat en stor timmerloge och en smedja.

Sist i raden ligger en gård med två bostadshus i vinkel mot varandra som sedan 2009 ingår i hembygdsgården. Det äldre bostadshuset parallellt med vägen, är en parstuga som byggts på med en smal frontespis och veranda på gårdssidan. Byggnaden lär vara mycket gammal, troligen från 1700-talet. Tilläggen har gjorts på 1930-talet. Byggnaden har renoverats pietetsfullt. Färgen som den målats med 2013 är ljusare och har en mer gulröd ton än den vanliga faluröda kulören. Receptet har gjorts efter ett färgprov på husets originalfärg. Den vinkelställda yngre korsbyggnaden är målad med vanlig falurödfärg. Den fungerar som Långsele Graninge hembygdsförenings samlingslokal medan den äldre byggnaden är museum och även inrymmer en handelsbod. Taken täcks av grå pannplåt.

Fönsterspröjsar av 1700-talstyp i byggnaden ovan.

Under nyare tapeter hittades en schablonmålad tapet från första tiden. Byggnaden ovan t.v.

Den ”gamla” väl omhändertagna hembygdsgården kommer från Gammelgården i Graninge.

HISTORIK

1550 fanns det tre bönder i Örbäck. När byn storskiftades 1775 var det alltjämt tre hemman i byn. 1845, vid laga skifte, fanns det sju hemman men bara fem bönder samt tre torp i byn. Ett av hemmanen ägdes av Graninge bruk.

1977 flyttades en välbevarad enkelstuga från Gammelgården i Graninge socken hit till Örbäck och blev huvudbyggnad på Graninge-Långsele hembygdsförenings hembygdsgård. 2009 inköptes grannfastigheten med bland annat de två äldre timmerhusen. Därefter har stora restaureringsinsatser gjorts.

KOMMENTARER

Området har valts ut p g a de enskilda byggnadernas kulturhistoriska värde. De är alla mycket väl bevarade och representerar det traditionella, agrara byggnadsskicket väl.

Utvalda kulturmiljöer i
MULTRÅ SOCKEN

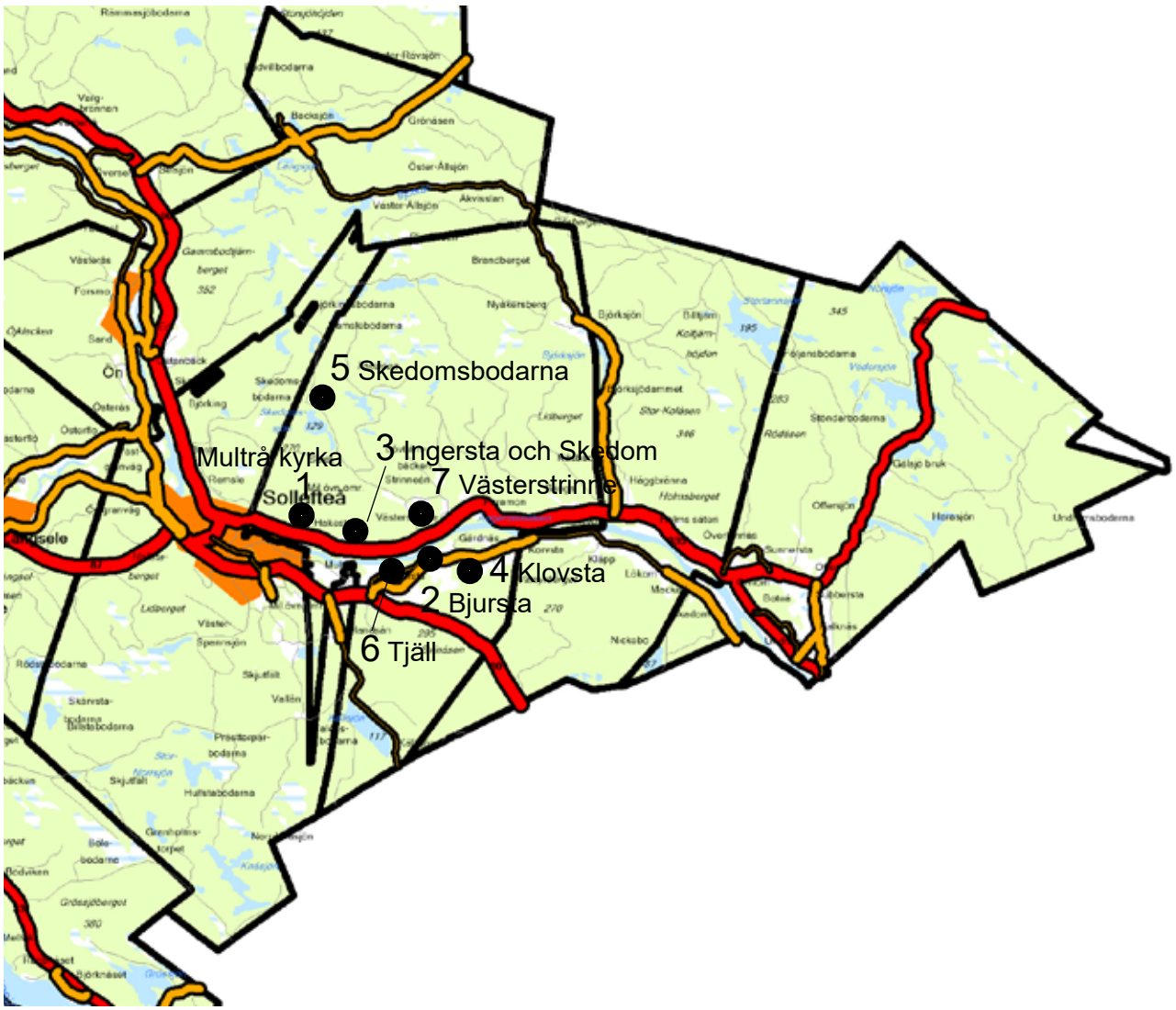

	sid
1 Multrå kyrka	164
2 Bjursta	166
3 Ingersta och Skedom	168
4 Klovsta	171
5 Skedomsbodarna	173
6 Tjäll	175
7 Västerstrinne	178

Kyrkan med Multråberget i bakgrunden.

1 MULTRÅ KYRKA
Multrå socken

BESKRIVNING

Den utvalda miljön ligger i ett flackt område nedanför det branta Multråberget och högt ovanför Ångermanälven som går förbi strax söder om området (dock utom synhåll). Området genomkorsas i öst-västlig riktning av den gamla landsvägen. Följer man den korsande vägen söderut kommer man till det gamla färjeläget. Där gick tidigare färjan mot Tjälls by som band samman Multrå socken på ömse sidor av älven.

I området ingår först och främst Multrå kyrka från 1860-talet. Det är en s k Karl Johans-kyrka, en vit stenkyrka med långhus och klocktorn. Tornet avslutas av en åttkantig lanternin krönt av en spira och ett förgyllt kors. Kyrkans takfot bryts av en rundad frontespis över entrén på långsidans mitt. Kyrkan är inte lika långsträckt som Simon Getings kyrkor och har större bredd. Kyrkogården omges av en låg granhäck och björkar. Det relativt nyuppförda församlingshem-

F d Multrå skola, numera verkstad.

F d komministergården.

met intill är en röd envåningsbyggnad med svart plegel på taket. Den f d skolan mitt emot kyrkvallen är ett ljusgult, putsat envånings stenhus med tegeltak, uppfört 1949.

F d komministergården från 1886 är en salsbyggnad av traditionellt slag. Uppbyggnaden är symmetrisk och planen sexdelad. De små fönstren på övervåningens långsidor har liggande format. Väggarna är nu klädda med en ljus lockpanel. Taket är tegelklätt.

HISTORIK

Sollefteå omnämns 1314 som eget pastorat med Ed som annex. Multrå blev något senare annex till Sollefteå. 1845 inrättades en sockenpredikanttjänst i Multrå som 1867 ändrades till komministertjänst.

Multrå senmedeltida kyrka var i jämförelse med de övriga i Ådalen relativt liten. Under 1800-talets första hälft började församlingen växa ur den. Planer fanns att bygga en kyrka gemensamt för Multrå och Sollefteå någonstans mitt emellan de två orterna. När man inte kunde komma överens om platsen beslöt Multråborna att bygga en egen kyrka som invigdes 1869. Den gamla kyrkan infogades i den nya och tjänstgör nu som sakristia. På taket har kyrktuppen från den gamla klockstapeln fått plats.

1886 uppfördes komministergården. Ursprungligen hörde alla de byggnader som behövdes på en bondgård till den.

F d skolan byggdes 1949. Då fanns redan en skola där nu församlingshemmet ligger.

KOMMENTARER

Området är utvalt med hänsyn till kyrkan och kyrkogården men omfattar också andra byggnader med kulturhistoriskt värde.

2 BJURSTA, Multrå socken
JORDBRUKSBY

BESKRIVNING

De utvalda gårdarna i Bjursta ligger vid den gamla landsvägen på två kullar ovanför sluttningarna, som faller ner mot Ångermanälven i norr. Landskapet är starkt kuperat. Runt kullarna brer åkermarken ut sig, mellan dem skär en bäckravin.

Bebyggelsen på de före detta bondgårdarna ligger kvar i samma lägen som på laga skifteskartan från mitten av 1800-talet. Bland bostadshusen finns en dubbelkorsbyggnad, ett antal korsbyggnader och ett par enkelstugor, de flesta med oförvanskade exteriörer. Den stora dubbelkorsbyggnaden är klädd med ljusmålad stående panel. Huset har små kvadratiska fönster på övervåningen i stället för de vanligare sidliggande. Fasaden är strikt symmetrisk. Mangårdsbyggnaden på den östra gården är gul, i övrigt är flertalet hus faluröda. Logar, ladugårdar, härbren m fl ekonomibyggnader ingår i husklungorna, alla faluröda och flera med synligt timmer. Takmaterialet varierar. Taken är täckta med bl a tegelpannor och trapetskorrugerad plåt

På senare år har bostadshusen, två korsbyggnader, på den ena gården på den västliga kullen rustats upp med höga bevarandeambitioner och en prunkande kökträdgård anlagts.

HISTORIK

1550 var Bjursta ödeby och utjord under Skedom. Den tidigare historien år okänd. 1769-71 storskiftades byn. Då fanns det två hemman där. När laga skifte genomfördes mellan 1848 och 1863 hade antalet hemman ökat till fyra och dessutom hade det tillkommit två torp i östra delen av byn. Av de fyra gårdarna måste en av dem flytta ut till ett läge längst i öster. Bland byns gemensamheter fanns bl a gist- och notplats vid älven, lertag och sommarfähusplats.

Bebyggelsen beskrivs i skifteshandlingarna och där framgår det att två av mangårdsbyggnaderna i byn var tvåvånings parstugor och en var en tvåvånings korsbyggnad. Födorådsstugorna var mindre byggnader. Ett av byns hus hade spåntak och de flesta näver- och vedtak. Flera uthus hade “bakatak”, d v s brädtak gjorda av bakar. Ett enda hus var brädslaget.

KOMMENTARER

Byns bebyggelse är relativt välbevarad. Bjursta utgör en representativ ångermanländsk jordbruksby, vars nuvarande bebyggelse huvudsakligen tillkommit under 1800-talets andra del och runt sekelskiftet 1900, men vars struktur är av betydligt äldre datum. Bebyggelsen är koncentrerad till moränkullar för att hushålla med åkermark. Den vackert slingrande landsvägens sträckning är av gammalt datum.

Ingersta 3:15.

3 INGERSTA-SKEDOM
Multrå socken
JORDBRUKSBEBYGGELSE

BESKRIVNING

Infartsvägen till området från nordväst går i botten av en mindre ravin. Terrängen i Skedom är relativt kuperad. Bebyggelsen ligger tätt längs den gamla landsvägen, delvis inbäddad i lummig grönska och med björkalléer, som leder fram till några av husen. I Ingersta öppnar sig landskapet. De odlade vida fälten sluttar sakta ner mot Ångermanälven i söder. Utsikten över älv och dal är vidsträckt.

Stora stiliga bostadshus, salsbyggnader och dubbelkorsbyggnader, präglar bebyggelsen i området. De har liggande panel och är målade med ljus oljefärg. Knutar och fönsterfoder är vita. Fasaderna är mycket fint dekorerade med lister och pilastrar, praktfulla fönsteromfattningar och annan snickarglädje.

Talmansgården är en vacker salsbyggnad med en rikt utsmyckad glasveranda i två våningar. Fasaderna är klädda med ljusgul liggande fasspontad panel. Fönster, takfot, knutar och ett utspringande gavelparti på husets baksida markeras med vitmålade listverk och utsmyckningar. Trekantsgavlarna (frontonerna) över fönstren är typiska för nyrenässansen och för ar-

Mangårdsbyggnaden på Skedom 1:2.

Ovan. Den praktfulla verandan med överdådig snickarglädje dominerar fasaden.

T.v. Schablonmålningar i salstaket.

Nedan. Detalj av den genomarbetade fasaden.

Se vidare dokumentationen: ”Talmansgården Skedom 16:1 2003”.

Talmansgården med den gamla handelsboden i förgrunden. *(Foto 2003)*

kitekten, Niklas Wahrgren. Det gäller också de dekorativa romberna under fönster och knutlådor. Invändigt finns flera välbevarade takmålningar.

Den f d handelsboden på gården är i grunden en traditionell parstuga som klätts in i nyrenässansstil på 1860-talet.

Bland övriga bostadshus kan nämnas en traditionell, välbevarad röd korsbyggnad på Skedom 2:13 och en likaledes fin enkelstuga på samma gård samt ytterligare några välbevarade korsbyggnader.

Den vackra salsbyggnaden i Ingersta bys västra del, Ingersta 3:15 har ett mäktigt läge, omgiven av det öppna odlingslandskapet. Många faluröda ekonomibyggnader av olika slag hör till de stora gårdarna. Takmaterialet på husen är tegel, pannplåt eller trapetskorrugerad plåt.

Dagens bebyggelse omfattar hus från främst 1800-talet. De stora salsbyggnaderna tillkom kring sekelskiftet 1900 och ett par torp i början av 1900-talet men i de två byarna finns också hus av senare datum.

HISTORIK

I skatteboken för Ångermanland 1550 upptas tre bönder för Ingersta och fyra för Skedom. Hanaberg var ödeby och löd under Ingersta.

1771 storskiftades Ingersta och hade då fem delägare. De fem gårdarna låg ganska spritt. Skedom storskiftades något senare, 1773-79 och hade också fem hemman. Dessa gårdar låg på rad efter vägen. Denna skillnad i bebyggelsemönster kan alltjämt skönjas.

1863-66 laga skiftades Ingersta. Då hade antalet hemman minskat till fyra. En av ägarna var kapten, trolige coopfardiekapten (coopfarie, ett holländskt ord för köpfärd). Den gårdstomt i Ingersta, som ingår i det avgränsade området bebyggdes sent, efter laga skiftet. Skedom genomgick laga skifte 1840-41 och då fanns det sex hemman i byn.

Talmansgården byggdes 1899 av sonen till bondeståndets siste talman Nils Strindlund. Det äldre bostadshuset revs för att ge plats åt det nya bygget som ritades av Niklas Wahrgren, den arkitekt som stod bakom flertalet av det blomstrande Sollefteås nya träpalats. Talmannens son, även han med namnet Nils Strindlund, drev lanthandel sedan 1860 i ett äldre bostadshus på gården, där butiksinredningen fortfarande är intakt. Nere vid kajen fanns då sju magasin.

KOMMENTARER

Byvägens sträckning och bebyggelsemönstret i Skedom är av gammalt datum.

Bebyggelsen innehåller åtskilliga byggnader från 1800-talets början och en bit in på 1900-talet, som bevarat sina ursprungliga drag väl. Bland dem finns imponerande sals- och dubbelkorsbyggnad med rikligt dekorerad panelarkitektur. De har tillkommit i en tid då jord- och skogsbruket hade en högkonjunktur. Talmansgården har ett särskilt stort kulturhistoriskt värde. Mangårdsbyggnaden inklusive handelsboden byggnadsminnesförklarades 1997.

(Foto 2007)

4 KLOVSTA
Multrå socken
JORDBRUKSBEBYGGELSE

BESKRIVNING

Den utvalda miljön består av väl avgränsad bebyggelse omfattande två bondgårdar på en markerad kulle söder om landsvägen, som går på södra sidan om Ångermanälven. Landskapet är öppet med insprängda skogsdungar.

På den ena gården står det tre stora bostadshus runt en gårdsplan. Några ekonomibyggnader hör till men har en friare placering utanför gårdsplanen. Mangårdsbyggnaden från 1890-talet utgörs av en stor salsbyggnad. Den kan stå som representant för det statusbyggande som uppstod under skogsnäringens väldiga expansion i slutet av 1800-talet då många bönder kunde få inkomster på sin skog. Typiska drag är verandan och frontespisen i två våningar, en tunn takskiva med stora utsprång, ljus panel och snickarglädje. Huset har ny s.k. klickplåt på taket som utseendemässigt påminner om falsad plåt. De två andra bostadshusen följer äldre allmogetradition – en enkelstuga och en korsbyggnad, båda faluröda med nya,

tegelfärgade plåttak.

Byggnaderna har vackra grundmurar av kanthuggen sten. Gårdsplanen har terrasserats och stöds av en kanthuggen stenmur.

På den andra gården står de två bostadshusen på sedvanligt sätt i rät vinkel mot varandra. Mangårdsbyggnaden är en mycket stor korsbyggnad, som sägs vara från 1700-talet och även äldsta huset i Multrå. Huset finns dock inte med på laga skifteskartan från 1844 men kan ha flyttats till sin nuvarande plats. Utseendet talar för hög ålder. Proportionerna är tunga och takutsprånget mycket knappt. Det andra huset är en betydligt yngre enkelstuga. Båda är faluröda och har svarta trapetskorrugerade plåttak.

HISTORIK

1550 fanns det två bönder i Klovsta. 1761, när en lantmäteriförrättning gjordes i byn, fanns det alltjämt två hemman. Den ene hemmansägaren var handelsman.

1844 genomgick Klovsta laga skifte. Då hade byn utvecklats mycket och hade fem bönder och åtta torpare. Ett av torpen var ett båtsmanstorp.

KOMMENTARER

De två gårdarna är goda representanter för främst det sena 1800-talets byggnadsskick. Den praktfulla salsbyggnaden demonstrerar tydligt det uppsving trakten hade under ångsågarnas blomstringstid i slutet av 1800-talet. Alla husen har mycket välbevarade exteriörer.

Klovsta 1:156. (Foto 2007)

5 SKEDOMS FÄBODAR
Multrå socken
FÄBODVALL

BESKRIVNING

Strax intill Skedomssjöns norra spets ligger Skedoms fäbodar. Genom fäbodvallen i en sänka går Sågån. Idag består vallen av fyra bostugor, ”storfjöset” (f.d. förläggning/stall) samt några nyare förråd. Två av stugorna som ligger norr om ån tillhör Skedoms by. Övriga delar av vallen ägs av Skogsstyrelsen. Intill den brusande ån finns en rastplats med eldstad. Längre nedströms ligger en liten bastu. Bostugorna var ursprungligen omålade men är numera faluröda.

HISTORIK

Den vattendrivna sågen som funnits i Sågån har försett boende i Skedom med plank och bräder för husbehov. Även en viss export av trävaror förekom. Virket kördes ner till Skedomskajen för vidare export med båt och pråm till andra marknader. De flesta vattenhjulsdrivna sågarna byggdes på 1800-talet men enstaka uppfördes även under 1700-talet. När sågen vid Skedomsbodarna var i bruk vet man inte säkert.

Det s k "Storfjöset".

På "Charta övfer Skjedom Skatte Bys Utmarck" från 1785 är fäbodplatsen utmärkt som "sågplats" vilket tyder på att det redan då fanns en såg på platsen. De vattendrivna sågarna upphörde i och med att ångkraften gjorde sitt intåg i slutet av 1800-talet. Sågen i Sågån var en ramsåg. Det enda som idag minner om att den funnits här är spår efter dammen och ett bevarat ramsågblad som nu finns att beskåda i Storstugan.

Enligt en dokumentation 1947 av John Frödin var det fäboddrift på Skedomsbodarna ännu 1925 och störst antal stugor var fem. Det s k "Storfjöset" härrör från den tid som anläggningen söder om ån användes som skogsarbetarförläggning i Skogsstyrelsens regi.

KOMMENTARER

I dag har fäboden mist sin ursprungliga användning och karaktär såväl som fäbod, sågplats och skogsarbetarförläggning. Men nu har Skedoms fäbodar blivit ett uppskattat mål för besökare och det är många som har minnen från även längre vistelser, eftersom anläggningen kan hyras. Byggnaderna är välhållna och den rofyllda miljön ger möjlighet att ana den tidigare användningen. Det är värdefullt att den ursprungliga fäbodvägen, nu en stig och vintertid skoterled, genom skogen nerifrån bebyggelsen vid älven fortfarande används.

Molinsgården.

6 TJÄLL
Multrå socken
JORDBRUKSBEBYGGELSE

BESKRIVNING

Tjälls gård utgör hjärtpunkten i det utvalda området. En stor, parkliknande trädgård omger herrgården. Öster och väster om den tar det kuperade odlingslandskapet vid. Längre ner, närmare älven ligger Molinsgården, som inte kommer långt efter Tjälls gård i fråga om storslagenhet. Vägen dit går nedför nipan genom en björkallé. Molinsgården har sitt namn efter författaren och konstnären Pelle Molin, som föddes på ett arrendetorp där 1864. Ytterligare bebyggelse närmare älven ingår i det avgränsade området, bland annat ett par torp. Multråberget på andra sidan älven bildar en mäktig fond.

Tjälls gård är en tvåvånings ljust grå byggnad med mörkare grå foder och lister. Taket är ett tegelklätt mansardtak. Huvudfasaden är försedd med en rundad frontespis och ett burspråk med smårutade fönster. En vit, ombyggd flygelbyggnad hör till anläggningen. Ladugården är av imponerande storlek och utformad med arkitektonisk medvetenhet. Bottenvåningen

Tjälls gård.

är murad i tegel och fönster- och dörröppningar är valvslagna. Övervåningens fasad är panelklädd och gulmålad. Taket är täckt med grå pannplåt.

Närmast älven ligger till största delen ytterst välbevarad jordbruksbebyggelse. På Molinsgården finns tre bostadshus. Mangårdsbyggnaden är en stor ljusgrå salsbyggnad i en och en halv våning... ”större än Multråberget” skrev Pelle Molin i ett brev. Två faluröda enkelstugor bildar flyglar. Samtliga byggnader på gården har lertegeltak och är vårdade på ett föredömligt sätt med stor känsla för deras egenart. Huvudbyggnaden är från 1870-talet. De två flygelbyggnaderna är betydligt äldre.

En minnessten är rest över Pelle Molin. Den står på en björkbevuxen kulle.

Granngården har som mangårdsbyggnad en väl un-

Molinsgården. Detalj av väggarna med slätpanel och stenimmiterande knulådor.

derhållen och helt oförvanskad parstuga med tegeltak. Ytterdörren är mycket vacker.

Förutom de två största bostadshusen i området som är ljusa, är nästan alla byggnader faluröda med vita snickerier. Lertegel är det vanligaste takmaterialet.

HISTORIK

1550 fanns det tre hemman i Tjäll enligt skatteboken för Ångermanland. När byn storskiftades 1788 fanns det åtta hemman och samma antal fanns 1844, när det var dags för laga skifte. Tre av gårdarna måste flytta ut från bykärnan i samband med laga skiftet.

Det som skiljer Tjälls historia från de andra byarnas i Ådalen är främst Tjälls gård. Här föddes Johan Fahlén 1826. Hans far var bonde, men Johan började ägna sig år trävaruaffärer. Han började i blygsam skala med en liten såg i Para. Den flyttades efter en tid till Dynäs och blev ursprunget till Väja-Dynäs AB. Han startade också, tillsammans med "Ådalskungen" Constantin Falck, Nylands trävarubolag, som sålde trävaror till utlandet. Lasten gick delvis på egna skutor som byggdes på ett varv i Tjäll. Efter Johan Fahlén har det bott flera sågverksmän på Tjälls gård. Huset är från 1700-talet och var från början en envånings bondgård. Den har byggts till och om vid ett par tillfällen och förvandlats till en ståtlig herrgård. Senaste ombyggnaden gjordes vid förra sekelskiftet, då huset bl a försågs med mansardtak.

Pelle Molins föräldrar bodde först i ett torp i Tjäll. Fadern var flottarbas och lyckades med arbete och sparsamhet få ihop så mycket pengar att han kunde köpa ett av hemmanen i byn. På den gården är Pelle Molin född och uppvuxen.

KOMMENTARER

Både Tjälls gård och Johan Fahlén är typiska exponenter för den kraftigt expansiva träindustrin i nedre Ådalen under andra hälften av 1800-talet. Åtskilliga byar efter älven fick synliga bevis på ekonomisk framgång i form av herrgårdsliknande byggnader, nyuppförda eller ombyggda bondgårdar.

Bebyggelsen på de två bondgårdarna närmare älven är synnerligen välbevarad och förnämliga representanter för allmogens byggnadsskick kring tiden för 100-150 år sedan.

Ekonomibyggnader spelar en stor roll för miljön.

(Foton i detta avsnitt huvudsakligen från 2010.)

7 VÄSTERSTRINNE
Multrå socken
JORDBRUKSBEBYGGELSE

BESKRIVNING

I Västerstrinne ligger huvuddelen av bebyggelsen längs den kvarlämnade delen av den gamla landsvägen, som utgör en avstickare från den senare dragningen av länsväg 335, med sin snabbare och tätare trafik. Här finns byggnader i olika åldrar, från mitten av 1800-tal till 1980-tal, de flesta i falurött trä. Framför allt i utkanterna av byn ligger de äldre gårdarna med en stor del av de ursprungliga ekonomibyggnaderna kvar.

HISTORIK

1535 fanns det tre hemman i Västerstrinne. Vidare framgår av äldre lantmäterikartor att det 1710 fanns tre gårdar i byn och 1770 fem stycken. De ursprungliga gårdarna ligger i byns östra del mellan nya och gamla vägdragningen. Vid laga skiftet flyttade två gårdar ut men byggdes upp relativt nära bykärnan, men nu i den västra delen av byn. En större ljusmålad salsbyggnad på en mäktig stenfot byggdes efter laga skiftet också i byns västra del.

På ett av de ursprungliga hemmanen bodde en konstnärligt snickarkunnig bonde Matti Strindlund, även spelman. Dock tvangs han sälja gården 1928 vilket

också var det år en av gårdens byggnader såldes till Ådalsbyn. Där finns numera Strinnegården, en parstuga som i och med flytten återgick till att vara i en våning. Gårdens stora loge från 1882 har klätts med grå panel utanpå timret och därmed räddats från förfall. Ytterligare ett exempel på att ny användning av en byggnad som förlorat sin gamla funktion kan leva kvar, är ladugården på samma gård. Den har byggts om till bostad på bottenvåningen och det tomma höloftet på övervåningen har inretts till konsertlokal. Den byggnad som står längst österut i byn och smälter väl in i den omgivande gårdsmiljön är byggd så sent som 1980.

KOMMENTARER

Den svängda gamla landsvägen med begränsad trafik och den relativt täta bebyggelsen bidrar till den rofyllda och trivsamma bymiljön. Flera av de äldre gårdarna är välbevarade och bildar helgjutna gårdsmiljöer i och med att även ekonomibyggnaderna har bevarats trots att inget aktivt jordbruk finns i byn.

Utvalda kulturmiljöer i
RAMSELE SOCKEN

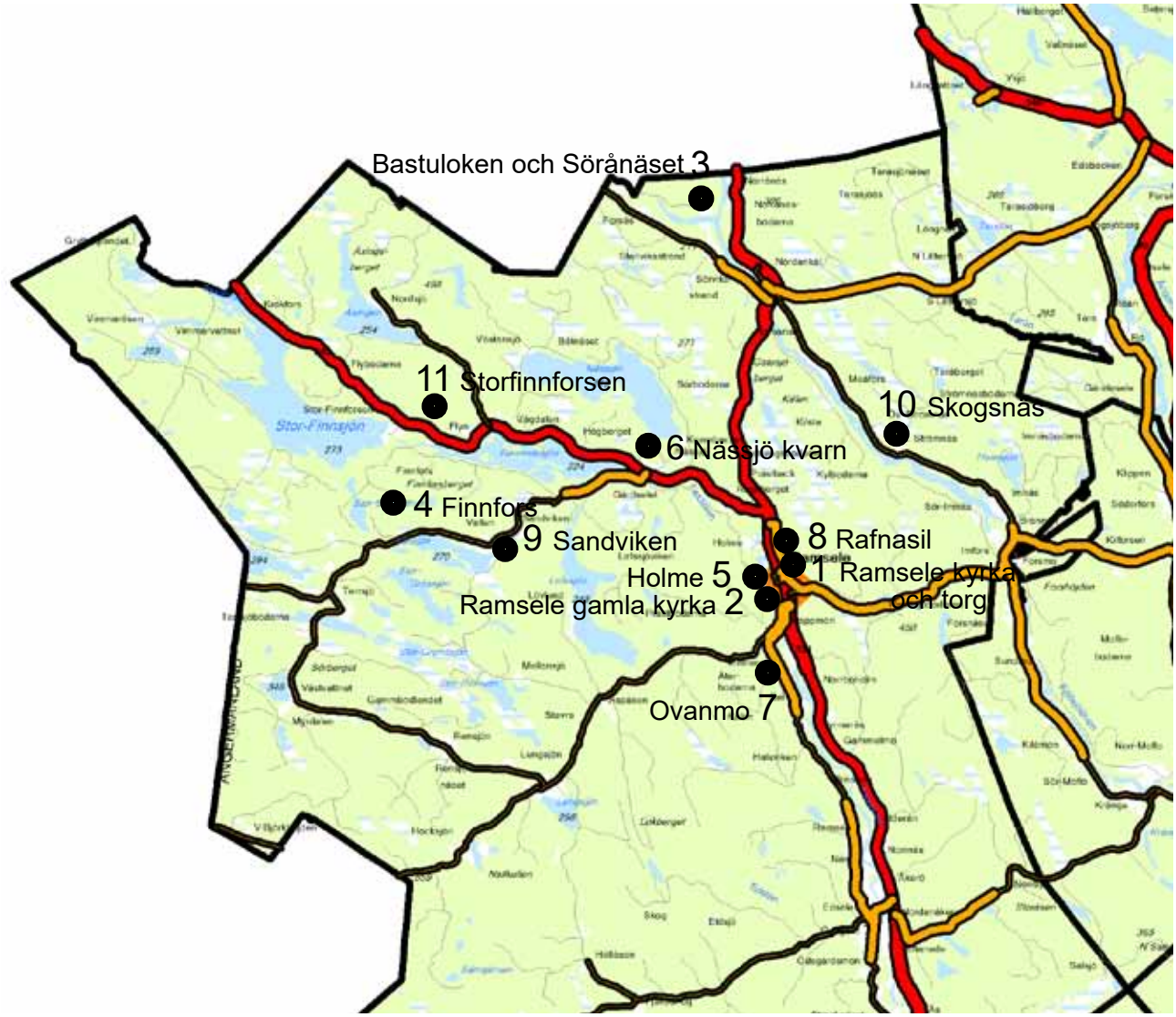

	sid
1 Ramsele kyrka och torg	177
2 Ramsele gamla kyrka	182
3 Bastuloken och Sörånäset	184
4 Finnfors	186
5 Holme	188
6 Nässjö kvarn	191
7 Ovanmo	193
8 Rafnasil	196
9 Sandviken	200
10 Skogsnäs	202
11 Storfinnforsen	205

Medborgarhuset Faxen.

1 RAMSELE KYRKA OCH TORG
Ramsele socken
KYRKA OCH TÄTORT

BESKRIVNING

I området ingår förutom torget bl a kyrkan och kyrkogården, f d tingshuset samt Ramsele skola.

Kommunalhuset.

Torget är förvånansvärt monumentalt för att finnas i ett litet landsortssamhälle. Runt torget ligger en del av Ramseles offentliga byggnader som kommunalhus och medborgarhuset Faxen. I övrigt består bebyggelsen runt torget av bostadshus med lokaler

Församlingshemmet.

som tidigare inrymt polis, bank och ett flertal affärer i bottenvåningen, för närvarande finns här kontor och ett konditori. Kommunalhuset, som nu inrymmer ett lokalkontor, har omsorgsfull formgivning präglad av 1950-talets arkitektur. Sessionssalen framhävs i exteriören genom större takhöjd och speciellt utformade fönster. Tegeltaket har bytts ut mot ett tegelimiterande plåttak. Medborgarhuset Faxens arkitektur är ovanligt avancerad för landsorten, med djärv fönstersättning och lutande väggar. Hyreshuset i tre våningar, som avgränsar torget i öster, är ett ordinärt, typiskt 50-talshus. De tre bostadshusen på torgets fjärde sida är goda representanter för 1950- och 60-talsarkitekturen, såväl i fråga om material, färgsättning som formgivning. Ljus puts och tegeltak dominerar. Tegelhuset på fastigheten Ramsele-Nyland 1:83 i torgets nordöstra hörn har rullskift i svag relief som bildar ett rutmönster över fasaden. Portalen på gamla polishusets entré, Tingsvägen 4 är utförd i profilerad natursten.

De ljusa, putsade husen med tegeltak runt torget ger stadsmässighet och är karaktäristiska för 1950-1960-talen. Detsamma gäller Torggatan. I sydöstra hörnet av torget har en liten välvårdad park iordningställts.

Torggatan.

Den äldsta delen av den nuvarande LMH-skolan.

Kommunalhuset. Sessionssalen avtecknar sig med sin större takhöjd.

F d låg- och mellanstadieskola, före det realskola från 1950-talet.

I området ingår också den skolbyggnad som efter en om- och tillbyggnad nu innehåller förskola, låg-, mellan- och högstadium. Den ursprungliga delen närmast Skolvägen från 1930-talet är en typisk funkisprodukt, ett långt, slankt hus med stora fönsterpartier som kontrasterar mot slutna väggytor. Fasadmaterial är gul slätputs. Den nybyggda länken till de tidigare skolhusen längs Torggatan är bägge i rött tegel. Gröna plåttak och -fasaddelar binder samman hela skolanläggningen som även inrymmer bibliotek. Arkitekterna Lars och Åsa Wendel ritade denne omstöpning av Ramseles skolor till en sammanhängande enhet 2007.

I gamla tingshuset från ca 1940, som ligger lite avsides i områdets södra del med hänförande utsikt över älven, möts dramatiskt ett strängt klassicistiskt yttre med en renodlad funkisinredning. I fasaden ger sig funkisen endast till känna på byggnadens baksida där tingssalen med flera meter höga fönster skjuter ut i en egen byggnadskropp. Väggarna är slätputsade i en ljus orangegul nyans. Fasaderna har sparsam klassicistisk dekor, profilerade fönsteröverstycken, lunettformade takkupor och på sessionssalen konsolburna fönsterbräden. Sockeln är utförd i rödbrun spritputs. Takmaterial är enkupigt tegel. Byggnaden har ritats av Uppsala-arkitekten Gunnar Leche. Ägare är nu

F d tingshuset.

Ramsele kyrka från mitten av 1800-talet.

Stiftelsen Arkiv- och kulturhus i Ramsele. Här inryms Företagens hus.

Byggnaden vid Kyrkvägen 14, som tidigare varit såväl real- som låg- och mellanstadieskola är en typisk och omsorgsfullt utformad byggnad från omkring 1950. Den är enkelt men verkningsfullt dekorerad med mönstermurning i de gula tegelväggarna. Takets lertegel är utbytt mot plåtimitation. Den f d skolbyggnaden såldes 1996 och inreddes för SVAR:s verksamhet, (Svensk Arkivinformation).

Kyrkan är av vanlig 1800-talstyp i nyklassicistisk stil med långhus och klocktorn. Den är mycket rymlig i jämförelse med sin medeltida föregångare och har plats för närmare 800 personer. Väggarna är slätputsade och avfärgade i gulvitt. På taket ligger falsad, svart plåt.

Församlingshemmet har ett framträdande läge i den

öppna miljön vid kyrkan. Det byggdes troligen någon gång kring 1930-talet och har god formgivning. Byggnadsmaterial är ljus locklistpanel på väggarna och enkupigt tegel på taket. Fönsterbågarna är ljusgröna.

I denna del mellan kyrkan och kommunhuset finns partier med höga vackra tallar som bildar en riktig pelarsal, ett värdefullt inslag i miljön.

HISTORIK

Ramsele har sedan medeltiden varit marknads- och tingsplats för hela övre Ådalen. Skogsnäringens uppsving under 1800-talets andra hälft gjorde att många av Ångermanlands tätorter expanderade, däribland Ramsele. Kyrkbyn blev centrum för kommunikationer, handel och nöjesliv. Skogsbolagen etablerade sig där, affärer och hotell tillkom. Tätorten växte fram på tre byars mark; Krånge, Viken och Nyland. Man kan inte längre urskilja gränserna mellan dem. Under de stora kraftverksutbyggnaderna på 1950-talet ökade befolkningen starkt på nytt och Ramsele tätort utvecklades till en centralort med tillhörande servicefunktioner och en utökad kommunal förvaltning. Under denna nya expansionsperiod byggdes största delen av bebyggelsen inom det avgränsade området upp.

Ramsele omnämns 1314 som eget pastorat. Det var mycket vidsträckt och senare bildades annexen Helgum, Fjällsjö och Edsele. Dessa blev egna pastorat, de två förstnämnda 1835 och Edsele 1902.

Ramsele medeltida kyrka som ligger på Grannäset på andra sidan Faxälven övergavs 1858 då den nya, betydligt större kyrkan invigdes. Befolkningsökningen på 1800-talet hade gjort att medeltidskyrkan blev för liten. Arkitekt till den nya kyrkan var Ludvig Hawerman, men även byggmästaren, f d korpral Lagerstrand, har troligen satt sin prägel på utformningen.

KOMMENTARER

Torget med sin bebyggelse liksom andra byggnader i området är från 1950-talet och utgör påtagliga minnen från kraftverksepoken och symboliserar storhetstiden i Ramseles historia och optimismen i det expanderande samhället. Torgmiljön utgör en ovanligt genomförd och enhetligt planerad centrummiljö för att vara belägen i ett litet samhälle i Norrlands inland. Liknande 50-talsprojekt förknippar man annars med storstädernas förorter eller moderna brukssamhällen med expansiva storindustrier. Dessutom har de enskilda byggnaderna stora arkitektoniska kvalitéer och är goda representanter för sin tid.

Också f d gamla tingshuset har både arkitektoniskt och kulturhistoriskt värde. Detsamma gäller församlingsgården och självklart också kyrkan m fl äldre byggnader i området.

2 RAMSELE GAMLA KYRKA, Ramsele socken MEDELTIDSKYRKA

BESKRIVNING

Grannäset ligger på västra sidan av Faxälven – sydväst om Ramsele centrum - och skjuter ut i älven som en markant halvö. Vägen ner till älven från Ramsele är brant. På näset ligger Ramsele gamla kyrka och på en avsats högt ovanför klockstapeln.

Den lilla gråstenskyrkan är putsad och avfärgad i en varmt beige kulör. Det branta taket och de båda gavelröstena är spåntäckta och tjärade. På kyrkans norra sida finns en rödfärgad, timrad sakristia. En hög och smal dörr, dekorerad med rombmönster, leder in i kyrkan. Kyrkorummet är slutet och har få fönster. Interiören är ytterst välbevarad med kyrkbänkar och predikstol samt väggmålningar från 1600-talet. Altaruppsats, läktare, altarring och korskrank är alla från 1700-talet.

Klockstapeln är paneklädd och rödfärgad. Snickeridetaljer som luckor och dörrar är målade i grönt, blått och vitt. Taken är spåntäckta och tjärade och avslutas med en lökkupol.

På Grannäset ligger också den f d kyrkoherdebostaden. Den byggdes 1879 och är en stor salsbyggnad. Fasaderna är klädda med liggande ljus panel. Taket är ett belagt med tegel och huset har en glasveranda på framsidan.

HISTORIK

Ramseles äldsta bevarade byggnad är den gamla kyrkan på Grannäset, troligen från 1200-talet. Den omnämns skriftligen första gången 1273. Läget var centralt med tanke på den tidens ridvägar och älven, som var den främsta transportleden. Kyrkplatsen omgavs förr av en bogårdsmur. En nu riven klockstapel var byggd i denna och huvudingången gick genom stapelfoten. På kyrkans södra sida fanns ett vapenhus.

Då den nya kyrkan i Ramsele invigdes 1858 blev den gamla kyrkan ödekyrka. På 1920-talet restaurerades och återinvigdes den emellertid samtidigt som en ny klockstapel uppfördes. Merparten av kyrkans inredning från 1600- och 1700-talen återfördes och väggmålningarna togs fram.

KOMMENTARER

Grannäset har p g a sin naturskönhet och sina kulturhistoriskt och arkitektoniskt intressanta byggnader stort värde. Den medeltida kyrkan är en av kommunens märkligaste utflyktsmål med en unikt välbevarad interiör från 1600- och 1700-talet. Kyrkan har ett för Ådalen karaktäristiskt läge i landskapet med direkt anslutning till älven och platsen utgjorde tidigare sockencentrum..

Kyrkan skyddas enligt kulturmiljölagen och området är riksintresse för kulturmiljövården.

Vängelälvens utlopp i Fjällsjöälven.

3 BASTULOKEN OCH SÖRÅNÄSET
Ramsele socken
STENÅLDERSBOPLATSER

BESKRIVNING

Intill Vängelälvens utlopp i Fjällsjöälven finns ett mycket märkligt område vars spår är svåra att se. Här ligger ett av de största kända boplatsområdena i Norrlands inland. I närområdet finns ca 100 fångstgropar, ett 30-tal boplatser av stenålderskaraktär, en stor husgrund från yngre stenåldern, några hällmålningar samt i närheten även några gravhögar från järnåldern.

Området sträcker sig från Stenviksstrand i söder, där fram för allt området intill Bastuloken undersökts, upp till Sörånäset i norr. Området breder ut sig på ömse sidor om Vängelälven. Följer man älven västerut finns stora system med fångstgropar, likaså öster om bifurkationen, längs Fjällsjöälvens strand. Vängelälven är just en av Sveriges två unika bifurkationer, d v s en älv som förbinder två älvar, Faxälven och Fjällsjöälven.

Intill Bastuloken finns stora vallar av skärvsten, som tros ha omgett de hyddor människorna bodde i. I vallarna finns tonvis med skörbränd sten efter eldning och uppvärmning. Eftersom tillgången på sten inte finns naturligt på platsen så har den burits dit från annat håll. I vallarna finns dessutom en stor mängd djurben. Det smått unika med benmaterialet på Bastuloken är att så stora mängder obrända ben har bevarats till våra dagar.

Ca 300 meter öster om denna boplats finns en hällmålning vid Lillklippen, som föreställer några älgar. Även på Jämtlandssidan, intill vägen mot Sörånäset finns en hällmålning. Den mest tillgängliga hällmålningen i vår kommun torde annars finnas vid Högberget, intill Nässjö by.

I området runt Bastuloken vid Stenviksstrand finns ingen som helst information, varken någon tavla eller stiganvisning. Själva området runt loken är i dag

Sörånäset.

(2020) tät ungskog varför det är mycket svårt att se skärvstensvallarna. Norr om älven i Sörånäset har Ramsele hembygdsförening satt upp en mindre tavla. Fynd gjorda av studiegruppen Forntid Ramsele från området finns utställda på en monter i Forskarcentrum, Ramsele.

HISTORIK

Vattenvägarna har varit viktiga transportleder. Särskilt viktiga blev då knutpunkter, där större vattendrag går samman, som här i mötet mellan Vängel- och Fjällsjöälven. Älgen och jakten, förutom fisket har varit grunden för denna gynnsamma bosättning. I de än så länge allt för sparsamma undersökningar som gjorts av området har man funnit stora mängder av välbevarade älgben men även andra fynd som pilspetsar, en stenklubba, holkyxa av järn, del av stenålderskruka m m.

KOMMENTARER

Området har både en spännande historia, som bör utforskas vidare och ett spektakulärt läge intill de mäktiga vattendragen. En praktisk komplikation kan vara att här går en kommun- och länsgräns. Men det borde inte vara något hinder för att göra området tillgängligt för allmänheten. I Sörånäset finns visserligen ett vindskydd och på Jämtlandssidan en trafikanvisning, men sammantaget är saknaden stor efter bättre information som dessutom helt saknas intill området vid Bastuloken i Stenviksstrand.

Till vänster bryggstugan med jordkällaren i förgrunden.

4 FINNFORS
Ramsele socken
SKOGSBY

BESKRIVNING

Idag leder en skogsbilväg till Finnfors liksom en numera skyltad stig från Ramselevallen. Det har funnits som mest tre gårdar på Finnfors men endast en finns kvar. Av de två övriga återstår endast ruiner. De grå timmerhusen ligger i övre delen av den ännu öppna åkermarken. Gården har ett bostadshus och en ovanligt fullständig uppsättning ekonomibyggnader: ladugård, bryggstuga, mjölkbod, stall, härbre, vedlider, redskapshus och sommarladugård. Samtliga byggnader är timrade och omålade och alla har pannplåtstak. Bagarstugan står öppen för besökare genom Ramsele hembygdsförenings försorg. Bostadshuset är fortfarande möblerat som det var på 1950-talet.

HISTORIK

1856 godkändes Finnfors som nybygge för två nybyggare. Tolv år senare hade det ena nybygget delats i två. Nybyggarna bröt mark och byggde upp sina går-

Stallet.

Vinterstugan och ladugården.

dar. Jordbruksarbetet kombinerades med skogsarbete. Finnfors var väglöst hela tiden den lilla skogsbyn var bebodd. Byn blev heller aldrig elekrifierad trots att kraftledningen från Harsprånget passerar intill. Mot slutet fanns det endast en bofast familj. Detta enda återstående nybygge har brukats av tre generationer Rystedt. Det ägs numera av SCA. Kommunen gav 2001 ut en småskrift om Finnfors.

KOMMENTARER

Finnfors är representativt för de många nybyggen och skogsbyar som anlades i Sollefteåskogarna på 1800-talet. Samtliga byggnader är i högsta grad oförvanskade och typiska för sin tid. Finnfors är ett uppskattat utflyktsmål.

Kommunen har givit ut ett häfte: Ett nybygge i Ramsele socken Ångermanland.

Öppen spis och bakugn i bryggstugan.

Logen och stallet.

5 RAMSELE-HOLME
Ramsele socken
JORDBRUKSBY

BESKRIVNING

Holme ligger på två plana avsatser ovanför branta nipor vid Holmeselet i Faxälven. En av gårdarna ligger på en lägre nivå än de övriga. Bakom byn reser sig Svartberget. Den vackert belägna byn med sin brukade mark och många genuina, påfallande välbevarade byggnader är en intagande syn.

Flera bostadshus är korsbyggnader i två våningar. På den övre platån finns det tre och dessutom två enkelstugor. Ett bostadshus är moderniserat och målat i en ljus kulör. Övriga byggnader är faluröda. Pannplåt är det vanligaste takmaterialet. På den nedre platån är det hus som bebos idag en moderniserad korsbyggnad. Därutöver finns det en timrad enkelstuga och en timrad parstuga på gården, samtliga faluröda.

Flera bostadshus och ekonomibyggnader har kvar sådana ursprungliga byggnadsdetaljer som smårutiga fönster (t o m munblåst glas), ytterdörrar (pardörrar) och utkragade skorstenar m m. Bland de välbevarade ekonomibyggnaderna kan nämnas ett dubbelhärbre

med små fönster på övervåningen och en ladugård med dekorativa fönsteromfattningar.

På nipkrönet står en åttkantig danspaviljong från 1915. Det berättas att när det var dans slogs pojkarna så de rullade nerför nipbranten.

HISTORIK

1550 var Holme ödeby och marken hörde under Ovanmo. 1761-63 skattlades byn och 1782 storskiftades den. Vid det senare tillfället fanns det två hemman. 1841 genomgick Holme laga skifte. Då hade byn vuxit till fyra hemman. En gård flyttades ut i samband med skiftet, troligen till ett läge på den lägre platån.

Av skifteshandlingarna framgår att bostadshusen på den utflyttade gården var en 1½-vånings parstuga och en enkelstuga.

KOMMENTARER

Området har stort kulturhistoriskt värde tack vare den mycket välbevarade, representativa jordbruksbebyggelsen och även stort värde för landskapsbilden. Klungan med de stora husen lyser röd ovanför älven, där den rundar Holme by.

6 NÄSSJÖ KVARN- OCH KRAFTVERKSMUSEUM
Ramsele socken

BESKRIVNING

Intill Nässjöåns (Kvarnån) forsande vatten ligger en vacker vitmålad timmerbyggnad i tre plan. Den inrymmer en kvarn, ett kraftverk, en cirkelsåg, en spånhyvel och en lokomobil (som är en ångmaskin). Åns vatten drev ursprungligen kvarn, såg och hyvel. När kraftverket byggdes 1913 och omvandlade vattnets energi till elkraft ändrades byggnadens övriga anläggningar om för eldrift. Ännu idag är allt i funktionsdugligt skick. Sommartid mals här kornmjöl och kvarnen har öppet för allmänheten.

Nässjöåns lopp var för våldsamt för det timmer som skulle flottas från Nässjön till Faxälven. Därför byggdes en timmerränna i trä. Vissa delar av ån har också stensatts med handhuggen sten. I backen ovanför

kvarnen ligger mjölnarbostaden. Vägen dit leder över en damm i ån. Med dammen reglerades vattenföringen i ån. Här utgår också timmerrännan och dessutom en vattentub ner till kraftverket. 1995 monterades ett minikraftverk i anslutning till det gamla kraftverkets turbin under kvarnbyggnaden.

Platsen är inbjudande för besökare med skyltning och bänkbord. Det frisläppta vattnet brusar i ån intill.

HISTORIK

I Nässjöån har i äldre tider funnits fyra bäckkvarnar och en såg i bybornas ägo. En modernare kvarn byggdes av brukspatron Conrad Fitinghof. Den brann dock ner omkring 1880. Några år därefter uppfördes den nuvarande kvarnen med såg och hyvel av bryggeriägaren P E Ahnlund och trävaruhandlaren E Eliasson vilka dock gick i konkurs 1906. Förvaltare H A Forsen var en av dem som bildade AB Skandinaviska elverk. Bolaget köpte Nässjö såg och kvarn och uppförde Ramsele kommuns första elverk i kvarnhuset. Kraftverket hade en kapacitet på 80 kW. Julen 1913 levererades elektriskt ljus till Ramsele kyrkby och det påstods vara landets billigaste elkraft. 1935 såldes hela anläggningen, den bebyggda fastigheten Nässjö 2:35 på 12 hektar och hela distributionsnätet för endast 60 000 kronor till Graningeverken som drog en högspänningsledning till Nässjö och samkörde med Forse kraftverk.

Kvarnen producerade 200 kg mjöl per timme. För bönder som kom mer långväga ifrån stod då ett stall för 7– 8 hästar intill kvarnen och bönderna kunde övernatta i kvarnkammaren, mjölnarbostaden eller Nässjö by. Nässjöbornas rätt till fri malning, sågning och hyvling till husbehov sträckte sig enligt kontraktet på 50 år fram t o m 1963. Kvarnen var i drift till 1958. Erik Nilsson i Nässjö var den siste mjölnaren. Flottningen upphörde här omkring 1960. Kraftverket drevs fram till 1961. 1968 överlämnades byggnaden som en gåva till dåvarande Ramsele kommun och ägs nu av Sollefteå kommun.

Ytterligare tre byggnader har stått här i direkt anslutning till kvarn- och kraftverksbyggnaden, nämligen en smedja, ett hus för sågat virke (“Brädhuset”) och det ovan nämnda stallet.

KOMMENTARER

Nässjö kvarn- och kraftverksmuseum berättar “i ett nötskal” om den första industrialiseringen av skogsbygden och har stort industri- och kulturhistoriskt värde. Byggnaden är imponerande och väl underhållen, dess innehåll intakt och omgivningarna natursköna.

En prövning bör göras om att förklara kvarnen som byggnadsminne och riksintresse för kulturmiljövården.

7 ISAK ISAKS I OVANMO
Ramsele socken
JORDBRUKSBEBYGGELSE

BESKRIVNING

Ovanmo ligger vid Faxälven som här rinner fram i det vackra niplandskapet. I den äldre delen av byn finns en ovanligt välbevarad gård, Isak-Isaks, med en komplett uppsättning byggnader som hörde till ett jordbruk på 1800–1900-talen. Gården har två bostadshus och flera ekonomibyggnader, alla i mer eller mindre i ursprungligt skick både ut- och invändigt.

Mangårdsbyggnaden är en tvåvånings enkelstuga med oklädda timmerväggar men med inbyggda knutlådor. Ytterdörrens foder är utformade som pilastrar med bas, skaft och kapitäl. Över dörren sitter ett ljusinsläpp och ett utsirat överstycke. Byggnaden har mycket kvar av äldre inredning. I köket finns en stor

öppen spis där all matlagning skedde en gång i tiden, på övervåningen en rörspis (som liknar en kakelugn men som är klädd med puts i stället för kakel). Innertaken har bred fasspontad panel. Golven är skurgolv förutom i köket som har korkmatta. Köket har någon gång moderniserats och fått en zinkklädd diskbänk med rinnande vatten (dock utan avlopp) och en järnspis har murats in i den öppna spisen. Till sist har kökets utrustats med en elektrisk spis.

Den yngre födorådsstugan är också den en tvåvånings enkelstuga, med liggande panel och förstukvist. Ladugården innehåller vedbod och snickarbod med ingång från ena gaveln. På baksidan finns redskapsbod och bod för torvströ. De stora portarna på mitten går till portlidret. På andra sidan portlidret finns själva ladugården och stall med selkammare och höbod samt avträde. Övervåningen var höloft som ladades från portlidret där häst och skrinda kördes in.

Övriga ekonomibyggnaderna är ett dubbelhärbre, en liten bryggstuga och en kvadratisk timmerloge, alla i ursprungligt skick. Ladugården och logen har omålad pannplåt och övriga byggnader lertegelpannor på taken. Alla husen utom logen bär spår av att ha målats med Falu rödfärg.

Även granngården strax nedom Isak-Isaks har byggnader med kulturhistoriskt värde. Det gula bostadshuset präglas av panelarkitektur som var modern i början av 1900-talet. Till gården hör ett par välbevarade ekonomibyggnader, bland dem ett härbre med tre dörrar.

HISTORIK

Ovanmo hade enligt skatteboken 1550 en enda hemmansägare, hustru Karin. Grannbyn Holme var ödeby ”i äng under Ovanmo”. Hustru Karins gård med inägor låg på området närmast älven. Där finns det inte längre någon bebyggelse, men den flera hundra år gamla åkermarken brukas alltjämt.

Befolkningsökningen gick långsamt. Under hela den tvåhundraåriga perioden fram till mitten av 1700-talet fanns det inte mer än två gårdar i Ovanmo men vid storskiftet 1778 hade byn fyra gårdar. De låg fortfarande nere vid älven. Efter skiftet tillkom två nya gårdar belägna högre upp. Den ena kom senare att benämnas Isak-Isaks och utgör kärnan i den utvalda kulturmiljön.

Ovanmos bebyggelse ligger idag huvudsakligen på den sist ianspråktagna delen av byn, cirka 25 meter över Faxälvens yta och den äldre delen började kallas för ”neri byn”. Det finns inte längre någon aktiv jordbrukare i Ovanmo. Åkermarken hålls emellertid till största del öppen, av bland andra ridskolan i Ramsele. Som i de flesta byarna har det funnits både skola och affär i Ovanmo. Skolan upphörde i mitten av 1900-talet och den sista affären stängdes något senare. Ovanmo har också en industrihistoria. På 1890-talet startades ett tegelbruk.. Framställningen var i början hantverksmässig men mekaniserades med tiden. Tegelbruket upphörde 1958. Idag finns ett sågverk och snickeri i byn.

KOMMENTARER

Byggnadsmilön i området är kulturhistoriskt värdefullt. Isak-Isaks ger med alla sina byggnader en god bild av jordbruksbebyggelsen på 1800- och 1900-talen. Husen har i hög grad bevarat sina ursprungliga exteriörer och är även ovanligt välbevarade invändigt, förändringar har skett i långsam takt.

Sollefteå kommun har utgivit:
Isak Isaks i Ovanmo, en bebyggelsehistorisk dokumentation 2009

8 RAFNASIL KULTUROMRÅDE
Ramsele socken
HEMBYGDSGÅRD, HANTVERKSHUS OCH ARKIV- OCH KULTURHUS

BESKRIVNING

Från Utsiktsnipan har man en vidsträckt utsikt över Faxälvens dalgång med betade ängar ner mot älven och på andra sidan Ramseles gamla medeltidskyrka. På denna terrass i landskapet samsas hembygdsgården, hantverkshuset samt arkiv- och kulturhuset.

På hembygdsgården finns Gammelgården, en grå parstuga från Björkvattnet i Jämtland. Den har välbevarade väggmålningar i flera rum. I en tvåvånings korsbyggnad, Erik Järnes, finns servering och på övre våningen ett skolmuseum. Trösklogen innehåller en vandring helt i trä, tröskverk, halmskak och halmhack. Vandringen drogs av två hästar. Intill logen står en storhässja där kornet torkades. Mjölkboden är av grovt timmer och täckt med torv. Gårdens senaste tillskott från 2005 är en grå timrad ladugård också den

Interiörer Gammelgården 2007.

”Erik Järnes”.

från Björkvattnet, som ramar in gårdstunet. Den är drygt 100 år gammal och t o m vattenledningen är gjord av trä. Här finns nu ett levande museum. En spelflotte från flottningsepoken, bagarstuga, flera härbren, dansbana m m inryms även på den naturskönt belägna hembygdsgården.

Intill gården ligger Hantverkshuset, en korsbyggnad från 1880-talet. Tidigare var det en gästgivargård i Forsnäset varifrån den flyttades 1993. Nu säljs här lokalt hantverk, konst och livsmedel.

Forskarcentrum uppfördes 1993 som ett arkiv- och kulturhus. Byggnaden ritades av arkitekten Per Persson. I forskarsalen finns tillgång till mängder av arkiv och litteratur av intresse för släktforskare och hembygdsforskare. Dessutom finns i huset bl a en hörsal som en amfiteater med en svindlande vacker utsikt samt en matservering utformad som ett innetorg. Från detta centrum utgår de tårtbitsformade byggnadsdelarna. Den långsmala entréns fönstervägg mot utsikten minner om isflak. Den konstnärliga utsmyck-

GammelgårdenTrösklogen och storhässjan.

Ladugården från Björkvattnet.

Arkiv- och kulturhuset.

ningen är genomtänkt, här finns t ex Herta Hillfons terracottahuvuden. Fasadernas partier i puts, plåt, glas och trä har förutom snöns vita de jordnära färgerna.

HISTORIK

Hembygdsföreningen bildades 1938. Alla byggnader på hembygdsgården är hitflyttade från olika byar i Ramsele förutom den stora ladugården och Gammelgården från Björkvattnet i Jämtland. Gammelgården uppfördes i mitten av 1700-talet och byggdes på under första delen av 1800-talet. Salens vackra väggmålningar utfördes i mitten av 1800-talet av kyrkomålaren Sundin från Jämtland. Köket speglar ett kök hos en välbärgad bonde på 1800-talet. Erik Järnes har stått i Krången. Mjölkboden, troligen från tidigt 1700-tal, är gårdens äldsta byggnad. Bagarstugan har flyttats hit från Norrboholm. Trösklogen, troligen från 1860-talet, är från Flyn. På hembygdsgården och dess närmaste omgivning äger sommartid flera årliga arrangemang rum som drar många besökare, t ex Rafnastämman och lastbilsträffen.

Hantverkshuset var tidigare en gästgivargård i Forsnäset varifrån den flyttades 1993.

Att bygga arkiv- och kulturhuset i ett så spektakulärt läge nära nipkanten var ingen självklarhet och föregicks av en geologisk grundundersökning.

I en omröstning under arkitekturåret 2001 utsågs denna byggnad till kommunens mest omtyckta moderna hus. I flera poetiska motiveringar till detta val framhölls inspirationen av och kontakten med naturen som upplevs i denna byggnad.

KOMMENTARER

Området har med sina byggnader i den omgivande unika naturmiljön stora kulturhistoriska och arkitektoniska värden.

Sandviken 2:7.

9 SANDVIKEN Ramsele socken JORDBRUKSBY

BESKRIVNING

Byn ligger högt på en sluttning nordost om Sandvikssjön. Terrängen är kuperad och relativt öppen. I östra delen av byn ligger tre gårdar på en höjd. Det är denna del som har avgränsats som kulturhistoriskt intressant miljö. De gamla bondgårdarna med sitt höglänta läge i odlingslandskapet erbjuder en målerisk vy.

Sandviken 2:7 har en parstuga med grå timmerväggar och pannplåtstak. Ett par timrade ekonomibyggnader hör till gården. På Sandviken 2:17 finns en panelklädd ljusmålad korsbyggnad med två enkelstugor samt härbre och ladugård. Fastigheten Sandviken 2:13 har en korsbyggnad och två tvåvånings ekonomibyggnader.

Byggnaderna är till stor del oförvanskade till det yttre. De flesta är timrade med rödfärgade fasader och pannplåtstak. Gårdarna står idag obebodda och underhållet är eftersatt. Delar av åkermarken hålls dock ännu öppen av en jordbrukande granne.

HISTORIK

Enligt skatteboken för Ångermanland 1550 fanns då en skattebonde i Sandviken. När Sandviken storskiftades 1804 fanns det tre hemman. 50 år senare genomgick byn laga skifte. Då hade byn fyra hemman och tre torp. Också de tre torpen bildade egna fastigheter efter skiftet. I samband med skiftet fick två

Sandviken 2:17.

bondgårdar och två torp flytta ut. De här beskrivna gårdarna tillkom då.

Några byggnader beskrivs i skifteshandlingarna. På ett hemman bestod mangårdsbyggnaden av en ny parstuga. Rummen var tapetserade. Födorådsstugan var en enkelstuga. På ett annat hemman var mangårdsbyggnaden också en parstuga. De tre torparna bodde enklare, i enkelstugor. Takmaterialet i byn bestod av näver och takved.

KOMMENTARER

Området innehåller inte Sandvikens äldsta tomtplatser. De bebyggdes efter laga skiftet 1854. Byggnadernas placering och utformning är typiska för årtiondena i slutet av 1800-talet och sekelskiftet. De utmärker sig för små förändringar i de ursprungliga exteriörerna.

Sandviken 2:13.

Kulturhuset.

10 SKOGSNÄS Ramsele socken KOOPERATIV

BESKRIVNING

En knapp mil nordost om Ramsele invid Fjällsjöälven ligger kooperativet Skogsnäs. Skogsnäs är ett av de få stora kollektiven från 1970-talets gröna våg som överlevt till våra dagar.

Kooperativet utgörs av en skogsfastighet på drygt 200 hektar med ett tjugotal bostadshus, några bostadsvagnar, ett flertal ekonomibyggnader samt ett antal byggnader för gemensamma ändamål. Marken och byggnaderna ägs av kooperativet och medlemmarna betalar en avgift varje månad.

Byggnaderna är till stor del uppförda med hjälp av egen arbetskraft och virke från den egna skogen. Marken brukas ekologiskt. På Skogsnäs finns jordbruk och småbruk med grönsaksodlingar och djurhållning. Många av de boende har egna verksamheter som småföretagare. Här finns också ett behandlingshem och en hotell- och konferensverksamhet i Gröna huset. I kulturhuset anordnas kulturevenemang som filmvisningar, konserter och teaterföreställningar.

Skolhuset.

Mellan 1979 och 2010 fanns en skola som drevs av föräldrarna tillsammans med lärarna och idag finns planer på att åter starta en förskola.

Kollektivets medlemsantal har varierat över åren. Idag finns ungefär 55 fastboende och Skogsnäs är när detta skrivs inne i ett generationsskifte med inflyttning av flera barnfamiljer. Nästan hälften av de boende är under 50 år och det finns många barn.

Bland de gemensamma byggnaderna som uppförts kan nämnas Yurthuset (1995) som fungerat som samlingslokal och verkstad för tillverkning av yurtor och som har ett tak vars form anspelar på geometrin hos en hyperbol paraboloid. Det cirkelformade och vitputsade kulturhuset (1991-1992) med sitt pappklädda tälttak är uppfört med väggar av halmbalar. Den till planformen elliptiska gymnastiksalens tak liknar ett upp-och-nedvänt båtskrov och den traditionellt panelklädda och rödfärgade skolan har ett litet torn som för tankarna till Elsa Beskows hattstuga.

Arkitekturen är fantasifull och organiskt framvuxen efter behov. Återbruk och användande av eget material i så stor utsträckning som möjligt har varit ledord. Formmässiga likheter finns med bland annat Erik Asmussens antroposofiska arkitektur i Järna och med bebyggelsen i Christiania i Köpenhamn även om utgångspunkten varit en annan. Yurthuset och kulturhuset är båda uppförda under ledning av Tom Michaelsen, självlärd arkitekt från Danmark.

HISTORIK

Kooperativet Skogsnäs bildades 1973 när en grupp kamrater bestämde sig för att köpa en gård tillsammans och hittade en fastighet på drygt 200 hektar i Strömnäs utanför Ramsele. Visionen var att bruka jord och skog på ett småskaligt och alternativt sätt, samtidigt som man ville pröva gemensamma boende- och ägandeformer. Under de första åren var ekonomin helt gemensam. Omkring 1981 organiserades Skogsnäs om och marken och husen ägdes därefter gemensamt av Skogsnäs Ekonomisk förening medan varje hushåll hade sin egen ekonomi. För omkring tio år sedan blev det möjligt för de enskilda medlemmarna att äga bostadshusen, men på ofri grund..

Vid tiden för köpet fanns på fastigheten en äldre

Gymnastikhuset.

Yurthuset.

gårdsbebyggelse i form av två bostadshus, bagarstuga, ladugård och loge och länga. Det första nybygget var boningshuset på Brännan där en gammal timmerstomme fungerade som utgångspunkt för en etappvis utbyggnad. Senare har ett stort antal byggnader tillkommit. El och vatten och avlopp drogs till de nybyggda husen i slutet av 1970-talet. Med hjälp av den lokala sågen, ett snickeri, en stor maskinpark och bybornas kunskaper har det mesta gjorts inom kollektivet.

KOMMENTARER

Av alla de kollektiv som startades upp på landsbygden i Sverige under 1970-talets gröna våg är Skogsnäs ett av få som ännu finns kvar och det är också det största.

Kollektivet har under åren utvecklats och förändrats men genomsyras fortfarande av idén om gemensamt ägande och solidaritet. Nya byggnader har tillkommit och det bedrivs en livaktig kulturell verksamhet.

Arkitekturen är lekfull och befriande okonventionell samtidigt som den med sitt förhållningssätt till resursutnyttjande kan vara en inspirationskälla i dagens miljö- och klimatdebatt.

11 STORFINNFORSEN, Ramsele socken KRAFTVERKSSAMHÄLLE

BESKRIVNING

I utkanten av Flyn ligger ett villaområde med 25-30 småhus. En vändslinga går in i det parkliknande området. I mitten låg tidigare en lekplats och en mäss. Trädgårdar omger byggnaderna och björkar kantar vägarna. Strax intill ligger Forsgården med lokaler för dans och bio. Den ägs av Flyn-Storfinnforsens Byalag och innehåller även ett anläggarmuseum. Café Storfinnforsen står bakom servering och olika arrangemang.

De små enplansvillorna, som är från omkring 1950, har ursprungliga exteriörer. Fasadmaterial är stående träpanel målad i blekgult, olivgrönt, rött eller andra färger. Ljusa färger dominerar. Många har tegeltak. Efter att Krångede byggt klart kraftverket har bostadshusen sålts till privatpersoner. Vissa hus är nu tillbyggda och har fått mer villakaraktär.

En faluröd bagarstuga och ett härbre är det som

Modell av samhället när det var som störst.

Salen i Forsgården dukad för fest.

återstår av den bondgård som tidigare låg på platsen.

Idag bor här 24 hushåll, några av husen har blivit fritidshus i övrigt är de åretruntbostäder.

Går man genom tallskogen ner mot vattnet ser man det mäktiga kraftverket. Genom dämning har vattenytan i detta avsnitt av älven mer än fördubblats och Storfinnsjön bildats. Betongdammen är inte mindre än 800 meter lång och har en största höjd av 40 meter.

HISTORIK

Storfinnforsen var den andra forsen i Faxälven som byggdes ut. Byggandet av Storfinnforsens kraftverk påbörjades 1948. På denna tysta, stilla plats, ett hemman i utkanten av en skogsby, växte hastigt upp ett nytt samhälle sjudande av liv. Bostäder, baracker, mässar, verkstäder, affärer, skolhus, kafèer, poststation och samlingslokaler m m växte upp som svampar ur jorden. Inom kort hade 1300 människor flyttat in. Efter sex år var kraftverket färdigbyggt. Anläggningssamhället vid Storfinnforsen fick dock en nådatid. Arbetet med nästa kraftverk i höjd med Nässjö by igångsattes direkt efteråt. Vissa ungkarlsbaracker flyttades dit, men familjerna bodde kvar i Storfinnforsen. Bussar transporterade personalen den 12 km långa sträckan. När Ramsele kraftverk, som det nya kraftverket kallades, stod klart 1958 försvann anläggarna lika hastigt som de kommit och med dem deras hem. Förläggningar, provisoriska verkstäder och affärer revs medan truckar, grävmaskiner, lastbilar osv transporterades bort. Skolan flyttades till Högberget. Kvar blev driftpersonal och 25-talet villor.

Det har flottats i Faxälven i flera hundra år. I slutet av 1800-talet byggdes med handhuggen sten imponerande strandskoningar vid forsarnas stränder för att hindra timret att kastas upp på land. När kraftverken byggdes och huvuddelen av vattnet leddes ner i en tunnel byggdes timmerrännor förbi kraftverken. Kanter till en mindre vattenfåra för flottningen gjöts i de torrlagda älvsträckorna. Dessa samt de äldre stenarbetena syns väl vid Räbbstuguforsen och Vagnforsen nedströms Ramsele kraftverk. Övriga forsars stenarbeten på denna älvsträcka är överdämda. Andra minnen från äldre tider som påträffades vid kraftverksbygget i Storfinnforsen är en mammuttand samt jättegrytor, urgröpta av forsen. Den 150 000 år gamla mammuttanden finns bevarad i kraftstationens entré.

KOMMENTARER

Storfinnforsen är Sollefteås bäst bevarade kraftverkssamhälle. Området har stort kulturhistoriskt värde. Det är ett minne från en betydelsefull epok i kommunens historia. Bebyggelsens ursprungliga exteriörer är relativt väl bevarade. Området är enhetligt utformat och väl sammanhållet. Speciellt värdefullt är att samlingslokalen Forsgården finns kvar med ett intressant innehåll.

Utvalda kulturmiljöer i RESELE SOCKEN

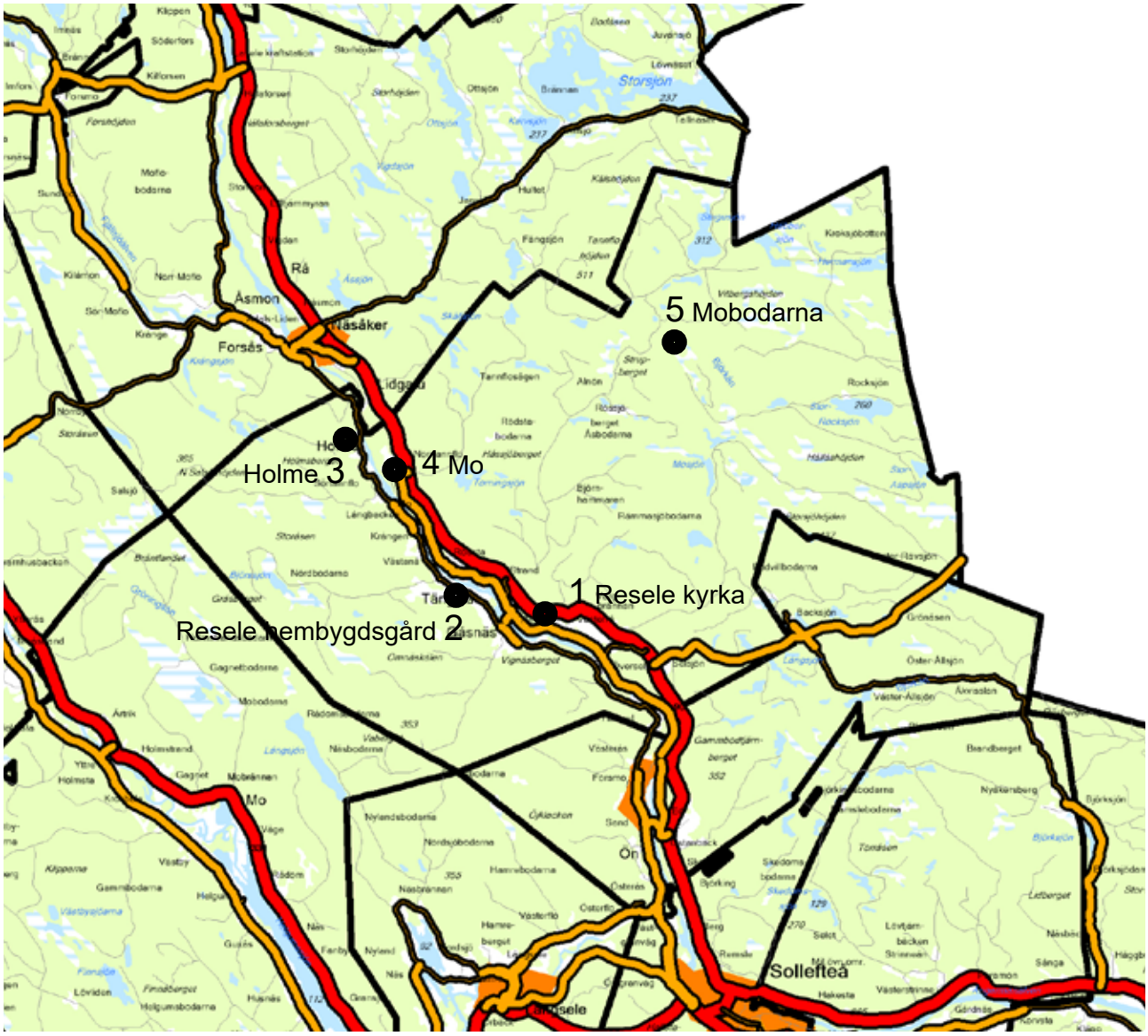

	sid
1 Resele kyrka	212
2 Resele hembygdsgård	214
3 Holme	217
4 Mo	221
5 Mobodarna	225

1 RESELE KYRKA
Resele socken

BESKRIVNING

Resele kyrkby är vackert belägen längs Ångermanälven, två mil uppströms Sollefteå. Mitt i byn ligger

Resele kyrka, en nyklassicistisk salskyrka med ett lanterninavslutat torn i öster. Murarna är vitputsade och taken som ursprungligen var spåntäckta är belagda med kopparplåt. Fönsteröppningarna är rundbågiga medan dörr- och ljudöppningarna är rektangulära. Ingångarna har dörrar klädda med kopparplåt. Fönstren och ljudluckorna är svartmålade. Koret som är inrymt i kyrkorummets östra del är inte markerat i exteriören. Sakristian återfinns i tornets bottenvåning. Stora delar av inredningen såsom läktaren, bänkarna, predikstolen och altaruppsatsen är från tiden för kyrkans uppförande.

Mot byvägen avgränsas kyrkogården av ett svartmålat gjutjärnsstaket och ingång till kyrkogården sker genom en vitputsad stigport med grindar med Karl XIV Johans monogram i guld.

HISTORIK

Resele kyrka byggdes 1834-1841. Den ersatte då en medeltida gråstenskyrka vilken – som så många andra medeltidskyrkor längs älvdalarna – hade ett rektangulärt kyrkorum med vitkalkade murar, små fönsteröpp-

ningar och ett brant spåntäckt tak. Bevarade medeltida föremål från den första kyrkan är ett rökelsekar och en ljusstake i smidesjärn, den senare numera placerad i en monter i kyrkorummet. Fragment av den medeltida kyrkans senare inredning – huvudsakligen från 1600- och 1700-talet - förvaras idag i tornet.

Ansvarig för uppförandet av den nya kyrkan var byggmästare Lars David Geting och för ritningarna svarade Axel Nyström vid Överintendentsämbetet, efter förslag av Simon Geting. Kyrkorummet fick välvt innertak, orgelläktare i väster och kor i öster. I koret placerades en predikstol snidad av Salomon Hägglöf från Häggenås, Jämtland. Han ansvarade även för den snidade dopängeln. Altartavlan, föreställande Kristus på korset målades av Albert Blombergsson från Söderhamn. Dörrarna på var sida om altaruppsatsen fick omfattningar skurna av Zackris Nässtrom och Zackris Persson, vilka också tillverkade altarringen och altaruppsatsens omfattning.

En större exteriör och interiör restaurering genomfördes 1917 efter arbetshandlingar av arkitekt C. A. Danielsson-Bååk, då bland annat kyrkorummets färgsättning förändrades och en del snickerier tillkom. Senare har kyrkan restaurerats på 1950- och 1970-talet och senast 2017-2020.

KOMMENTARER

Kyrkan är en god representant för den nyklassicistiska kyrkobyggnadstypen kännetecknad av putsade och vitkalkade murar, torn med huv eller lanternin, stora rundbågiga fönster och en interiör i form av ett stort och ljust kyrkorum med långhus och kor under ett och samma tak.

Kyrkan bevarar såväl exteriört som interiört mycket av sin ursprungliga karaktär. De slutna bänkkvarteren, läktaren, predikstolen och altaranordningen är samtliga ursprungliga.

Kyrkan och kyrkogården skyddas enligt kulturmiljölagen.

Bagarstugan.

2 RESELE HEMBYGDSGÅRD
Resele socken

BESKRIVNING

Resele hembygdsgård är belägen i byn Tängsta, på södra sidan av Ångermanälven. Inom hembygdsgårdens område finns en större korsbyggnad i två våningar, en mindre korsbyggnad i en och en halv våning samt en enkelstuga i en och halv våning. Ekonomibyggnaderna utgörs av ett härbre, ett stall och en ladugård. Till hembygdsgården hör även en kvarn, placerad på andra sidan byvägen längs med Sjuskinnån som rinner ut i Ångermanälven.

Mangårdsbyggnaden är flyttad till hembygdsgården och drabbades efter flytten av en brand, vilket gjort att många av de ursprungliga detaljerna gått förlorade. Stommen är ursprunglig och troligen från årtiondena omkring 1870 men dörrar och fönster är nya liksom verandan. Fasaderna är av rödfärgat timmer och taket är belagt med svartmålad pannplåt. Invändigt bevarar byggnaden delvis den ursprungliga planlösningen, även om anpassningar gjorts till hembygdsförening-

Mangårdsbyggnaden.

Födorådsstugan.

ens behov. Ytskikten är förnyade, men med strävan att återskapa ett äldre utseende. Brädgolv, locktak, dörrar och eldstäder är ursprungliga.

Födorådsstugan är en yngre korsbyggnad, troligen från 1910-talet. Fasaderna är uppförda av obränt lertegel och vitputsade. Taket är belagt med svart pannplåt. Invändigt är byggnaden mycket välbevarad. Bagarstugan ligger utanför gårdsplanen och tillhörde tidigare granngården, vars byggnader i övrigt rivits eller plockats ner under 1900-talets senare hälft. Bagarstugan är en timrad enkelstuga, utvändigt klädd med rödfärgad locklistpanel.

Stallet och ladugården är låga och långa stolpverkskonstruktioner i en våning med sadeltak. Utvändigt är de klädda med rödfärgad, liggande och spontad panel. Taken som ursprungligen var spåntäckta är idag belagda med trapetskorrugerad svartmålad plåt. Fönstren är småspröjsade och vitmålade. Ladugården som är vinkelbyggd är delvis uppförd i tegel som vitputsats.

HISTORIK

Resele hembygdsförening bildades 1931 och drevs till en början med stor iver. Föreningens samlingar fanns under den första tiden i kyrkstallet intill kyrkan i Resele. Med åren avtog emellertid verksamheten och till slut kunde det gå flera år mellan sammankomsterna. 1967 nybildades föreningen och man började nu föra diskussioner om att införskaffa en egen hembygdsgård. Först 1982 inköptes fastigheten Tängsta 5, även kallad Fjället, och året därpå invigdes hembygdsgården.

På fastigheten fanns vid köpet en mangårdsbyggnad och en födorådsstuga, en ladugård och ett stall. Byggnaderna var samtliga uppförda efter att hemmansklyvning genomförts av Tängsta 5 år 1867. Byggnaderna på stamhemmanet låg väster om de nyuppförda byggnaderna och med undantag för den enkelstuga som idag fungerar som hembygdsgårdens bagarstuga revs eller såldes samtliga byggnader på stamhemmanet före hembygdsgårdens tillkomst. De kommande åren utvidgades hembygdsgården, dels med området nedanför, mellan landsvägen och Ångermanälven, och dels med grannfastigheten i väster, d.v.s. delar av stamhemmanet.

Nyårsaftonen 1991 brann hembygdsgårdens mangårdsbyggnad ner efter en anlagd brand. Året därpå inköptes en korsbyggnad i två våningar från Överbodvill i Resele och arbetet med att plocka ner, flytta och sätta upp den nya mangårdsbyggnaden påbörjades samma år. Korsbyggnaden var mycket lik den första mangårdsbyggnad som uppförts på stamhemmanet Fjället efter att fastigheten bildats när laga skifte genomförts på 1830-talet. Då byggnaden skulle invigas 1994 brann det återigen. Dock kunde skadorna begränsas till framsidans fasad, farstukvisten och taket.

1997 rekonstruerades en kvarn – efter utgångspunkt från en finnkvarn vid Hällås – vid en tidigare kvarnplats vid Sjuskinnåns utlopp i Ångermanälven, alldeles nedanför hembygdsgården. Från kvarnen i Hällås

bevarades stenarna, innerdörrarna och kvarntuten. 1998 flyttades ett härbre från Prästbordet i Resele till hembygdsgården.

KOMMENTARER

Byggnadsbeståndet på hembygdsgården i Resele ger en bild av hur en välmående gård i bygden tedde sig under 1900-talets första decennier med byggnader från omkring 1880 och ett par årtionden framåt. Födorådsstugan är välbevarad och samtidigt ovanlig med sin tegelmurade stomme. Mangårdsbyggnaden är flyttad och återuppbyggd med nya dörrar och fönster samt interiöra ytskikt men ändock med strävan att efterlikna ett hem från det sena 1800-talet.

Ladugården och stallet är karakteristiska för de något större ekonomibyggnader som under 1900-talets första årtionden ersatte 1800-talets många timrade, mindre byggnader för olika ändamål.

Holme 3:10.

3 HOLME-SÖRTANNFLO, Resele socken JORDBRUKSBEBYGGELSE, TANNFLO HÅLLPLATS

BESKRIVNING

Holme och Sörtannflo byar är vackert belägna invid Ångermanälven. Bebyggelsen i Holme ligger väl samlad i ett smalt bälte utefter järnvägen och landsvägen med branta nipor i väster och Ångermanälven i öster. På ovansidan av vägen är marken starkt kuperad.

Bykärnan utgörs av fyra mycket välbevarade gårdar som ligger uppradade likt ett pärlband mellan de två järnvägsövergångarna. Bebyggelsen, som huvudsakligen är från 1800-talet, är ovanligt oförvanskad såväl exteriört som interiört och ett stort antal ekonomibyggnader såsom bagarstugor, ladugårdar, stall,

Holme 1:2.

härbren, logar och jordkällare finns kvar. Gårdarna bevarar ursprungliga fönster, parddörrar med överljus, utkragande skorstenar och verandor. Falurött är den dominerande färgen i byn och pannplåt och tegel de vanligaste takmaterialen. Även interiörer och inredningsdetaljer såsom spisar och kakelugnar, skurgolv, schablonmålade tak och snickerier har bevarats i ovanligt stor utsträckning.

Sörtannflo 2:7 är yngre än de övriga gårdarna och är den första gård som möter då man nalkas byn söderifrån. Här finns en panelklädd korsbyggnad, en kombinerad sommarstuga och sädesmagasin/härbre, en loge och en ladugård. Gränsen mellan de två byarna Holme och Sörtannflo går vid bäcken norr om gården där ett litet ”spruthus” – i händelse av eldsvådor i byarna – är placerat.

Nästa gård är Holme 1:2 som har tre bostadshus. Två är enkelstugor, den ena i två fulla våningar den andra i en och en halv våning med en snickargläddjeveranda från början av 1900-talet. Till gården hör

Knutlåda, Holme 1:2.

Parstugan Holme 8:1.

Korsbyggnaden Holme 8:1.

också ett stort panelklätt, sekelskifteshus i två fulla våningar som tidigare inrymde affär. Även till denna gård hör ett stort antal ekonomibyggnader.

Holme 3:10 har två bostadshus, en rödmålad tvåvånings parstuga och en blekgul reveterad korsbyggnad. Panelen på parstugan är av ålderdomlig typ, ojämnt bred lockpanel med mycket breda brädor. Fönstren är sexdelade och byggnaden har två vitputsade och utkragade skorstenar. Ett stort antal ekonomibyggnader hör till gården.

Längst i norr av de fyra gårdarna ligger Holme 8:1. Här finns en korsbyggnad och en enkelstuga samt en bagarstuga. Korsbyggnaden och enkelstugan är båda klädda med liggande profilspontad panel och försedda med glasverandor.

Vid järnvägen ligger det f.d. stationshuset med magasinsdel och ett utedass för resenärerna med dam- och herravdelning. I byns södra del finns en smäcker hängbro över Ångermanälven, byggd samtidigt med järnvägsstationen för att möjliggöra även för de bo-

Dubbelhärbre Holme 3:10.

Korsbyggnaden Sörtannflo 2:7.

Hängbron över Ångermanälven.

ende på andra sidan älven att ta tåget.

Årtiondena runt sekelskiftet 1900 expanderade byn norrut. I denna del ligger två välbevarade gårdar och ett par egnahem. I byns södra del, alldeles intill älvstranden, finns ytterligare tre egnahem från 1930-talet. Sedan denna tid har ingen ny bebyggelse tillkommit i Holme.

Till Holme by hör även utmarker belägna ett par kilometer uppströms alldeles invid älven. Här finns ett flertal hölador med slåtterängar som fortfarande hävdas.

En kilometer söder om Holme ligger Sörtannflo med tre gårdar. En av dessa är mycket välbevarad med två korsbyggnader och en enkelstuga, ladugård i vinkel, härbre, loge och bagarstuga. På den intilliggade gården finns en parstuga från 1700-talet.

HISTORIK

Byn omnämns första gången i en skattelängd 1535. Vid denna tid fanns en bonde i Holme och hans hemman var det största i hela Resele. Han skattade för 16 kor vilket var ett ansenligt antal. Senare under 1600- och det tidiga 1700-talet kom detta hemman att delas upp i fyra hemman, tre av dessa hemman utgör nuvarande bykärna medan den fjärde gården ligger något längre norrut. I bykärnan ligger också en gård med Sörtannflo som fastighetsbeteckning. Den första hemmansägaren i Holme ägde även marken i Sörtannflo, denna mark hade redan 1550 dock delats mellan tre hemmansägare.

Holmes bykärna finns kvar sedan tiden före laga skifte 1847. Parstugan på Holme 3:5 och bagarstugan på 8:1 fanns redan då skifteskartan upprättades. När järnvägen byggdes på 1920-talet flyttades många uthus och smålador och placerades ovanför gårdarna. Stationshuset byggdes 1922. Ingen persontrafik förekommer längre.

KOMMENTARER

Området är en av kommunens allra bäst bevarade miljöer i sitt slag. Mycket väl bevarade bondgårdar med bebyggelse huvudsakligen från mitten av 1800-talet till förra sekelskiftet ingår. Tomtlägena på det trånga utrymmet nedanför branta nipor är betydligt äldre. Åkermarken finns dels nedanför bebyggelsen - numera avgränsad av järnvägen - dels på platån ovanför. De sentida nytillskotten i byn är mycket få. Det småbrutna och kuperade odlingslandskapet förstärker den ålderdomliga känslan.

På ett illustrativt vis speglas det äldre samhällets transportstrukturer i byn, dels med älven, och dels med järnvägen och den ännu grusade landsvägen vilka löper parallellt genom landskapet, ömsom ovan och ömsom nedan bebyggelsen. Kontinuiteten i bygdens viktiga kommunikationsstråk har bestått genom olika tekniska epoker.

4 MO, Resele socken
JORDBRUKSBY

BESKRIVNING

Bebyggelsen ligger grupperad i två husklungor. Den ena ligger uppe vid riksväg 90 och den andra nedanför den gamla landsvägen, ovanför älvnipan. Däremellan sluttar de odlade fälten. Skog omger byn på alla sidor. Utsikten från de högst belägna dalarna är storslagen.

Bebyggelsen i den nedre husklungan är genuin. På de två gårdarna Mo 3:6 och Mo 2:1 finns en mängd byggnader, de flesta från sent 1800-tal. Bostadshusen består av en dubbelkorsbyggnad, korsbyggnader och enkelstugor. Dessutom finne ett stort antal ekonomibyggnader som härbren, lador, ladugårdar och logar. Med undantag för en ljust linoljemålad dubbelkorsbyggnad har samtliga byggnader faluröda fasader, antingen panelklädda eller med synligt timmer. Takmaterialen är huvudsakligen tegel och pannplåt.

HISTORIK

I skatteboken för Ångermanland 1550 anges Mo som ödeby. 1788-92 genomgick byn storskifte och 1837 laga skifte. Av de fyra gårdar som vid laga skifte

fanns i Mo dömdes en att flytta ut, närmare bestämt till ett läge vid Mångmanån, ett gott stycke från bykärnan. Denna gård ställdes under vatten i samband med att Moforsen byggdes ut på 1960-talet.

KOMMENTARER

Gårdarna med sina många byggnader är representativa exempel på det sena 1800-talets ångermanländska bondgårdar. De enskilda husen är relativt fritt placerade med undantag av bostadshusen som givits en något strängare komposition med två hus placerade intill varandra i vinkel eller mer herrgårdsliknande med mangårdsbyggnad och två mindre bostadshus som flygelbyggnader. De många ekonomibyggnaderna för olika funktioner är också typiska för sin tid och inte minst av stor betydelse för miljön och för områdets kulturhistoriska värde. En ovanligt stor del av bebyggelsen har oförvanskat yttre.

5 MOBODARNA
Resele socken
FÄBODVALL

BESKRIVNING

Fäboden Mobodarna är belägen i skogsområdena norr om Ångermanälven nära Oringsjö naturreservat. Fäboden har tillhört Mo by, som ligger intill älven, drygt två mil sydväst om Oringsjön. Byn består av tre gårdar med många välbevarade, äldre byggnader. Detta låga antal gårdar i en by har varit vanligt i Ådalen. Varje gård hade varsin husgrupp på fäbodvallen, bestående av en bostuga med tillhörande ekonomibyggnader.

Flera av vallens ursprungliga byggnader har gått förlorade och idag utgörs vallen av sammanlagt sex byggnader: två stugor, två bodar, en hölada och ett stall. Efter att ha stått övergiven i många år gjordes 1990 en omfattande upprustning av fäbodvallen. De två bostugorna renoverades liksom en av bodarna. Övriga byggnader på vallen var i så dåligt skick att de inte gick att rädda. Stallet och en av bodarna nybyggdes. Höladan är äldre men flyttad till sin nuvarande plats.

Byggnaderna är timrade och omålade. Taken var tidigare täckta med spån, men är idag belagda med omålad pannplåt. Med undantag för en av bodarna och höladan är byggnaderna mer eller mindre förändrade. Bostugorna som båda har svale med ingång på gaveln, utgörs av ett rum med eldstad och väggsäng. Efter upprustningen har de har fått nya fönster, nymurade skorstenar och avvattning av aluzink. Den nyuppförda boden har väggar av blockat timmer.

Fäbodvallen har efter upprustningen successivt röjts

från träd och sly. En inre och en yttre gärdsgård har satts upp och de tidigare slagna och för häbärgning använda ytorna betas sommartid av kor. Tidigare var de öppna ytorna större och ytterligare några husgrupper har funnits. Nära husen finns en vattenkälla, en av förutsättningarna för anläggandet av en fäbod på denna plats.

HISTORIK

Byn Mo var en av de många byar i Norrland som ödelades under medeltiden. På 1500- och 1600-talen började många ödebyar uppodlas på nytt och redan 1555 fanns en hemmansbrukare i Mo enligt skatteboken. När fäboden anlades är inte känt. Verksamheten på fäboden upphörde enligt uppgift på 1920-talet men den kan ha använts sporadiskt fram till 1940-talet.

KOMMENTARER

Mobodarnas fäbod är en idag delvis rekonstruerad miljö. Tre av byggnaderna är bevarade på ursprunglig plats medan de övriga är nyuppförda eller flyttade. Med undantag för en av bodarna och höladan är byggnaderna mer eller mindre förändrade. De öppna och slagna – idag betade – ytorna runt vallen har varit mer vidsträckta. Detta till trots ger vallen en bra bild av hur en fäbodvall – tillhörande en av de för övre Ådalen typiska byarna med ett fåtal gårdar – kunde te sig. Den lilla klungan av omålade låga timmerbyggnader omgiven av slagna/betade gräsytor och inramade av gärdsgårdar med den vidsträckta skogen därutanför ger en förtätad historisk upplevelse. Mobodarna är öppen för allmänheten och ett välbesökt utflyktsmål, vilket de fulltecknade gästböckerna berättar om. I de två stugorna finns möjlighet till övernattning.

Utvalda kulturmiljöer i SOLLEFTEÅ STAD

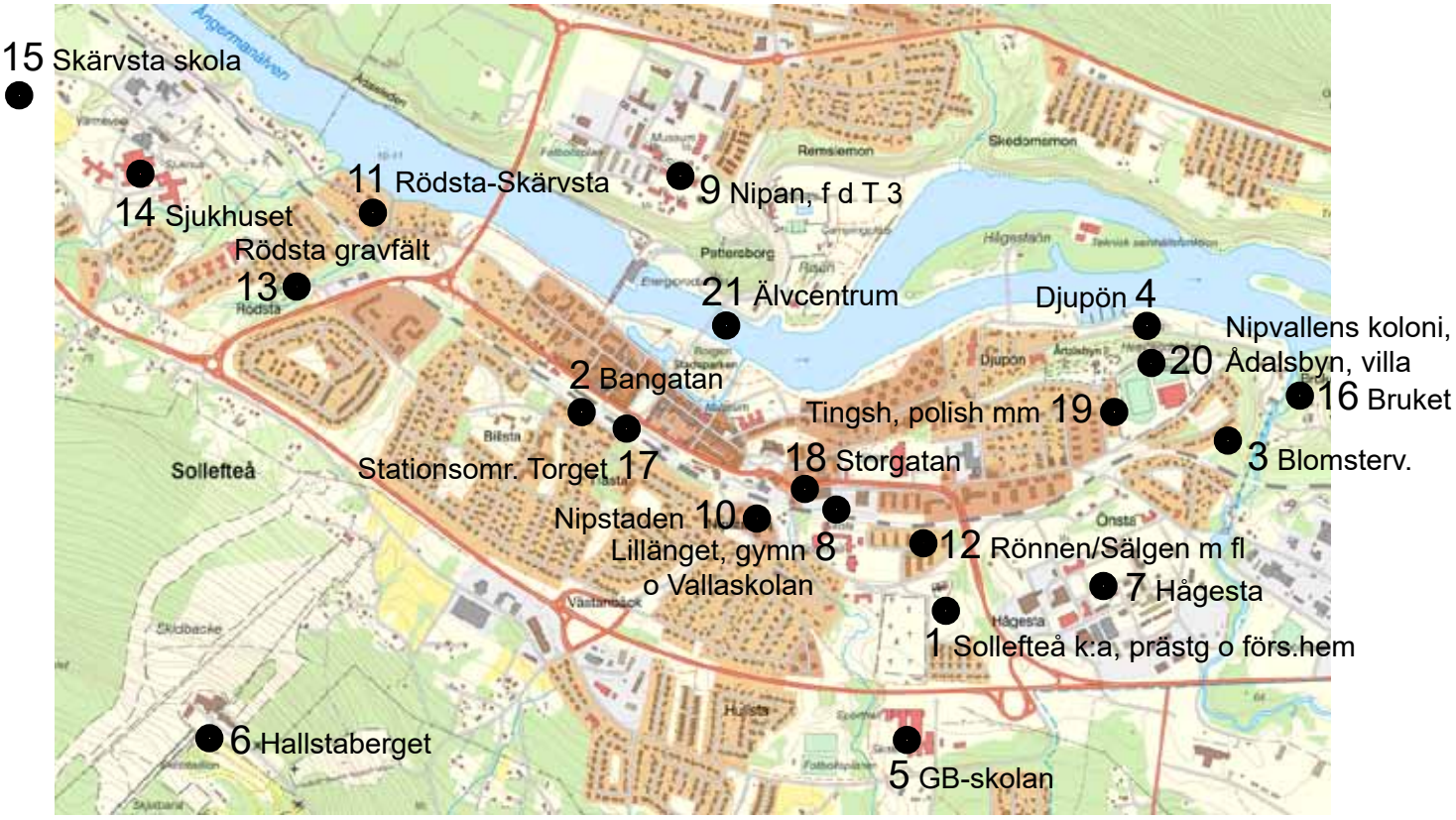

	sid
1 Sollefteå ky, prästgård m m	226
2 Bangatan	229
3 Blomstervägen	231
4 Djupön	232
5 Gudlav Bilderskolan	234
6 Hallstaberget	236
7 Hågesta	238
8 Lillänget gymnastikhus, Vallaskolan	242
9 Nipan, f d T 3	244
10 Nipstaden	248
11 Rödsta-Skärvsta	250
12 Rönnen/Sälgen m fl	254
13 Rödsta gravfält	256
14 Sollefteå sjukhus	257
15 Skärvsta skola	260
16 Sollefteå bruk	262
17 Stationsområdet	264
18 Storgatan	272
19 Tingshuset, polishuset m m	279
20 Ådalsbyn, Nipvallens koloniomr	282
21 Älvcentrum	286

1 SOLLEFTEÅ KYRKA
Sollefteå stad
KYRKA, FÖRSAMLINGSHEM OCH F D PRÄSTGÅRD

BESKRIVNING

I området ingår kyrkan, kyrkogården, prästgården och församlingshemmet. I öster begränsas det av södra infarten till Sollefteå, djupt nedskuren i en ravin, i söder av riksväg 87 och i väster av en djup bäckravin.

Kyrkan har mansardtak av mörk kopparplåt. De putsade väggarna är nu ljust sandfärgade och fönsteröppningarna välvda och höga. Fönsterbågarna är ljust grågröna och listverken varmvita. Klockstapeln är hopbyggd med bogårdsmuren (stenmuren runt kyr-

Kyrkoherdebostaden ritad av Nils Tesch.

T.h. Portal in till kyrkogården från söder.

kan) och står mitt framför kyrkporten. Den är byggd i trä och målad i en något svagare nyans än kyrkans färg. Den är av en typ som ofta använts i Österbotten i Finland, lite tung och i flera avsatser. En ny Grönlund-orgel installerades 2003 bakom den befintliga. Altaret och altarringen omgestaltades 2006 för en mer flexibel planlösning.

F.d. kyrkoherdebostaden byggdes 1963 med Nils Tesch som arkitekt. Det är alltså en helt ung prästgård, men med sina lugna och harmoniska fasader är utformningen tidlös. Det är en lång och slank tvåvåningsbyggnad. Väggarna är klädda med ljusmålad lockpanel. Taket är liksom kyrktaket lagt med mörk falsad kopparplåt. Fönstren ligger i liv med fasaden vilket ger ljusa rum och djupa fönstersmygar inomhus. Takutsprånget är kort. Byggnadens höga arkitektoniska kvaliteter gjorde att den förklarades som byggnadsminne 2002.

Kyrkogården med sitt begravningskapell ligger mellan kyrkan och församlingshemmet. Flera gravvårdar ger glimtar av Sollefteås mer kända historia.

Församlingsgården ritades av Erik-Gunnar Rehnmark och byggdes 1962–64. Det är ett slammat tegelhus i ljusgrått, i ett plan med suterrängvåning. Taket är valmat. Entrén i norr inramas av pelare, byggnaden vänder sig i söder mot den lummiga Hullstabäckens dalgång. En skulptur ”Ådal” av Nils Kristoffersson pryder det nordöstra fasadpartiet.

HISTORIK

1314 var Sollefteå eget pastorat med ett annex, som troligen var Ed. Multrå blev senare annex till Sollefteå. Långsele, som 1314 var eget pastorat lades senare under Sollefteå. 1873 bildade Långsele eget pastorat och 1918 Ed. Samtliga pastorat i kommunen kommer att slås samman 2021 och bilda Sollefteå pastorat.

Sollefteå gråstenskyrka, som hör till de äldre i Ådalen, tillkom troligen under 1200-talet. På 1770-talet byggdes den om till rokokokyrka. Daniel Hagman från Sundsvall var byggmästare. Denne hade något år tidigare uppfört en av landets finaste rokokokyrkor, Borgsjö i Medelpad. Delar av de medeltida murarna användes i den nya kyrkan. Hagman utgick från centralkyrkotanken, som markeras av det stora stjärnvalvet över kyrkorummets mitt och de halvcirkelformade valven i öster och väster. Huvudingången låg förr på södra sidan. En bred trappa ledde upp till porten. Det nuvarande vapenhuset vid västra ingången tillkom redan under slutet av 1700-talet. Koret byggdes 1907.

Under de allra första åren av 1800-talet ersattes den gamla klockstapeln av en ny.

Den unga f d prästgården, ersatte en nedbrunn-

Sollefteås församlingshem ritat av Erik-Gunnar Rehnmark.

T.v. Verket "Ådal" av Nils Kristoffersson pryder nordöstra fasaden.

nen. Den inrymmer nu kontors- och möteslokaler för kyrkan. Anmärkningsvärt är att den en period var rivningshotad, men är nu byggnadsminnesförklarad. Den erkände arkitekten Nils Tesch, som tillsamman med Lars-Magnus Giertz står bakom ritningarna, hade tidigare uppdrag i Sollefteå.

Församlingshemmet ritades av stadsarkitekt Erik-Gunnar Rehnmark som även drev ett privat arkitektkontor. Han står bakom en mängd bostadshus i kommunen men även flera församlingshem. Han var verksam i Sollefteå mellan 1945 och 1981.

KOMMENTARER

Kyrkan har såväl stort kulturhistoriskt som arkitektoniskt värde. Området har också stort historiskt värde även som en viktig plats för handel under många hundra år. Nils Teschs prästgård är arkitektoniskt värdefull liksom Erik-Gunnar Rehnmarks församlingsgård är en uppskattad och vacker samlingslokal och arbetsplats.

2 BANGATAN
Sollefteå stad
BOSTADSBEBYGGELSE FRÅN FÖRRA SEKELSKIFTET

BESKRIVNING

Den utvalda miljön omfattar en del av den smala återvändsgatan Bangatan. Några av de stora björkar som förr kantade vägen finns kvar. Området ligger snett ovanför järnvägsstationen och godsmagasinet. Husen är typiska för den träbebyggelse som uppstod i Ådalen vid tiden kring det förra sekelskiftet, när nya tätorter växte upp vid järnvägsstationer och industrier. Trähusen vänder sina praktfulla verandor mot älven, utsikten och järnvägen.

Det näst sista huset på gatan är ett trevånings stenhus eller möjligen reveterat trähus. Det allra sista är ett tvåvåningshus med varmgult fasadtegel och sadeltak, ritat av Thurfjells arkitektkontor 1991, I övrigt är det spatiösa trähus i 1½ - 2½ våning som står längs gatan med gott om luft emellan

Stenhuset, det s k Scherdinska flerfamiljshuset, byggdes i slutet av 1920-talet. I putsen är linjer ristade i form av stenblock. Dragen är nyklassicistiska och typiska för sin tid. Fasaderna är symmetriskt komponerade, taket valmat och längs takfoten sitter takkupor med lunettfönster jämt fördelade. Husets karaktär avviker genom sin stadsmässighet och sitt formspråk

från de övriga på gatan.

Trähusen har en utformning som visar släktskap med både landsbygdens träbyggnadstradition och sågverksepokens panelarkitektur och har något smått vildvuxet över sig. Detta utmärker ofta de unga stationssamhällena i Ådalen. Ett par hus har genomgått ombyggnader, som förändrat utseendet. Övriga är relativt väl bevarade. Några hus har kvar den ursprungliga, falsade takplåten. Till ny taktäckning har på några andra lagts svart trapetskorrugerad plåt.

Husen på Bangatan 8–12 är mest genuina. Fasaderna är klädda med liggande, hyvlad panel. Lister och arbetade fönsteromfattningar pryder dem liksom verandor i två våningar rikt utsmyckade med snickarglädje. Panelerna är målade med olika milda ljusa kulörer, listverken är vita liksom fönsterbågarna. Ursprungligen torde mer kontrasterande kulörer ha använts.

I ett av husen drivs idag vandrarhem, övriga är bostadshus.

HISTORIK

Centrala staden norr om järnvägen var i det närmaste fullbyggd i början av 1900-talet och området på södra sidan började bli intressant. Bangatan bebyggdes i huvudsak på 1910 - 20-talen. Från att ha legat centralt och varit en livaktig plats, ligger den nu lite avsides.

KOMMENTARER

Området har särskilt kulturhistoriskt värde därför att det utgör resten av en av de många trähusmiljöer som växte upp i närheten av järnvägsstationerna, när järnvägen drogs fram. Järnvägen var då en kraftfull pulsåder med folkliv vid stationen och lastning och lossning av gods vid magasinet.

Trots några ombyggnader har helhetskaraktären bevarats väl hos den ursprungliga Bangatan. Ett par av husen är särskilt välbevarade och fina exempel på sin tids byggnadsskick. Det senast tillkomna huset, på Bangatan 18, har anpassats väl till omgivande hus.

3 BLOMSTERVÄGEN
Sollefteå stad
RADHUS

BESKRIVNING
Längs Blomstervägen 4 till 10 ligger fyra radhus. Varje huskropp inrymmer sex lägenheter om tre rum och kök. De är putsade i ursprungliga aningen dova grå, gröna, röda och gula toner. Nya, men nätta tak ersätter de ursprungliga över entrédörrarna. Ovanför dessa, på övervåningen finns en fransk balkong. In mot gården och järnvägen ligger fina trädgårdstäppor och ut mot nordväst är utsikten över staden och älvdalen vidsträckt. Inne visar lägenheterna hög kvalitét med parkettgolv och öppen spis i vardagsrummet.

HISTORIK
Hyresgästernas Sparkasse- och Byggnadsförening (HSB) grundades i Stockholm 1923. Initiativet kom från Stockholms Hyresgästförening, som ville bygga kooperativt i egen regi för att få ett tryggt boende till billigare pris. HSB:s mål var att bygga billiga smålägenheter utan att ge avkall på kvaliteten. Husen skulle vara vackra och trivsamma, men också så modernt utrustade som möjligt. HSB spelade en stor roll i att skapa bättre bostäder under Per-Albin Hanssons uppbyggnad av det svenska folkhemmet. HSB-BORO arkitektkontor ritade radhusen på Blomstervägen 1951.

KOMMENTARER
Radhusen på Blomstervägen har i ovanligt hög grad bevarat sin ursprungliga och vackra karaktär. Färger, material har bevarats och nya tillägg har gjorts stilfullt och enhetligt. Miljön är som helhet välhållen. Ursprungligen torde tegeltak ha täckt taken, en ny plåtvariant har ersatt dessa och också mist sin ursprungliga färg. Kopior åldras sällan så vackert som orginalen.

Hamnmagasinen.

4 DJUPÖN
Sollefteå
HAMNMAGASIN, BANVALL.

BESKRIVNING

De två timrade hamnmagasinen ligger i det gamla hamnområdet med gavlarna ner mot älven och upp mot Djupövägen. Magasinen är timrade, det östra har en stomme i timmer men väggar och bjälklag är tretumsplank. Det västra är byggt i den vanliga liggtimmertekniken. De är fönsterlösa, rödmålade och har tegeltak. En liten ljus byggnad är det gamla hamnkontoret där ångbåtskommissionären höll till.

På resterna av en banvall ner mot hamnområdet går nu ett gång- och cykelstråk upp mot Centrumplan.

HISTORIK

Djupön har länge varit ett nav för trafiken på älven. Och älven var ju pulsådern och den smidigaste transportleden för både gods och människor innan vägnätet byggdes ut och fordonen utvecklades. Här gick en av de två broar som föregick den centrala bron som byggdes 1885. Likaså roddes passagerare över härifrån till norra älvstranden. Och vintertid anlade man här en vinterväg. Tidigare drevs båtarna med vindkraft eller muskelkraft, dvs de flatbottnade haxarna med segel som transporterat malm och gods till järnbruket och vanliga roddbåtar som bl a fraktade lax

Hamnkontoret.

från kronans laxfisken ner till Härnösand.

Med ångkraften kom de första hjulångarna, som var lastbåtar till Djupön. De tre hamnmagasinen byggdes runt 1850. Passagerartrafiken kom så småningom igång, bl a med båtarna Strömkarlen, Sollefteå, Ådalen och Turisten. Det var en populär sysselsättning att sommartid gå ner till hamnen, titta på båtarna och passagerarna och träffa bekanta.

1886 kom järnvägen till Sollefteå från stambanan i Långsele och ett stickspår drogs till Djupökajen uppifrån hörnet av lokstallarna. Flera spår lades på det utfyllda området intill älven, öster om hamnen, där godsvagnar kunde ställas upp.

1939 lades båttrafiken på älven ned, när konkurrensen från järnvägen, buss- och biltrafiken blev för stor. Den stiliga Strömkarlen 32,7 m lång, 6,5 m bred och 1,2 m djupgående gjorde sin sista färd och en hundraårig epok var till ända. I en modernare form återuppstod en passagerarbåt 1987, Ådalen 3, som en period gick upp till Sollefteå.

Själva Djupökajen försvann vid kraftverksbygget. Det västligaste hamnmagasinet brann ner i december 1992. Ett av förråden används fortfarande just som förråd, av park- och fritidsförvaltningen. I det andra, västliga förrådet har under några somrar inrymts kultur- och teaterarrangemang. Banvallen finns delvis

Trompe lóeil-målnin i blindfönstret.

kvar som en gång- och cykelväg mellan Centrumplan och hamnmagasinen.

KOMMENTARER

Hamnmagasinen har ett stort värde genom att de påminner om den tid då älven var den viktigaste kommunikationsleden. Även järnvägstrafikens stora planer visas här. Att förstå hur kommunikationerna var och förändras är viktigt för att förstå hela samhällets uppbyggnad och utveckling. Framför allt berättar hamnmagasinen om den sekellånga ångbåtrepoken.

Det finns olika utvecklingsidéer för hamnområdet och hela strandområdet ner mot Bruksån. Läget är mycket vackert med älven så nära och tillgänglig.

5 GUDLAV BILDER-SKOLAN SOLLEFTEÅ

BESKRIVNING

Gudlav-Bilderskolan, vanligen förkortat GB-skolan är Sollefteås gymnasieskola, ett komplex av skolverksamheter som i skrivande stund (2020) byggs om. Den kraftigt orangea korrugerade plåtfasaden som gav skolan namnet ”hjärnblödningen” i folkmun, byter skepnad. Thurfjells arkitektkontor med först Gösta Hansi, därefter Olof Lädhet ritade byggnaden 1969–72. Flexibiliteten i bygget, att ge utbyggnadsmöjligheter söderut, har utnyttjats. Flera praktiska yrkesinriktade program fick nya lokaler i ljust slammat gulrött tegel 1994. Solfångare har fästs på fordonsprogrammets byggnad i öster. Bygglinjen har getts stora friytor öster om infarten. En provisorisk byggnad ersätts av en permanent, nu avsedd för skidskyttarna. Den ursprungliga utformningen av skolan har gett tekniska problem, som läckage och dålig ventilation, vilket man nu vill åtgärda bl a med ett nytt och tätare skal som också ger skolan ett nytt utseende. Den orangea plåtfasaden byts ut mot skivor i svart, och gulröda nyanser. Omstöpningens arkitekt är Björn Westin, TM-konsult.

Atti Johanssons skulptur *Pennorna* gör ett starkt intryck, vare sig de fem pennorna ses från skolans fönster mot Hallstaterrängens skog och berg eller utifrån mot gymnastikhallens gavel.

HISTORIK

Skolundervisningen och dess organisation förvandlas ständigt. Mycket händer under 1960-talet. En gymnasiereform sjösätts, realskolan ersätts av grundskola och skolplikten har förlängts till 9 obligatoriska år

Atti Johanssons konstverk "Pennorna".

varför elevantalet utökas än mer. I Vallaskolan som dimensionerats för 900 elever, trängdes totalt 1500 elever. Yrkesskolans elever hade viss undervisning där. En nybyggnad behövdes således. Eldsjäl och drivande inom skolan var rektor Sigfrid Fahlén. En skolstrid uppkom om det var högstadiet eller gymnasiet som skulle få nya lokaler. Det blev gymnasiet, som förutom det gamla läroverket även skulle rymma yrkesskolan, då under landstinget. Målet var en modern integrerad skola där yrkesinriktade, humanistiska, naturvetenskapliga och tekniska ämnen skulle samordnas. Att göra byggnaden tillgänglig för rullstolsburna ingick nu också i planeringen. För eleverna blev det en ny modern anda med biblioteket och caféet i centrum. Men utformningen var omvälvande och som en elev uttryckte det: "ett orangefärgat arkitektoniskt spektakel, ett plåtmonster som mest likande en tung industri eller en kasern". Denna moderna, mindre auktoritära och mer demokratiska skola togs i bruk 1971.

Färgsättningen var tidstypiskt färgstark såväl utsom invändigt. Möbler gjordes lokalt och textilier valdes i klara kulörer. Atti Johansson, konstnär från Sollefteå fick dels göra en väggmålning dels den uttrycksfulla skulpturen *Pennorna*. Höjden av de fem pennorna varierar mellan 8 och 11 meter. De är gjutna i betong och har klara symboliska färger; rött, grönt, gult, orange och blått. Skulpturen är en hyllning till arbetarförfattaren Ivar Lo-Johansson. Atti Johansson menar att pennan är det lättaste av alla verktyg men man kan uträtta storverk med den. "Som träd i skogen skulle pennorna stå i skolgårdens asfalt, med skolans röda väggar och bergens blå i bakgrunden. Himlens skyar skulle vandra mellan dem."

KOMMENTARER

1960- och 70-talen var en brytningstid på många plan, både socialt och politiskt, vilket avspeglade sig i en självmedveten arkitektur, fri att vara nyskapande. Det är Gudlav Bilder-skolan ett tydligt exempel på. Att vara nytänkare inom tekniken gav vissa tekniska brister som följde skolan och är en av flera anledningar till pågående ombyggnad. Dock är skolundervisningen under en ständigt pågående omorganisering, vilket även ses i senare tiders tillägg i skolanläggningen och givetvis i den nu pågående ombyggnaden.

6 HOTELL HALLSTABERGET
Sollefteå
HOTELL, FRILUFTSANLÄGGNING

BESKRIVNING

Uppe på Hallstaberget, med magnifik utsikt över Sollefteå och älvdalen, ligger Hallstas hotellanläggning. Det ursprungliga hotellet ritades av Günter Naumann 1966, annexen tillkom 1971 och 1979–81. De har vitputsade väggar med dominerande mörkbruna träpartier i fasader och inramande de betonade pulpettaken. Byggnadskropparna ansluter väl till terrängens skogsmiljö. De vetter mot slalombacken i norr och väster och gränsar till ett omfattande system för längdskidåkning som på senare tid även används sommartid för vandring, cykling och rullskidåkning. Hoppbacken från 1934 har på senare år kompletterats med några mindre backar för ungdomar och en klubbstuga. En skidskyttestadion ingår numera i den unikt mångsidiga anläggningen. Efter om- och tillbyggnader av hotellet under 2010-talet har såväl gemensamma ytor som antalet rum för boende utökats rejält. Den utskjutande matsalsdelen och de på det östra annexet påbyggda våningarna med helglasade fasader mot backen är ett blickfång från en stor del av Sollefteå stad. Sommartid speglas kvällssolens sista strålar i glasytorna och vintertid utgör hela slalom- och hoppbackens ljusspel tillsammans med hotellets ljusfackla en anslående vy.

HISTORIK

En lokalavdelning av Svenska Turistföreningen, STF, startades 1888, men en bestående förening bildades först 1928. Motorbacken upp till berget byggdes 1929 i samband med att Turistföreningen byggde ett

utsiktstorn för att erbjuda den fantastiska utsikten. Redan påföljande år hölls motortävlingar i backen. I Lappkyrkobacken fanns vintertid en bobsleighbana. Utsiktstornets betydelse som utsiktspunkt minskade något i och med att Hallstas hoppbacke stod klar 1934 då starttornet på backen kom i samma höjd. Det var då Sveriges största hoppbacke och anläggningen var en stor ekonomisk satsning, främst med statliga medel. FIS-tävlingarna, dåtidens VM, blev en stor folkfest med omkring 10 000 åskådare. Hoppbacken har byggts ut i omgångar och under 2000-talet tillförts en klubbstuga. Efter att ha uppfört utsiktstornet på Hallstaberget fortsatte turistföreningen i Sollefteå sin satsning på detta område. Hallstastugan var klar 1932. Några år senare kompletterades anläggningen med en timmerstuga från Österås, som i fortsättningen fick tjäna som vandrarhem. Vandrarhemmet brann och Hallstastugan revs på 1960-talet för att lämna plats åt det nya hotellet. Denna anläggning är således föregångaren till Hallstahotellet, som när den byggdes hade namnet Hallstabergets friluftsgård. Utförsåkningen blir under 1960-talet en folksport och olika nedfarter och liftsystem byggs ut liksom flera längdspår söder om hotellet.

Hotellet byggdes 1966–68, ritat av arkitekt Gunther Naumann. Hotellets arkitektur följde tidens ideal, men också med en anpassning till det omgivande skogslandskapet, både i sin utformning och placering i den kuperade terrängen med horisontell betoning av mörkbetsat trä. Västra flygeln byggdes 1971 och den östra flygeln med Granvågssalen 1979–81. Under 2012 påbörjades ett omfattande renoveringsarbete av hotellet, både invändigt och utvändigt med ett flertal på- och tillbyggnader. Ca 4500 kvm byggdes till, ritade av arkitekt Svante Rosenlind och Hans-Anders Kempe, innehållande bland annat ett spa, matsal med plats för 700 gäster, nattklubb och konferensanläggning. En påbyggnad om 1800 kvm för fler hotellrum har därefter gjorts i ytterligare två våningar på den

Hallstaberget från centrala staden.

östra flygeln. Hotellet ligger mitt i en av Sveriges mest kompletta skidanläggningar. Från hotellet nås alla anläggningar inom 200 m. Främst har själva hotellet profilerat sig som ett konferenshotell med populära nöjesarrangemang.

KOMMENTARER

Både Hallstaområdet och hotellet har en rik historia. Hallsta ger Sollefteå en värdefull profil i flera avseenden. Verksamheten har en stor betydelse för bygden och som blickfång är hotellet Sollefteås kanske mest betydande karaktärsbyggnad. I sitt höjdläge syns det på långt håll och även från de flesta platser nerifrån staden. Hotellets första skepnad visade friluftslivets och skidsportens allt större betydelse. I sin utbyggda delvis mer spektakulära form berättar hotellet om turismens allt större betydelse; med ett brett utbud och en säsongsanpassad verksamhet.

Kaserner med kanslihuset i mitten.

7 HÅGESTA REGEMENTSOMRÅDE m PARK, OFFICERSVILLOR, HÅGESTA GÅRD och STOCKHOLMSHUSET
Sollefteå stad

BESKRIVNING

Det avgränsade området omfattar bebyggelsen runt f d kaserngården för I 21, två officersvillor, Hågesta gård och Stockholmshuset samt inte minst en stor park med ett flertal mycket stora parkträd, däribland lärkträd, en pilallé och sembratallar. En minnessten är rest över dem från I 21 som omkommit under beredskapstiden.

Kasernområdet följer 1800-talets normalplan för ett infanteriregemente med stora stenhus runt den forna grusade exercisplatsen. Nu fylls kaserngården av parkering, viss plantering och en cirkelformad plats med bänkar och grönska. Kasernerna är tre till antalet, den tredje är ställd vinkelrätt och bildar kaserngårdens fond mot öster. Här har den stora förändringen skett när kasernen gjordes om till bostäder. Smäckra balkonger mot väster och luftiga lägenheter med korridoren som ett gemensamt rum är ett positivt tillskott till denna f d regementsmiljö som redan är mångsidig med affärer, restaurang, badhus och fortsatt många

De sk "Bläckhornen".

Kasern numera bostadshus.

arbetsplatser, nu civila. Den västliga kasernen har byggts om till kontor, de senaste åren har gymnasieskolans teoretiska linjer inrymts i den. Kanslihuset och kasernen i öster tycks ännu bara ha hittat begränsat nytt innehåll efter regementsnedläggningen år 2000. Dessa byggnader är ritade av fortifikationsarkitekten Erik Josephsson i nyklassicistisk stil, med ockragula fasader och engelskt röda fönstersnickerier. Kasernerna har fyra våningsplan, kanslihuset tre plus vindsvåningar. Kaserngården inramas mot söder av flera faluröda byggnader med vita listverk; gymnastikbyggnaden, den gamla matsalen och den byggnad som nu inrymmer en restaurang.

Officersvillorna är två identiska, nästan kvadratiska bostadshus i två våningar och vindsvåning med mansardtak i svart, falsad plåt. Vindsvåningen avtecknar sig med en rad fönsterkupor. Väggarna är reveterade och avfärgade i en gulrosa kulör. Fönsterna har inga omfattningar. Mycket breda rusticerade hörnkedjor ger husen tyngd och karaktär. De ligger vackert inbäddade i den lummiga parken med sin slottsinspirerade utformning.

Hågesta gårds mangårdsbyggnad är ett tvåvånings reveterat trähus med valmat, falsat plåttak. Putsen är ljusgul, fönsteromfattningar och hörnkedjor vita. En stor veranda och balkong uppburen av runda pelare vetter åt söder. Symmetrin, som omfattade också de två (numera en) flygelbyggnaderna, är ett klassiskt herrgårdsdrag. Byggnaden innehåller nu bostäder. Den gamla ladugården, uthus och en trädgårdsanläggning bidrar till en välskött och stilren miljö.

Drygt 200 m norr om Hågesta gård ligger Stockholmshuset på Storgatan 101. Detta reveterade trähus med varm vit puts i jugendstil från 1911–12 ritades av P Österlund.

Gymnastikhus.

Fd matsalen.

Ladugård som hört till Hågesta gård.

Hågesta gård.

HISTORIK

Hågesta gård köptes av ägaren till Graninge Bruk på 1830-talet. Man kan förmoda att köpet skedde för de tillhörande skogarnas skull. Efter bara något år såldes gården till kronolänsman Nils Sjödén, även Sollefteåkungen kallad, som lät uppföra en herrgård med två flygelbyggnader. Sollefteå var på den tiden en liten ort och Hågesta gård blev en av de få ståndsmässiga byggnaderna. Tillsammans med prostgården och bruksherrgården stack den av från allmogens betydligt anspråkslösare bostadshus. Den blev något av ett centrum för kulturen i Ådalen. Den berömde harpisten Adolph Sjödin växte upp här och familjen besöktes av stora kulturpersonligheter som Jenny Lind, Fredrika Bremer, Franz Berwald m fl. En av flygelbyggnaderna är nedbrunnen.

1974 inrättades Hågesta gård som regementsmuseum. Samtidigt inköptes ett båtsmanstorp från mitten av 1800-talet och utfört enligt reglementet. Till torpet hör en liten ladugård och foderlada. Byggnaderna kommer från Högsjö socken. Regementsmuséet är avvecklat och det lilla båtsmanstorpet flyttat till Ådalsbyn.

1897 flyttade Västernorrlands regemente (I 21) sin

Regementsparken.

Det sk "Stockholmshuset".

lägerplats från Sånga mo. Med stor omsorg om utformningen ordnades Sollefteå läger med byggnader, terrasseringar och planteringar. På ursprunglig plats står några byggnader kvar. Det gamla vattentornet har flyttats närmare riksväg 87. Efter några år flyttade regementet till en ny lägerplats på Hågesta bys område. De nya kasernerna togs i bruk 1911 och var en del i den stora utbyggnad som då skedde av det svenska försvaret. Flera regementen byggdes ut enligt samma ritningar. Samtidigt anlades den stora parken.

Officersvillorna eller "Bläckhornen" som de kallades i folkmun hade ursprungligen tre stora lägenheter var. Efter att under en period ha använts som kontor är de åter enbart bostäder. De byggdes 1922, efter det att kasernerna färdigställts.

Det s k Stockholmshuset är byggt av överblivet ställningsvirke från bygget av I 21 som stod klart 1911. De vackra lägenheterna kom att hyras i första hand av regementets officerare och troligen genom sitt storstadsmässiga uttryck kom huset att kallas just Stockholmshuset.

KOMMENTARER

Regementsområdet Hågesta, f d I 21, har stor betydelse eftersom det tillsammans med Nipan, f d T3, representerar den näring och sekellånga militära epok som format dagens Sollefteå. Anläggningen är en god representant för den dåtida, stora militära utbyggnaden. Regementsparken är däremot unik. Byggnaderna har ett stort kulturhistoriskt och arkitektoniskt värde.

Hågesta gård har stort värde som en av Sollefteås första herrgårdar och bär på en rik kulturhistoria.

Officersvillorna är arkitektoniskt av hög klass och tillsammans med parken utgör de ett markant inslag i Sollefteå. Likaså av hög kvalitet och som unik representant för jugendstilen är Stockholmshuset.

Lillängets gymnastikhus.

8 LILLÄNGETS GYMNASTIKHUS OCH VALLASKOLAN
Sollefteå
SKOLBYGGNADER

BESKRIVNING

Vid Lillängets skola på Storgatan 87, ligger dess gymnastikbyggnad som uppfördes 1932-34. En av Sveriges då ledande skolarkitekter G A Nilsson ritade byggnaden som är ett fint exempel på tjugotalsklassicism med sin tempelliknande entrégavel där fyra ljusare pilastrar (inbyggda pelare) bryter av mot den rödbruna putsen. De andra äldre skolbyggnaderna på Lillängets skoltomt har rivits och ger nu plats för en modern enplansbyggnad.

Vallaskolan ligger på ett plan i terrängen ovanför stadens centrum och är väl synlig från detsamma. Den höga gula tegelbyggnaden med tegeltak ritades av Gunnar Forszén och stod klar 1950. Den mäktiga aulan imponerar, takljuset faller in genom takkonstruktionens träbalkar. Här finns också en värdefull samling konst. Anläggningen kompletterades med en gymnastikbyggnad 1961, ritad av Anders Bolinder. Skolgården rustades upp samtidigt som vaktmästarbostaden revs på 1990-talet.

HISTORIK

Vallaskolan byggdes som ett länge efterlängtat läroverk. Drivande var den mångårige rektorn Gerhard Lindberg. Att få starta ett läroverk var en lång process och verksamheten inleddes i realskolans grå byggnad på Lillänget som snart blev för trång. Andelen barn som fortsatte sin skolutbildning ökade liksom att även invånartalet var som störst i Sollefteå under denna pe-

Vallaskolan.

riod. Underlaget för läroverket var också långt större än för realskolan. Läroverk var fortfarande ovanligt i Norrlands inland. Ursprungliga planen var att bygga skolan på Lillängets skoltomt, vilket länsarkitekt Åke Seberg skissade på. Men mer utrymme krävdes och Gunnar Forszén, född i Ramsele men med bas i Stockholm, fick uppdraget. Den ståtliga byggnaden uppfördes i en för trakten ny murningsteknik med inåtgående fogar för att undvika frostsprängning. Ekonomin räckte först inte till en gymnastikbyggnad som först 1961 kunde komplettera Vallaskolan. Eleverna var fram till dess hänvisade till bl a Lillängets gymnastikbyggnad.

KOMMENTARER

Bägge byggnaderna är goda exempel på sin tids arkitektur. Även skolans auktoritet och betydelse speglas i byggnadernas strama men stilfulla karaktär.

Kartusch på Lillängets gymnastikbyggnad.

Vallaskolans tegelvägg har djupa fogar.

Södra kaserngården.

9 NIPAN, OMRÅDE FÖR f d NORRLANDS TRÄNGREGEMETE T 3, Sollefteå stad

BESKRIVNING

Området omfattar det f d regementets äldsta byggnader, framförallt den genuina södra kaserngården som byggnadsminnesförklarades 1993. I fonden ligger Kanslihuset med en park ut mot nipan och en vidunderlig utsikt nedströms Ångermanälven med Multråbergets mäktiga profil som blickfång. De byggnader som dessutom inramar kaserngården är i söder en förvaltningsbyggnad, A-kasernen eller Klockkasernen kallad, en lektionsbyggnad och ytterligare en kasern. I dessa byggnader inryms nu vuxenutbildning. Mot kaserngårdens västra sida vetter ett förråd. Det är klätt med sinuskorrugerad plåt som på två sidor är målade i kraftigt guldockra. Övriga sidor liksom hela raden av de karaktäristiska plåtförråden är klädda med galvad omålad plåt med kontrasterande gula snickerier. Den norra sidan av den södra kaserngården inrymmer övningsbyggnader samt en gymnastikhall, som nu används av Nipanskolan.

Kanslihuset och Klockkasernen är putsade, övriga är förutom plåtförrådet, träbyggnader. Dock har alla en enhetlig färgsättning i ockragult med engelskt röda och/eller bruna snickerier och listverk. Även vissa andra mindre byggnader ingår i detta kasernområde. Byggnaderna runt den norra kaserngården har inte samma självklara samband som de vid den södra. Södra och östra delen av norra kasernområdet ingår också i det område som nu är byggnadsminne. Här finns den stora gulputsade B-kasernen nu ombyggd till skola, invigd 1996 samt de mindre träbyggnader

Fd ridhus.

som inrymt bibliotek respektive museum.

Regementets exklusiva läge vid nipkanten beskrevs vid förra sekelskiftet så här: "…det är synnerligen naturskönt och sunt beläget på denna strand vid foten av det vidsträckta och skogsbevuxna bergmassivet norr om Ångermanälven. Med otrolig möda och tusentals dagsverken har den kalhuggna skogsmarken kring kasernen förvandlats till ett jämnt och ändamålsenligt exercisfält samtidigt som nedanför kanslibyggnaden vackra och omsorgsfullt ansade parkanläggningar vuxit fram".

HISTORIK

1892 fattade Sveriges riksdag beslut om ny härordning. Utbildningstiden för värnpliktsarmén skulle utökas. Sammanlagt byggdes därför tio "etablissements" i landet, varav ett på Remslemon i Sollefteå för Norrlands trängbataljon. Stor omsorg lades ner på utformningen. Arkitekt var Erik Josephsson (1864-1929). Blivande T3 byggdes 1895-97. Den tidstypiska byggnadsstilen var då inspirerad av ett flertal äldre stilar, såväl från nordiska som mer exotiska länder. Fortifikationsförvaltningens sakkunnige, Ejnar Berg, beskriver fasaderna som "jugendinspirerad karolinsk barock". Den invändiga utformningen påverkades

Kontorsbyggnad bakom tallstammarna.

Fd bostad numera kontor.

Verkstadsbyggnad. Klockkasernen i bakgrunden.

av dåtidens ideal om mer ljus och luft. Byggnaderna skulle placeras i nordost-sydvästlig riktning med logementsfönsterna år sydost och framförallt ha 15-16 kubikmeters byggnadsvolym per man.

Den ursprungliga användningen av byggnaderna runt den södra kaserngården var förutom kanslihuset, kasern, exercishus, ridhus, stall, matinrättning, barack och förråd. Exteriörerna är väl bevarade, i det närmaste oförändrade trots att innehållet ändrats. Byggnaderna runt den norra kaserngården berättar olika delar av regementets historia. Ett regementsmuseum inrymdes förut i det exteriört oförändrade bostadshuset, som fanns på platsen innan "etablissementet" började byggas. Den stora kasernen Heideman, B-kasernen, invigdes 1906 som en följd av en ny härordning 1901 med ytterligare förlängd värnpliktstjänstgöring., Ett andra trängkompani inrättades och namnet blev Kungliga Norrlands trängkår. 1925

Gymnastikbyggnad.

Nipanskolan, fd kasern.

Del av Textilarkivet samt skolbyggnad.

Förrådsbyggnad.

ombildades ett av trängkompanierna till bilkompani. Motoriseringen satte fart. 1930-40-talen med mobilisering och beredskap medförde stora förändringar. Genom markförvärv i väster och på Skedomsmon tredubblades kårens markområde. Moderniseringar och nya krav har successivt tillfört området nya byggnader. Nedskärning av försvarskostnaderna medförde dock ett beslut om att T3 skulle minskas och flyttas ihop med I21 söder om älven. Sollefteå kommun köpte området som numera kallas Nipan, 1994. Inom det 1993 byggnadsminnesförklarade områdets byggnader har i snabb takt inrymts nya verksamheter främst undervisning och kontor. Trafikföringen i det tidigare så slutna området diskuterades livligt. Med hänsyn till skolbarbarnens säkerhet och kulturmiljön på södra kaserngården medgavs här ingen genomfartstrafik. Nipan blev mer tillgängligt i staden efter att Ångermannabron stod klar 2003. Som regementsområde är Nipan relativt litet men det har lyckats få en stor bredd i verksamheten på området.

KOMMENTARER

Den utvalda miljön är unik. Dessa första regementen utformades individuellt och med stor omsorg. Senare regementen fick på grund av den höga utbyggnadstakten ett mer likformigt utseende, oavsett var i landet de uppfördes. De välbevarade byggnaderna har harmoniska proportioner och bildar ett vackert gårdsrum. De är målade respektive putsade i kraftfullt ockragult och engelskt rött och är exteriört mycket välbevarade. Läget är exklusivt och naturskönt.

Södra kaserngårdens norra fasad.

Fd Kanslihuset.

10 Kv NIPSTADEN
Sollefteå stad
FLERFAMILJSHUS

BESKRIVNING

Höglänt i kuperad terräng står tre 4½-vånings punkthus och fyra tvåvåningshus runt ett grönområde i kvarterets mitt. Tvåvåningshusen är breda och de stora sadeltaken ger byggnadskropparna tyngd. I kontrast mot dem reser sig de högre husen. Också de har sadeltak, men avfasade gavlar ger byggnaderna ett lättare intryck. Fasaderna är symmetriskt komponerade och harmoniska. Väggarna var tidigare putsade med spritputs i en mättad, kraftfull färgskala; rött, grönt och beige. Fönsteromfattningarna var vita och utförda i slätputs. Efter en renovering är fasaderna nu helt i slätputs, ljust gulrosa eller ljust gula. På taken låg tegelpannor, som dock bytts mot betongpannor. De lägre husen har takkupor i plåt målade i en tegelfärgad kulör.

Också interiörerna är genomarbetade med marmortrappor i trapphusen och ljusa lägenheter, 260 cm i

takhöjd och parkettgolv.

Kvarterets arkitekt är Anders Tengbom, Stockholm och byggnadsår 1949–50.

HISTORIK

Liksom beredskapstiden var åren efter andra världskriget ett expansivt skede i Sollefteås historia. De stora kraftverksutbyggnaderna sköt fart och nyinflyttningen till staden från omlandet ökade. I den ursprungliga stadsplanen var inritat ett mindre torg mot nordväst med butikslokal, uteservering och kiosk. I den f d livsmedelsaffärens lokal inryms nu en elfirma.

KOMMENTARER

Såväl områdets detaljplan som de enskilda husen är typiska för sin tid. Punkthus, där en enda hiss betjänar alla lägenheter på ett trapplan, hade blivit moderna och börjat avlösa lamellhusen. De var lättare att placera i kuperad terräng. De stod fritt och omspolades av ljus och luft.

Bebyggelsen i kv Nipstaden har hög arkitektonisk klass. Bostäderna har vacker och vidsträckt utsikt och det gemensamma parkområdet är välskött och binder samman kvarteret.

Skärvstavägen, vy från IOGT-huset västerut.

11 RÖDSTA, SKÄRVSTA
Sollefteå stad
VILLAOMRÅDE

BESKRIVNING

Storgatans förlängning i norr går genom Rödsta-området och fortsätter in i Skärvsta. Den gamla landsvägen är smal, saknar trottoarer och slingrar sig fram genom ett lummigt villaområde med äldre bebyggelse av varierande utseende. Området utgör ett gränsområde innan staden övergår i landsbygd.

Några få hus är reveterade. I övrigt har nästan alla träpanel. Så gott som alla bostadshus är 1 ½ eller 2 våningar höga. Tegel, falsad plåt och pannplåt är de vanligaste takmaterialen. Bebyggelsen har vuxit fram under årtiondena kring förra sekelskiftet. Trädgårdarna är lummiga och välskötta. Husen med sina vackra lägen intill älven ligger ganska tätt, ofta nära vägen, vilket sammantaget ger ett trivsamt och idylliskt intryck. De allra flesta husen har moderniserats genom att fönster, fasad- och takmaterial bytts ut, dock med intentionen att efterlikna originalet. Fönsterstorleken har t ex sällan ändrats. Någon enstaka byggnad har dock renoverats mer varsamt. Samtidigt har några byggnader rivits och ersatts med nya hus.

Skärvsta 18:46 – Skärvstavägen 39

Fd Skärvsta småskola, numera plåtslageri, är ett slätputsat, grågult litet 1 ½-våningshus med tydliga jugenddrag. Exteriören har många fint arbetade detaljer som t ex vid takfoten utkragade hörnpelare, formgivna vindskivor och dekorativt murad skorsten. Invändigt finns stora delar av pärlspontinredningen kvar. Taket har plåttak. Underhållet är något eftersatt.

Skärvsta 18:53 – Skärvstavägen 44

Villan i 1 ½ våning är ett mycket tidstypiskt egnahem från 1920-30-talet. Exteriören är helt oförvanskad. Det brutna taket ät klätt med röd, falsad plåt och väggarna med vit, liggande panel. Fönsterbågar och -karmar är grågröna. Glasverandans fönsterspröjsning är jugendpåverkad.

Sollefteå-Rödsta 10:3 – Skärvstavägen 28

Bostadshuset i två våningar hör till Rödstas äldre, agrara bebyggelse från 1800-talet. Väggpanelen är gul och fönstersnickerierna vita. Taket är klätt med tegel. 1929 byggdes verandan i två våningar till.

Sollefteå-Rödsta 10:10 – Skärvstavägen 18

Den stora villan från 1920-talet visar att en tilläggsisolering kan utföras utan att förändra en byggnads ursprungliga utseende. De gamla fönsterna har behållits och flyttats ut i fasadliv. Utförandet i övrigt samt fasad- och materialval har gjorts med känsla för husets karaktär. Takteglet är dock utbytt mot tegelimiterande plåt. Taket är brant, brutet och under taknocken sitter ett litet lunettfönster. Träpanelen utgörs av gul lockpanel (ursprungligen locklistpanel).

Klamparen 3 – Skärvstavägen 2, 4 o 6

På fastigheten står tre bostadshus som är minnen från Rödsta sågverkstid. Gatuhuset, f d herrgården, är en stor tvåvånings träbyggnad från slutet av 1800-talet med ett väldigt verandasystem åt gårdssidan. Huset

har byggts om vid flera tillfällen. Den liggande panelen är målad i en gul kulör. Snickerierna är vita. Fasaderna har många fint arbetade detaljer. Taket har brun falsad plåt. Trots ombyggnader och modern färgsättning har huset bevarad 1800-talsstil.

De två andra bostadshusen är också från 1870-90-talen, men ombyggda på 1900-talet. Det ena användes som arbetarbostad, det andra som kontor.

Sollefteå-Rödsta 10:12 – Skärvstavägen 11 o 13
Detta är den enda jordbruksfastigheten inom området. Bostadshusen är genomgripande moderniserade, men har kulturhistoriskt intressanta detaljer. Mangårdsbyggnaden har en mycket vacker portal i empire. Dörromfattningen är rikt skulpterad. Några välbevarade ekonomibyggnader hör till gården.

Sollefteå-Rödsta 10:22 – Skärvstavägen 17
Här står ett nästan helt oförvanskat föreningshus av sekelskiftestyp. Det var Sollefteå IOGT som byggde det 1904-06. Väggarna har liggande panel. De har målats i ljust gulockra med ursprungligen engelskt röda fönsteromfattningar, på de nyinsatta fönstren är de vita. Taket är klätt med svart, falsad plåt.

Sollefteå-Rödsta 10:23 / Skärvstavägen 19
Bostadshuset är till sin utformning en välbevarad, traditionell korsbyggnad från slutet av 1800-talet. En särskild prydnad för det nätta huset är glasverandan med riklig snickarglädje och mönstersprojsade fönster. Den klarblå fasadkulören ersätts nu med en mer tidstypisk grågrön nyans. På taket ligger svart trapetskorrugerad plåt.

HISTORIK

Rödsta var en av de många byar som med tiden kom att ingå i Sollefteå stad. När Sollefteå municipalsamhälle bildades 1885 ingick delar av följande byar där: Hallsta, Billsta, Trästa, Västanbäck, Hullsta, Hågesta, Önsta samt Prästbordet. Rödsta by gränsade i öster till municipalsamhället. Den skilde sig väl inte stort från andra byar, men i och med att staden kom allt närmare och en industri startade här fick byns utveckling en annan bana.

1875 lät Rödstabönderna anlägga en ångsåg strax öster om områdesgränsen. Det var en av de första industrierna i Sollefteå vid sidan av Bruket. Bolaget drev sågen i 11 år, då det övertogs av J A Dahlman. Denne byggde en herrgård intill sågen och bosatte sig där (Skärvstavägen 4). Efter Dahlman har ett antal privatpersoner ägt sågverket, som var i drift in på 1930-talet. Sågen finns inte längre kvar. Av bostäder som hörde till sågverket finns herrgården och den mindre arbetarkasernen kvar.

Rödsta utvecklades. Årtiondena kring sekelskiftet var de mest expansiva. I den framväxande tätorten etablerades skola, butiker och verkstäder. I slutet av 1800-talet växte sig folkrörelserna starka och ett typiskt inslag är IOGT-lokalen. Jordbruket fick maka åt sig och idag finns bara en jordbruksfastighet kvar i området.

Numera är Rödsta en stillsam och idyllisk villaförort till Sollefteå. Ett karaktäristiskt inslag i gatubilden är de stora träden i flera trädgårdar. Också de hörde till förra sekelskiftets statussymboler. Främst lägger man märke till sembratallarna med deras stora, fylliga kronor. Träden kommer antagligen från Skogsvårdsstyrelsens plantskola på Järnvägsgatan. I början av seklet prövades där härdigheten hos olika trädslag, bl a ek, sembratall och silvergran. Omkring 1917 flyttades plantskolan, varvid många plantor troligen delades ut och nu syns i flera äldre trädgårdar.

KOMMENTARER

Området har främst präglats av den tid, då Rödsta började växa ut till en tätort i köpingens - och municipalsamhällets utkant. Inte minst den slingrande, smala vägen bidrar till områdets karaktär. Den har samma sträckning, som då den var landsvägen som ledde ut från Sollefteå.

Bebyggelsen är varierad. Det som håller den samman är att husens ålder, storlek och byggnadsmaterial är ganska enhetliga samt den vänliga grönskan och en viss, charmig oregelbundenhet.

Kvarteret Sälgen.

12 KV RÖNNEN, SÄLGEN, BÄCKEN, ASPEN o LÖNNEN
Sollefteå stad
FLERFAMILJSHUS

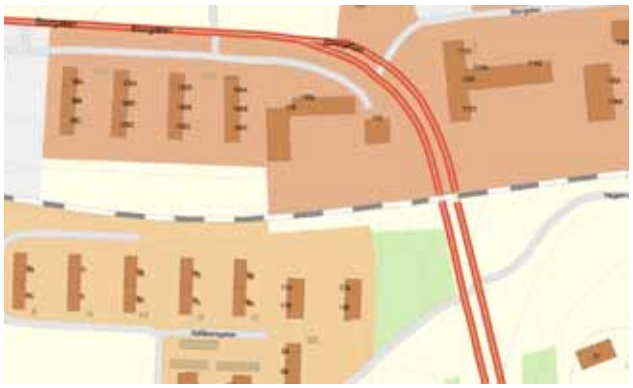

BESKRIVNING

Området ligger på ömse sidor om järnvägen och söder om den tidigare genomfarten Storgatan. På Storgatan 98–104, i kvarteret Sälgen norr om järnvägen ligger fyra parallellställda trevånings flerfamiljshus med gavlarna mot Storgatan. Fasaderna är slätputsade och gulfärgade. Snickerierna är vita. Taket har tegelpannor. Husen innehåller lägenheter om ett, två eller tre rum och kök. Samtliga hus har haft butikslokaler i källarvåningen på norra gaveln. Numera finns både butiker och kontor i dessa utrymmen. HSB byggde husen under de första åren på 1940-talet. De är välbevarade och tidstypiska lamellhus. Vid en ombyggnad 1987–89 byggdes hissar i varje trapphus samt en mindre utbyggnad vid varje entré

Längs Vallåkersgatan i kvarteret Rönnen ligger fem tvåvånings flerfamiljshus, de s k Tesch-ska husen (ritade av prästgårdens arkitekt Nils Tesch). Ursprungligen hade husen, som byggdes 1942, locklistpanel, men redan på 1950-talet ersattes den av kvastputs.

”Barskrapan”, ”Mellangärdet” och ”Skyskrapan”, kv Aspen och Lönnen.

Kvarteret Rönnen.

Två hus var djupröda, två gråvita och ett mörkgult. Vid en renovering av husen 1987–89 återställdes locklistpanelen som fasadmaterial. Den målades i bleka pastelltoner men har vid senaste ommålningen fått en gemensam varmgrå kulör med vita listverk och fönstersnickerier. På takens västliga takfall ligger solpaneler. Till funkisdragen hör fönsterna med två eller fyra bågar. Entréerna hade tidigare enkla skärmtak mot öster, mot väster minimala förstugor klädda i den ursprungliga fasadpanelen. Vid ombyggnaden har ingångarna koncentrerats till två utanpåliggande trapphus på husens östra sida.

Kvarteret är lugnt och lummigt. Mellan husen finns trivsamma uteplatser bland björkar, pilar, lindar och syrener. I fortsatt parallell ordning följer kvarteret Bäckens tre lamellhus, Vallåkersgatan 8, 11 och 13, putsade i gul, röd och sandfärgad kulör. De byggdes ursrprungligen som pensionärshem. Husen har kvar sina ursprungliga balkonger från trapphusen, med smäcker sinuskorrugerad plåtprofil.

Kvarteret Bäcken.

Bebyggelsen i kvarteren Aspen och Lönnen, Storgatan 106–114, kom till 1958–1960, arkitekt var Erik-Gunnar Rehnmark. Det mest framträdande är höghuset med sina nio våningar. Det är sammankopplat med en bostadslänga i tre våningar samt mot väster en låg kontorsbyggnad i ett plan. Den har en beklädnad av gröna eternitskivor. Öster om genomfarten ligger det T-formade s k T-huset med bostäder och butikslokaler i en del av bottenplanet. Husen har betongstomme, är klädda med putsimiterande lättbetongelement som vitmålats. Taken är platta och plåttäckta. De ursprungliga balkongerna var gröna men har nu bytts ut och är röda.

HISTORIK

Från och med den militära beredskapen 1939 började det bli liv och rörelse i den dittills stillastående och sömniga småstaden. Beredskapsmän från hela Sverige översvämmade Sollefteå och pengar strömmade in. Byggandet stimulerades.

På 1920-talet hade Hyresgästernas sparkasse- och byggnadsförening, HSB, bildats för att ge vanligt folk

Kvarteret Bäcken.

en möjlighet att få en god bostad till överkomligt pris. Rörelsen spred sig över hela landet och allmännyttan kom att spela en stor roll för bostadsförsörjningen.

Det var sensationellt att då bygga ett höghus med 9 våningar i Sollefteå, mer likt en förort i en större stad. Huset kallas också Höghuset eller Skyskrapan. Den låga kontorsbyggnaden inrymde ett tag Skatteförvaltningen och fick då följaktligen heta Barskrapan. Den trevåningslänga som ligger mellan dem kallas Mellangärdet. Genomfarten som nu delar upp de bägge kvarteren fanns inte från början och förändrade det tidigare sammanhanget mellan husen. Trafikseparering finns kvar på så sätt att parkering och tillfart sker mot norr och grönskan ligger mot söder. Området är också präglat av A-B-C-tanken, dvs att i samma område skulle finnas möjligheter till arbete, bostad och centrum.

KOMMENTARER

Bebyggelsen i kv Sälgen, Rönnen och Bäcken är goda och typiska exponenter för 1940-talets stadsbyggande. Utformningen kännetecknas av enkelhet – en påverkan av funktionalismen – och omsorgsfullhet. Lägenhetsplaner och byggnadsdetaljer är väl genomtänkta. Stadsplaneringsmönstret är också det funktionalistiskt. Huslängorna står parallellt; grönska och ljus tränger in emellan dem.

Bostäderna längs Storgatan 106–114 är ljusa och omgivna av relativt mycket grönska med tanke på det centrala läget. Hela området är välskött och tidstypiskt. Bägge områdena berättar en kulturhistoriskt intressant samtidshistoria om hur välfärdsstaten Sverige byggdes upp genom en medveten och ambitiös bostadspolitik.

Skärvsta, Rödsta och Hallsta under järnåldern. Längst ner i Rödsta syns byns nio gravhögar. Del av illustration av Lars Högberg. Se hel bild i kommunhistoriken.

13 RÖDSTA GRAVFÄLT
Sollefteå

BESKRIVNING

Området nås från norr vid Västbyvägens vändplan och gränsar i söder till riksväg 87 nära Sollefteås västra utfart. Gravfältet är oregelbundet och ca 40 x 30 meter stort. Det består av nio gravhögar mellan 5 och 15 meter i diameter. Den största liksom ett par av de andra är kraftigt skadade genom sandtäkt.

I området går några smala stigar mellan högarna och två mindre skyltar finns uppsatta. Men hela området är igenvuxet och svårt att uppfatta som det gravfält det är.

HISTORIK

Gravfältet är troligen från järnåldern (500 f Kr – 1050 e Kr) och har varit järnåldersbyn/gården Rödstas begravningsplats.

Högar av detta slag kan innehålla gravläggningar med skelett i kista eller med brända ben i t ex en lerurna. Vanligen har den döde fått vapen, smycken och redskap med sig i graven.

KOMMENTARER

Rödstagravfältet är tillsammans med gravfältet i Djupön, vid hembygdsgården, de enda kvarvarande större fornlämningsområdena i Sollefteå som av namnskicket att döma varit en stor sammanhängande järnåldersbygd. Här finns inte mindre än åtta byar som slutar på -sta inom ett begränsat område på södra sidan älven; Skärvsta, Rödsta, Hallsta, Billsta, Trästa, Hullsta, Hågesta och Önsta. Att ett ortnamn slutar med ändelsen -sta anger att platsen är från järnåldern. Rödsta betyder Rödhs bostad (Rödh var ett dåtida mansnamn).

Genom att såväl röja och vårda området för att göra gravhögarna synliga som att bättre informera om detta centralt belägna och historiskt intressanta område skulle Sollefteås historiska rötter kunna beskrivas på ett enkelt och påtagligt sätt.

14 SOLLEFTEÅ SJUKHUS
Sollefteå

BESKRIVNING
Sollefteå sjukhus byggdes 1956–1962, arkitekt var Olof Genberg. Byggnaden har en stomme i betong med fasad i gult tegel och vita putsade stråk. Såväl estetik som logistik talade för en hög byggnad, nio våningar med en medvetet utförd utskjutande låg entrédel med avrundat tak. Höjden gör att byggnaden ger ett mäktigt avtryck i stads- och landskapsbilden. Utsikten för såväl anställda som patienter är inte mindre fantastisk, främst uppöver Ångermanälvens dalgång men också mot staden och Hallstabeget. Det lägre sjukhemmet byggdes till 1970 och har likaså fasader i gult tegel men plåtdetaljer i rött.

HISTORIK
Från 1962 stängdes både Sollefteå lasarett samt Garnisonssjukhuset i Sollefteå, och all specialiserad sjukvård i Sollefteå samlades till det nya sjukhuset i Skärvsta. Det gamla lasarettet från 1873 låg centralt

längs Storgatan och hade 125 vårdplatser när det avvecklades. Det revs 1992 varefter marken delades upp mellan Zeunerts bryggeri och Lillängets skola. Det militära Garnisonssjukhuset på I 21 var verksamt mellan 1937 och 1961.

Sollefteå sjukhus byggdes med 328 vårdplatser. Upptagningsområde är förutom Sollefteå kommun även Kramfors kommun och delar av östra Jämtland. Succesivt har bredden på verksamheten vid Sollefteå sjukhus minskat. Nedläggningen av BB och akutkirurgin 2017 fick dock Sollefteåborna att anse måttet vara rågat. Stora demonstrationer samt en flerårig ockupation syftar till att återställa en bassjukvård (inte specialistsjukvård) framför allt delarna BB och akutkirurgi.

KOMMENTARER

Sjukvården har en stor betydelse för välfärden i samhället. Att i en så vidsträckt kommun med såväl utspridd som gles bebyggelse ha rimliga avstånd till akutsjukvård har både en självklar praktisk och en symbolisk betydelse. Den mäktiga byggnaden ska utstråla trygghet och hjälp, vara såväl imponerande som välkomnande, vilket den också uttrycker. Senare års strid för sjukhuset har gett byggnaden en speciell plats i mångas hjärtan. Man kan även säga att den stolta utformningen uttrycker framtidstro, vilket i grunden är det som upprördheten mot alla nedskärningar handlar om. Den yttre miljön har nu setts över för att förbättra framkomligheten för oskyddade trafikanter och kollektivtrafik.

Småskolan.

15 SKÄRVSTA SMÅSKOLA OCH FOLKSKOLA
Sollefteå

BESKRIVNING

Vid Granvågsvägen ligger på ömse sidor Skärvstas f d skolbyggnader. På norra sidan (Granvågsvägen 22) byggdes 1882 Skärvsta folkskola. 1902 kunde den större byggnaden söder om vägen (Granvågsvägen 23) tas i bruk. Här inrymdes småskolan med en lägenhet för läraren på övre våningen och skolsalar nere.

På senare tid har bägge byggnaderna rödmålats, men nuvarande ägaren återger nu den f d folkskolan de ursprungliga ljusa färgerna. Den liggande panelen blir ljust ockra, listverk fortsatt vita och fönstersnickerierna engelskt röda. Stor omsorg läggs ner på att återge byggnaderna en tidsmässigt anpassad stil. Gamla tidsenliga dörrar har ersatt moderna och alla ursprungliga fönster behålls, kittas om och målas omsorgsfullt. Det märks att ägarna är professionella målare. Maria Persson behärskar även tekniken trompe l´oeil-måleri, d v s att lura ögat, vilket hon gjort i ett blindfönster på f d folkskolan. Den senare har svart falsad takplåt och f d småskolan tegeltak.

Ett blindfönster på f d folkskolan med trompe l´oeil-målning (lura ögat) utförd av Maria Persson.

Fönsterhantverkaren Maria Persson.

Folkskolan.

HISTORIK

Folkskolestadgan 1842 bestämde att en folkskola skulle inrättas i varje församling i Sverige, däremot infördes ingen allmän skolplikt. Efter långa diskussioner byggdes Skärvsta folkskola 1882, följd av småskolan 1904. Den senare ritades av Sollefteås kände och tongivande arkitekt Niklas Wahrgren. Redan 1915 byggdes småskolan om och tycks ha fått drag av närliggande Österåsens sanatorium. På gamla skolfoton syns den gamla timmerväggen i bakgrunden. Bägge byggnaderna är timrade, men panelades som brukligt först efter några år då timret satt sig. Efter att skolorna lades ner är byggnaderna bostäder. En period inrymdes även utställnings- och försäljningsverksamhet i f d småskolan.

KOMMENTARER

Skolundervisningens historia är betydelsefull. Skolan är och har alltid varit central i ett samhälle. Få skolor är dock som de i Skärvsta bevarade i sin ursprungliga utformning, vilket gör dem speciellt intressanta och värdefulla.

16 SOLLEFTEÅ BRUK
Sollefteå stad
JÄRNBRUKSBEBYGGELSE

BESKRIVNING

Den utvalda miljön omfattar Sollefteå bruk och Bruksåns djupa bäckravin upp till Storgatan. Nivåskillnaden är mycket stor inom området. De byggnader som återstår av bruket ligger längst ner i ravinen på ömse sidor om ån. Växtligheten är frodig.

Bruksherrgården är en vit, ursprungligen symmetrisk tvåvåningsbyggnad med mansardtak av falsad plåt. Huset byggdes 1857. Fasaderna är bearbetade och utsmyckade med bl a rikt profilerade fönsteröverstycken, tandsnitt under takfoten och svarvade balusterdockor i verandaräcket. Framför entrén är en gräsrundel.

När bruksrörelsen avvecklades i slutet av 1800-talet blev vattenkraften ledig för annat ändamål. 1894 byggdes brukets första elverk. Det är idag ombyggt till bostadshus. Ursprungligen var det ljusgrått och

Ovan. Detalj av herrgårdens fasad,

Ovan t v. Kraftstationen från 1906.

T v. F d syrgasfabrik senare skidfabrik.

hade ett torn på taket. Idag är träfasaden rödmålad och taket av falsad plåt.

Den nya kraftstationen byggdes 1906. Efter en utbyggnad 1934 till dubbel storlek fick den sitt nuvarande utseende. Ytterväggarna är reveterade och pastellgula. Det valmade taket har svart, falsad plåt. Elverket är fortfarande funktionsdugligt och maskinhallen helt oförändrad vilket är unikt i Sverige. Där finns bl a klinkergolvet, mässingsinstrumenten och instrumentpanelen av marmor kvar från början. Det ännu fungerande dieselaggregatet är från 1917. Elverksförråden, det ena ett gulgrått stenhus med tegeltak, det andra en enklare röd uthusbyggnad, byggdes på 1910-talet som syrgasverk och har även använts som mineralvattenfabrik och skidfabrik.

På andra sidan Bruksån ligger olika bostadshus. Prästgården uppfördes under 1700-talets första hälft vid kyrkan i Sollefteå. När en ny skulle byggas köpte brukspatron J Clason byggnaden och flyttade den till bruket som förvaltarbostad. Huset har tegeltak och röd panel på väggarna. Det lär ursprungligen ha haft mansardtak. De små fönsterna på övervåningens långsidor är av ålderdomlig typ. Enligt uppgift är prästgården av en typ som Christoffer Polhem ritat.

Intill prästgården ligger smedslängan från 1806. Den innehöll åtta spisrum på bottenvåningen och åtta kallrum på övervåningen. Numera är den ombyggd till ett modernt hyreshus. Exteriören har bevarats mycket pietetsfullt. Timret är synligt och rödmålat och fönsterna har små rutor. På taket ligger tegelpannor.

Längre upp i backen låg maskinbostaden från 1870. Också den byggdes för smederna och hade fyra lägenheter om ett rum och kök samt två gavelrum på

F d smedslängan från 1806.

vinden. Namnet fick huset troligen när elverkets maskinist bodde där i början av 1900-talet. Huset är idag ersatt av ett falurött enfamiljshus med förhöjt väggband (och matt plegeltak).

HISTORIK

Graninge visade sig inte på långa vägar ha de sjö- och myrmalmsförekomster som brukets grundare trott. Då dessutom transporterna dit var långa och mödosamma beslöt Magnus Fleming att flytta masugnen till Övergård i Sollefteå. 1706 stod den nya masugnen klar att tas i drift. På grund av sättningar i marken skadades ugnen och masugnen revs efter 10 år. Den återuppbyggdes men skadades åter vid en brand och 1738 flyttades den för gott till Bollsta. Den ersattes av en stångjärnshammare och i fortsättningen var Sollefteå enbart ett hammarbruk.

Malmen togs från Utö i Stockholms skärgård. Malmskutorna lossade sin malm i Hammar – senare Nyland när landhöjningen försämrade inseglingsförhållandena i Hammar – där den omlastades på flatbottnade haxar som seglade upp den sista sträckan till Sollefteå.

Tillverkningen koncentrerades till stångjärn och saltpanneplåt. Ytterligare hammare tillkom, 1752 en garvningshammare och 1801 en råstålshammare. Produktionen ökade kontinuerligt och kulminerade 1870. Då hade samtidigt den period inletts som innebar döden för småbruk i Sverige och järnframställningen koncentrerades till några få, stora stålverk. 1893 lades Sollefteå bruk ner. Något manufaktursmide fortsatte dock till 1900.

Platsen för Sollefteå bruk hade tidigt använts för verksamhet som krävde vattenkraft. På 1660-talet byggdes där en kronosåg som försåg flottan med skeppsvirke. Också på brukstiden sågade man. På 1860-talet utrustades sågen med finbladiga ramar.

Inget annat än lämningar som visar placeringen finns kvar av anläggningarna som hörde till bruksrörelsen. Flera bruksbyggnader har också rivits under

F d prästgården från 1700-talets andra hälft. I bakgrunden smedslängan.

senare delen av 1900-talet. Däremot finns de ovan beskrivna bostäderna och hamnmagasinen kvar. Ovanför järnvägen finns dessutom en kvarn, numera exteriört restaurerad, som tillhört bruket, samt en damm till elverket. Nedanför kvarnen finns en nybyggd bagarstuga som används flitigt. Likaså har en mindre smedja uppförts i backen ner mot bruket. På bruksholmen utanför bruket låg ett varv, där framförallt haxar för brukets järn- och kolfrakter byggdes. Inte heller varvet har lämnat några spår efter sig.

Taket med enkupigt tegel och en takkupa på f d prästgården.

KOMMENTARER

Bruksområdet representerar ett mycket betydelsefullt skede i Sollefteås historia, den tvåhundraåriga järnbruksepoken. Den välbevarade bostadsbebyggelsen, som hörde till bruket, har stort kulturhistoriskt värde. Elverket är unikt. Den komplett utrustade, ännu funktionsdugliga maskinhallen är oförändrad sedan början av 1930-talet. Elverket jämte de mindre byggnaderna norrut som inrymt syrgasfabrik, mineralvattenfabrik, skidfabrik mm är Sollefteås första planerade, om än med dagens mått blygsamma, industriområde.

Det finns olika utvecklingsförslag med idéer om förtätning och nytt innehåll på bruket och närområdet Det avskilda men ändå centrala området är värdefullt som närrekreationsområde för sollefteåborna, med gångstråk såväl efter Bruksån som efter Ångermanälven.

17 STATIONSOMRÅDET och TORGET, Sollefteå stad
Stationshus, gods- och bussgodsmagasin, lokstall
bostadshus, ordenshus

Stationshuset i rött tegel från 1886 har ett mäktigt läge i centrala staden, högt över den övriga centrumbebyggelsen. Det ritades av SJ:s chefsarkitekt A W Edelsvärd och tillhör den s k Katrineholmsmodellen. En stilfull stentrappa leder upp från Torget ritad av Tingshusets arkitekt Folke Zettervall 1924. En genare, flackare gångväg har nu anlagts på skrå från Hantverkargatan upp till det långsträckta stationsområdet.

Förutom den för närvarande sparsamt nyttjade järnvägen inryms här även busstation och taxicentral, ett resecentrum således vilket området också nu benämns. I stationshuset finns väntsal och en kiosk. Lokstallet längst österut i området har tappat sin funktion och är nu sammanbyggt med olika förrådsbyggnader. Likaså har det gamla långsträckta godsmagasinet västerut i området tappat sin ursprungliga förrådsfunktion, men inrymmer flera olika verksamheter bl a ett gym. En *nybyggnad för bussgods* ritade Tom Risberg, Bryggan arkitekter 1994. Den är i sin form anpassad till bussarnas snäva vändradie, enkelt och säkert utformad i faluröd träpanel mot gröna fönsterbågar och

Torgets östra fasad.

dörrar. En enkel variation i panelen ger fina effekter.

Från stationen har man bra uppsikt över *Torget*. Den östra fasaden är den mest helgjutna från tiden runt förra sekelskiftet då arkitekt Niklas Wahrgren helt satte sin prägel på Sollefteå. Överst i hörnan ligger *Företagens hus* från 1895 och nedanför från 1905 ligger f d ”*Scherdins*”, två träpalats med en rik panelarkitektur, målade i olika ljusa ockrakulörer, med engelskt röda fönstersnickerier. Alla detaljer, ”snickarglädje”, är i sin form en kopiering av de mer påkos-

Bussgods.

Scherdinska huset.

tade stenhusens utformning. På ”Scherdins” innergård finner man entrén till det f d *Centralhotellet* som är sammanbyggt med byggnaden längs Kungsgatan. Denna tillbyggnad är ritad av Erik Eklundh 1922 i typisk 20-talsklassicism. Erik Eklundh var Sollefteås första stadsarkitekt och kom till staden 1920 och stannade i cirka 10 år.

I hörnet Kungsgatan–Storgatan ligger f d Handelsbankshuset, ritat av A Thurdin. Det är ett av de första stenhusen i Sollefteå, ett material som eftersträvades av brandsäkerhetsskäl.

Några hus längs Järnvägsgatan är också från det förra sekelskiftet; Niklas Wahrgrens sista hus, ”*Nordsverigehuset*” på Järnvägsgatan 37 är från 1910. Det är ett trevånings stenhus med fasader i grått tegel och gul slätputs. Detaljer är murade i rött tegel. Utformningen är som alltid hos Wahrgren livlig och omväxlande. Här blandas det sena 1800-talets stilarkitektur och högmodern jugend. Också invändigt finns många ursprungliga detaljer som t ex halvfranska dörrar och kakelugnar.

”*Hantverkshuset*” på Järnvägsgatan 31/ Stationsgatan 5 är ett tvåvånings trähus i svagt beigerosa och ljusblått byggt 1903. Taket är omlagt med svart trapetskorrugerad plåt. Fasadens rutindelning och variation mellan liggande och stående fasspontpanel är ka-

Centralhotellet.

Nordsverigehuset.

Hantverkshuset.

”Jämthuset”.

raktäristisk för den tidens panelarkitektur. Fasaderna har ett mycket rikt formspråk. Hantverkarföreningen ägde huset mellan 1931 och 1975.

“*Jämthuset*”, Järnvägsgatan 27, från slutet av 1880-talet är ännu ett av Sollefteås karaktäristiska trähus. Det är ett stort tvåvåningshus med omsorgsfullt komponerade fasader som anammat stenhusarkitekturens uttrycksmedel. Byggnaden har många fina klassicistiska detaljer. Väggarna är målade i varmvitt med ljust grå listverk, det falsade plåttaket svart. Också invändigt finns fina, välbevarade byggnadsdetaljer som diverse snickerier och vackra kakelugnar.

“Jämthuset” lär ha byggts av jämtar enligt inskriptioner i en timmerstock. Därav fick huset och kvarteret sitt namn.

Föreningshuset för *Odd Fellow* på Jämtgatan 3, var ursprungligen ett bostadshus, byggt 1935, ritat av B G Kjellberg. Det är ett ljusputsat hus med avmätt form och valmat, svart papptak. Den rustika sockelmuren och hörnkedjorna är grå. Skifferplattor inramar en skulpterad entrédörr i mörkbrunt ädelträ. Utseendet präglas både av funkisens enkelhet och nyklassicismens lugn och symmetri.

Telehuset, på Järnvägsgatan 29, har drag både av nationalromantik och expressionism. Fasaderna är murade i rött tegel med fina inslag av varierad mur-

Odd Fellows byggnad.

"Telehuset".

ning . Bottenvåningen är sluten – den medvetet utformade entrén är en av de få öppningarna i muren. På andra våningen är en jämn fönsterrad. Det valmade taket i grå falsad plåt bidrar till den avslutade formen. Det stilfulla huset byggdes 1952, ritat 1945 av Yngve Ahlbom.

HISTORIK

När norra stambanan byggdes ut räknade man med att Sollefteå skulle ingå i den. Men planerna ändrades och stambanan vek av i Långsele för att i stället ta språnget över älven i Forsmo. Men Sollefteå har kvar sitt stiliga stationshus, som i sitt formspråk på tidstypiskt sätt blickar bakåt i tiden. Adolf Edelsvärd hade även en klar uppfattning om hur en stationsbyggnad skulle placeras i samhället. För att få en monumental tyngd borde stationen placeras i stadens centralaxel. Det idealet förverkligades i Sollefteå med Torget som anlades 1892 och i förlängningen, bron över älven som byggdes 1885. Med stationshuset som fond blev det en nordsydlig axel i municipalsamhället (1885–1901), köpingen (1901–1917), därefter staden Sollefteå. Den östvästliga axeln är givetvis Storgatan

Fasaddetaljer Scherdinska huset. (Foto 2007)

Östra torgfasaden.

och senare Järnvägsgatan som byggdes ut i etapper. I stationsområdet ingick förutom det kvarvarande lokstallet och godsmagasinet en vacker park och två tjänstebostäder i vitt trä, belägna där busstationen nu är anlagd.

Torgets östra fasad präglas av Niklas Wahrgrens stora trähus. Han kom att rita inte mindre än ett 80-tal byggnader i Sollefteå under de cirka 20 år han hann verka i staden och blev känd som Torndyveln genom att han försåg sina hus med många tinnar och torn. Även Sollefteå fick namnet Tornbyn. Namnet Scherdins på det mellersta huset kom sig av den länge verksamma affären Scherdins möbler vars neonskylt fortfarande finns på fasaden. Företagens hus har fungerat som gästgiveri från början med stall på gården. Sedermera var det Grand hotell fram till 1970-talet. Det var länge rivningshotat p g a trafiksituationen. Men tursamt räddades det. Dock har de flesta av Niklas Wahrgrens träpalats rivits.

KOMMENTARER

Det vackert belägna stationsområdet har lyckats inrymma ett resecentrum och även blivit relativt lättillgängligt trots höjdskillnaden. Det är angeläget att motverka områdets nuvarande övergivenhet vad gäller järnvägsdelen, då hoppet fortfarande finns att banan ska rustas för såväl gods- som persontrafik, efter en lång period av vanvård. Byggnaderna längs Järnvägsgatan for länge illa genom all genomfartstrafik. I och med Ångermannabrons byggande 2002 är förutsättningarna bättre för såväl husens skötsel som boendemiljön.

Torget som efter nya brobygget fått en mer omsorgsfull utformning vad gäller parkeringen innehåller också en viktig parkdel som bland de höga lövträden också har fina skulpturer. Likaså är Torgets östra fasad en viktig rest av den ursprungliga storslagna Tornbyn.

Posthuset.

18 STORGATAN
Sollefteå stad
STADSCENTRUM

BESKRIVNING

Området omfattar Storgatan 39–75, från ”Posthuset” till och med Hullsta gård.

Några enskilda, karaktäristiska byggnader som ingår i området är följande;

Posthuset i sten, på Storgatan 39, byggdes 1891 och tillskrivs arkitekt Niklas Wahrgren. Fasaderna är välkomponerade i nyrenässansstil. De röda slätputsade väggarna omges av rusticerande hörnkedjor, som ger intryck av att vara murade. Väggpartier på gatufasadens båda sidor skjuter fram något. Bottenvåningen är också “rustikmurad” och har en jämn rad välvda

Hemslöjdshuset.

Hemslöjdshuset. (Foton 2007)

fönster- och dörröppningar. Fasaderna är rikligt utsmyckade. Huset är ovanligt stadsmässigt och måste ha upplevts så i ännu högra grad när det var nytt och ett av de få stenhusen i Sollefteå. Fasaden är fint restaurerad.

Det magnifika s k *Hemslöjdshuset* på Storgatan 43, från 1898 har två våningar samt inredd vind. Väggarna är klädda med liggande, gul panel och takmaterialet är målad, falsad plåt. Formspråket är rikt och fasaderna generöst utsmyckade med många fina detaljer. Detta är ett av de få tornhusen som återstår i Sollefteå, den gamla tornstaden. Också interiörerna har mycket kvar av sin ursprungliga inredning. Arkitekt är åter Niklas Wahrgren.

Huset uppfördes som patriciervilla åt skogsinspektören J Petter Sjödin. På en av gavlarna mot Storgatan finns en spira med ett litet segelfartyg som minne av byggherrens år till sjöss. Lokalerna på bottenvåningen var redan från början avsedda som butikslokaler. Under många år hade hemslöjden sin butik här, därav namnet på huset. Nu finns här ett trivsamt café, som både med namn och inredning blickar mot historien, Café Petter. Frågan har väckts om att byggnadsminnesförklara hemslöjdshuset.

Hotell Appelberg på Storgatan 51 byggdes 1883 av trävaruhandlaren och gästgivaren Erik Appelberg.

Appelbergs.

Del av gågatan.

Apotekshuset. /Foto 2007)

Alltsedan den förste gästgivaren har det bedrivits hotellrörelse i huset. Namnet har behållits hela tiden och blivit smått legendariskt.

Den ursprungliga panelarkitekturen har tyvärr förenklats; väggarna har nu vitmålad, slät stående träpanel och fönstren har bytts. Taket har lagts med modern, grå trapetskorrugerad plåt. Foajén och matsalen har i någon mån kvar genuin 1940-talsinredning med detaljer som stenimiterande golvplattor, crèmefärgade balustrader med gulddekor, etsade glas i matsalsdörrar o s v. Den blå festsalen en trappa upp har bevarat något av den ursprungliga stilen, men det mesta av den ursprungliga inredningen är borta. Den pampiga trappan från hallen upp till festsalen ger dock en glimt av den forna glansen som fanns när kungen av Siam och kung Oscar II besökte staden och då givetvis också Appelbergs.

Granne med hotellet, på *Storgatan 53* ligger ytterligare ett hus ritat av Niklas Wahrgren. Det byggdes 1897 och är ett tvåvånings trähus med gråmålad, liggande, hyvlad panel och mörkgrå detaljer. Huset har lugna fasader med arbetade detaljer; våningsband, detaljrika fönsteromfattningar, hörnpilastrar m m.

Jämte Hemslöjdshuset är *Apotekshuset* Storgatans mest välbevarade och karaktäristiska hus. Det byggdes 1889. Arkitekt var Niklas Wahrgren. Det var hans första stora uppdrag i Sollefteå och han var endast 24 år gammal. En inspiration torde Norstedts förlagshus på Riddarholmen i Stockholm vara.

Ytterväggarna är murade i rött tegel och har detaljer i grå slätputs. Taket är täckt med grå falsad plåt. Huset har två våningar och inredd vind. Byggnaden är ett högklassiskt exempel på det sena 1800-talets historiserande arkitektur. Med sina tinnar, torn trappstegsgavlar och bågornament uppvisar den en blandning av stilelement där de nygotiska dominerar.

Även invändigt är utförandet av hög klass. I trapphuset finns mångfärgade mosaikgolv och taken är dekorerade med blomsterrankor. I rummen finns kakelugnar av skiftande slag, stucklister och takrosetter, och helfranska pardörrar m m. Byggherre var apotekare J G Askberg. Huset inrymde ursprungligen apo-

Stadsparken.

Ångermannabron.

tek i bottenvåningen och apotekarens bostad ovanpå. Numera inrymmer det bibliotek, konst- och kulturhus.

En tillbyggnad som inrymmer huvuddelen av biblioteket gjordes 1984. Den ritades av Anders Landström/Hans Göran Andersson för AOS arkitektkontor. Den strama men medvetet utformade stilen visar väl var skiljelinjen mellan gammalt och nytt går, ett alternativt sätt för en tillbyggnad jämfört med att helt anpassa till huvudbyggnadens ursprungliga stil.

1984 byggnadsminnesförklarades "Apotekshuset".

Orrtorget fick i och med centrumförnyelsen i början av 2000-talet en enhetlig utformning, med stensättning, träd, skulpturen Gaia av Pye Engström och en trappformation som kröns av en liten scen. Tidigare var här endast en genomfartsgata eftersom gågateomvandlingen 1984 bara omfattade sträckan från Appelbergs fram till Orrtorget.

I den etappvisa centrumförnyelsen som följde efter *Ångermannabrons* byggande med minskad genomfartstrafik i centrum blev även Storgatans sträckning från Posthuset fram till Kungsgatan ombyggd till dels en gårdsgata dels en enkelriktad gata. Hela sträckan fick plattsättning, breda trottoarer och alléträd. De då planterade träden längs Storgatan utgör, allt efter att

Gullspira, geten ur Barnen från Frostmofjället.

Orrtorget.

Citygallerian, f d Domus.

Gågatan från Bolagsbacken.

de nu vuxit till sig, ett fint inslag i miljön. I anslutning till Storgatan kan nämnas att parkeringen mitt emot Hullsta gård samt den inledda upprustningen av *Stadsparken* också ingick i den nämnda centrumförnyelsen.

Vid Orrtorget ligger, på Djupövägen 1, *Orrenhuset*, byggt 1930 och ritat av Kjell Westin.

I huset fanns tidigare restaurangen Gyllene Orren men har senast inrymt kontor och konsthall. Huset har grönputsade väggar och svart, falsat plåttak. Kompositionen är stram med drag av tidens funktionalism.

Taket är valmat och fönsterna sitter jämnt fördelade på de enkelt utformade fasaderna. Nyklassiska detaljer är de ursprungligen sexdelade fönsterna, (nu hela rutor), takfotens avsatser och en fin rits som markerar ett foder runt fönsterna.

Följer man Djupövägen passerar man Hullstabäcken, som fått ett stensatt något ändrat lopp ut i kanalen. Här ligger, på Djupövägen 3, *Kommunhuset*, ritat av Jack Hanssons arkitektkontor och byggt 1984 – 86. Det är ett stort U-format tegelhus i tre våningar med en åttkantig sessionssalsbyggnad i mitten. Teglet är gulbrunt och alla fönsteromfattningar liksom mittenbyggnaden är klädda i brun plåt. I entréhallen finns vattenkonstverk av Aston Forsberg och det genomgående trapphuset pryds med hällristningsliknande bilder om bygden.

Efter många års planering och ett uppdämt behov av lokaler för föreningsliv, nöjen och kultur kunde *Hullsta gård* invigas 1965. Arkitekt var Gunnar Forszén. Förutom mötes- och kontorslokaler inrymmer Hullsta gård en stor dans- och konferenslokal med fönsterrad mot norr, ett café och tidigare ett dagis, nu fritidsgård. I en vinkelställd byggnadsdel finns teatersalongen som rymmer cirka 400 personer.1984 tillkom ytterligare en våning på den vitputsade långsträckta byggnaden nu med vinröda skivor i fasaden. Kulturskolan har flyttat in och använder en mindre scen Galaxen, överst på tredje våningsplanet. Caféets tidigare uteterrass har byggts in och är nu servering. Entréerna skyddas av ett längsgående tak och ner mot Storgatan finns en generös trappa i söderläge. En skulptur *Granfröet*, av Aston Forsberg står vid gaveln mot sydöst. Den hyllar skogens vårdare och arbetare. Namnet Hullsta gård kommer från den bondgård som stod på denna plats och brann 1944.

På Storgatan 60–64 byggdes på 1950-talet ett varuhus där *Tempo* först inrymdes, numera Prima galleria. Byggnaden präglas av ett modernt byggande anpassat till byggkranar och prefabricering. Den släta gatufasaden är vitputsad. Fönsterna har hela rutor. Bottenvåningen är starkt uppglasad. Arkitekt är f d stadsarkitekten i Sollefteå, Erik Gunnar Rehnmark.

I *Bolagsbacken*, på Storgatan 70 A–B trappas ett trevåningshus upp efter gatans stigning. Väggarna är vitputsade och blåmålad eternit går som ett band mellan våningarna. HSB byggde bostadshuset med affärslokaler i bottenvåningen 1959. Gamla bolagsboden som stod på denna tomt har gett namnet åt backen. Tidigare kallades den Kockmorsbacken.

Hullsta Gård.

"Granfröet". av Aston Forsberg

HISTORIK

På 1880- och 1890-talen byggdes inte mindre än 64 nya hus i Sollefteå, vilket säger något om den nybyggaranda som präglade samhället vid denna tid. Både antalet hantverkare och köpmän ökade i rask takt med platsens utbyggnad och Rödsta sågverk, som började i blygsam skala 1874, växte ut till en storindustri efter ortens förhållanden.

I en tidningsartikel från 1879 kan man läsa: "Sollefteå går framåt. Trots affärshimlens mörka fysionomi fortfar dock Sollefteå att oupphörligen gå framåt. Detta förhållande kanske märkes bäst, om man nu jämför Sollefteå med vad det var för ett årtionde sedan. Dess dåvarande utseende var temligen anspråkslöst... glest kringspridda gårdar, vars hjärtpunkt då utgjordes av Sollefteå gamla marknadsplats, som nedbrann vintern 1874. En mängd stora palatslika byggnader ha nu uppstått å båda sidor om den rätade landsvägen, som på den mest centrala delen av platsen bildar den s k Storgatan. Vackra och inbjudande byggnader presenterar sig här i alla riktningar."

Mycket hände under dessa intensiva år. 1886 drogs järnvägslinjen Långsele-Sollefteå och 1893 fick Sollefteå järnvägsförbindelse med Härnösand. Bron över Ångermanälven byggdes i sitt nuvarande läge 1885. Västernorrlands regemente samt Norrlands Trängkår förlades hit 1899 respektive 1898. 1902 blev Sollefteå köping.

Genom att söka förverkliga 1888 års plan för ordnandet och bebyggandet av Sollefteå Municipaldistrikt sökte man göra handelsplatsen Sollefteå så attraktiv som möjligt.

Storgatan rätades första gången 1876. Sin slutliga sträckning och bredd fick den 1889. Storgatan var på sin centralaste del kantad med kullersten. På vissa partier hade den trottoarer av brädor. Torget planerades 1892 och samtidigt gjorde man de första ansträngningarna att rensa kanalen och ordna stadsparken.

Arkitekt Niklas Wahrgren, 1865–1910, satte sin prägel på det framväxande och blomstrande Sollefteå. Hans första och kanske mest kända verk i Sollefteå var Apotekshuset från 1889. Det skulle efterföljas av en lång rad byggnader av hans hand. Än idag livas stadsbilden i det centrala Sollefteå upp av hans fantasifulla och överdådiga skapelser, typiska för sin tid och panelarkitekturen.

Byggnadsverksamheten gick emellertid ner. 1917 blev Sollefteå stad, men de första 20 åren av den nya stadens tillvaro präglades av stillastående eller t o m tillbakagång. Först med beredskapen kom förändringens vind. Beredskapsmän invaderade staden och handeln blommade upp. Folk från landsbygden började också flytta in till staden. Trångboddheten gjorde sig alltmer påmind och främst bostadsbyggandet sköt fast. Kraftverksutbyggnaden blev en motor i samhällsbyggandet. 1947 blev E-G Rehnmark stadsarkitekt och ungefär vid samma tid påbörjades omdaningen av de många träslottens stad. Under de närmaste årtiondena fick åtskilliga av Sollefteås gamla trähus ge plats för den nya tidens byggnader i en helt ny skala med släta fasader i puts, plåt och glas. Främst 1960-talet var det årtionde då rivningsraseriet

Bakom kanaldammens fontän syns Kommunhuset

drabbade gamla stadskärnor och nya, utslätade byggnader växte upp i dess ställe. De nya husen dominerar numera gatubilden. Den gamla bebyggelsen härskar i mindre områden – främst vid torgets östra sida. I övrigt ligger de äldre husen inströdda i den modernare stadsbebyggelsen. I slutet av 1970-talet kom ännu en nybyggnadsvåg i centrala staden, då flera stora hus uppfördes längs Storgatan och Kungsgatan.

Befolkningskurvan för Sollefteå stad började plana ut på 1960-talet och har sedan några år pekat nedåt. Rivning av äldre hus skapade protester också i Sollefteå. Arvet efter Niklas Wahrgren försvann. Under 1970-talet ifrågasattes den föreslagna rivningen av Apotekshuset och huset kunde 1984 invigas som uppskattat bibliotek sedermera även ett museum, vilket dock avvecklats och 2020 ersatts av ett konst- och kulturinnehåll. Flera omtyckta byggnader hotades av rivning, under början av 1980-talet resulterade protester i att Företagens hus, tidigare Grand hotell fått stå kvar. T o m för hemslöjdshuset lämnades en rivningsansökan in. Möjligen blev 1980-talet ett decennium för besinning. Kvaliteter i äldre byggnader kom till uttryck också i de ombyggnader som gjordes av de militära byggnader som under 1990- och 2000-talet fick en civil användning. Ett större intresse har ägnats åt stadens gemensamma ytor, både parkstråk och utformningen av Storgatans olika delsträckor efter genomfartstrafikens förändring och Ångermannabrons tillkomst 2003.

KOMMENTARER

Storgatan och Torget var från allra första början Sollefteås livsnerv och knutpunkt och är det alltjämt. Storgatan har i stora drag behållit sin gamla sträckning, även om den både har rätats och nivellerats. Storgatan inom det avgränsade området har förvandlats till gågata, gårdsgata och enkelriktad gatusträcka. Gaturummets ringa bredd och frånvaron/minskningen av bilar på gatan gör den inbjudande och trivsam. Torget har relativt väl bevarat sin storslagenhet. Bebyggelsen är, som framgår av ovanstående beskrivning, varierad. Till stor del präglas stadsbilden av de senaste årtiondenas storskaliga, rationella byggande, men de gamla trähusen, som förr präglade småstaden Sollefteå utgör ytterst värdefulla och betydelsefulla inslag. Bland dessa finns många hus med stort kulturhistoriskt och arkitektoniskt värde.

Kontakten mot älven, stadsparken och torgparken är viktiga utblickar, liksom att de träd som planterades under senaste centrumupprustningen nu vuxit till sig och bidrar till en trivsammare miljö längs Storgatan och på Orrtorget med de olika sittgrupper och skulpturer som finns här.

Sollefteå tingshus

19 TINGSHUSET, POLISHUSET och VILLOR
Sollefteå stad

BESKRIVNING

Tingshuset som ligger i kv Rättvisan är en dramatisk timmerbyggnad huvudsakligen klädd med tjärade träspån med grönmålade fönsteromfattningar. Snidade drakornament förekommer såväl i det yttre som inre. Byggnaden präglas av nationalromantisk fornnordism. Den mäktiga tingssalen är med sin stora öppna

Polishuset.

spis, höga takhöjd på 6,4 m som en vikingatida festsal. Drakhuvuden pryder takbjälkarna och det stora fönsterpartiets ljus bakom domarpodiet förtydligade den åtalades och vittnenas minspel. På tingssalens yttertak finns ett litet fyrkantigt utsiktstorn prytt av lagens vågskålar. Intill tingssalens entrétrappa står två huggna granitstenar med inskriptionerna i runliknande slingor: ”Med lagh skal man land byggia” och ”Ho som agalös lefver och lagalös han hederlös dör.” Arkitekt är den kände Folke Zettervall. Tingshuset byggdes 1904–1906. Även möblerna ritades av Zettervall och finns bevarade i byggnaden.

Mitt emot Tingshuset mot norr ligger polishuset byggt 1972–74 och ritat av Gunnar Landberg och Per-Hugo Holst på ELLT Arkitekter. Fasaderna är klädda med det vackert mörkbruna Helsingborgsteglet, ett tegel som inte längre tillverkas då tegelbruket las ner 1978. Fönsteromfattningar är rödmålade. En viss artikulation av de strama fasaderna görs med olika höjder och framskjutande partier i den långsträckta byggnaden som räcker ner till det gröna stråket längs älven.

Längs Djupövägen ligger ett antal stora arkitektritade villor. Villorna som har närhet till älven och relativt stora tomter har ofta brutna tak. Den f d tjänstebostaden för Graningeverken på Djupövägen 45 har dock bolagets signifikativa takutformning, det svängda kinestaket som skapades av Cyrillus Johansson.

HISTORIK

Under senare delen av 1800-talet sökte sig arkitekturen till den traditionella inhemska träbyggnadskonsten, liksom hantverk och hemslöjd. Norska stavkyrkor var en inspirationskälla. Forntiden var även förebild med rättsordningen att avgöra tvister på ett ting.

Tidigare hade man hållit ting i olika lokaler men först nu var tiden mogen för Sollefteå att få ett eget tingshus. Att det fick det något ocentrala läget berodde på sparsamhet, en billigare tomt. Folke Zettervall ritade även en villa på Älvgatan 1, stentrappan upp till järnvägsstationen och tingshuset i Nyland. Senare blev han SJ:s chefsarkitekt vilket visar sig i några norrländska stationsbyggnader.

Tingshuset och vaktmästarbostaden restaurerades i mitten av 1990-talet med stor skicklighet både in- och utvändigt samtidigt som viss inredning återställdes efter en modernisering på 1950-talet. Exteriört är byggnaden oförändrad frånsett ett tillbyggt brandsä-

Villor längs Djupövägen.

kert arkiv. De bostadsrum som var avsedda för nämndemän, senare tingsnotarier, på vinden mot norr har samlats i en lägenhet och den stora tjänstebostaden en trappa upp har ändrats till kontorsrum. Nu fylls de tidigare tingslokalerna av annan kontorsverksamhet. I den f d vaktmästarbostaden fanns två celler. Den lummiga trädgården omges av trästaket och här finns nu högväxta lövträd. Tingshuset byggnadsminnesförklarades 1995.

Flera av de stora villorna längs Djupövägen är byggda i början av förra seklet då endast välbeställda hade råd att låta uppföra sådana familjebostäder. Djupövägen som grenar sig från Storgatan vid Orrtorget var och är en central väg i staden. Den leder till Djupöhamnen som var ett område med puls så länge båttrafiken varade.

Polishuset byggdes för att även ge plats åt skatte- och taxeringsmyndigheten, nu har dessa flyttat men viss annan kontorsverksamhet finns i dessa delar av byggnaden.

KOMMENTARER

Det arkitektoniskt högklassiska tingshuset med en rik kulturhistoria och det arkitektoniskt stilsäkra polishuset har vackra lägen i staden och utgör vårt juridiska centrum. Polishusets strama slutna exteriör speglar såväl 1970-talets förenklade tidsanda som sitt innehåll. Tingshuset har skyddsföreskrifter i sin byggnadsminnesförklaring. Av de äldre villorna längs Djupövägen finns några som har bevarat sin ursprungliga karaktär.

Strinnegården från Västerstrinne.

Spiskomplex med öppen spis och bakugn i Mobäcksstugan.

20 ÅDALSBYN (hembygdsgård), NIPVALLENS KOLONIOMRÅDE, GRAVHÖGAR och 1920-TALSVILLA Sollefteå stad

BESKRIVNING

Ådalsbyn, Sollefteås hembygdsgård, och koloniområdet ligger på Bellevueplatån ovanför den gamla

Spisen i kammaren, Strinnegården.

Köket i Mobäcksstugan. Taket är ett s k tredingstak.

hamnen på Djupön. Samma år som hembygdsföreningen bildades 1927 flyttades Mobäckstugan till området som kallas Ådalsbyn. Det är en enkelstuga från Tjäll, uppförd i mitten av 1700-talet. Här bodde Pelle Molins farföräldrar och i dag inryms en liten utställning i kammaren om författaren och konstnären Pelle Molin. Strinnegården är en parstuga från Västerstrinne. I kammaren finns en säng som träsnidaren Zackris Pers från Lidgatu gjort. Den äldsta byggnaden är en stolpbod från Kortingselet i Junsele, med inristat årtal 1726. Några byggnader kommer från Sollefteå bruk fram för allt den stora verkstadsbyggnaden, tidigare snickeri på Bruket. Här finns flest föremål samlade samt plats för tillfälliga utställningar. I Mjölnarstugan från Sollefteå bruk har föreningens hantverksgrupp sin försäljning. Serverings- och läsestugan är ett kolartorp från Graninge och är på så sätt också kopplat till järnbruksepoken. Slutligen finns några byggnader som minner om den militära historien, ett båtsmanstorp från Högsjö, som en tid fanns vid regementsmuséet på Hågesta gård. Här ges plats för barnverksamhet och är det senaste tillskottet till Ådalsbyns byggnader. De är alla i timmer, varav några är panelade. Förutom båtsmantorpets fähus och

Strinnegårdens kök med öppen spis och tredingstak.

Verkstadsbyggnad från Sollefteå bruk och båtsmanstorp från Högsjö.

Stolpbod från Kortingselet, Junsele.

Serverings- och samlingslokal i "Kraftska torpet", ett kolartorp från Graninge.

stolpboden är alla målade i falurött. Taken är belagda med pannplåt eller spån.

Väster om Ådalsbyn ligger ett band med järnåldersgravar och allra närmast ett gravfält med 8 högar. De är alla bevuxna. Nipvallens koloniområde är en blomstrande oas med sina odlingar och små välskötta byggnader.

Intill detta långsträckta kulturmiljöstråk, mitt emot entrén till Ådalsbyn, kan en speciell villa adderas på Hembygdsvägen 2. Den är i stort sett i ursprungligt skick exteriört, frånsett utbytet av takmaterial. Fasaderna har ockragul grovputs, med breda ljusgrå slätputsade band som markerar takfot och hörn (s k rusticerande hörnkedjor). Fönstersnickerier är dovt gröna.

Koloniområdet.

Villa från 1923 ritad av Sollefteå-arkitekten Erik Eklundh.

Huset har ett valmat tak. Många detaljer som det svängda entrétaket, originalfönster och dörrar samt färgsättningen gör att ursprunget från 1923 framträder tydligt. Arkitekt är Erik Eklundh.

HISTORIK

Sollefteå hembygdsförening som startade 1927 hade som ett mål att skapa en fornminnesgård. Föreningens första namn var Sollefteåortens och västra Ångermanlands Hembygdsförening och omfattade då tolv socknar. Inte förrän 1940 ändrades namnet till Sollefteåortens hembygdsförening. Förutom Sollefteå hembygdsförening finns idag nio hembygdsföreningar inom Sollefteå kommun

1917 var året då Sollefteå blev stad. Samtidigt var det stor oro ute i världen och i nedre Ådalen var det vild strejk och hungerkravaller. Matbristen och hungern var svår. De styrande i Sollefteå upplät då ett område öster om Ådalsbyn för odling av potatis. Det blev starten på koloniområdet.

Längs nipkanten i västra delen av området ligger en rad gravhögar som vittnesbörd om tidig bosättning i Sollefteå. De är troligen från tidig järnålder.

Villans arkitekt Erik Eklundh, var Sollefteås förste stadsarkitekt och anställdes 1920. Han stannade ett drygt 10-tal år i staden och stod bakom flera ombyggnader, bl a av Hotell Appelbergs men även nybyggnad av t ex Centralhotellet och villan på Järnvägsgatan 3. Han ritar i en dåtida tolkning av antika strama ideal, kallad 20-talsklassicism eller Swedish grace.

KOMMENTARER

Ådalsbyn innehåller byggnader och samlingar av stort kulturhistoriskt värde som väl illustrerar hur det dagliga livet levts i forna tider. En extra dimension åt området ger järnåldersgravarna vars betydelse trots en enstaka skylt inte riktigt framträder. Om de friläggs från träd skulle deras innehåll och historia bli lättare att förstå. Koloniområdet har både ett historiskt intresse och är tillsammans med Ådalsbyn och gravhögarna ett område som har stort värde som utflyktsmål och närrekreationsområde. Villan är ett gott exempel på byggnadsvård, hur den ursprungliga stilen från 1920-talet kan bevaras.

Flottarmonumentet av Fredrik Frisendahl.

21 ÄLVCENTRUM; KRAFTVERKET, FLOTTARMONUMENTET, BROARNA, STADSPARKEN och CUPOLEN Sollefteå stad

BESKRIVNING

I Sollefteå är älvens stränder ovanligt lättillgängliga, inte blockerade av industri och trafikleder som på många andra håll. Här kan man utläsa det dramatiska landskapets historia och uppleva dess skönhet. Ångermanälven, som är Sveriges tredje största älv, har i ett tidigare sydligare lopp utmejslat Borgnipan som är en del av Stadsparken. Ett mindre flöde går nu i kanalen som avgränsar parken söderut. Stadsparken är en plats för nöjen och vila såväl sommar som allt mer även vintertid. Parken är sammanbyggd med Strömsborg. Sommartid är det ett folknöje att följa det rika laxfisket, Nipstadsfisket, då de ivriga laxarnas färd uppström stängs av kraftverket.

Sollefteåbron från 1937 binder samman stadens centrala delar och vid norra brofästet ligger Pettersborgsnipan. Kraftverket som ligger endast 300 m uppströms bron är ritat av Hans Westman och stod klart 1967. Den svängda byggnadsformens ljusa fasad

"Cupolen", f d Mulleriket.

färgas vid mörkrets inbrott av ett färgstarkt ljusspel. Fallhöjden är 9,6 m. Ytterligare knappt 500 m uppströms kraftverket går Ångermannabron, klar 2003. Från Remslesidans höjdläge går brobanan i en svagt sluttande samt böjd bana mot det södra brofästet, där den ansluter till Järnvägsgatan i en rondell. Genom sitt höga centrala läge har bron fått en omsorgsfull utformning av Anders Lidén samt målats röd med blå räcken. Vyn är vidsträckt över staden från den utsikts- och rastplats som byggts vid norra brofästet

På campingplatsen Risön, som formades av schaktmassor från kraftverket, byggdes 1988–89 Mulleriket, nu Cupolen. Byggnaden är ritad av Per Persson och bearbetad av TM-konsult, där byggnadens olika delar anspelar på skogsmulles olika vänner med sina respektive världar; Faxe med havet (i källaren), Mulle på jorden med omsorg om miljön, Fjällfina i fjällvärlden och Nova i rymden (den stora kupolen, som ursprungligen hade en saturnusring runt om sig). Nu ingår byggnaden i Risö camping som reception, mötesplats och servering.

HISTORIK

Sollefteå kraftverk var det sista steget i den omfattande kraftverksutbyggnaden i Ångermanälven. Bygget skedde mellan 1963 och 1967 och föregicks av livliga diskussioner. Den s k nettonyttan (skillnaden mellan för- och nackdelar med exploateringen) var endast 2 %. Det var en tid då miljörörelsen ännu inte vuxit fram. Försämrat fiske kontra planerade stränder diskuterades bl a. Stegvis har det kommunala ägandet ökats och är sedan 2016 100%.

Sollefteåbron i stål ersatte 1937 den första bron från 1885. En tanke var att en av dess bropelare skulle kunna bära flottarmonumentet, men det behövdes ett nytt fundament som dock är klätt med stenblock från bropelaren. Här finns inristat 17 olika motiv från skogens och älvens värld. Den mäktiga skulpturen med de tre timmerflottarna kom på plats 1940. De tre flottarna har tolkats som Ångermanälven med sina biflöden Faxälven och Fjällsjöälven. Skulptören är Fredrik Frisendahl, bördig från Näsåker.

Syftet med ytterligare en bro över älven i Sollefteå var att avlasta centrum från genomfartstrafiken, fram för allt de tunga timmertransporterna. Mer externa lägen hade tidigare diskuterats såväl i Multrå som i

Ångermannabron

Stadsparken.

Granvåg. Genom det valda mer centrala läget kom bron att både avlasta centrum från genomfartstrafik och att göra stor lokal nytta genom att ytterligare knyta samman stadens bebyggelse.

Efter att man planerat Torget 1892 påbörjades arbetet med att ordna ett parkområde och kanalen rensades. 1901 lät apotekare Askberg bygga ett varmbadhus varefter parkens namn länge var Badhusparken. Med sitt centrala läge har Stadsparken genom tiderna varit en uppskattad oas och mötesplats med olika innehåll och utformning. Exempelvis fanns här en servering med utsikt mot älven. Nu nyttjas scenen mycket och vintertid en skridskobana.

Cupolen byggdes ursprungligen som ett upplevelsehus för Skogsmulle, ett Mullerike. Sollefteåfödde Gösta Frohm var upphovsman till Skogsmulle och hans vänner. Syftet var att lära ut kunskap om naturen och inspirera till natur- och friluftsliv. Efter några år med begränsad verksamhet, då vissa av de ursprungliga idéerna inte kunde fullföljas, ändrades innehållet och nu ingår huset i Risö camping.

KOMMENTARER

Älven är och var i ännu högre grad, pulsådern i Sollefteå. Den blev en knutpunkt allt sedan forsen bildades genom landhöjningen för cirka tusen år sedan. Älvmiljön, dess tillgänglighet och framtida möjligheter är stadens stora miljöresurs. De anläggningar som finns i området har den största betydelse för upplevelsen av Sollefteå stad. Stor omsorg bör läggas på att vårda dem och utveckla platsens kvaliteter.

Utvalda kulturmiljöer i SÅNGA SOCKEN

	sid
1 Sånga kyrka	290
2 Sånga -Överlännäs hembygdsg, Para	293

1 SÅNGA KYRKA MED OMGIVNING
Sånga socken
KYRKA, JORDBRUKSBEBYGG.

BESKRIVNING

Kyrkan är högt belägen, omgiven av ett öppet jordbrukslandskap med utsikt över Ångermanälvens dalgång. Den gamla landsvägen gör en brant stigning innan den når fram till kyrkan. Längst i väster på Justerberget finns en förhistorisk grav, en s k stensättning, sannolikt uppförd under järnåldern.

Den medeltida stenkyrkan är inte en av de äldsta i Ådalen och har troligen föregåtts av andra. Den har brant sadeltak klätt med kraftiga kyrkspån. Sakristia och vapenhus är senare tillägg. På 1400-talet slogs två stjärnvalv över kyrkorummet.

Vid den senast genomförda restaureringen återgavs de putsade tegelväggarna en mörkt tegelbrun färg som den tidigare haft. Klockstapeln med ljust ockrafärgad liggande panel och spetsigt torntak byggdes omkring 1850. Kyrkogården omges av ett järnstaket och en granhäck.

Också på ovansidan byvägen ligger en husgrupp

Sångagården.

med två gårdar. Bland husen märks särskilt en stor dubbelkorsbyggnad från slutet av 1800-talet med en mycket rikt dekorerad veranda i två våningar, Sångagården. Den har tidigare tjänstgjort som gästgiveri. Sockeln är av kanthuggen gråsten. Den släthyvlade liggande panelen är ljust ockragul och fönsterbågarna målade i engelskt rött. Taket är av tegelfärgad trapetskorrugerad plåt.

I samma husgrupp finns en liten nätt parstuga och en tvåvånings enkelstuga. Till de två gårdarna hör flera timrade och faluröda ekonomibyggnader, de flesta med grå pannplåt på taken.

Nedanför byvägen finns en gård, helt omgiven av åkermark. Läget är av senare datum. Den lokaliserades hit troligen efter laga skiftet 1860. På gården finns en oförvanskad, faluröd parstuga.

Strax väster om Sånga ligger en gård i Sångal med genomgående väl bevarad traditionella byggnader; två korsbyggnader och en enkelstuga samt några ekonomibyggnader, alla troligen från 1800-talet. De två korsbyggnaderna har varsin förstukvist med mycket snickargkädje.

HISTORIK

Kyrkan är byggd över en undergörande källa. Det talar för att Sånga varit kultplats även under hednatid. Kyrkans män såg inte alltid med blida ögon på vallfarten till källan, utan lät vid olika tillfällen stena igen den.

När Sånga by storskiftades 1767 fanns det fem hemman där. Vid laga skifte 1860-64 fanns det sju med Prästbordet inräknat. Det var inte bara fler bönder, utan även "lägenhetsinnehavarna" hade ökat i antal. Förutom vanliga bönder och torpare bodde i Sånga, både prästen och bruksägaren Rinman – åtminstone står den sistnämnde som ägare till ett av hemmanen.

Skifteshandlingarna ger intressanta upplysningar om bebyggelsen. Av de sammanlagt 10 bostadshusen på gårdarna var sex stycken "sexknytta", d v s enkelstugor, i en eller två våningar och resterande envånings "åttaknytta" d v s parstugor. Rummen var tapetserade, målade eller rappade. Nästan alla byggnader hade sticktak (spåntak), några av de äldre husen näver- och vedtak.

En stor mängd hus som finns med på skifteskartan från 1860 är sedan länge borta.

Från mitten av 1800-talet och till 1898 exercerade beväringar på Sånga Mo närmare älven och gäster drack brunn vid brunnshotellet där. Ångbåtarna stannade vid bryggan och en fläkt från den stora världen nådde byn. 1875 var brunnsgästernas antal ca 500. Sånga var en formlig kurort med societetsliv.

KOMMENTARER

Den medeltida kyrkan och kyrkogården har stort kulturhistoriskt värde. De ligger väl exponerade vid den gamla landsvägen, överblickande odlingslandskapet. Jordbruksbebyggelsen inom området är till stor del från 1800-talet. Ett flertal välbevarade byggnader ingår. Ett par gårdar ligger kvar i det gamla byläget ovanför byvägen,

Gården i Sångal.

2 SÅNGA-ÖVERLÄNNÄS HEMBYGDSGÅRD, PARA

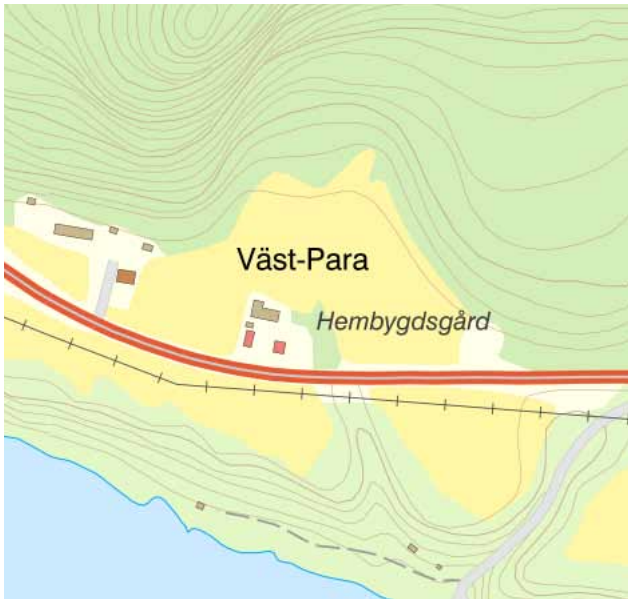

BESKRIVNING

Lättillgängligt intill länsväg 335 mellan Sollefteå och Örnsköldsvik och nedanför det mäktiga Paraberget ligger Sånga-Överlännäs hembygdsgård, även kalllad Ångermanlandsgården. Huvudbyggnaden, en ovanligt stor korsbyggnad, är troligen från slutet av 1700-talet. Den är pietetsfullt restaurerad och tidstypiskt inredd. Dessutom finns det en parstuga som fungerar som servering och handelsbod samt en ladugård. I ladugården har en del inretts till samlingssal med scen och i en annan del är en bagarstuga inrymd. Ett staket av sekelskiftestyp omger den före detta kökträdgården. Staketets uppgift var att hålla djuren borta därifrån.

Köket i mangårdsbyggnaden.

HISTORIK

På 1770 gifte sig Olof Persson, sonen på hemmanet, som var störst i Para, och övertog samtidigt gården efter sin far. Huvudbyggnaden uppfördes troligen ungefär vid den tiden. I mitten av 1800-talet gifte sig Magnus Strindlund till gården. Han var son till bondeståndets talman, riksdagsmannen Nils Strindlund i Skedom. Han byggde en vattensåg i Multrå tillsammans med Johan Fahlén, som var en av Ådalens främste industrimän vid den tiden. 1899 gick gården ur släkten. Den nye ägaren öppnade ett gästgiveri som fortlevde i 25 år. Åter nya ägare drev gården fram till 1974. Gårdstomten avstyckades då från hemmanet och köptes av komminister Tord Sjöberg.

I början av 1990-talet tog Gustav Åkerlund initiativ till en studiecirkel om Sånga mo och Björkå bruk, Theodor Öman också från Sånga, gjorde modeller av den militära övningsplatsen och brunnsanstalten som funnits i Sånga. Detta blev embryot till hembygdsföreningen som bildades 1993. Efter att huvudbyggnaden testamenterats till föreningen rustades den upp pietetsfullt och kunde invigas av landshövding Börje Hörnlund 1998.

KOMMENTARER

Mangårdsbyggnaden har kvar sitt ursprungliga utförande och utgör bilden av en välmående bondgård från tiden för 150-200 år sedan. Övriga byggnader har välbevarade exteriörer men invändigt har de anpassats för att vara innehållsrika mötesplatser. Para-Överlännäs hembygdsgård är en av få som ligger på ursprunglig plats vilket är värdefullt för upplevelsen. Gårdens historia är också väl dokumenterad.

(Foton från 2002 och 2005)

Utvalda kulturmiljöer i
ÅDALS-LIDENS SOCKEN

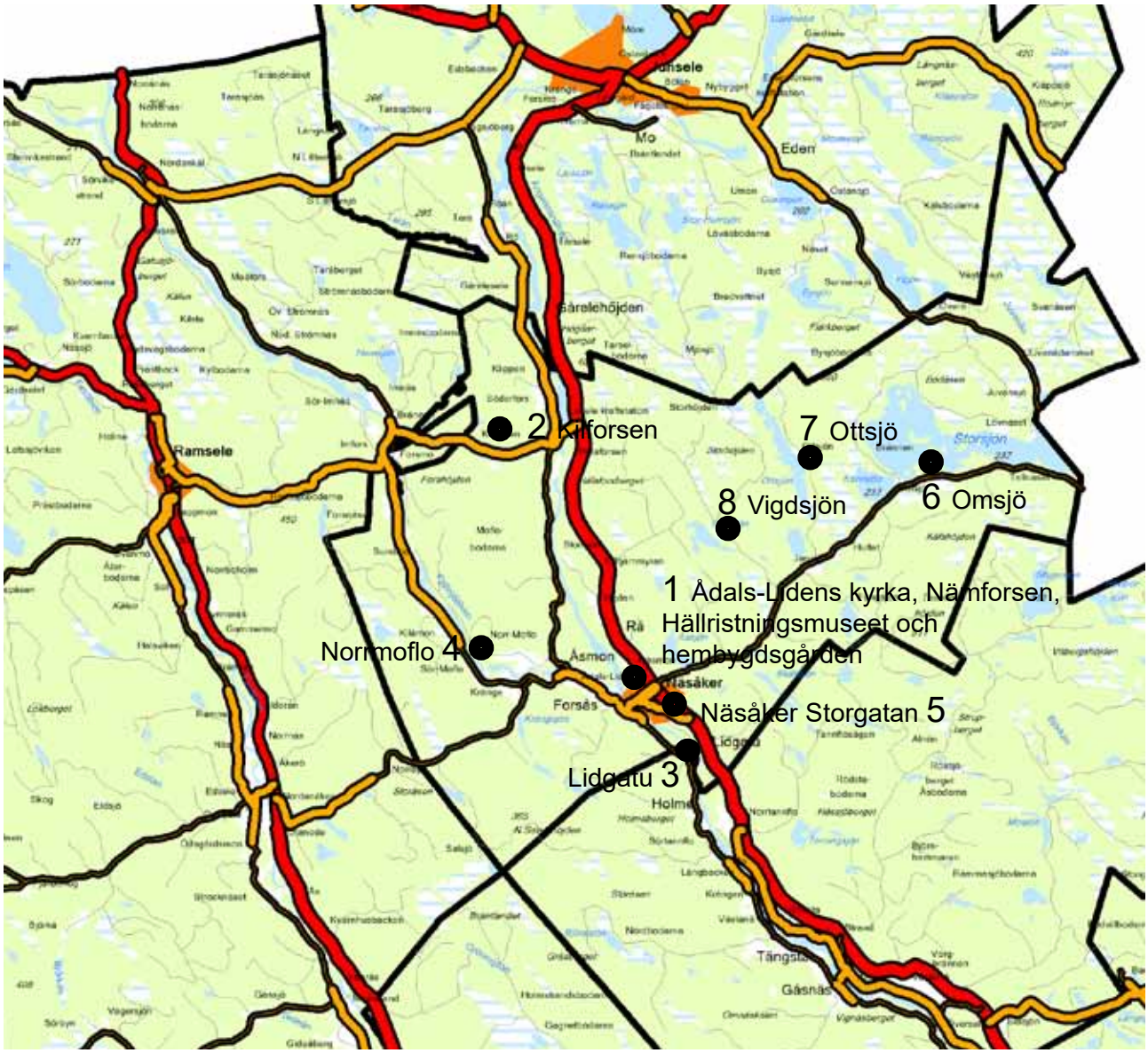

	sid
1 Ådals-Lidens kyrka, Nämforsen, hällristningsmuseum och hembygdsgård	296
2 Kilforsen	303
3 Lidgatu	305
4 Norrmoflo	307
5 Näsåker Storgatan	309
6 Omsjö	313
7 Ottsjö	315
8 Vigdsjön	317

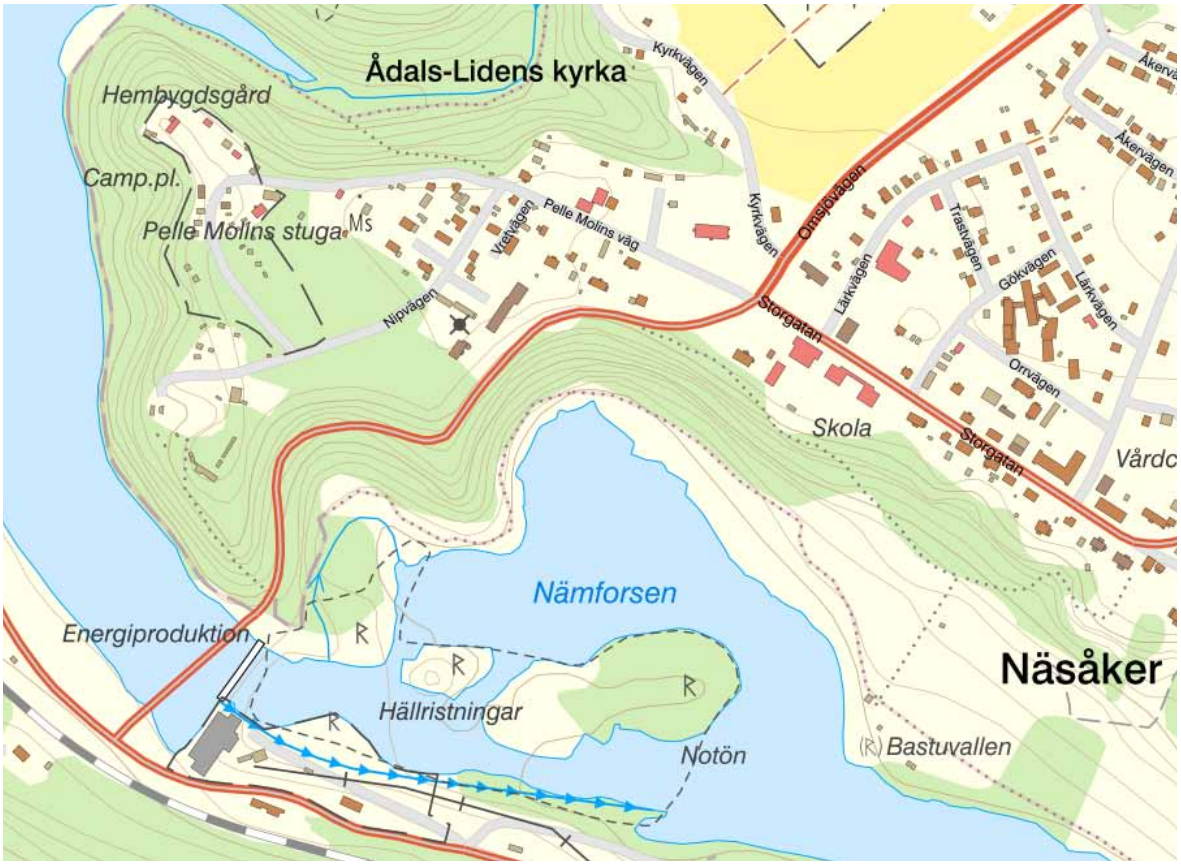

1 NÄMFORSEN MED OMGIVANDE KULTUROMRÅDE inkl KYRKAN Ådals-Lidens socken

1. Nämforsen, hällristningar, kraftverk och tågstation.

BESKRIVNING OCH HISTORIK

För ca 6000 år sedan, under stenåldern, när man började göra hällristningarna, var Nämforsen den första forsen i Ångermanälven längst in i en ca 6 mil lång havsvik. Här vid Nämforsen möttes sött och salt vatten, inland och kust. Sedan dess har landhöjning och erosion förändrat landskapsbilden. I vår tid ligger älvens vattennivå nedströms Nämforsen ca 70 meter över havet.

På berghällarna i och vid forsen ristade sten- och bronsålderns jakt- och fångstfolk in sina bilder. Bilder av älgar, båtar, människor, fåglar, fiskar och föremål, men också, för oss svårtydda streck och linjer. Nämforsen är Europas näst största hällristningsplats med 2 595 hällristningar som antas vara ca 3 800–6 000 år

Vattenkraftverket i Nämforsen.

gamla, det vill säga från ca 4000–1800 f.Kr.

Ristningarna är spridda över både fastlandet och på öar ute i forsen. Besökarna kan se ristningar på Laxön och den norra stranden, men en stor del av hällristningarna finns på öarna Brådön och Notön som ligger ute i själva älven och inte får besökas på grund av kraftverket som kan ändra vattenflödet.

På södra stranden av älven ligger en av flera boplatser i området. Denna undersöktes delvis i samband med kraftverksbygget. Boplatsen har använts av jägare och fiskare från omkring 3000 f. Kr. till vikingatid–medeltid.

Nämforsen har troligen varit en viktig jaktkultisk plats och en handels- och mötesplats, där människor norr- och söderifrån träffats och utbytt erfarenheter och varor. Vissa typer av ristningar (fotsulor, solkors, skepp och älghuvudyxor) tyder på kontakter med kulturer söder- respektive österifrån.

Utbyggnaden av vattenkraften vid Nämforsen skedde i två etapper, 1947 och 1973. Älvfåran torrlades därmed helt. Under sommarmånaderna släpps en mindre mängd s k turistvatten. Att bygga kraftverket i detta unika fornminne medförde att vissa ristningar förstördes eller lades under vatten. Dock lyckades

Vy över Ångermanälvven från hällristningsmuseet.

en begynnande kulturmiljövård med riksantikvarie Sigurd Curman i spetsen att ändra ett ursprungligt förslag på placering för att minska skadan på hällristningarna. Om den långa flottningsepoken minner ännu timmerrännan vid kraftverket. Den sista stocken flottades förbi Nämforsen 1981. Kraftverket visas sommartid. Maskinsalen pryds av en av landets största stengodsreliefer utförd av konstnären Tyra Lundgren.

Ädals-Lidens järnvägsstation.

Nämforsens stora och rika fornminnesområde skyddas av kulturmiljölagen och är ett riksintresse för kulturmiljövården. Det innefattar ristningarna utmed forsens stränder och på öarna, ett flertal omfattande och fyndrika boplatser från sten-och bronsålder samt tre gravar av rösetyp.

1925 invigdes Forsmo-Hotingbanan. Ådals-Lidens stationshus är i det närmaste oförändrat trots att det mist sin funktion som stationshus och även som turistinformation vilket inrymdes i byggnaden under en tid. Persontrafiken på banan är nedlagd sedan 1985. Ett ånglok från 1915 och en godsvagn finns uppställda på stationsområdet.

2. Ådals-Lidens kyrka och prästgårdar

Kyrka, församlingsgård och kyrkogård ligger på norra sidan om Pelle Molins väg, de s k Vattenfallsvillorna och den f d kyrkoherdegården ligger söder om vägen men ovanför niporna som faller brant ner mot Nämforsen.

Den vita lilla träkyrkan byggdes 1818 efter ritningar av P Palmroth. Den har långhus och ett mindre klocktorn i väster. Taket är klätt med svart, falsad plåt. Den har föregåtts av en stenkyrka som byggdes i slutet av 1200-talet och en träkyrka på samma plats som uppfördes under 1600-talet.

Den f d kyrkoherdegården är en ståtlig salsbyggnad typisk för 1800-talets förnämare byggnader. Den är klädd med gul liggande fasspontpanel och taket är täckt med tegel. Enligt muntlig tradition ska Zachris Persson (1793-1871) i Lidgatu ha snickrat

F d komministergården.

F d kyrkoherdegården.

Hällristningsmuseet.

de ursprungliga fönsterfodren. Huset byggdes 1871. Ådals-Liden var mellan reformationen och fram till 1869 annexförsamling till Resele och blev därefter eget pastorat. Fram till 1870 hette socknen Liden.

Mitt emot församlingshemmet vid Storgatan ligger f d komministerbostaden, en välbevarad traditionell dubbelkorsbyggnad i falurött timmer med vita snickerier och tegeltak. Den byggdes på 1840-talet och har även inrymt Näsåkers första postkontor.

Vattnefallsvilla och hyreshus.

3. Vattenfallsvillorna och hällristningsmuseet.

Vattenfallsvillorna uppförde 1944–49 som bostäder för driftspersonal vid kraftstationen. De är exempel på den tidstypiska arkitektur som Kgl Vattenfallsstyrelsen använde sig av på flera ställen i bygden under 1940-talet. Karaktäristiska detaljer är förstukvistarna med släta kolonner. De två större husen har locklistpanel målad i ljus gulrosa färg, medan den minsta villan försetts med gulorange plåtpanel.

Den f d Vattenfallsvillan byggdes 1989 som konferens- och övernattningslokal för bolaget. Den är placerad där konstnären Edvard Bechtelers Villa Edelweiss tidigare låg med en hänförande utsikt över forsen och älven. Men Vattenfall avvecklade samtliga byggnader i samhället, såväl denna som den angränsande driftscentralen med stora kontorsutrymmen. Nu inrymmer lokalerna ett länge saknat hällristningsmuseum med utställningar, hörsal och sommarcafé.

Mangårdsbyggnaden på hembygdsgården.

4. Hembygdgården och Pelle Molins stuga

Hembygdsgården ligger längst ut på en udde högt ovanför älven och de branta niporna. Den har en av kommunens vackraste utsikter över Ångermanälven i norr. Mangårdsbyggnaden är en timrad parstuga från 1720, ursprungligen uppförd i en våning. Den har senare byggts på med en övervåning samt bakkammare. Huset är hitflyttat från Överbodvill i Resele socken och ersätter den första, 1973 nedbrunna hembygdsgården.

Ytterligare gamla byggnader hör till hembygdsgården bl a en bagarstuga, två härbren, en tröskloge och en kornbastu. I anslutning till hembygdsgården har brandmannaföreningen uppfört ett brandmannamuseum och ett stort timrat förråd.

Hembygdsföreningen förvaltar även den s k Pelle Molinstugan, en timrad enkelstuga i en och en halv våning. Här bodde den kände författaren och målaren Pelle Molin några år på 1890-talet. Huset uppfördes 1882 som födorådsstuga i Jansjö by, men flyttades efter ett tiotal år till sin nuvarande plats. Hembygdsföreningen har mitt emot Pelle Molins stuga timrat upp

Serveringsbyggnad på hembygdsgården.

Brandmannamuseet.

Pelle Molins stuga.

delar av den gamla skolan i Norrmoflo som ska bli ett skolmuseum. Angränsande till hembygdsområdet ligger i tallskogen ett campingområde och den anrika festplatsen. Den lär ha byggts av rallarna i det sandtag som tog upp till bygget av Forsmo-Hotingbanan 1925. Genom åren har Näsåkers festplats varit mål för många besökare från när och fjärran. Vattenfall stod under många år för en familjefest. Sedan 1995 har världsmusikfestivalen Urkult gjort både samhället och festivalen allt mer kända och uppskattade.

KOMMENTARER

Nämforsen, järnvägsstationen, hällristningsmuséet med sin utställnings- och informationsverksamhet, hembygdsgården och Pelle Molins stuga ingår i ett område av stort turistiskt värde. Nämforsens hällristningsområde hör inte bara till Sveriges märkligaste fornlämningar utan även till Europas. Det är ett riksintresse för kulturmiljövården. Kraftverket med timmerrännan berättar om den framväxande industrialiseringen av Sverige.

Kyrkan och de bägge f d prästgårdarna är fina exponenter för sin tids byggnadsstil och har sitt självklara kulturhistoriska intresse. De vackert belägna bostäderna som byggts av Vattenfall representerar en viktig epok i bygdens historia och är exempel på bolagsbostäder från 1940-talet. Den lilla parken intill bostäderna, kyrkan och hembygdsgårdsområdet med de dramatiska niporna bildar en kontrast till Storgatan genom samhällets centrum. Genom sitt öppna byggnadssätt och vegetation länkas området väl samman med övriga samhället.

Fångstanordning i Laxbäcken i hällristningsområdet.

Informationstavla.

2 KILFORSEN
Ådals-Lidens socken
VATTENKRAFTVERK. Tidigare VATTENKRAFTSSAMHÄLLE

BESKRIVNING

Av Kilforsens tidigare kraftverkssamhälle återstår idag endast en mindre villa strax intill Kilforsens kraftstation och en informationstavla. Föga anar man att det funnits hundratalet småhus och flerfamiljshus i Kilforsen och att det för femtio år sedan bodde mer än tusen människor här.

HISTORIK

Kilforsens kraftstation byggdes mellan 1947 och 1954. Vatten leddes från Fjällsjöälven till Ångermanälven genom en 6,5 kilometer lång tunnel och fallhöjden blev hela 99 meter. Kilforsen är fortfarande Sveriges näst största vattenkraftverk (efter Harsprånget i Stora Luleälven). Lillängsforsen och åtta andra forsar i Fjällsjöälven försvann. Deras brus tystnade och det som återstår av dem är fem tillskapade spegeldammar och mellan dem en rännil bland stenar och hällar i älvfårans botten.

Den tidens inställning till exploatering av de norrländska älvarna framskymtar i en artikel i Vattenfalls personaltidning, när det var dags att börja på nästa kraftstationsutbyggnad efter Kilforsen. ”De gynnsamma fallen – de, som kan utbyggas för lägre kostnader – håller på att ta slut ...”

Cirka femtio år senare kommenterades utbyggnaden i lokaltidningen. ”När Kilforsen skulle byggas ut kom en delegation från Stockholm och berättade om den utveckling som en utbyggnad skulle innebära för ortsbefolkningen. Ingen ville stoppa en sådan utveckling, men hade männen berättat att utvecklingen endast gällde för de människor som bodde i södra delen av landet, då kanske folket protesterat.”

Kraftstationen byggdes på mark som tillhört Betåsens by. I området låg ett övergivet hemman i Sör-Betåsen och Betåsens likaså övergivna fäbodvall. Kraftverksbygget krävde en stor arbetsstyrka. Ett helt nytt samhälle anlades för de anställda och deras familjer. Kilforsen kom att ha mer än tusen invånare. Det var inte bara bostäder som byggdes utan även skola, Folkets hus, sjukstuga, bibliotek och tvättstuga. Affär, herr- och damfrisering, post och skomakeri etablerades.

Många anläggare var ungkarlar och det uppfördes 470 särskilda ungkarlsbostäder. Arbetarna bodde i kaserner med rum för två eller fyra personer. Det fanns ett kocklag i varje kasern med kockmor och kockfar som stod för mathållningen. Ungkarlar bland tjänstemännen bodde och åt i Mässen.

Det fanns familjebostäder för tjänstemän i 54 provisoriska småhus och radhuslängor samt 17 permanenta en- och tvåfamiljshus. De senare var avsedda för driftspersonal, som ju skulle stanna kvar även efter byggnadstiden. Slutligen fanns det ett egnahemsområde med mer än hundra tomter, där arbetarna kunde bygga egna hus på fördelaktiga villkor. När kraftstationen var färdig skulle husen bort.

Många av dem som fortfarande var med när Lasele och Långbjörns kraftstationer byggdes bodde kvar i Kilforsen, men redan 1951 började man riva hus. Många av småhusen monterades ned och flyttades vidare till andra anläggningar. Folkets Hus flyttades till Dannero-travet i Kramfors kommun. Efter några år var det mesta borta men än idag finns ett enda egnahem kvar. Kilforsens historia blev intensiv men kort.

Det enda kvarvarande bostadshuset i Kilforsen.

KOMMENTARER

Sollefteå är en stor vattenkraftskommun och Kilforsen Sveriges näst största vattenkraftverk. Kilforsen och Storfinnforsen var de två största vattenkraftssamhällena i kommunen.

Vattenfall har låtit sätta upp en informationsskylt i området

2000 lät Vattenfall Fastigheter AB göra en dokumentation av den då återstående bebyggelsen:
”Kilforsen – en historisk parentes, dokumentation av de återstående bostadshusen i Kilforsen, Sollefteå kommun.”

3 LIDGATU, Ådals-Lidens socken JORDBRUKSBY

BESKRIVNING

Bebyggelsen ligger längs gamla landsvägen som går rakt över ett flackt område strax väster om riksväg 90. Västerut breder åkrarna ut sig mot niporna vid älven. Bebyggelsemönstret är ålderdomligt. Byggnadstomternas läge i bykärnan är oförändrat åtminstone sedan 1693, då en arealavmätningskarta upprättades. När byn genomgick laga skifte 1843 behövde ingen flytta ut sin gård. Byvägen går rakt igenom de uppradade gårdarna och delar dem i en man- och bostadsdel och en djur- och uthusdel. Flera mangårdsbyggnader (oftast korsbyggnader) har två mindre flygelbyggnader (enkelstugor) placerade i rät vinkel och med gavlarna mot vägen. På andra sidan vägen ligger ekonomibyggnader av olika slag. Strax bakom dem skär en bäckravin igenom platån. Byn har expanderat mot söder, där något yngre bebyggelse ligger, bl a ett Per Albintorp. Helt utan kontakt med bykärnan ligger två torp på Storbrännan.

Bebyggelsen i Lidgatu har i huvudsak tillkommit under 1800-talet, alltifrån sekelskiftet 1800 och framåt, men troligen med tyngdpunkten på mitten av 1800-talet. Några mycket gamla härbren finns, ett av dem från 1795. Fasadena är huvudsakligen faluröda eller av grånande timmer. Undantag finns dock, bl a

Nils-Olofsgården.

ett 1930-talshus med gul locklistpanel mitt i byn. Den näst nordligaste av Lidgatus ursprunglliga fyra gårdar har slät spontad panel och de båda flygelbyggnaderna är reveterade. Panel och revetering är avfärgad i en blekgul nyans och dörr- och fönsteromfattningar är rosa.

Ett flertal byggnader i byn har under de senaste årtiondena dock moderniserats med nya fönster, fasad- och takmaterial och ett antal byggnader är i mindre väl underhållet skick. Nils-Olofsgården, som ägs av hembygdsfreningen, är med undantag för takmaterialen orörd av moderniseringar.

HISTORIK

Enligt skatteboken för Ångermanland fanns det en skattebonde i Lidgatu 1550. 1693 fanns det fyra hemman liksom vid storskiftet 1787.

Under 1700- och 1800-talen var Lidgatu socknens centralort med prästgård och klockargård. Socknens första lanthandel fanns här på 1820-talet och landshövdingens troman Henrik Ersson Lidén, västra Ångermanlands rikaste bonde, bodde här under första hälften av 1800-talet.

I en av gårdarna bodde och verkade den kände bondesnidaren Zachris Persson, född 1793. Hans alster finns spridda vida kring i kyrkor, bondgårdar och muséer. Ännu en känd person härstammar från Lidgatu, nämligen skalden och konstnären Pelle Molin. Hans mor föddes här och var för övrigt systerdotter till Zachris Persson.

KOMMENTARER

Lidgatus bykärna har bebyggelse huvudsakligen från mitten av 1800-talet och de äldsta gårdstomterna har samma läge som i slutet av 1600-talet. Bebyggelsestrukturen är ålderdomlig med tydlig åtskillnad mellan man- och fägårdar. Lidgatu är av riksintresse för kulturmiljövården.

Moflo 5:4

4 NORRMOFLO, Ådals-Lidens sn JORDBRUKSBY

BESKRIVNING

Norrmoflo ligger på en platå omgiven av skog norr om Fjällsjöälven. Strandbrinkarna är numera skogbevuxna och älven syns inte från byn. Bebyggelsen ligger glest grupperad på bägge sidor om landsvägen men förtätas mitt i byn. Här låg den gamla bykärnan och den nuvarande bebyggelsen ger en uppfattning om byns struktur före laga skiftet. Västerut blir det längre mellan husen igen och Mon med torp och sommarstugor tar vid. I denna del av byn har åkermarken börjat växa igen. I byns östra del finns en enklare och yngre bebyggelse i form av anläggarbostäder och små torp.

Ett långt fångstgropssystem sträcker sig från Kvarnbacken söder om Mon och österut längs älven. Det är 1660 m långt och har inalles 63 gropar.

En stor del av bebyggelsen i Norrmoflo torde vara från andra hälften av 1800-talet, men betydligt äldre byggnader finns, bland dem mangårdsbyggnaden på Moflo 5:4, som troligen är från slutet av 1700-talet. Härbret på samma gård har ett vitterkors. Födorådsstugan är från 1880-talet och ett andra härbre från 1850-talet.

Stora korsbyggnader och dubbelkorsbyggnader i 1½ plan dominerar bland bostadshusen. Många genuina ekonomibyggnader hör till gårdarna. De flesta hus är faluröda och fasadmaterialet är trä, antingen i form av panel eller timmer. F d folkskolan är en faluröd timmerbyggnad av sekelskiftestyp och har en tvåvånings veranda. Bland takmaterialen är pannplåt

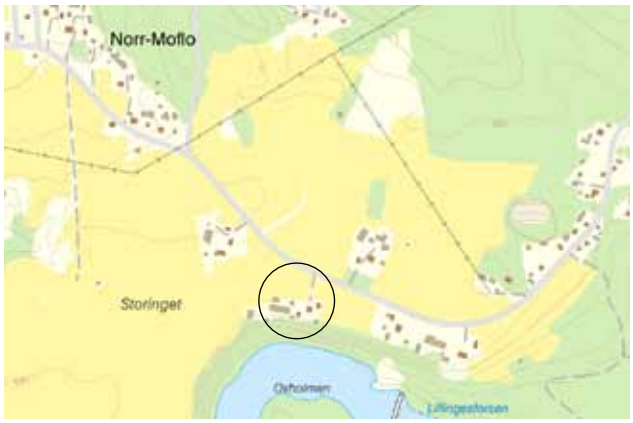

Hus i bykärnan-

vanligast. Många hus har under senare årtionden genomgått förändringar i form av utbyte av fönster och takmaterial.

HISTORIK

I skatteboken för Ångermanland 1550 finns två skattebönder upptagna för Moflo. När byn storskiftades 1780 fanns det fyra hemman. Byn växte kraftigt och när Moflo laga skiftades 1851-60 fanns det inte mindre än 11 hemman. Tre gårdar tvingades flytta ut från bykärnan. Av senare lantmäteriförrättningar framgår hur intressanta byns skogar har varit för skogsbolagen. Bland ägarna återfinns 1958 SCA, Svanö AB, Utansjö Cellulosa AB och Kgl Vattenfallsstyrelsen. Byn har haft småskola, folkskola och affär.

KOMMENTARER

Byn representerar ångermanländsk jordbruksmiljö formad huvudsakligen under mitten eller senare hälften av 1800-talet. Enstaka äldre hus finns också. Byns struktur utmärks av den täta bykärnan med oskiftad karaktär och den enklare bebyggelsen i utkanten av byn. Bebyggelsen är delvis välbevarad och innehåller intressanta detaljer som t ex ett vitterkors.

I områdets västra och nordvästra del, längs Fjällsjöälvens östra strand, ligger två fångstgropssystem och ett par enstaka gropar. Norr om ligger ett kortare på 120 meter med sex gropar. Fångstgroparna är ej undersökta men har använts för jakt på älg (eventuellt vildren) och kan vara från stenåldern fram till historisk tid.

Kommunen utgav 2008 en bebyggelsehistorisk dokumentation "Erik-Anners i Norrmoflo"

Gamla skolan.

Parken mitt emot kyrkan.

5 NÄSÅKERS SAMHÄLLE, STORGATAN, Ådals-Lidens socken TÄTORT

BESKRIVNING

Näsåker är beläget på en platå öster om Ångermanälven vid Nämforsen. Bebyggelsen begränsas i sydväst av mycket höga och branta nipor, medan den i övriga väderstreck inringas av åkermark eller djupa bäckraviner. Uppbyggnadens ryggrad är den gamla landsvägen från Sollefteå mot Ramsele, idag kallad Storgatan och dess förlängning Pelle Molins väg.

Näsåkers centrum är beläget längs Storgatan med början i vägkorsningen framför kyrkan och slutet strax bakom kurvan vid Turisthotellet, en sträcka på ca 600 meter. Där finns de flesta av ortens inrättningar och affärer. Därefter vidtar en sträcka med mer av bykaraktär där Näsåkers äldsta jordbruksbebyggelse finns. Det finns enstaka ekonomibyggnader bland dem som är mycket gamla, men huvudparten har tillkommit efter laga skiftet på 1850-talet. Tyngdpunkten ligger på "storåren" runt sekelskiftet 1900. Många hus har förändrats genom tiderna. De goda åren under kraftverksperioden och efterkrigstiden har satt sina spår i form av tidstypiska moderniseringar, men hos åtskilliga byggnader är dock huvuddragen bevarade.

Bebyggelsen är således ganska varierad till ursprunglighet och ålder. Faluröd panel och falurött timmer förekommer främst i "bydelen" (byn benämn-

Storgatan 32.

Elisabet och Nisse Humlesjö framför verandan.

des Liden). Bland de stora husen förekommer sekelskiftets ljusa, fasspontade panel. Andra material och färger finns insprängda, t ex spritputs, vit s k mexitegel och vit plåtpanel. Tegel är ett vanligt takmaterial. Därutöver förekommer plåt i olika färger och utförande.

De äldsta gårdarna finns i ”bydelen” (byn benämndes Liden) öster om hotellet. Storgatan 33 och 38 (tillsammans f d Näsåker 1) är troligen det äldsta hemmanet och har varit i samma släkt ända sedan slutet av 1500-talet långt in på 1900-talet. På Storgatan 38 har vid olika tidpunkter inrymts tingshus, gästgiveri (på 1880- och 1890-talen) och Ångermanlands folkblad (omkring 1907). Dubbelhärbret på fastigheten har intressanta dörrar, som lär komma från ett sockenmagasin som revs på 1800-talet. Mangårdsbyggnaden på Storgatan 33 har vit, liggande fasspontpanel. Uthusen är röda.

Några praktfulla hus minner om epoken när skogen började ge inkomster och skogsbolagen uppförde gårdar till sina högre tjänstemän. Strömnäsgården, Storgatan 32 belägen mellan hotellet och de äldsta bondgårdarna är ett bra exempel på det. Det stora bostadshuset med vit, liggande fasspontpanel och grönt plåttak byggdes i slutet av 1870-talet. Exteriören är välbevarad och huset ett typiskt exempel på den blomstrande skogsindustrins mer påkostade tjänstebostäder. En överdådigt utformad glasveranda i två våningar dominerar entréfasaden. Efter några år öppnades här hotell. Det blev ett “inneställe” med

Hotell Nämforsen.

Utsikten från gångstig.

”Kissebo” Storgatan 8.

danstillställningar, punschfester i den illuminerade parken, slädpartier och annat. Strömnäs AB och Kgl Vattenfallsstyrelsen har också varit ägare.

Bostadshuset på Storgatan 8, ”Kissebo”, byggdes 1887 av en handlande, som lär ha haft prästgården som förebild. Strax efteråt köptes det av Svanö AB, som använde det som förvaltarbostad. Det har därefter ägts av andra skogsbolag, av Vattenfall och är nu privatägt. Under skogsbolagens tid hörde ett stort jordbruk till gården. Byggnaden är moderniserad med 1980-talets prägel. Putsen med dekorativa fönsteromfattningar och bandlist har ersatts av lockpanel. De sidliggande fönsterna har satts igen. Runt tomten löper ett staket av sekelskiftestyp.

1859 lät en lanthandlare och sedermera riksdagsman uppföra en tvåvånings dubbelkorsbyggnad, Storgatan 20. 1895 fick huset sina nuvarande, mycket välbevarade fasader. Fasadmaterial är liggande fasspontad vit panel. Fönsterfoderna är omsorgsfullt utformade. Kutlådorna är markerade. Under gavelspetsar finns spröjsade fönster. Taket är tegelklätt.

I hjärtat av samhället ligger hotellet, en av Näsåkers anrikaste byggnader som under åren haft flera olika namn och ägare. Huset byggdes 1919-21 och var ursprungligen falurött och hade falsat plåttak. Det har nu liggande vit fasspontpanel, trapetskorrugerad takplåt och en tillbyggd entré. Mitt emot dagens Hotell Nämforsen låg förr ett annat anrikt hotell, Gästis. Det har i en annan utformning återuppstått som en möteslokal med aktiviteter för 2020-talets Näsåkersbor.

Storgatan 22.

Storgatan 20.

Kommunhuset från 1951.

Just mötesplatser är det som präglar Näsåkers samhälle; längs centrumstråket samsas badhus, bibliotek, Markusgården, Kvinnominnemuseum, skola, café mm.

Ett exempel på det uppsving Näsåker upplevde under kraftverksepoken är det f d kommunhuset, nu privatägt. Det är ett putsat stiligt hus liksom skolan på andra sidan vägen. Kommunhuset byggdes 1951, arkitekt var Tore Webjörn.

HISTORIK

Enligt skatteboken för Ångermanland år 1550 fanns det då bara ett hemman i Näsåker. 1853 genomgick byn laga skifte. Då fanns det fem hemman. Bland hemmansägarna fanns en gästgivare och en kronolänsman, ett tecken på platsens betydelse. Under 1800-talets tre sista decennier blomstrade Näsåker. Det var under storåren då skogen började exploateras i stor skala av de många skogsbolagen. Gamla hus moderniserades, nya gårdar avstyckades och samhället expanderade snabbt.

Järnvägen Forsmo-Hoting på 1910-1920-talen bidrog till att Näsåker fortsatte att växa. Åtskilliga affärshus uppfördes under 1920- och -30-talen. Turismen tilltog med hotellen som nav och Nämforsen och festplatsen som besöksmål.

1940- och -50-talen blev nästa guldålder i bygdens historia. De stora kraftverksbyggena i och omkring Näsåker men också uppsvinget inom skogsnäringen resulterade i befolkningsökning, bostadsbyggande och en handel som blomstrade. Därefter har Näsåker i likhet med övriga Sveriges landsbygd präglats av avfolkning. Betydelsefullt för såväl inflyttning av konstnärligt intresserade människor och för turistnäringen är den världsmusikfestival Urkult som äger rum första helgen i augusti. Då fylls hela samhället av besökare och Näsåkersbor som åter söker sig till festplatsen.

KOMMENTARER

Storgatan är byvägen som omvandlades till affärsgata utan att riktigt glömma sitt ursprung.

Helt plötsligt vid en husknut tar affärerna och raksträckan slut och gatan svänger in bland de forna bondgårdarna, åkrar och ängar. Storgatan visar samhällets utveckling från bondby till centrum. Gatans två ansikten är väl värda att bevara, det lantliga och det mer stadsmässiga.

I den ganska varierande bebyggelsen ingår enstaka välbevarade byggnader, som väl representerar bygdens historia.

6 OMSJÖ
Ådals-Lidens socken
FRITIDSHUSOMRÅDE

BESKRIVNING

Omsjö stugområde, som egentligen ligger på Brännan, är ett relativt stort stugområde. Det finns en enhetlighet i den begränsade skalan, med små tomter. Utformningen av stugorna varierar mellan timrade härbren och olikformade stugor i trä. Området är en flack tallmo och beläget mellan sjöarna Karvsjön och Storsjön. Från många stugor är det vacker sjöutsikt. I den ursprungliga byn Omsjö finns några åretrunthus, ytterligare fritidshus samt en campingplats med bad och uthyrningsstugor.

HISTORIK

När den lagstadgade semestern kom år 1938 gavs alla arbetare rätt till två veckor semester och nya möjligheter öppnades för att ta sig ut i naturen. Ådals-Lidens kommun var tidig med att erbjuda tomter i det aktuella området för sportstugor. En avstycknings-plan gjordes, dock ingen byggnadsplan som reglerade bebyggelsen. Det flacka och sjönära läget har dock gjort avloppsfrågan besvärlig. Ofta byggde stugägarna själva sina hus med hjälp av släkt och vänner. Byggnadsmaterialet kunde vara spillvirke från arbetsplatser, i vissa fall fraktades mindre byggnader

hit eller återuppfördes timmerhus, t ex härbren. Det är en anledning till att många tomter har kvar den ursprungliga skogsmarken då inga omfattande grundläggningsarbeten gjorts. Från att ha använt begreppet sportstuga ändrades termen till sommarstuga och så småningom fritidshus. Semestern utökades succesivt, 1963 kom 4 veckors semester. Standarden ökade, liksom bilägandet och stugorna kunde nyttjas allt mer. I dag är några av fritidshusen omvandlade till åretrunthus.

KOMMENTARER

Det finns fler sommarstugeområden i kommunen, men Omsjö torde vara det största och ett bra exempel på hur attraktiva lägen kan nyttjas på ett planerat sätt. Som alternativ till denna form av fritidshus avstyckade tidigare byarnas markägare tomter till familj och vänner nere i ett strandnära läge som annars mest var bete eller skogsmark. Bostadshusen lades traditionellt uppe i torrare lägen. Strandskyddet bromsade detta byggnadssätt längs strandkanterna i syfte att värna natur- och fritidsintressen.

7 OTTSJÖ, Ådals-Lidens socken SKOGSBY

BESKRIVNING

Den långsträckta och glesa byn ligger vackert intill Ottsjöns nordöstra strand. Byn ger ett ursprungligt intryck och här finns flera hela gårdsmiljöer där även ekonomibyggnaderna underhålls. Byvägen går fortfarande i sin gamla sträckning genom gårdarna och delar bostadshus och ekonomibyggnader. Sjön är i blickfånget för hela byn. Bebyggelsen från är 1800- och 1900-talet och utgörs av traditionell jordbruksbe-

byggelse och ett arbetarsmåbruk. Falu rödfärg är genomgående och takmaterialet oftast pannplåt. Vissa förändringar har skett, som t ex utbyte av fönster och ny altan eller förstubro men bebyggelsen är huvudsakligen väl bevarad.

HISTORIK

Ottsjö är en ung by. Den hör till de senast uppodlade i markerna långt från den gamla kulturbygden. Ottsjö krononybygge skattlades så sent som 1814. *"Ottsjö nybygge är anlagt uti mycket mager jordmohn på norra eller östra sidan vid Ottsjö sjön, haver till Lidens Sockne Kyrka 1 ¾ mil ..."*. Två nybyggen togs upp vid samma tillfälle.

KOMMENTARER

Bebyggelsen är genuin och i stora drag välbevarad. Ottsjö representerar väl byggnadsskicket i skogsbygder under den sena bosättningen på 1800-talet och det tidiga 1900-talet.

8 VIGDSJÖN
Ådals-Lidens socken
ARBETARSMÅBRUK

BESKRIVNING

Mitt i skogen, ca 7 km fågelvägen nordöst om Näsåker, ligger Vigdsjön, en sjö som sänktes två gånger på1800-talet. Landvinningen runt sjön är flack och sank. Naturen håller på att återta marken, vattenytan har höjts och det är genom sank mark som vissa torp nås idag. Genom igenväxning finns inte längre någon sikt mellan gårdarna så det finns ingen sammanhållen bykänsla, dock enstaka torp med vackra ensliga lägen. Några av torpen har underhållits och har kvar sin ursprungliga karaktär. Ett Per-Albintorp är alltid byggt enligt en och samma ritning och i den mån ladugårdarna är kvar är de karaktäristiska med sin vitkalkade murade del i den i övrigt faluröda byggnaden. Se mer om dessa torp i bebyggelsehistoriken.

HISTORIK

Sjösänkningarna gjordes för att man ville utöka slåttermarken. Några dalkarlar hade åtagit sig arbetet med den första sänkningen. De hade grävt ett djupt dike och byggt en fördämning som i april 1857 skulle öppnas. Många förväntansfulla åskådare infann sig. Men innan fördämningen hunnit grävas bort bröt vattenmassorna genom med stor kraft. De rev med sig Fransåssågen, broar, stora jordmassor och skar sönder landsvägen mot Junsele i sin våldsamma färd längs Vigdan ner mot Ångermanälven. De flesta av de nya

Längre tillbaka i tiden när landvinningen slogs på somrarna kom slåtterfolk från Lidgatu, Rå och andra byar. En del övernattade i hölador men några byggde särskilda slåtterkojor som också användes vid fiske i den fiskrika Vigdsjön. Slåtterkojan ovan är den enda som finns kvar idag.

jordlotterna såldes dock. På kartan visar de många avstyckningarna mellan den gamla och nya strandkanten vad som åstadkoms. Ytterligare en sjösänkning gjordes under 1890-talet, men av mindre format. På 1930-talet anlades ett tjugotal arbetarsmåbruk eller s. k. Per Albin-torp. Men platsen var så frostlänt att bara grönfoder, inte ens potatis gick att odla. Man kunde ibland få gå med stövlar hela sommaren. Byn blomstrade på 1930-talet och levde endast några decennier!

Några av torpen används idag som fritidshus

KOMMENTARER

Vigdsjön har en dramatisk och intressant historia. Bristen på jordbruksmark som låg bakom sjösänkningarna, visar på en gången tids hushållning med mark. Att kunna föda kreaturen var livsviktigt.

Att en ny bosättning fick så kort livslängd som i Vigdsjön kan nog bara jämföras med våra kraftverksbyars korta historia. Vigdsjön ger en bra bild av eran med Per-Albintorp.

Parti av den sanka landvinningen.

Utvalda kulturmiljöer i ÖVERLÄNNÄS SOCKEN

	Sid
1 Överlännäs kyrka	320
2 Björksjön	322
3 Björkå	324
4 Holm	327

1 ÖVERLÄNNÄS KYRKA och del av LÄNNÄS BY
Överlännäs socken

BESKRIVNING

Medeltidskyrkan ligger strax söder om byns gamla kärna. Den har ett dominerande läge i landskapet. Den lilla stenkyrkan har ovanligt spetsiga gavlar och brant tak. Det är klätt med tjärade kyrkspån och har smidesflöjlar på taknocken. Intill ligger det arkitektritade församlingshemmet. Det är en harmoniskt och enkelt utformad gulputsad byggnad. Tegeltaket har snålt takfall. Det byggdes 1953. Arkitekt var Waldemar Granlund som även var konstnär och verksam i Sollefteå.

Den f d prästgården är en stor vit salsbyggnad som byggdes 1866.

I öster avslutar Lännäs by med Överlännäs kyrka ett område med mjukt böljande öppet jordbrukslandskap på norra sidan av Ångermanälven. Landskapet byter därefter karaktär och blir mer kuperat och skogbeklätt varefter odlingslandskapet åter tar vid. Inte oväntat är det i Lännäs som Skandinaviens nordligaste växtförädlingsstation är belägen. Den ligger sedan 1917 mot skogs- och bergskanten i norra delen av byn, med den öppna åkermarken som sträcker sig ner mot älven. Byn ligger på ömse sidor om landsvägen. En vid laga skifte utflyttad gård ligger för sig själv på en bergkulle.

Mangårdsbyggnaderna på de två gårdarna närmast landsvägen ser ut som mindre herrgårdar. De är vackert utformade både i stora drag och i detaljer, framförallt den större av de två, Lännäs gård, en gång ägd av häradshövding P Richter. En fronton med ett lu-

Lännäs gård.

nettfönster och fönstrens jämna rader – övervåningens högre och bottenvåningens lägre – formar dess huvudfasad. Fasadmaterialet är ljus liggande fasspontad slät panel på bottenvåningen och stående panel på övervåningen. Detaljerna är omsorgsfullt utformade; fönsteromfattningar, takfot, mittlist och knutlådor. Det valmade taket är klätt med svartmålad, falsad plåt. Byggnaden finns med på en karta från 1851. Till gården hör en faluröd enkelstuga.

Huset på andra sidan riksvägen är en stor, mycket välbevarad dubbelkorsbyggnad.

HISTORIK

1314 omnämns Boteå som eget pastorat utan kyrkoherde. Från 1500-talet var Överlännäs tillsammans med Styrnäs och Sånga annex till Boteå. 1916 blev Överlännäs eget pastorat med Sånga som annex för att 1962 åter bli annex till Boteå. Kyrkan byggdes någon gång under medeltiden. På 1400-talet slogs stjärnvalv över kyrkorummet.

När prästgården byggdes 1866 hörde till den dessutom ett äldre bostadshus (en enkelstuga), fähus, stall, härbärge, källare, kornlada och bastu. Prästerna var fram till den tiden även jordbrukare.

1781 storskiftades Lännäs. Det fanns då fyra hemman i byn. 1851–55 genomgick byn laga skifte. Bland de sex hemmansägarna som då fanns i byn var en “coopwardiecaptein (coopwardie eller köpfärd). En av de sex blev tvungen att flytta ut sin gård till ett nytt läge, utanför bykärnan söder om byn på en bergknalle.

KOMMENTARER

Den medeltida kyrkan är en av många i ett begränsat område, något som visar att trakten tidigt varit välmående och tätbefolkad. Många byggnader i närheten är välbevarade. Området ingår i ett vidare jordbrukslandskap som hör till länets intressantaste kulturmiljöer och klassas som riksintresse för kulturmiljövården.

Folkets hus.

2 BJÖRKSJÖN
Överlännäs socken
SKOGSARBETARBY

BESKRIVNING

Längs Björkåns lopp går landsvägen strax intill i ett vackert böljande stråk från Backsjön i norr ner till Björkå bruk i söder. Centrum i Björkådalen är byn Björksjön. Området ligger i en ganska flack och öppen sluttning mot Björkån, som rinner ut i Björksjön strax söder därom.

Nära ån i Björksjöns by ligger ett litet villakvarter med sex egnahem, tre i ett plan och tre i ett och ett halvt. Vid skogsbrynet ligger ett par torp med traditionellt utformad bebyggelse. Bostadshusen är mindre korsbyggnader och flera timrade ekonomibyggnader hör dit. Alla byggnader är faluröda. De flesta har pannplåt på taken.

Vid infarten till Björksjön ligger tre arbetarsmåbruk eller Per Albin-torp från 1930-talet. Bostadshusen är de typiska en och en halvplanshusen med röd träpanel och enkla förstukvistar. Ett av dem är dock ombyggt. De små rödvita ladugårdarna är lika typiska de för Per Albin-torpen.

I området ingår en skola från 1920-talet. Väggarna är klädda med panel och taket med pannplåt. Mittemot skolan på andra sidan ån ligger

Per Albin-torp i Björksjön. Foto 2004

en f d förvaltarbostad, ”Herrgården”. Mangårdsbyggnaden är en stilig ljusgrå salsbyggnad med rött plåttak. Intill den står ett timrat rött uthus, också det medvetet utformat.

Längre norrut, mellan landsvägen och Björkån, ligger Björksjöns Folkets hus, en reslig byggnad med faluröd panel och spröjsade fönster. En utescen för ”Björksjösvängen” är det senaste tillskottet till anläggningen.

HISTORIK

Björksjön–Björkådalen har varit ett centrum för skogsbruk i Björkåbolagets regi. De industrier som bolaget tidigare ägde låg däremot nere vid älven i Björkå, både en massafabrik och en såg. De raserades emellertid av den våldsamma vårfloden 1919. Verksamheten flyttades därefter till Lugnvik och Hallsta i Kramfors kommun. Som mest arbetade 600 man i skogen med stämpling, gallring, avverkning och virkesdrivning. Under 1940-talet byggdes kolugnar för att tillverka träkol till gengasmotorer.

Arbetarsmåbruk eller Per Albin-torp, som de kallades i folkmun, tillkom tack vare en särskild fond, ur vilken lån kunde fås på mycket fördelaktiga villkor av skogsarbetare och andra säsongsarbetare. Många, många Per Albin-torp byggdes runt om i kommunen.

När arbetarsmåbruken i Björksjön byggdes på 1930-talet ägde Björkå AB all mark. Den bebyggelse som då fanns där var de två torpen vid skogsbrynet upplåtna till skogsarbetare av bolaget, kontoret/förvaltarbostaden och skolan. Till förvaltarbostaden hörde ett stort jordbruk. I stall och ladugård fanns hästar och ett stort antal kor. Drängar och pigor arbetade där.

Bolaget hade stora skogar. I slutet av 1930 fattades det folk för Björkå AB och många lockades hit från Jämtland och andra norrländska landskap. Bolaget gav dem starthjälp för att bygga egnahem. Tre av de sex egnahemmen i området byggdes 1946 av skogsarbetare med stöd av bolaget. De övriga tre byggde bolaget självt och sålde sedan till skogsarbetare. Av byborna kom husgruppen att kallas ”Grini”, då många tyckte husen låg så tätt och tycktes likna ett koncentrationsläger.

Under denna tid gick det ett 30-tal barn i skolan, uppdelade i en småskoleavdelning och en folkskoleavdelning. Dit kom inte bara barn från Björksjön utan också från “fjällställen” som Stenbittjärn, Grytmyrhöjden, Björkbäcken m fl. Skolan lades ner 1964.

Folkets hus byggdes 1933 och har genom åren varit en samlingspunkt för bygden med skiftande verksamheter. Fortfarande fyller det sin funktion som en uppskattad mötesplats.

KOMMENTARER

Björksjön växte fram för att tillgodose skogsbolaget Björkå AB:s behov av arbetskraft. Egnahemsområdet, arbetarsmåbruken och de äldre torpställena utgör tydliga exempel på skogsarbetarbebyggelse från olika perioder. Förvaltarbostaden/kontoret och skolan fyllde också viktiga funktioner i skogsarbetarsamhället. Folkets hus har trots modernisering bevarat sin ursprungliga karaktär.

3 BJÖRKÅ BRUK OCH GRAVFÄLT
Överlännäs socken
JÄRNBRUK, FORNGRAVAR

BESKRIVNING

I väster avgränsas ett större böljande jordbrukslandskap av en djup, skogbevuxen ravin i vars botten Björkån rinner. Här har Björkå Stångjernbruk, såg och sliperi legat. De viktigaste byggnaderna som finns kvar är bruksherrgården och tre röda arbetarkaserner.

Herrgården är en blekgul tvåvånings salsbyggnad från 1853 med brun trapetskorrugerad plåt på taket. Tre stora vita ladugårdsbyggnader i u-formation vänder sig från den och mot den plats där tidigare den s k Bakgården, också den en gul salsbyggnad stod.

Närmare älven finns den fint renoverade f d skogschefens bostad, gulmålad, med lunettfönster och valmat tak. Vid uppfartsvägen ligger disponentbostaden byggd 1928, därefter kontor för handelsbolaget Holms säteri men nu privatbostad.

På andra sidan landsvägen ligger en rad med tre faluröda arbetarkaserner vid den gamla landsvägen.

Fd skogschefens bostad.

De är moderniserade men har i viss mån tagit hänsyn till husens ursprungliga utseende med bevarade smårutiga fönster och en öppenhet mellan byggnaderna. Björkar kantar vägen.

Den f d skolan intill är en gråvit tegelbyggnad med grå fogar. De jugendpräglade fönsterna har blekgröna snickerier. I huset pågår en varsam renovering.

Gravfältet i Björkå ligger i ett skogsparti med utsikt mot älven och är Ångermanlands största. Det består av drygt 40 högar och stensättningar och dateras till vikingatid liktydigt med yngre järnåldern 500–1050 e Kr. Det stora antalet gravar talar för att det är ett bygravfält. Här har flera omkringliggande gårdar begravt sina döda.

HISTORIK

1761 uppfördes Björkå Stångjernbruk vid Björkåströmmen av Johan Nordenfalk d ä, en av de företagsamma männen i Ådalens tidiga industrihistoria. Han köpte rörelsen av dottern till en annan av järnbrukspionjärerna, Jacob Pollack. Några år senare blev han också ägare till det ärevördiga Holms säteri, vars historia är sammanvävd med de olika brukens. Stångjernbruket i Björkå var ytterst olycksdrabbat

Fd kontorsbyggnad.

Fd arbetarkasern.

under sina första år. 1773 förstördes anläggningen av ett jordskred. Efter att ha återuppförts brann det ner fem år senare. Bruket byggdes upp på nytt och driften pågick därefter utan avbrott till 1871. Tackjärn hämtades från Bollsta masugn. Björkån var segelbar för haxar, en sorts flatbottnade skutor, som användes för älvtransporter. Parallellt med järnhanteringen pågick sågning av trävaror på en såg, som uppfördes 1859. Den ersatte två grovbladiga sågar vid Björkåns utlopp och torde ha varit en av de största sågarna efter Ångermanälven.

När bruket lades ner 1871 inledde det nybildade Björkå AB en storsatsning på trä. Bolaget övertog såväl Björkå bruk som Holms säteri. 1889 byggde bolaget det första träsliperiet i Norrland. Fabriken blev dock inte långlivad. Vårfloden raserade såväl massafabriken som sågen 1918. Efter en stor bolagsfusion 1895 bildades det moderna Björkå AB av Offers AB, där Gålsjö bruk ingick samt Lugnviks Nya Ångsågs AB med sågverk i Lugnvik och Hallsta. Idag har Björkå AB uppgått i SCA.

När gravfältet i Björkå besöktes av riksantikvarien 1872 konstaterades att alla gravar hade plundrats, vilket syns som en grop mitt i högen. Det var en vanlig föreställning förr i tiden att gravhögar innehöll guldskatter. Det kunde dock vara farligt att gräva i en grav. Den vaktades av den döde eller en drake som kunde förvända synen på gravplundraren.

Några gravar undersöktes på 1940-talet. I jämförelse med de rika fynden på Holmgravfältet intill framstår Björkå gravar som mycket enkla. Det är typiskt för gravfält från sen vikingatid och tyder på en inspiration av kristendomen. I en gravhög hade tre kvinnor och ett barn begravts. Vid barnet låg en rund sten, blåmusselskal, ett kohorn och en genomborrad björntand. Kanske dåtidens leksaker?

KOMMENTARER

Björkå bruk med herrgård och tjänstebostäder jämte det stora gravfältet ingår i ett större område som är riksintresse för kulturmiljövården och hör till länets intressantaste kulturmiljöer. Det rymmer många minnen av mänsklig verksamhet från vitt skilda tider. Funktionellt hänger delarna ihop; säteriet med järnbruket och med torp och arrendegårdar och med den väldiga arealen åkermark. De förhistoriska gravarna hänger samman med älv och odlingsjord, med den medeltida kyrkan och senare tiders bosättning.

Holms säteri, huvudbyggnaden.

4 HOLMS SÄTERI OCH GRAVFÄLT
Överlännäs socken

BESKRIVNING

Mitt i ett mjukt böljande jordbrukslandskap på norra sidan av Ångermanälven ligger Holms säteri, som en lövträdsbevuxen ö. Säteriet är Norrlands enda. Åkermarken har en utbredning som är ovanlig för trakten. Här och var genombryts fälten av bäckraviner, som letar sig ner till älven.

Säteriets byggnader är omgivna av en trädgård och park. Höga popplar och tidigare även långa björkalléer upp till landsvägen och ner till älven samt en stor ladugård i det avsöndrade intilliggande jordbruket avtecknar sig på håll i det öppna landskapet.

Den vackra huvudbyggnaden från 1770-talet är en typisk exponent för 1700-talets svenska herrgårdsstil. Det är en tvåvånings träbyggnad med valmat, brutet tak. Övervåningen, representationsvåningen eller "piano nobile", har högt till tak och högre fönster än bottenvåningen. Den släta, ljusgula panelen ger på håll intryck av putsad stenfasad - en medvetet eftersträvad effekt. Taket är lagt med drivna järnplåtar c:a 60 x 60 cm, tillverkade vid Björkå bruk. Symmetri kännetecknar kompositionen av plan och fasader liksom av hela anläggningen. Två flyglar har hört till herrgården, men en har brunnit ner.

Det magnifika, röda timmermagasinet i två våning-

Den återstående flygelbyggnaden.

Huvudbyggnaden. Detalj av ytterdörren.

ar och med tegeltak lär ha flyttats hit från Sånga Mo på 1890-talet.

I närheten av herrgården finns också bostadshus som förr var för tjänstefolk. Huset närmast herrgården är f d trädgårdsmästarbostad med faluröda väggar och tegeltak. Fönsterna är smårutiga och ytterdörrarna inramade av verandor. Den byggdes på 1920-talet och är som tagen ur Sörgården. Fler f d tjänstebostäder finns norr om landsvägen. Tjänsternas rang avspeglar sig i byggnadernas utformning.

Från säteriet går en väg ner mot älven och f.d. ångbåtsbryggan. Här ligger ett mäktigt gravfält, Ångermanlands största höggravfält. Vid bägge sidor av vägen finns det minst 15 gravar varav fem är mer än 20 meter i diameter. Storhögar är ett tecken på att de gravlagda har haft en hög status i sin tids samhälle. Nere vid älven fanns ångbåtsbryggan med förråd. Efter en brand för något år sedan har såväl kajen som ett nytt modererat förråd förtjänstfullt byggts upp igen.

HISTORIK

Holms gård beboddes i slutet av 1500-talet av handelsmannen och sedermera underlagmannen Evert Hindriksson. Denne man utvidgade gården och så småningom hade han lagt under sig hela Holms by. Mellan 1645 och 1656 var Holms gård ortens landshövdingesäte och 1676 såldes det med säterirättigheter till landshövdingen, generalguvernören m m Carl Sparre. Till detta säteri hörde (1692) Holms gård med ladugårdsutjordarna Herrleken, Oppom och Staberg,

Huvudbyggnaden. Fönster med buckligt glas.

T.v. Salongen.

Gravfältet vid älven.

skattefrälsehemmanen Björkå och Hurjum. Till de senare hörde en god mjölkvarn, en såg och ett skäktverk liksom fiske i Björkåströmmen. Säteriet upptog en ansenlig del av socknens mark.

Holms säteri har i långa tider varit nära förknippat med järnbruksrörelsen. Den förste ägaren Carl Sparre hade fått privilegium att anlägga masugn och hammare i Graninge. Hans arvingar sålde säteriet till brukspatronen på Gålsjö. 1766 tillträdde revisionssekreteraren Johan Norén, adlad Nordenfalk, säteriet. Han arbetade upp jordbruket betydligt, nyodlade och anlade flera torp och han var den förste i trakten att använda torkhässjor och rulltröskvagn.

Den driftige revisionssekreteraren hann med att bygga ett varv också, som det dock inte finns några spår av idag. Vidare lät han förflytta en hammare och två härdar från Gålsjö bruk 1761 och uppföra dem vid Björkåströmmen. Det blev Björkå Stångjernbruk.

1769 brann den gamla mangårdsbyggnaden ned och Nordenfalk lät uppföra en ny, tillika flygelbyggnader och "de deromkring varande kostbara murar, planer och afsättningar". Endast den norra flygelbyggna-

Informationsskylt vid gravfältet.

Det nedbrunna båthuset och kajen har ersatts med nybyggnad.

Huvudbyggnadens baksida.

den finns kvar idag. Han lade ner stor möda på att ge herrgården en ståndsmässig inramning av trädgård och parker. I trädgården fanns bersåer, syrenhäckar, bärbuskar och fruktträd. En vacker björkpark anlades med inslag av lönn, hägg och rönn. Längre bort från gården fanns två skuggrika parker, Tegelängen och Koparadiset, den senare på gravfältet.

Under Johan Nordenfalks och dennes sons regi upplevde egendomen en av sina glansperioder. När den senare dog 1847 avlöste bolagens tid de stora släkternas. Då bildades Holms och Graningebruks bolag. 1877 köptes Holm av Björkå AB, som var dess ägare fram till 1974, då det såldes till SCA som senare i sin tur avyttrat det. Handelsbolaget Holms säteri sysslade med jord- och skogsbruk. På Holm drevs Norrlands största jordbruk. Det omfattade c:a 190 ha åkerjord och i laduårdarna fanns c:a 100 mjölkkor och 140 ungdjur. I dag är driften begränsad.

Gravfältet har undersökts under 1940- och 1950-talen. Det visade sig att det använts från folkvandringstid till vikingatid, d v s 500–1050 e Kr. Älven som var dåtidens viktigaste transportled var här djup och farbar, längre uppströms kunde sandbankar försvåra framkomligheten. Den som styrde här hade kontroll över all handel mellan kusten och inlandet. En anledning att placera gravfältet så nära älven var att visa sin och ättens makt och imponera på dem som kom resande. Gravarna representerar en individ per generation och det tyder på att detta är ett familjegravfält för en lokal stormannaätt med mycket hög status. Här finns flera intressanta gravar, i en hittades ett mycket välbevarat dryckesglas, tillverkat under 400-talet e Kr i Rehnområdet, ett tecken på att invånarna på Holm under järnåldern hade kontinentala förbindelser och att goda konjunkturer rådde. En annan mindre gravhög är en kammargrav där en vikingatida kvinna med värdefulla smycken blivit begravd med en häst.

KOMMENTARER

Herrgården med angränsande byggnader förklarades som byggnadsminne 1991. Holms säteri är Norrlands enda. Herrgården har såväl kulturhistoriskt som arkitektoniskt mycket stort värde. Gravfältet är Ångermanlands största höggravfält. Bägge miljöerna ingår i ett större område som är riksintresse för kulturmiljövården och hör till länets intressantaste kulturmiljöer. Det rymmer många minnen av mänsklig verksamhet från vitt skilda tider. Funktionellt hänger delarna ihop; Holms säteri med järnbruket i Björkå, med tjänstebostäder, torp och arrendegårdar och med den väldiga arealen åkermark. De förhistoriska gravarna i Holm och Björkå hänger samman med älv och odlingsjord, med den medeltida kyrkan i Överlännäs och senare tiders bosättning.

BESÖK HOS FYRA BYGGNADSVÅRDARE

BESÖK 1
HOS EIJA OCH MIKA I KLOVSTA

Eija och Mika Kortesaari bor i en mäktig ljus salsbyggnad uppe på en höjd i Klovsta. Här driver de Klovsta andelsjordbruk samtidigt som de rustar upp gården. De flyttade hit 2012 efter att ha bott bara fyra år på Norrfrid, några kilometer närmare Sollefteå. Deras allra första hus som de rustade upp låg dock i Stockholmsområdet, så de har tränat upp sig i husrenovering. Vid renoveringen av detta första hus lyssnade de allt för väl på ”goda råd”. De målade med alkydoljefärg, vilket låter bra, med de fick mögelangrepp och stora färgflagor kunde dras bort från fasadmålningen. Konsekvensen var att de redan efter fyra–fem år fick måla om huset. Ett annat ”gott råd”, som var helt vansinnigt, var att tvätta träfasaden med högtryckstvätt. Så de blev rejält varnade av dessa moderna färger och tekniker.

När de letade efter ett nytt hus blev de 2008 lockade av ett hus i Öst-Nyland, som de köpte utan att annars ha någon koppling eller kännedom om Sollefteå. De renoverade denna gång med en djupare kunskap, dels hade de nu egna (negativa) erfarenheter dels hade de läst Gysingekatalogen utan och innan och Göran Gudmundssons böcker. De använde husets ursprungliga material och målade denna gång med linoljefärg. Mika fortsatte att som byggnadsarbetare pendla till Stockholm, men Eija, som i botten är civilekonom, utvecklade en affärsrörelse Norrfrid med gårdsbutik, bed & breakfast och började att skaffa smådjur på

gården. Tillika har de fem barn i familjen! Efter att ha köpt hö till djuren i Klovsta blev de tillfrågade om de där ville ta över gården. Sagt och gjort. Redan 2012 sålde de Norrfrid och vågade köpa gården de nu bor i!

Men lika lite som de 2008 visste så mycket om byggnadsvård och att starta verksamheten på Norrfrid, lika nytt var det för familjen att efter fyra år 2012, lära sig om jordbruk. Mika slutade sitt arbete i Stockholm och gick ett halvt år bredvid gårdens förre ägare för att lära sig hur man driver jordbruk. De har också fortsatt kontakt och kan fråga till råds. Nu driver Eija och Mika Klovsta andelsjordbruk, med välmående djur som lever i frihet utomhus, kor, grisar, får och höns. Även en viss grönsaksodling hinns med. Det är nästan ofattbart att förstå hur de dessutom får tid att steg för steg rusta upp även gårdens byggnader.

Men så är det. De bor på nedre planet i det stora huset, en salsbyggnad från 1886. Huset värms nu upp med bergvärme, tidigare enbart av kakelugnar, som finns i nästan alla rum. På övre våningen är det mer som sommarbostad. Den stora öppna festlokalen är helt oförvanskad. Där har Eija haft såväl sommar- som vintercafé, en verksamhet hon nu vill bygga upp i en flygelbyggnad på gården, med eget beredningskök. Den ursprungliga ägaren upplät det stora rummet på övervåningen för fester och sammankomster.

Först av allt fick den ståtliga verandan som sjunkit lyftas upp. Därefter har Mika sågat nya räcken efter samma mönster som de befintliga. På övre planet har de återanvänt gamla smäckra vattenledningar som målats och bildat en överdel av räcket för att uppnå den erforderliga säkerheten. Påhittigt!

Konstnärligt och helt efter egen fantasi har ett helt nytt figursågat parti placerats överst i verandans utsmyckning. Så har den liksom allt trä målats tre gånger med äkta linoljefärg. Arbetet med verandan tog en hel sommar. 4–5 somrar har det tagit att skrapa och måla husets alla fasader tre gånger. Fasadens kulör är pärlgrå med gröngrå foder. Fönstrens bågar är kromoxidgröna. Alla fönster plockas ner och renoveras. På taket låg förut ett äldre betongtegel som nu ersatts av bandplåt, d v s inte den äldre sortens falsade plåt utan en modernare ”klick”-plåt, som levereras i rullar eller band, galvaniserad.

Eija och Mika gör så gott som allt arbete själva, de har lärt sig eftersom. Barnen ”är uppvuxna i sågspån” och har också lärt sig en del. Men för el- och vatten lejer de bort arbetet. Och just nu är ställningar uppställda för att en murare ska mura om skorstenen. Huset var i vissa delar moderniserat på 1980-talet, men det mesta var kvar i original.

Den ljusa salsbyggnaden har två flankerande byggnader. Den södra, en enkelstuga, har börjat målas i den traditionellt ljusröda faluröda slamfärgen, som Eija och Mika själva kokade. Liksom övriga byggnader på gården har den en mäktig stengrund. På sikt kan här blir ett litet café med ett tillredningskök också för att förädla gårdens egna produkter som ska kunna säljas här. Denna bagarstuga är gårdens äldsta byggnad från cirka 1800. Den andra motstående byggnaden är en korsbyggnad från omkring 1850.

Samtidigt som de engagerat driver ett arbetskrävande och ekologiskt hållbart jordbruk fortsätter byggnadsvårdsarbetet!

DE SAMMANFATTANDE RÅD EIJA OCH MIKA GER ÄR:

- Skynda långsamt! Själva har de nu arbetat med upprustning av sin gård i åtta år.
- Använd husets ursprungliga material! På så sätt slipper du att göra om arbetet inom kort.
- Återbruka, handla på loppis och Blocket (mest kök och möbler). Använd det som kanske finns kvarlämnat på gården.
- Behåll husets värde genom att renovera rätt. Minska det inte genom att (av okunskap och i onödan) ändra och byta ut delar.

BESÖK 2
HOS INGRID OCH TOMAS PÅ SOLBERG

Solberg ligger som utkastat i ett levande jordbrukslandskap. En klunga faluröda timmerhus är den gård som Ingrid och Tomas Eklund bebott sedan 1998. Steg för steg har de rustat upp de olika byggnaderna och även tomtmarken där de odlar grönsaker. Potatisen räcker för årsbehovet. Ett synligt inslag på Tomas intresse för energiteknik är de solpaneler vi ser på några tak och på marken.

Vi samlas i det soliga köket med fönster mot både sydöst, där Offertjärnens vattenyta skymtar och mot sydväst in mot gårdstunet. Tomas och Ingrid berättar om hur de började med huvudbyggnaden, en dubbelkorsbyggnad från 1880-talet, möjligen ännu äldre.

Inomhus har de tagit fram de ursprungliga golven och taken. Golvvärme är installerad i hela bottenplanet. Även de vattenburna elementen ger värme. Plus ”mysvärme” från kökets vedspis, en öppen spis och flera kakelugnar i huset. Tomas har tagit upp samtliga golv (i alla hus!), ett omfattande men ofrånkomligt

arbete om målet är att få ett varmt, tätt och beboeligt hem. Golvbjälklaget hade redan på 1960-talet fyllts med frigolitkross, en lösning som förkastades på 1980-talet då gullfiber las in som ny isolering. Men inte heller den var effektiv så Tomas ersatte den med ekofiber plus att golvvärme installerades samtidigt.

Bostadshuset var tidigare tilläggsisolerat med gullfiber. Men trots isoleringen var huset inte tätt, så en tunn invändig reparationsgipsskiva är tillagd och framför allt är alla springor noggrant drevade. För att inte utseendet skulle försämras flyttade Tomas också ut fönstren. De invändiga fönstersmygarnas sidor har han vinklat upp vilket ger mer ljus in i rummen!

Man är självförsörjande på energi genom främst solceller som finns i solpanelerna på några tak och i marknivå. Även en solfångare finns som ger varmvatten. Slutligen har de jordvärme, vilken ersatte den gamla vedpannan. Tidigare prövade de vindkraft med

ett eget mindre verk på tomtens bergknalle, men efter tre år med tekniska problem togs det ner. Solvärmen har hittills fungerat bekymmersfritt.

Till skillnad från Tomas hade Ingrid ingen tidigare erfarenhet av husrenovering, men började med att måla. ”Learning by doing” och ”trial and error” är nog många byggnadsvårdares arbetssätt liksom Ingrids. I köket vi sitter i har hon valt en grön färg, en lasyr som hon lackat. Köksinredningen är också ett exempel på varsamhet. De bevarade överskåpen från 1940-talet samsas med äldre och nyare bänkskåp och en nytillverkad hylla, allt sammanfogat till en helhet genom färgsättningen. Kökstaket är målat med en hemblandad limfärg på pärllim. Att Ingrid också har känsla för och skicklighet i hantverk syns inte minst i hennes textila verk som finns både runt om i huset och i det stora arbetsrummet.

De gamla fönsterna är kvar och varje vår tas innanfönstren bort och placeras i en speciell garderob. Det är en härlig känsla att också på så sätt möta den nya ljusa årstiden. Även ljuden hörs starkare utifrån.

Solberg har gamla anor och beboddes redan på

1500-talet. Tomas som älskar gamla timmerhus menar att om de redan stått i 200 år så kommer de nog stå i ytterligare 200 år. Det ger ett visst perspektiv på den egna arbetsinsatsen och den nödvändiga uthålligheten.

Timmerhusens konstruktion gör att de genom åren ofta har ändrats, byggts till och till och med flyttats. Gårdens andra stora bostadshus, en korsbyggnad är hitflyttad. Det används nu för bed and breakfast. De stora ljusa rummen är möblerade med äldre möbler. I ett av rummen är t o m originaltapeten från förra sekelskiftet kvar. Trots att Solberg ligger lite avsides från de stora stråken kommer gäster, ofta genom tips. Och de öser beröm över den vackra och trivsamma miljön liksom över mottagandet. Inte minst uppskattas det hårda och mjuka tunnbrödet till frukost.

Det bakar Ingrid i gårdens tredje bostadshus, bagarstugan, som även vore möjlig att bo i genom sin vackra väggsäng. Men främst används stugan höst och vår för att baka tunnbröd i, hela årets behov för såväl eget bruk som gästernas. En ålderdomlig detalj som finns kvar är den lilla luckan i golvet som förr användes för att tömma ur skurvattnet. (Se bild t.h.) Bagarstugan och ett härbre har tegeltak medan de två större bostadshusen har försetts med pannplåt, lackerad i tegelfärg. Övriga byggnader har den traditionella obehandlade pannplåten. Vad gäller färger har den faluröda slamfärgen målats på alla ytterväggar och äkta linoljefärg använts till snickerierna.

Det gamla stallet har byggts om. Bottenstockarna fick bytas och några hantverksmässigt gjorda fönster sattes in. Byggnaden kompletterar gårdens småskaliga turistverksamhet med en mindre samlingssal, toalett samt ett minikök i den gamla sadelkammaren.

Den gamla förfallna ladugårdens bottenplan byggde Tomas om för sin honungstillverkning. Han har periodvis varit biodlare på heltid, slutade med det men har nu börjat igen i lite mindre skala än förr.

Vi har nu gjort vår rundvandring och sett gårdens olika byggnader som succesivt har rustats upp. Alla hus är genomgångna, allt är i ordning och fungerar. Men än hägrar nog något nytt projekt, kanske ett växthus där den ombyggda lagårdens väggtegel skulle kunna bli ett fint golv...

FÖR ATT SAMMANFATTA SITT LÅNGVARIGA BYGGNADSVÅRDSARBETE GER INGRID OCH TOMAS FÖLJANDE RÅD:

- Var beredd på mycket arbete, till exempel att lyfta alla golv för att göra huset varmt och tätt.
- Behåll innanfönstren, det är en sådan stark känsla med ljud och ljus på våren och vice versa på hösten. Det ger heller ingen ekonomisk vinst att byta fönster, det tar många år att få igen den investeringen. Acceptera också repor och ojämnheter i glaset.
- Byt inte ut ett gammalt golv eller köksinredning. Komplettera köksutrustningen. Det kräver mer tankearbete, men blir vackert och är miljömässigt hållbarare.
- Lev med huset. Ta tid på er, planera er egen lösning.
- Underhållet är kontinuerligt, på ett sätt blir man aldrig ”klar”, trots vissa intensiva nya insatser. Undvik stress, arbetet är meningsfullt.
- Ta hjälp av grannar som också kommer att glädjas åt att du tar väl hand om ditt hus.
- Var inte rädd för färger inomhus, förr var färgsättningen djärvare.
- Det är roligt att odla.

Ingrids broderade porträtt av gården.

BESÖK 3
HOS HANNA OCH MARCUS I BJURSTA

På en kulle i det kuperade landskapet i Bjursta bor Hanna Hedvall och Marcus Modeen i ett falurött timmerhus omgivet av en vacker trädgård. Läget för växtligheten är bra med mycket sol och vindskydd. I trädgården finns en blandning av ätbart och ögonfröjd. Hanna är speciellt trädgårdsintresserad, tänker på att insekterna ska gynnas och odlar även läkeväxter.

När familjen flyttade in 2007 var barnen små och trädgårdens syfte var då att inrymma en gräsplan och vintertid en stor snöhög att leka i. Men med tiden har de anlagt en avancerad trädgård, med rabatter, gångar, trädäck, växthus och ett trivsamt uterum där ett utekök håller på att växa fram.

På gården finns två vinkelställda bostadshus, bägge faluröda mellanstora korsbyggnader. Planen var att bosätta sig i det äldsta från 1780, där förre ägaren bott innan gården stod övergiven i tio år. Huset hade renoverats på 1950–60-talen. De började sitt renoveringsarbete och tog bort panel, en ful farstukvist och en nyinsatt dörr som de med glädje ersatte med den gamla bevarade dubbeldörren. Men under den inlagda plastmattan fann de alla husägares skräck, hussvamp! De fick ett bra tips av sitt försäkringsbolag och kontaktade en expert på området Johan Mattsson, MycoTeam, som är verksam i Norge. Han kom hit och gav råd. Därefter tog de bort det dåliga virket i bjälklaget plus ytterligare virke inom ett säkerhetsavstånd upp i väggarna. Efter att utrymmet fått torka har de ersatt virket med nytt. Nu innehåller huset Marcus snickarverkstad och gästrum.

Hanna och Marcus fick ändra sina planer och beslöt att bo i det andra huset. Där var inget gjort, huset var

i originalskick från cirka 1870 då det byggts. Men nu blev det bråttom att få huset beboeligt, lägenheten var uppsagd och här skulle vatten och avlopp fixas, huset isoleras osv. Men då de bägge var intresserade av byggnadsvård använde de traditionella material som linoljefärg, lindrev och linisolering (bra ur fuktsynpunkt). De har dock ibland prövat lite olika lösningar; i golv- och takbjälkklag är det spånisolering. I köket fanns den gamla isoleringen kvar i form av mjäla. Men i taket kom nyare material in som plastskikt och mineralullsisolering.

Efter att under några år ha eldat med ved förenklade familjen uppvärmningen och satte in bergvärme. För att bland annat få ett litet pannrum har de byggt en tillbyggnad vid entrén. Nytillverkade inåtgående pardörrar beställdes lika de befintliga. Alla gamla fönster har renoverats förutom några få som även de beställdes från ett lokalt snickeri. De gamla, som vintertid får sina innanfönster, upplever Hanna och Marcus ha bättre isolering än nya fönster, förutom att de även har bättre virke. Den breda luftspalt som bildas mellan rutorna bidrar till den goda isoleringsförmågan.

Efter den första intensiva byggruschen tog de en paus. Men sakta återkom lusten och glädjen. De betonar hur viktigt det är att njuta och se tillbaka på det

som gjorts. Marcus som är snickare i grunden vidareutbildade sig till ekobyggingenjör och tar även på sig vissa rituppdrag vid sidan av sitt arbete som förvaltare av byggnadsbeståndet på Nipan. Han gör förstås mycket snickeri själv. Hanna, som är barnmorska, delar intresset för byggnadsvård och lägger också mycket intresse på trädgården.

Det gamla betongteglet (tillverkat i Granvåg) har på bostadshuset ersatts med nyare pannplåt, men på det äldre huset ligger teglet kvar. Bägge husen är målade med den vanligare mörkare faluröda slamfärgen. Idag skulle de i stället valt den ljusare, mer traditionella varmröda färgtonen. Tillbyggnaden är målad i en faluröd kulör av linoljefärg. Fönsterfodren är målade umbragrå och fönsterbågar i ockragul linoljefärg. I det tillbyggda uterummet på det äldre huset har de en lätt konstruktion som de skulle kunna demontera i framtiden om de vill. Höjden är ovanligt stor för att få in ljus, taket är återvunnen plåt.

SAMMANFATTNINGSVIS ÄR HANNAS OCH MARCUS RÅD:

- Våga! Ta hjälp av dem som kan, gärna av någon ”mentor”. Njut på vägen, fortsätt sedan. Undvik ”fort och fel”, låt det ta tid och planera. Låt husrenovering bli en livsstil, ha tålamod – lär dig tåla lite kaos. Läs mycket och lär dig om byggnadsvård. Du behöver inte välja en viss antikvariskt ”rätt” tidsepok, utan det som tilltalar dig estetiskt och är trivsamt.
- Bearbeta idéerna, var öppen för att ändra dig i stället för att ta snabba beslut. Viktigt t ex om du ska leja bort något arbete. Det är inte heller alla snickare som är så kunniga och intresserade av byggnadsvård. Om inte annat så bidrar ofta familjesituationen och ekonomin till att du behöver tänka genom noga innan du börjar göra något.
- Använd bra material! ”Dyra” material som t ex linoljefärg är inte dyrt, de räcker och varar längre. Lyckan är om man kan måla med falu rödfärg. Inomhus har Hanna målat flera väggar med äggoljetempera. Impregnerat virke vill de absolut inte använda, utan behandlar sina trädäck av regelvirke med roslagsmahogny (1 del tjära+1 del linolja+1 del terpentin).

HÅLLBARHET är en bra sammanfattning på det mesta Hanna och Marcus gör och gjort; hållbart hus och hållbar trädgård.

BESÖK 4
HOS BYGGNADSVÅRDAREN ANNELI I BJÖRKÅ

Anneli Nowén köpte den gamla skolan i Björkå 2014 trots att hon blev starkt avrådd. Hela skolgården var då igenvuxen och skolbyggnaden som stått tom var vandaliserad. Björkå AB lät bygga skolan 1908–09 och den var i bruk som kommunal skola fram till 1969. Därefter har byggnaden ägts privat, under en tid använts som bostad, därefter en period som planerat lager men mest stått oanvänd. Då ventilationen täppts till hade bottenbjälklaget börjat murkna, vissa golvbjälkar hade bytts och en stor del av bottenplanet var därför golvlöst. Här hade tidigare ett större klassrum funnits och på övre planet var det lärarbostad. Väggarna är murade av cementtegel som var vanligt vid förra sekelskiftet.

Utomhus har en mängd träd fällts och Anneli har utförliga planer på kommande odlingar och visar i sin husdagbok tydliga skisser på hur den ska bli; trädgårdsavdelning, fruktträdgård, grönsaksodling, kulturväxter (bra för insekter), plats för höns osv. Dä-

remot har hon än inte tagit ställning till om hon ska placera solpaneler på taket med tanke på den stora förändring det blir av utseendet. En påbörjad lastkaj ska hon göra en altan av. Och i uthuset finns gamla fönster som ska renoveras och därefter bli till ett växthus.

Inne i huset kommer vi först till det genomgående f d kapprummet till skolan, som nu fått ett golv taget från klassrummet. Golvet är täckt av en åldrad brunspräcklig fernissa, som visserligen blir varm sommartid men har en stark karaktär. Klassrummet med sin stora takhöjd är Annelis ateljé. Hon är utbildad textildesigner och konstnär, men är nu även anställd som konst- och utställningsansvarig på Apotekshuset, konst- och kultur. Förutom med textil arbetar Anneli med grafik och andra konstformer och konsthantverk. Hon är med i Mannaminnes hantverksgrupp och konstnärsgruppen ”Kulturbärarna”. Det andra större rummet på bottenvåningen ska bli gästrum med pentry och i det gamla köket ett stort badrum, en fin liten toalett är redan färdig. Förutom att använda ateljén för eget bruk har Anneli en vision att kunna erbjuda gästande konstnärer såväl boende som utställningsmöjligheter.

Men det är på övervåningen Anneli lagt ner de första årens stora ansträngningar. Vid köpet var det kommunala vatten- och avloppet liksom elen klippt. All el är nu utbytt och va fungerar igen. Hon flyttade in 2019, efter fem års tålmodigt renoveringsarbete. Det har fått ta tid, utan banklån och Anneli har sett det som ett livstidsprojekt. Olika etapper har dokumenterats i en blogg ”betulafluvius.blogspot.com”, där de två senaste årens arbete återstår att föras in. Nu med heltidsanställning och egen konstnärlig verksamhet inser Anneli att ekvationen blir knepig. Tidshorisonten för att förverkliga sina idéer vill hon nu sänka till några år och har då sett en möjlighet att kunna leja för att få hjälp i renoveringen. Hon gläds också åt hjälp av sin dotter Tove som är en intresserad byggnadsvårdare.

Lägenheten uppe består av kök, vardagsrum, bibliotek, wc och sovrum plus ett planerat rum som ska anslutas från den angränsande vinden. Återbruk är ett ledord och i köket har den gamla inredningen flyttats och kompletterats med ytterligare begagnad köksutrustning. Alla ytskikt bär Annelis prägel. Hon

Ett skåp fullt av garner.

har klätt putsade väggar med lumppapp och träväggar med spännpapp. Den har hon målat med egenblandad äggoljetempera som hon därefter mönsterrollat. Det innebär att de olika rollarna har ett eget mönster och ger med sin kontrastfärg en fin effekt. Köksgolvet är

Tapetens mönster är målat med roller.

målat i ljus linoljefärg efter att hon handslipat det utan att ta bort tidigare former (som däremot blir resultatet om man maskinslipar ett golv). Den amerikanska gungstolen framför vedspisen och inte minst Annelis katter bidrar till hemtrevnaden. Och inte förvånande har Anneli klätt om flera äldre möbler i lägenheten.

Hon har haft viss hjälp av sitt yrkeskunnande som formgivare med att kunna se sina idéer framför sig. Ett bra tips är att dokumentera såväl idéer som resultat i en dagbok. Annars har hon lärt sig det mesta på nätet. Gysinge centrum för byggnadsvård är en av flera firmor som både säljer artiklar och delger praktiska instruktioner.

SAMMANFATTNING AV ANNELIS ERFARENHETER:

- Låt saker ta tid. Det gäller både planering och utförande. Då hinner du reflektera över hur du vill ha det. Exempelvis tar fönsterrenovering lång tid.
- Allt blir efter mitt huvud. Jag har valt alla detaljer med omsorg (och låtit det ta tid). Sedan går det inte att vara konsekvent till hundra procent, ibland får du kompromissa.
- Det man inte kan, kan man lära sig (eller ska man få något gjort får man göra det själv). Jag har haft svårt att be om hjälp (på gott och ont), men med heltidsjobb plus egen verksamhet har min inställning börjat ändras.
- Var inte rädd att misslyckas. Det är exempelvis inte lätt att skära kakel. Den uppklistrade lumppappen ramlade ner, troligen på grund av för gammalt tapetklister och det linoljemålade golvets torktid underskattades.
- För dagbok över idéer, planer och resultat. Dokumentera; skriv, rita och fota före och efter de insatser du gör och vill göra.
- Det är roligt att träffa och höra besökare, dels de som har gått i skolan och kan berätta från den tiden, dels de som följt renoveringen vid flera konstrundor med ”öppet hus” och de som läst bloggen ”betulafluvius”.

Till sommaren vill Anneli fortsätta renovera fönster och få hjälp med golvet i ateljén. Två kaminer (som lagras i uthuset) ska renoveras. En del lister planeras komma på plats. Ett senare projekt är att bygga upp en kakelugn i gästrummet på bottenvåningen.

Att vara byggnadsvårdare är att leva bland ofärdiga projekt, men som Anneli att kunna se och glädjas såväl åt det som gjorts som åt visionerna. Och känna att inget egentligen är för svårt att genomföra om det får ta sin tid. Dessutom går tidsåtgången att påverka med lite hjälp.

Anneli redovisar och planerar i sin byggdagbok.

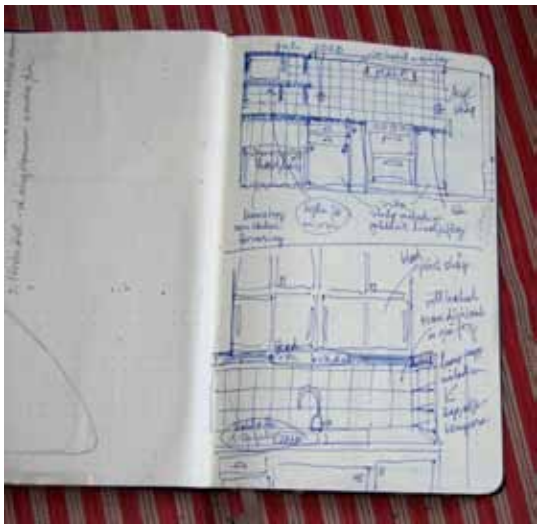

Ola Månsson

RÅD OM BYGGNADSVÅRD

ingår i program för kulturmiljövården i Sollefteå kommun 2021

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

INLEDNING 347

EXTERIÖR OCH STOMME

Grund 349

Stomme 353

Fasad 360

Tak 365

Takkonstruktioner 374

Skorstenar och murstockar 376

Fönster 379

Dörrar 385

Isolering 391

INTERIÖR

Golv 395

Innerväggar 399

Innertak 404

Snickerier 407

Traditionella färger 413

Eldstäder 420

Planlösning 425

LÄSTIPS 428

INLEDNING

Det finns ingen entydig definition av begreppet byggnadsvård. I en ideal situation handlar byggnadsvård om att endast vårda och underhålla en befintlig byggnad på dess egna villkor och med de material och metoder som den uppförts med eller som kommit till användning vid senare förändringar. Det är dock mycket sällan som en byggnad som används och inte enbart är en museal miljö har sådana kvaliteter – estetiska, funktionella och inte minst tekniska – att enbart vård och underhåll är tillräckligt. Byggnaden, eller delar av den, kan ha förvanskats till oigenkännlighet med felaktiga material och metoder. Den kan också ha stått utan byggnadsvårdande händer under så lång tid att den befinner sig i ett mer eller mindre långt gånget förfall. Byggnadsvård inbegriper därför – utöver vård och underhåll – nästan alltid också ett visst mått av både restaurering och renovering. Restaurering – av latinets restauro – definieras i Nationalencyklopedin som ”en verksamhet vars huvudsyfte är att återställa en byggnad i ett tidigare skick”. Renovering – av latinets renovo – avser snarare än ett återställande, en förnyelse eller en förbättring såtillvida att byggnaden efter avslutade insatser skall var i ett tekniskt bättre skick där åldrandet inte bara hejdats utan även åtgärdats. Byggnadsvård blir i praktiken ofta en blandning av återställande, nyskapande och bevarande, även om de flesta åtminstone i teorin vurmar för det senare.

En utgångspunkt för all god byggnadsvård är att man skaffar sig kunskap om byggnaden, om dess tekniska och funktionella skick men också dess historia och kulturhistoriska värden. Kunskap kan inhämtas på nätet, i arkiv och i böcker, men den främsta kunskapskällan är alltid byggnaden i sig själv. Först efter att man lärt känna byggnaden, dess fel och brister men också dess förtjänster och kvaliteter kan man bestämma sig för vad som ska göras och hur det ska göras. Att bo in sig i huset och inte skynda för fort är därför ett av de viktigaste råden man kan ge en

nybliven byggnadsvårdare. Det är annars lätt hänt att man i den första tidens iver och entusiasm gör saker som man ganska snart ångrar. Med undantag för åtgärdande av akuta skador som äventyrar husets fortlevnad – t.ex. ett läckande tak – är det bästa man kan göra ur ett kulturhistoriskt perspektiv att helt enkelt inte göra något eller att åtminstone inte göra mer än nödvändigt. Ju mindre renoverad en byggnad och ju mer som är bevarat, desto större är dess kulturhistoriska värden.

Att skynda långsamt är även att föredra ur ett ekonomiskt perspektiv. Det finns en utbredd föreställning om att det skulle vara dyrare att använda sig av traditionella material och hantverkstekniker vid renovering och att det skulle kosta mer att byggnadsvårda än att rusta ett hus med konventionella metoder. Inget kunde vara mer fel, framför allt inte i det långa loppet. Det gäller att ge både sig själv och huset tid och att se det som ett långsiktigt projekt där det är bättre att göra lite under många år, än mycket under ett enda. Man undviker härigenom många dyrköpta misstag och slipper efter några år att göra om allt igen då snabba lösningar sällan håller måttet kvalitetsmässigt. Det största förtroende man kan ge ett gammalt hus är att lita på det. Gamla hus är med alla sina fel och brister, skevheter och skavanker, ofta i ett långt mycket bättre skick än vad de ger sken av vid första anblicken. Ett hus som stått i kanske hundra eller tvåhundra år, kan oftast med relativt begränsade insatser överleva lika länge till.

Ett gammalt hus är en exklusiv hantverksprodukt, skapad av yrkesskickliga hantverkare och av material vars kvalitet är svår att finna idag. Som ägare till ett gammalt hus har man ett ansvar att förvalta och vårda det kulturhistoriska arv byggnaden utgör så att även kommande generationer kan uppleva dess kvaliteter.

Spåren av de som bott i huset tidigare är en stor del av charmen och värdet i ett gammalt hus. Ett hus byggt med traditionella material och tekniker åldras vackert och med värdighet. Dörren med sin skavda bemålning runt vredet, tröskeln som slitits ned av generationers fotsteg och den lilla gropen i skurgolvet invid vedspisen där husmor stått när hon lagat mat, alla är de spår som ger en stark upplevelse av autenticitet och äkthet. Ofta är det just denna patina som – tillsammans med de skönhetsvärden som kakelugnar, handhyvlade paneler och blåsta fönsterglas skänker – gör att vi faller för ett gammalt hus. Som byggnadsvårdare gäller det att i sin restaureringsiver inte tappa bort denna första upplevelse och att inte låta patinan och spåren av det förflutna försvinna bakom uppreglade väggar och nymålade ytor.

Byggnadsvård handlar om att hushålla med resurser. Ur såväl ett historiskt som ekonomiskt och inte minst ekologiskt perspektiv är byggnadsvård ett klockrent val. Att återbruka och bevara så mycket som möjligt av ursprungsmaterialen bör alltid vara utgångspunkten för varje arbetsinsats. Och måste man ersätta och byta ut – oavsett om det gäller själva konstruktionen eller ytskikten – bör man i största utsträckning använda samma material och tekniker som då huset uppfördes. Härigenom är chansen störst att huset bevarar just de kvaliteter som man en gång föll för. Och samtidigt gör man både sin egen plånbok och miljön en tjänst.

EXTERIÖR OCH STOMME

Det timrade husets tyngd förs ner i knutkedjorna och i sin allra enklaste form utgörs grunden av stenar lagda under knutarna, som här på ett litet härbre vid en fäbodvall.

GRUND

Timmerhusets grund – knutstenar och mullbänk

Det timrade husets tyngd förs huvudsakligen ner i knutkedjorna och i sin allra enklaste form utgörs grunden av stenar lagda under knutarna, s.k. knutstenar. Detta utförande hittar man idag framför allt i enklare ekonomibyggnader såsom lador, härbren och logar.

I bostadshusen kom utrymmet mellan knutstenarna att fyllas med stenar till en stenfot. Detta gjordes dels av estetiska skäl för att efterlikna stenhusets sockel och dels av praktiska skäl för att minska kyla och drag under golvbjälklaget. Stenarna i stenfoten lades utan murbruk som en kallmur. På insidan kunde jord och torv skyfflas upp mot stenfoten i form av en s.k. en mullbänk. Mullbänken både tätade och isolerade mot golvdrag.

Torpargrund

Under 1800-talet blev det vanligare att mullbänken ersattes av ett isolerat golvbjälklag. Bjälklaget lyftes upp från marken och under bjälkarna fästes en trossbotten. Mellanrummen mellan bjälkarna fylldes med isolerande material. Denna grund kom att kallas torpargrund och motsvarande grund i nyare bebyggelse benämns krypgrund.

Grundmuren gjordes med tiden tätare. Stenarna lades i kalkbruk som – till skillnad från cementbruk – är mjukt och eftergivligt och mer förlåtande mot markrörelser. Mot slutet av 1800-talet blev det vanligare med grunder av kvaderformade block av huggen och kilad sten. Med en allt tätare stenfot ökade risken för rötskador på bottenbjälklaget och ventilationsöppningar togs därför upp i grunden.

Torpargrunden blev den vanligaste grunden för så-

Bagarstuga som är placerad i en brant sluttning, med pelare av kvaderhuggen natursten under knutarna. Mitt på gaveln finns även en sten som minskar nedböjningen av syllen.

Under bostadshusen fylldes utrymmet mellan knutstenarna med tiden med stenar till en stenfot. Detta gjordes av estetiska skäl för att efterlikna stenhusets sockel men också för att minska kyla och drag under golvbjälklaget. Stenarna i stenfoten lades utan murbruk som en kallmur. Till en början användes valda, men ej huggna stenar.

väl timmerhus som hus med regel- eller plankstommar. Även murade hus har torpargrunder.

Det murade husets grund

Till skillnad från timmerhuset vilar stenhuset på grunden i hela dess längd. Tyngden av murverket förs rakt ned och fördelas inte i sidled. Detta innebär att det är än viktigare än för ett timmerhus att grunden är stabil. Sättningar i grunden till ett stenhus leder lätt till sprickor i murverket.

Traditionellt har stenhusets grund murats med kalkbruk som är mer elastiskt än senare tiders cementinnehållande bruk, vilket ger den en viss möjlighet till anpassning efter ändrade marknivåer. Att det finns sprickor i murverket och fasaden till ett stenhus behöver inte heller innebära någon fara. Ofta har sprickorna uppstått tidigt i husets historia och sättningarna har stabiliserat sig sedan länge.

Med tiden började stenarna huggas så att de fick en plan utsida och god passform på ovan- och undersidan.

Dräneringsarbeten innebär alltid en risk för sättningar och bör utföras med största försiktighet. Även trädrötter som letar sig under stenhusets grund kan förorsaka skador.

Skador och åtgärder

Traditionellt har bostadshus på landsbygden placerats på mark som inte kunnat odlas upp, ofta på höglänta platser med dränerande mark med naturlig avrinning. Detta innebär att äldre hus för det mesta klarat sig bra från fuktskador, såvida inte konstruktionen i senare tid ändrats genom t.ex. utvändig cementputs eller täta plastmattor på golven invändigt. Ekonomibyggnader hamnade dock ibland på mark som inte var lika lämplig och kan därför ha allvarligare skador på ovanförliggande vägg- och bjälklagskonstruktioner.

De största skadorna på husgrunder beror på att marken är tjälskjutande eller på förändringar i markens bärighet på grund av till exempel ovarsamma dräneringar. Generellt kan dock sägas att även en grundmur som vid en första anblick tycks vara illa däran, ofta är i långt bättre skick än man tror.

Ett hus med timmerstomme är inte lika känsligt för sättningar i grunden som ett hus med stenstomme. Även ett hus med resvirkesstomme eller stående

Ekonomibyggnad från 1910-talet i panelklädd regelkonstruktion med upplag på betongplintar.

Panelklätt hus med regelstomme från 1910-talet och grundmur av gjuten betong.

timmer/plank vilar på en horisontell syll som – till skillnad från stenhusets murverk – fördelar tyngden uppifrån över en större del av grunden. Ett hus med träregelstomme börjar dock närma sig stenhuset vad gäller känsligheten för sättningar, det inte är lika eftergivligt och elastiskt som ett timmerhus och sättningar kan här orsaka skador som invändigt syns i form av sprickor i ytskikt som skivor och tapeter

Att stenar i stenfoten mellan knutstenarna fallit ur innebär för det mesta ingen risk. Om syllstockarna inte är alltför långa vilar den absolut största delen av husets tyngd på knutstenarna medan stenarna i stenfoten är utfyllnad utan egentlig bärande funktion. I en kallmurad stenfot läggs lösa stenar tillbaka och kilas med mindre sten. Är grundens stenar lagda i bruk muras lösa stenar fast med rent kalkbruk eller hydrauliskt kalkbruk. Är grunden av kilad kvaderhuggen sten kan stenar som sjunkit eller på annat sätt rubbats ur läge, återföras till rätt plats med spett och handkraft.

En grundmur med stenar lagda i murbruk är känsligare. Skulle dessutom ventilationsöppningarna ha satts igen eller grunden försetts med ett yttre skikt av cementputs föreligger risk för fuktskador på byggnadens golvbjälklag.

Grunden på ett gammalt hus har traditionellt alltid legat något utanför eller i liv med husets fasad. I nyare hus skjuter däremot fasaden ofta utanför grunden. Nackdelen med en utskjutande grund är att vatten riskerar att ledas in i grunden. En avslutande, vinklad vattbräda som leder ut vattnet från fasaden är lösningen på detta problem. Denna vattbräda tar mer stryk än fasaden i övrigt och behöver därför bytas då och då. Vatten kan även ledas in i grunden då stenar fallit ut eller puts skadats så att det bildas vattensamlande fickor.

Marknivån närmast husgrunden har ofta höjts sedan huset uppfördes, ibland så mycket att den når över grunden med skador på panel och timmer som följd. Även stenhus kan påverkas av en förhöjd marknivå då markfukt sugs vidare uppåt av puts, murbruk och tegel. En av de första och viktigaste åtgärderna för att minska risken för rötskador är därför att sänka marken till ursprunglig nivå. Rabatter intill hus bör också undvikas om grunden är låg.

Även om marknivån inte höjts kan regn- och smältvatten orsaka skador på huset om marklutningen är felaktig. Marken bör alltid luta från huset, så att vatten leds bort från grunden och markfuktigheten i grund och under bjälklag minimeras. Viktigt är också

Årtiondena före sekelskiftet 1900 blev det allt vanligare med rektangulära, kvaderhuggna stenar med perfekt passform.

att se till att vattnet från stuprören leds bort från grunden. Är huset placerat på mark med högt vattenflöde kan en dränering vara behövlig.

En traditionell torpargrund med isolerat golvbjälklag i kombination med en tät stengrund kan vara problematisk ur fuktsynpunkt även om problemen med inträngande regn- och smältvatten eliminerats. Fukt från marken tränger upp i ångfas och kan leda till alltför hög relativ luftfuktighet och under det varma halvåret kan varm fuktig uteluft kondensera och fällas ut som vatten i den kalla krypgrunden. Att ha koll på luftfuktigheten i grunden och vid behov reglera denna genom ventilationsöppningarna är därför viktigt, liksom att se till att golvbjälklaget inte har täta ytskikt såsom plastmattor. Om grunden fungerat utan problem tidigare bör man inte göra förändringar som riskerar att ändra klimatet. Om man ändå gör förändringar – i form av t.ex. tilläggsisolering, ändring av uppvärmningssystemet och nya tekniska installationer såsom vatten och avlopp – kan det vara bra att se till att grunden regelbundet kan undersökas antingen genom redan befintliga öppningar eller genom att en inspektionslucka anordnas.

En ekonomibyggnad från slutet av 1800-talet där man kan se tre olika konstruktionsprinciper. Den övre delen till vänster som utgör själva ladugårdsdelen är uppförd i traditionell liggtimring. Den nedre delen till vänster är av stående våningshöga timmerstockar. Den högra delen som fungerar som höloge, är uppförd i regelkonstruktion och försedd med utvändig panel av kilsågade bräder.

STOMME

Timmerstomme

Det timrade husets stomme utgörs av liggande timmerstockar som är staplade på varandra och i hörnen sammanfogade med uthuggna knutar. I lador kan timret ha använts obearbetat men i de flesta byggnader har timret bilats plant på sidorna. För att förhindra drag är stockarnas ovan- och undersidor skålade och tätade med mossa.

Timmerstommen hålls samman i sidled genom stockar som löper från knut till knut och i höjdled genom husets tyngd. Dymlingar, små dubbar som förenar ovan- och underliggande stockvarv med varandra, hindrar stockarna från att glida i sidled. Även följare – stående, utanpåliggande och fastbultade stockar – som ofta har monterats i efterhand då väggarna börjat bukta, kan hjälpa till att stabilisera väggarna.

Stomme av stående timmer och plank

Det liggande timret kom på en del håll, framför allt i bostadshus, att ersättas med stående, våningshöga timmerstockar under 1800-talets sista årtionden. Dessa resvirkesstommar blev billigare och enklare att uppföra än de traditionella timmerstommarna och innerväggarna kunde placeras friare. Upptill och nedtill fästs de stående stockarna i liggande syll- och remstycken och istället för uthuggna knutar stabiliserades hörnen av infällda järnbeslag. Resvirkesstommen blev inte lika tät som timmerstommen och kläddes utvändigt med panel eller reveterades, d.v.s. putsades. Endast i ekonomibyggnader, såsom stallar, kan man se de stående stockarna utan inklädnad.

En tekniskt liknande konstruktion är plankstommen, som även den började dyka under slutet av 1800-talet. Liksom för regelstommen, se nedan, var orsaken sågverksindustrins allt billigare sortiment av sågade produkter. Plankstommen är uppbyggd av stående plank, som är tunnare än det stående timret i resvirkesstommen. Plank är sågat virke med en tjocklek på minst två tum (50 mm) och en bredd som gärna närmar sig 10 tum. Planken kunde vara både spontade och ospontade. Liksom för regelstommen reveterades eller panelades plankstommen utvändigt och försågs med en vindpapp mellan panel och plank/puts. Före revetering måste stommen förses med något som gav fäste för putsen såsom spräckpanel, diagonala ribbor eller vassmatta. På insidan av stommen fästs

Dubbelhärbre av slätbilat liggtimmer, uppfört omkring år 1900. Stommen i det timrade huset utgör när det gäller ekonomibyggnader såväl fasad som innerväggar.

En oinredd ovanvåning i ett hus med regelkonstruktion från 1920-talet. Ytterpanelen av stående bräder är spikad på horisontella reglar utanför de stående. Innanför panelen är fäst en papp och avsikten har varit att isolera med sågspån.

för det mesta tjärpapp innan väggarna kläddes med panel som pappspändes. Plankstommar blev relativt vanliga efter sekelskiftet 1900, framför allt i den nya villabebyggelsen. Då virket inte är så tjockt är isoleringsförmågan i denna typ av stomme ofta sämre än i det traditionella timmerhuset.

Regelstomme

Under 1800-talets sista årtionden började ekonomibyggnader, som tidigare timrats precis som bostadshusen, uppföras i regelkonstruktion. Det gick snabbare än att bygga med massivt timmer och blev samtidigt billigare, genom uppsvinget för sågverksindustrin som gjorde att det fanns god tillgång på sågat virke.

På in- och utsidan av regelstommen spikades panel, antingen stående eller liggande. Innanför ytterpanelen monterades en vindpapp. I ekonomibyggnader som skulle värmas upp, fylldes mellanrummet mellan ytter- och innerpanel med isolering i form av sågspån eller kutterspån. Ett par årtionden in på 1900-talet blev detta den dominerande metoden även då bostadshus byggdes. I slutet av 1950-talet började sågspånsisoleringen ersättas med isolering av mineralull.

Med tiden packas spånisoleringen samman och det bildas luftfickor vilket gör huset kallt och dragigt. Ofta behöver isoleringen kompletteras uppifrån med ny isolering i form av sågspån/kutterspån eller annat cellulosabaserat material.

Murad stomme

Murade hus är ovanliga på landsbygden i Sollefteå kommun. I municipalsamhället Sollefteå började murade hus dyka upp i slutet av 1800-talet och några årtionden senare även i de större samhällena.

På landsbygden har ett fåtal bostadshus murats av antingen obränt eller bränt tegel och därefter putsats. I ekonomibyggnader kan ladugårdsdelen vara murad av tegel eller senare under 1900-talet av lättbetongblock. De flesta murade hus är putsade. Naturstensmurar förekommer nästan enbart i grunder, källarvåningar och jordkällare. Som bruk till både murning och putsning användes ofta ett rent kalkbruk, senare under 1900-talet ibland även ett svagt kalkcementbruk.

Tegelmurade hus är oftast uppförda med väggar av en stens tjocklek. I hus som är högre än en våning, kan de nedre våningarna ha en murtjocklek på två stenar, vilken därefter avtar med höjden.

Skador i form av sättningar i ett murat hus avslöjas genom riktningen på de diagonalt orienterade sprickorna. Den del av muren som är under sprickan sjunker. Ofta kan sättningen ha avstannat och innan åtgärder vidtas bör man observera sprickan under en längre tid för att se om den fortsätter att vidgas. Är det en spricka som uppstått tidigt i husets historia eller kanske redan då huset byggdes finns det ingen anledning till oro. Är sprickbildningen pågående måste orsaken utredas och åtgärdas innan själva sprickan

Ladugård uppförd omkring sekelskiftet 1900. Bottenvåningens stomme är av bränt lertegel som försetts med en spritputs med dekorativa slätputsade omfattningar runt fönstren. Putsen är en kalkputs och avfärgningen är gjord med kalkfärg.

Ladugårdstillbyggnad av obränt lertegel. Teglet har tidigare varit målat med vit kalkfärg.

ilagas. Avstannade sprickor ilagas med bruk lika befintligt.

Ett hus med murad stomme suger mer fukt än ett hus med trästomme. Detta gäller särskilt under vinterhalvåret då fukt sugs kapillärt via grundmuren och vidare uppåt i muren. Detta behöver i sig inte vara något problem. Så länge väggarna är målade med diffusionsöppna färger kommer fukten att ventileras ut och risken för skador på angränsande trä samt ytskikt och inredning är liten.

Bjälklag

I de allra äldsta bostadshusen, ryggåsstugorna, saknades såväl botten- som vindsbjälklag. Dessa hus hade jordgolv och var öppna upp i nock. Senare kom bottenvåningen att få golv bestående av stockar lagda direkt på marken och på dessa golvplankor. Även denna typ av konstruktion är numera mycket ovanlig.

De äldsta bottenbjälklagen är oisolerade och bygger på att huset är utfört med mullbänk. Intill grundmuren är jord eller sand uppskottat så att det blir tätt mot drag utifrån. Mellanrummet mellan golvåsarna kan också vara mer eller mindre fyllt med sand/jord. Mullbänken – som bygger på principen att jorden under huset fungerar som värmemagasin – kan om huset är anlagt på en torr och väldränerad mark hålla mycket länge. Samtidigt är mullbänken känslig för fukt och trägolvet måste därför kunna andas ut markfukten uppåt.

Med tiden kom bottenbjälklaget att lyftas upp från marken. Bjälkarna kunde antingen läggas på fristående grundstenar eller så kunde de timras in i stommens syllvarv. Ligger bjälkarna på egna grundstenar kan bjälklaget röra sig fritt i förhållande till stommen. Är bjälkarna intimrade innebär det att golvbjälklaget följer med i stommens rörelser och sättningar. Bjälklagen isolerades genom att en blindbotten spikades antingen på bjälkarnas undersida eller emellan dem och utrymmet mellan bjälkarna försågs med isolering, som kunde vara av varierande slag. I de äldsta husen hittar man ofta jord, sand, torv eller mossa i olika kombinationer. Senare började man använda sågspån och kutterspån varigenom värmekomforten ökade väsentligt

I en byggnad med flera våningar består mellan- och vindsbjälklagen av åsar/stockar/bjälkar som är intimrade i väggarna med påspikade plankgolv. Bjälklagen är vanligen isolerade och har då även bräder påspikade på undersidan och utrymmet däremellan är fyllt med någon form av isolerande material, som i bottenbjälklaget.

Skador och åtgärder

Gamla timmerhus är ofta i långt mycket bättre skick än man kan tro vid första anblicken. Husen har, i jämförelse med dagens byggmetoder, oftast överdimensionerats avseende materialkvaliteter och dimensioner. Det första man bör göra är att skaffa sig en överblick av skadan och dess orsaker. Efter att orsa-

Ekonomibyggnad i vinkel, troligen från 1920-talet, där ladugårdsdelen är murad av tegel och slätputsad med kalkbruk.

Ett mellanbjälklag i ett timrat hus från 1800-talet. Bjälklaget är av kraftiga bilade bjälkar. Egentlig värmesiolering saknas, istället finns ett tunt lager av mjäla/sand som dämpar stegljud.

kerna åtgärdats tar man sig an själva skadan. Hur omfattande är den? Är virkets bärighet intakt? Behöver stocken bytas i hela sin längd och bredd? Eller räcker det att skarva den? Man bör sträva efter minsta möjliga insatser, så att så mycket som möjligt av byggnadens historia bevaras. Många skador kan vara gamla, t.ex. sättningar, och kan ha uppstått tidigt i husets historia. Kanske kan man leva med dem utan att de behöver åtgärdas?

Timret i gamla hus har ofta väl tilltagna dimensioner och konstruktionen är seg, vilket gör att ett timmerhus tål ganska stora skador – såväl rötskador som sättningar – innan det är någon fara å färde. Viktigt är att den understa och översta stocken – kallad syll respektive remstycke/hammarband – inte är skadad eller har kapats vid tidigare renoveringar, något som kan äventyra väggens stabilitet.

Mindre deformationer i gamla timmerhus är oftast inget att oroa sig för. Om sättningarna har avstannat och deformationen inte är alltför stor, kan åtgärderna för att komma tillrätta med skadan bli oproportionerligt stora. Ibland beror deformationen på rötskador, t.ex. i syllvarvet, vilket gör att huset sjunker ihop, här finns det desto större anledning att först åtgärda orsaken och därefter byta timret.

Om väggen på ett gammalt timmerhus börjat bukta alltför mycket kan detta åtgärdas genom att vertikala följare bultas fast på väggens utsida och ibland även på insidan. Som följare väljer man kraftigt fyrkantsvirke som fästs med genomgående bultar/gängstänger.

De vanligaste skadorna på ett timmerhus är rötskador, framför allt nedtill på väggarnas syll. Denna typ av rötskador kan ha flera orsaker men vanligast är att marknivån höjts sedan huset byggdes. Skadorna kan också bero på vattenstänk från takdropp eller växtlighet i form av buskar och rabatter alltför nära inpå fasaden som skuggar och hindrar uttorkning av virket. Timmerfasader som inte är panelklädda eller reveterade kan också drabbas av rötskador i de längsgående sprickor som naturligt finns i stockarna. Rötskador kan även uppstå på andra ställen, som i anslutning till fönster på grund av bristande avrinning eller vid hörn där läckande stuprör eller skadade vinkelrännor i takfallet kan ge omfattande skador.

Efter att skador på syllstockar lagats sänks marknivån runt huset och utförs med lutning från fasaderna. I vissa fall kan även grundstenarna behöva ses över och höjas eller kompletteras så att stockarna hamnar tillräckligt högt över marken. Vattenstänk kan förhindras genom uppsättande av hängrännor. För hus som aldrig haft avvattning i form av hängrännor och stuprör måste man dock göra en avvägning från fall till fall så att de inte påverkar husets kulturhistoriska värde negativt.

Om skadorna på en timmervägg är många och utspridda över stora ytor kan insatserna för att lappa och laga samtliga angripna stockar bli stora och kostsamma. Ett alternativ är då att låta klä in väggen med

Ett vindsbjälklag i ett timrat hus från 1800-talet.med endast några få centimeters sågspånsisolering. Här gör en tilläggsisolering av kutterspån eller cellulosa stor nytta.

Förhöjd marknivå resulterar snabbt i att de nedre stockvarven rötskadas. På bryggstugan på bilden har två stockvarv ruttnat bort.

panel, något man gjort i alla tider. Man bör då välja en panel som tidsmässigt harmonierar med byggnaden och med traktens byggnadstradition.

Timmerhuset ger genom sin konstruktiva uppbyggnad goda möjligheter till lokala punktinsatser. Skadat virke huggs bort och ersätts med nytt som sammanfogas med det befintliga virket på sådant sätt att det fungerar statiskt, d.v.s. antingen tar upp tryckkrafter eller motstår dragkrafter.

Om bärande stockar, såsom syllstockar, skarvas är det viktigt att skarven får ett nytt upplag och utförs så att den kan ta upp dragkrafter, t.ex. som en blixtskarv eller en bladskarv med dymlingar. Syllstockar byts genom att huset lyfts med hjälp av domkrafter invid knutarna.

Om endast stockens yttre del är skadad och bärigheten är intakt kan stocken halvsulas. Det skadade virket huggs bort och nytt virke passas in och fästs med dymlingar eller träskruvar.

Virket som väljs till lagningar bör vara lika det befintliga, d.v.s. av hög kvalitet. Ofta handlar det om tätvuxen kärnfura, särskilt när det gäller byggnadsdelar som utsätts för fukt. På en del håll har dock också gran använts vid timring.

Bjälklag i gamla hus är sällan vågräta, dels kan huset ha någon liten sättning då någon yttervägg eller bärande innervägg ligger lägre och dels är bjälkarna ofta nedböjda på mitten på grund av bjälklagets egentyngd. Om det inte innebär alltför stora praktiska olägenheter, bör man inte göra något åt detta. Det leder ofta till stora och kostsamma ingrepp och så länge sättningarna har avstannat, kan det göra mer skada än nytta.

Även om bjälklagen är i ett bra skick utan konstruktiva skador kan såväl bottenbjälklaget som vindsbjälklaget lämna en del att önska vad gäller värmekomforten. Jord och sand må var bra som ljudisolering men är desto sämre vad gäller värmeisolering. Och även om bjälklagen redan från början har isolerats med sågspån och kutterspån kan denna fyllning med tiden ha packats samman så att en luftficka bildats ovanför isoleringen, vilket ger kalla och dragiga golv. Att komplettera med sågspån/kutterspån eller modernare cellulosabaserad isolering alternativt linisolering kan här vara befogat.

Angrepp av skadeinsekter och rötsvampar

Träet i äldre hus är ofta ursprungligt vilket innebär att det kan vara mycket gammalt. Med tiden kommer det dock att åldras och brytas ned naturligt, en process som under gynnsamma omständigheter kan ta många hundra år. Om däremot betingelserna förändras, om huset börjar användas på ett nytt sätt eller moderniseras, kan processen gå mycket snabbt. Tilläggsisolering, tätning och nya typer av byggnadsmaterial såsom moderna färger och ångspärrar i plast kan i ett slag förändra förutsättningarna. Befintliga och långsamt pågående angrepp kan plötsligt få fart och nya angrepp snabbt etableras.

Träkonstruktioner kan brytas ner av både rötsvam-

Ett hus med hussvampsangrepp intill murstocken, där sporer liknande brunt kanelpulver spritts ut över spiskåpan.

Hussvampens fruktkropp är platt och tunn, brunröd med vitgul kant. Fruktkroppen på bilden har torkat ut och förhoppningsvis dött.

par och insekter då de tillgodogör sig träets cellulosa och lignin. Rötskadat virke är virke som angripits av olika sorters mögelsvampar. Rötsvampsporer finns naturligt i miljön och är betingelserna rätt avseende fukt och värme kan de utvecklas mer eller mindre fort.

Allvarligast av rötsvamparna är hussvampen som utöver trä och fukt även vill ha kalk för sin tillväxt. Hussvampsangrepp är vanligast inomhus, gärna i anslutning till grundmurar och murstockar. Till skillnad från andra rötsvampar kan hussvampen angripa torrt virke. Den kan nämligen försörja sig själv med den nödvändiga fukten via sina långa myceltrådar från en fuktkälla flera meter bort från angreppet. Svampen, som kan förväxlas med den långt mindre allvarliga källarsvampen, känns lättast igen på den stora karakteristiska, platta svampkroppen samt på de rödbruna sporerna som liknar kanelpulver. Är man osäker på vilken sorts svamp man har att göra med, kan man skicka in prov för analys.

För att komma till rätta med angrepp av rötsvampar är det viktigt att först eliminera fuktkällan. Därefter saneras angripet virke och ersätts med nytt. När det gäller hussvamp får man ofta rådet att bränna ned huset, så illa är det dock sällan. Även angrepp av hussvamp går att komma tillrätta med, men det är bra att tillkalla en sakkunnig inom området som kan ge råd om vilka åtgärder som ska vidtas. Allt svampangripet virke bör t.ex. saneras och ersättas med nytt virke, likaså bör man avlägsna jordfyllning och anslutande murverk/puts som kan innehålla mycel och sporer. Ibland rekommenderas även en säkerhetszon på en halvmeter från det synliga angreppet där befintligt virke tas bort. Då det är mycket svårt, för att inte säga omöjligt, att helt avlägsna alla hussvampssporer, bör man regelbundet kontrollera att inga nya angrepp blossar upp, i en krypgrund t.ex. genom att en inspektionslucka tas upp i golvet om grunden inte är åtkomlig utifrån.

Träkonstruktioner kan även drabbas av angrepp från skadedjur som hästmyror och strimmig trägnagare. Hästmyrorna har sin boplats i naturen men kan välja satellitboplatser inomhus, gärna i fuktigt och rötskadat virke och orsaka ganska stora skador då den fortsätter att bygga gångar och bon. För att göra miljön mindre attraktiv för myrorna och minska risken för framtida angrepp ersätts rötskadat och fuktigt virke så snart som möjligt och man bör också undvika att stapla virke eller låta gräset växa alltför högt intill byggnaden. Den strimmiga trägnagaren – som också kallas också trämask – orsakar små runda hål, ca 2 mm i diameter, och högar med fint trämjöl runtom. Angrepp av strimmig trägnagare äventyrar sällan konstruktionen men golvbräder mot fuktig grund och inredning som står mot fuktiga, murade ytterväggar kan få omfattande angrepp. Trägnagaren kräver både värme och hög relativ fuktighet. I hus som värms upp vintertid avstannar angreppen.

Den fruktade husbocken har ännu inte etablerat sig i mellersta Norrlands inland. Angrepp av blåhjon kan

förväxlas med skador av husbock, men till skillnad från husbocken håller sig blåhjonet alldeles under barken på obarkat trä där larven gräver väl synliga gångar. Blåhjonets skador är ofarliga och behöver inte åtgärdas.

De flesta angrepp av både rötsvampar och insekter går att åtgärda. Det viktigaste är att lokalisera fuktkällan och komma till rätta med denna genom lagning av läckage, ökad ventilation och eliminering av fuktkällor. Särskilt utsatta för angrepp är grunder och bottenbjälklag, takkonstruktioner och vindsbjälklag samt partier i anslutning till takgenomföringar såsom murstockar.

Liksom vid de flesta angrepp av svampar och skadeinsekter räcker det med relativt begränsade åtgärder så länge grundorsaken, inträngande fukt och vatten eller förhöjd luftfuktighet i kombination med försämrad ventilation, har åtgärdats. Gamla avstannade skador är ofarliga, så länge det inte handlar om alltför stora angrepp på bärande konstruktioner såsom takstolar och bjälklag.

Före det sena 1800-talet var nästan alla hus på landsbygden opanelade timmerhus. Idag är det huvudsakligen ekonomibyggnader – på bilden syns en kombinerad hölada och vagnsbod i två våningar – som ännu bevarar timmerväggarna synliga.

FASAD

Timrade fasader

De flesta äldre hus på landsbygden i Sollefteå kommun – liksom i stora delar av Sverige – är idag klädda med träpanel. Före det sena 1800-talet var nästan alla hus på landsbygden – undantaget de mer välbeställda gårdarnas bostadshus – opanelade timmerhus. Många var omålade i timrets naturligt grånade kulör men under 1800-talets senare hälft började allt fler av bostadshusen att målas med röd slamfärg och med tiden spred sig även rödfärgningen till uthusen.

I det opanelade timmerhuset utgör stommen även husets fasad. De skador – och åtföljande åtgärder – som drabbar timmerhuset beskrivs därför i avsnittet Stomme.

En timrad och rödfärgad ekonomibyggnad uppförd 1901. Den mellersta delen har inrymt stall medan det stora gavelfönstret på ovanvåningen gett ljus till en pigkammare.

Bred lockpanel på en parstuga från tidigt 1800-tal. Nedtill avslutas panelen med en vattbräda och en horisontell offerbräda som lätt kan bytas ut då den blir rötskadad.

Locklistpanel på en enkelstuga från mitten av 1800-talet. Panelen är bred och läkten likaså.

Dekorativ knutinklädnad på en enkelstuga från mitten av 1800-talet. Innan knutarna kläddes in och panelen sattes upp - troligen under 1800-talets sista årtionden - var timret synligt.

Panelklädda fasader

Med sågverksindustrins expansion under 1800-talets senare hälft ökade tillgången på sågat virke och det traditionella timmerhuset fick konkurrens från nyare konstruktionstyper som hus uppförda med regel- eller plankstomme. Inte bara konstruktionsvirke i grova dimensioner blev nu billigare utan även bräder lämpliga att klä väggarna med. Tidigare hade bräder varit tidsödande och dyrbara att framställa, antingen i en mindre ramsåg eller för hand hemma på gården med kransåg. Nu kunde de massproduceras till ett långt rimligare pris i någon av alla de ångsågar som växte fram.

Hus med regel- och plankstomme var redan från början avsedda att kläs in med panel och ungefär samtidigt började även de timrade bostadshusen – såväl äldre som nyuppförda – att brädslås i större omfattning. De timrade ekonomibyggnaderna kostades dock sällan på en panel.

Panelen blev både en skyddsbeklädnad och en statusmarkör. Förebilderna för de första panelinklädnaderna var stenhusets släta – putsade eller murade – ytor med dekorationerna koncentrerade till dörr- och fönsteromfattningar, takfot och knutar.

De vanligaste paneltyperna blev lockpanel och locklistpanel. En lockpanel utgörs av bottenbräder och lockbräder av ungefär samma bredd. Då lockbräderna monteras utanpå bottenbräderna och därmed döljer en del av de senare, kommer lockbräderna dock att te sig bredare. Bräderna kunde vara mycket breda och bredden varierade också mellan bräderna. Detta gav fasaderna en levande karaktär vilket ytterligare förstärktes då kilsågade bräder med en bredare rotände och en smalare toppände, användes. Till uthus och andra enklare byggnader var bräderna dessutom ofta vankantade, d.v.s. kanterna hade inte sågats plana.

En locklistpanel består av bredare bottenbräder och smalare täcklister. Bottenbrädernas bredd varierade även här medan listerna gavs en mer enhetlig bredd, men även denna kunde variera mellan t.ex. 2 och 3 tum. I mer påkostade hus kunde locklisterna profileras.

Nedtill avslutas båda paneltyperna med en snedställd vattbräda som leder ut det regnvatten som slår mot fasaderna över grunden, vilken i äldre hus – till skillnad från i dagens nyproduktion – aldrig ligger innanför panelen.

Samtidigt med bruket att brädslå fasaderna började man även måla fasaderna – både de timrade och panelklädda – med röd slamfärg. Slamfärg fäster bra på sågade ytor men sämre på hyvlade. Dörr- och fönsterfoder utfördes av hyvlade bräder som målades med linoljefärg.

Omkring sekelskiftet 1900 och årtiondena därefter gjorde andra paneltyper sitt intåg. Den horisontellt lagda, spontade panelen oftast med fasad kant (fasspont) eller med profilerad kant (pärlspont) blev nu vanligare på bostadshusen. Dessa panelbräder var tunnare och hyvlade och avsedda att målas med linoljefärg i ljusa kulörer. I mer påkostade hus kunde panelen läggas i olika riktningar för att uppnå en dekorativ effekt.

Kraftig profilspontad panel från 1800-talets senare årtionden. Denna panel har helt andra dimensioner än de spontpaneler som kom senare.

En före detta handelsbod byggd på 1910-talet med en bostadslägenhet både på bottenvåningen och ovanvåningen.

Locklistpanelen fortsatte att vara den vanligaste paneltypen 1900-.talet igenom. Från 1930-talet och framåt slopades ofta den horisontella vattbrädan – också kallad fotlist – nedtill och panelen slutade tvärt.

Under 1900-talets senare hälft standardiserades panelen. Detta gäller både för locklistpanelen och för den nya typ av lockpanel med helt jämnbreda och relativt smala bräder som nu introducerades. Denna panel saknar livfullheten i den äldre panelens variationer och oregelbundenheter och är olämplig på äldre hus, såväl estetiskt som kulturhistoriskt.

Skador och åtgärder

Det panelklädda huset är mycket förlåtande mot markrörelser och skevheter då panelen rör sig relativt fritt i förhållande till stommen. En panelklädd fasad kan te sig sliten och uttjänt, särskilt då färgen tvättas bort. Men trots många sprickor är panelklädda fasader oftast i långt bättre skick än vad ser ut att vara och det är mycket sällan som panelen behöver bytas i sin helhet

Vattbrädan är det panelklädda husets mest utsatta del då allt regnvatten som slår mot fasaden leds ner till denna. Samtidigt är den relativt lätt att byta ut. Skador på panelen i övrigt drabbar framför allt ändträet på bräderna, t.ex. nedtill i mötet med sockeln eller ovanför fönster och dörrar. Skador kan också finnas i anslutning till läckande stuprör.

Vid utbyte av panelbräder väljs samma kvalitet – furu eller gran – och dimension som den befintliga panelen. Till vattbrädan är det extra viktigt att kvaliteten på virket är hög, d.v.s. att virket är tätvuxet.

Skarvarna mellan den gamla och den nya panelen

Fasspontad panel målad med röd slamfärg på en ekonomibyggnad från 1920-talet.

Locklistpanel på en villa från 1920-talet målad med ljusgul oljefärg. Panelen är sågad med cirkelsåg och listerna är smala och profilerade.

En korsbyggnad från omkring 1890. Ursprungligen hade fasaderna synligt rödfärgat timmer men på 1920-talet fick de revetering i form av en spritputs med kraftig struktur och slätputsade omfattningar. Putsen är en kalkputs och avfärgningen är gjord med kalkfärg

Skadorna på fasaden visar att putsen är fäst på vassmattor som spikats på timmerstommen.

görs snett uppåtriktade så att regnvatten inte kan leta sig in. Handlar det om flera intilliggande bräder görs skarvarna på omväxlande höjder, på så sätt döljs lagningen bättre. Är panelen nedtill rötskadad runt en större del av huset – till följd av t.ex. förhöjd marknivå – kan ett alternativ till att skarva samtliga bräder, vara att montera en horisontell vattlist, t.ex. i höjd med fönstrens nederkant och fästa kortare panelbräder under denna. Ibland görs dessa bräder också liggande istället för stående.

Om panelen trots allt är så dålig att den måste bytas i sin helhet – på en fasad eller flera – bör den ursprungliga panelens utförande kopieras så långt det låter sig göras, avseende virkeskvalitet, bredder och sågyta. Men också detaljer som horisontella lister och knutinklädnader bör kopieras.

Reveterade fasader

Hus av natursten och tegel har putsats åtminstone sedan medeltiden i Sverige. Enstaka trähus började putsas på 1700-talet, men först under senare hälften av 1800-talet blev det vanligare och då framför allt i städerna och i de mindre samhällena. På landsbygden i Sollefteå var det inte förrän efter sekelskiftet 1900 som putsade – eller som de också kallas, reveterade – hus började dyka upp. Syftet med putsen var både estetiskt och funktionellt. Man ville efterlikna de mer påkostade stenhusens släta fasader och samtidigt skydda timret och göra huset mindre dragigt. Putsen utjämnar också klimatet och fungerar som en fuktbuffert.

Putsbruket kunde fästas på det timrade husets stomme på olika sätt, med jack upphuggna med yxa, träpluggar som slagits in i timret eller diagonalställda påspikade ribbor. Senare kom särskilda reveteringsmattor bestående av hönsnät och vass. Putsen var antingen en slätputs eller en spritputs, d.v.s. en puts med ärtsingel varigenom en grövre yta erhölls. I äldre hus handlar det nästan undantagslöst om en puts av lufthårdnande kalkbruk. Senare under 1900-talet blev det vanligare med inblandning av en mindre mängd cement, d.v.s. ett kalkcementbruk.

Skador och åtgärder

En korsbyggnad uppförd omkring 1910 och redan från början avsedd att reveteras. Fasadena är spritputsade med kalkbruk och har slätputsade jugendinspirerade omfattningar och dekorationer.

Skadorna på fasaden avslöjar att putsen fästs med hjälp av diagonala ribbor.

En sedan länge nedlagd affär, vars fasad troligen på 1950-talet klätts med eternitplattor. Plattorna är så kallade sidi-plattor som var små till formatet och avsedda för gör-det-självaren. Taket är belagt med omålad pannplåt.

Reveterade hus är något känsligare än panelklädda hus och kräver ofta ett mer kontinuerligt underhåll. De vanligaste skadorna är sprickbildning, orsakad av markrörelser och sättningar. Är sättningen avstannad är det ingen fara och sprickan kan putsas igen. Putsade hus är också känsliga för fuktskador, orsakade av dels bristfällig avvattning från tak och läckande stuprör och dels förhöjd marknivå. Den fuktmättade putsen fryser sönder vintertid och sprängs loss från underlaget. Ibland kan putsen ha släppt från underlaget utan att ha fallit ner, något som kallas bomputs. Om putsen runtomkring har god vidhäftning behöver bomputsen inte knackas ned. Skador på fasadputsen på murade hus liknar de på de reveterade husen, även om skador orsakade av sättningar och rörelser i stommen är mindre vanliga.

Lagning av reveterade hus bör göras med samma bruk som ursprungligen använts, oftast ett lufthärdnande kalkbruk. Ett rent kalkbruk är eftergivligt och tål en hel del rörelser innan det spricker sönder till skillnad från de hårdare cementbaserade bruken. Kalkbruket tillåter även en naturlig fuktvandring vilket minskar risken för både rötskador på timret och frysskador på putsen. Reveterade hus ska därför aldrig målas med täta – plastbaserade – färger som hindrar fuktvandringen.

Putsen är oftast påförd i tre skikt, kallade grundning, utstockning och ytputs. Både grundningen och ytputsen är relativt tunna skikt, medan utstockningen ibland kan vara flera centimeter tjock. Vid lagning är det viktigt att försöka få till samma struktur på ytputsen som på den befintliga putsen. Är det fråga om mindre skador kan man klara det på egen hand, men för att åtgärda större skador kan det vara värt att ta hjälp av en erfaren murare.

Vedtak på ett härbre vid en fäbod. Vedens funktion är att hålla det undre tätskiktet av näver på plats.

TAK

Ett tätt tak är – tillsammans med en grund som är torr – den viktigaste förutsättningen för en byggnads överlevnad. Takmaterial har traditionellt hämtats från den närbelägna omgivningen i form av vass i kustnära områden, torv och halm i jordbrukslandskapen och i skogslandskapen olika former av bearbetat trä såsom stickspån, bräder och kluvna stockar. I bygder med tillgång på lättkluven sten har det även funnits tak av kalksten och skiffer. Halm- och vasstak förekommer inte i Sollefteå kommun och inte heller tak av kluven sten. Tak med tätskikt av näver – vedtak och torvtak – har förekommit men är idag mycket ovanliga utanför museala miljöer.

De olika lokala materialen har givit husen deras karakteristiska utseende även avseende taklutningen. Tak av halm och vass kräver branta lutningar för att vattnet ska rinna av medan torvtak måste göras flackare för att torven ska ligga kvar. Tak av spån och bräder är mer anpassningsbara, även om taken längre norrut i landet generellt varit brantare än söderut.

I slättlandskapen där det fanns god tillgång på lera, introducerades också relativt tidigt bränd lera i form av taktegel som takmaterial, inte minst i mer anspråksfulla miljöer såsom på kyrkor och i högreståndsbyggnader samt i städernas bebyggelse. Senare spred sig takteglet till den enklare bebyggelsen och med järnvägen även till de delar av landet där lera av rätt kvalitet saknades.

Taktegel tillverkades till en början hantverksmässigt men blev under 1800-talet en industriprodukt. Andra industriellt tillverkade taktäckningsmaterial är plåt, papp och asbestcement. Plåttak blev vanligare under det sena 1800-talet och kom under 1900-talet att tillsammans med tegel bli det dominerande takmaterialet. För enklare byggnader var papptak ett billigt alternativ, även om det är mindre vanligt förekommande i norra Sverige än i södra. En bit in på 1900-talet lanserades även asbestcementplattor, mer kända under varumärket eternit, som ett både underhållsfritt och outslitligt fasad- och takmaterial. Eterniten hade sin storhetstid under några årtionden kring mitten av 1900-talet men efter det att asbestens negativa hälsoeffekter uppmärksammats på 1970-talet lades tillverkningen ner.

Torvtak och vedtak

Torvtak och vedtak har det gemensamt att de har näver som tätskikt. Torvens och vedens funktion är att

Spåntak av hyvlad spån på en sommarladugård vid en fäbod.

Faltak är ett tak med bräder lagda som lockpanel, med ett undre lager och ett övre lager. Som virke används helst tätvuxen kärnfura. Faltak har till skillnad från spåntak alltid tjärats.

hålla nävern på plats. Fram till dess att det maskinhyvlade takspånet slog igenom i mitten av 1800-talet var tak med tätskikt av näver dominerande på landsbygden i norra Sverige.

Nävern lades i minst tre lager, ibland fler, på en relativt tät underbrädning. Nävern skördades från björkarna på våren – då saven steg – i stora rektangulära sjok/flak. Flaken lades utan spik med överlapp både i sidled och höjdled med början nedifrån takfoten. Den vita utsidan lades nedåt mot underbrädningen och något utskjutande vid takfot och gavlar, vilket gjorde att den krullade sig karakteristiskt.

Torvtak anses vara en äldre företeelse än vedtak. Torven skars ut i rektangulära rutor som lades i två lager med förskjutna skarvar. Det undre lagret med grässvålen nedåt och det övre med grässvålen uppåt. Torvtak är ofta tjocka och tunga och lämpar sig bäst för hus med kraftig takkonstruktion och flackt takfall. Nedtill avslutas torvtaken med en kraftig, längsgående bräda – mullbrädan – som är infäst med naturvuxna krokar. Mullbrädan som håller torven på plats så att den inte glider av, är den kanske känsligaste delen av ett torvtak och måste då den blivit rötskadad bytas ut. Hållbarheten på ett torvtak kan vara upp till 80 år om taklutningen är brant, men kanske bara 30 år vid flackare taklutning och färre lager näver. Den vanligaste skadan på ett torvtak är att det läcker igenom lokalt. Detta åtgärdas genom att torven lyfts undan och ny näver skjuts in där läckan finns. Grästorven glider med tiden också ned mot mullbrädan och man kan därför behöva komplettera med mer torv uppe vid nocken.

Vedtaken var mycket vanliga på Sveriges landsbygd fram till 1800-talets mitt. Som material har både kraftigare kluvna stockar och klenare störar använts. Stockarna och störarna lades ovanpå nävern, så tätt som möjligt från takfallet mot taknocken, där de knäpptes samman med stockarna/störarna på andra sidan. Längs takfoten lades nedtill en horisontell stock som med narar sammanfogas med takveden. På denna stock ser man ofta att stenar lagts för att ytterligare tynga ner och säkra nävern. Takveden bryts ner av vädrets makter och behöver bytas ut med kanske 20 års intervall.

Spåntak

Pärt, spiller och stickor är olika namn för tunna takspån vilka inte skall förväxlas med de betydligt tjockare spån som återfinns på t.ex. kyrkor och på en del äldre högreståndsbyggnader, så kallade stavspån eller kyrkspån. Kyrkspånen är i genomskärning också distinkt kilformade med en tjocklek på ungefär 5 mm i ena änden och 25 mm i andra. Stickspånen är däremot relativt jämntjocka med en tjocklek på ungefär 5 mm. Längden är ofta omkring 45 cm och bredden varierar mellan 10 och 15 cm.

Tegeltak på enkelstuga från sent 1800-tal. Taket av tvåkupiga pannor är troligen lagt i slutet av 1920-talet

Tegeltak som lagts om med återanvändande av de gamla tvåkupiga pannorna. Avvattningen har gjorts utan stuprör, med hängrännor som är utdragna en halvmeter från gaveln.

Stickspånens storhetstid inleddes omkring 1800-talets mitt då industriellt tillverkad spik kom ut på marknaden och succesivt fasade ut de handsmidda och därmed mycket dyra spik som använts tidigare. Vid ungefär samma tid ersattes också de handspäntade spånen med maskinhyvlade vilket ytterligare drog ner kostnaden. Spåntaken kom vid denna tid att ersätta äldre takkonstruktioner som torvtak och vedtak/brädtak.

Tak av stickspån var mycket vanliga fram till 1940-talet. Höjda brandförsäkringar i kombination med ökande arbetskraftskostnad gjorde att spåntaken successivt försvann. Få nya tak lades och då det var dags för reparation av de gamla taken lades istället tegel eller pannplåt ovanpå stickspånen.

Spån har tillverkats av olika material beroende på den lokala tillgången. Vanligast är spån av furu eller gran, men även asp har använts. Träden som valdes ut till spåntillverkning skulle vara raka, kvistfria och senvuxna, d.v.s. ha vuxit långsamt så att det är tätt mellan årsringarna. Valdes furu skulle andelen kärna vara stor. Träden fälldes på vintern för att undvika vårens uppåtstigande sav som kunde bli en grogrund för mögelsvampar.

Stickspån kan antingen vara späntade för hand eller hyvlade i maskin. Det förekommer också sågade spån, men detta är mindre vanligt. De handspäntade spånen får en räfflad yta då späntkniven följer fibrerna utan att skära av dem. Detta gör också spånen blir mer motståndskraftiga mot väta och får en längre hållbarhet än de maskinhyvlade där fibrerna skärs av. Vid läggning av maskinhyvlade spån är det viktigt att spånen läggs med rätt ände uppåt. De avskurna fibrerna syns som tydliga fjäll när man böjer spånet och visar vilken ände på spånet som ska läggas upp mot taknocken och vilken som ska läggas ned mot takfoten. Läggs spånen fel ansamlas vatten i de avskurna fibrerna.

Takspån läggs på underbrädning utan tätskikt emellan. Det är viktigt att konstruktionen är luftad även underifrån för att spånen ska kunna torka ut. Underlaget ska vara glest, antingen en gles underbrädning eller läkt. Det är också därför som spån är väl anpassade för enklare ekonomibyggnader eller hus med oinredda vindsvåningar.

Takspån läggs vanligen med trelagstäckning, vilket med en spånlängd på 45 cm innebär att 15 cm av spånet blir synligt. Om ett spåntak läggs med torkade spån bör de inför läggningen först blötläggas så att de inte spricker vid spikningen. Innan läggning kontrolleras fiberriktningen på maskinhyvlade spån genom att spånen böjs, så att de avskurna fibrerna hamnar nedåt mot takfoten. Spånen spikas vanligen med ogalvaniserad trådspik. Spiken placeras så att den döljs av nästa lager spån. Läggningen börjar nedifrån vid takfoten och utförs med en riktbräda som successivt flyttas uppåt. I den nedersta raden läggs 15 cm långa spån, nästa rad får 30 cm långa spån och följande rader 45 cm långa spån. Vid taknocken blir förfarandet det omvända. Härigenom blir det tre lager även

vid takfoten och taknocken. Mellan lagren förskjuts spånen så att de överlappar även i sidled. Spåntak på enkla ekonomibyggnader saknar för det mesta både vindskivor och vattbräda. Nocken täcks ofta av två vinkelställda bräder.

Skador och åtgärder

Hållbarheten för ett spåntak varierar betydligt beroende på vilken typ av spån som använts, kvaliteten på spånen, hur välluftad konstruktionen är och var byggnaden är placerad vad gäller träd, väderstreck och nederbörd. Ett brantare spåntak har längre livslängd än ett flackare och ett takfall som vetter mot söder bryts ner av solen snabbare än ett som vetter mot norr. De vanligaste skadorna på spåntak är rötskador.

Handspäntade spån kan ha en hållbarhet på upp till 70 år medan tak av maskinhyvlade spån sägs hålla 30-40 år om de sköts. Dessa livslängder förutsätter dock att taken lagts efter konstens alla regler och att de underhålls. Idag läggs många spåntak av maskinhyvlade spån av undermålig kvalitet och de kan om det vill sig illa vara slut efter bara 10-15 år.

Träd i närheten av hus med spåntak bör undvikas. Barr, löv och pollen som lägger sig på spåntaken binder fukt som gör att lavar och mossa etablerar sig med rötskador som följd. Spåntak bör därför regelbundet sopas rena från organiskt material.

Ett spåntak med mindre läckage behöver inte bytas, utan kan lagas partiellt. Hål upptäcks lättast inifrån en solig dag. Hålen markeras och från utsidan byts skadade spån, genom att nya spån skjuts in. För att minska risken för att de befintliga spånen runt skadan bryts sönder kan de fuktas då arbetet utförs.

Traditionellt har spåntak inte behandlats eller impregnerats. Ibland förekommer det dock att de tjäras för att förlänga livslängden.

Faltak

Faltak är ett tak lagt med bräder i takfallets riktning, d.v.s. från takfoten till nocken. Bräderna – eller falorna som de kallas – är lagda som lockpanel, med ett undre lager och ett övre lager. Falorna har hyvlade skåror längs kanterna för dränering av inträngande vatten. De övre bräderna har skårorna på undersidan och de undre på översidan. Som virke används helst tätvuxen kärnfura.

Faltak har traditionellt, liksom spåntak, lagts direkt på en väl luftad underbrädning och förekom främst på uthus och enklare bostadshus med oinredda vindsvåningar. Tätskikt i form av takpapp får inte läggas under falorna, då kommer rötskadorna snabbt.

Faltak har på senare tid åter blivit populära, inte minst i nyproduktionens arkitektritade villor. Konstruktionen av dessa moderna faltak skiljer sig från det traditionella faltakets, men visuellt kan de få ett liknande uttryck. När faltak läggs idag på ett tak som vetter mot en inredd vindsvåning och man vill försäkra sig om att inget vatten tränger in, kan faltak läggas på samma sätt som tegeltak, d.v.s. med strö- och bärläkt och underlagspapp. Härigenom ventileras den fukt som trots allt tar sig igenom falorna bort av luftspalten mellan dem och takpappen.

Ett faltak kan om det underhålls, borstas rent från organiskt material och tjäras med regelbundna intervaller, hålla mellan 30 och 50 år beroende på virkeskvaliteten.

Tegeltak

Tak av bränt lertegel introducerades i Sverige under medeltiden men blev något vanligare först under 1600- och 1700-talen i städernas bebyggelse och på herrgårdar. Teglet var mer exklusivt än de lokalt förekommande takmaterialen, men samtidigt mer långlivat och också säkrare mot brand. Till en början var teglet oftast enkupigt men i slutet av 1800-talet blev det tvåkupiga allt vanligare.

Takpannor av betong började tillverkas i Sverige under sent 1800-tal, ofta i närheten av cementfabriker. Fastighetsägare kunde själva också införskaffa formar och gjuta egna betongpannor, vilket ledde till stora variationer avseende såväl utseende som kvalitet. Det var egentligen först efter mitten av 1900-talet som lertegelpannorna fick konkurrens av de industriellt tillverkade betongpannorna. Betongpannorna som är starkare men också tyngre än tegelpannorna, saknar ofta historisk hävd på hus byggda före 1950-talet och bör undvikas vid omläggning om taket tidigare varit belagt med lertegel. Tegelimiterande plåt är ett ännu senare påfund och är en mycket kortsiktig lösning, som av såväl estetiska som kulturhistoriska skäl bör undvikas.

Tegelpannorna läggs på bärläkt, horisontella reglar

Ladugård med tak belagt med äldre betongpannor, troligen lagda på 1930- eller 40-talet.

Tak av falsad galvaniserad plåt på veranda. Taket som är lagt som skivtäckning med tvärfalserna i jämn linje, är troligen samtida med byggnaden, d.v.s. från omkring 1910.

som i sin tur vilar på glesare placerade, vertikala strö-läkt som tillåter inträngande vatten att rinna undan. Då ett tegeltak aldrig är riktigt tätt ligger ett tätskikt under läkten, oftast i form av en takpapp. Då takteglet introducerades lades det ofta på läkt direkt på den äldre taktäckningen i form av bräder eller stickspån, som fungerade som tätskikt. Tegelpannor fungerar både på brantare och flackare tak. Är taklutningen under 20 grader bör dock plåt- eller papptak väljas.

Skador och åtgärder

Behöver ett tegeltak läggas om återanvänds de gamla pannorna så långt det går och endast de pannor som är spruckna eller alltför frostsprängda byts ut. Det gamla takteglet har en patina som det erhållit efter att i kanske femtio eller hundra år ha utsatts för vädrets makter. Och just det testlaboratorium som årstidsväxlingarna utgör innebär också att de pannor som varit undermåliga redan har förstörts medan de som ännu är intakta kommer att överleva länge till.

Ofta går det att hitta gamla takpannor av samma fabrikat och med samma mått i närområdet, kanske från en byggnad som rivits eller vars tak bytts ut. Det finns också företag som specialiserat sig på att handla med återbrukat byggmaterial. Om ett större antal takpannor behöver bytas kan dessa läggas på ett takfall som är mindre synligt eller kanske koncentreras till en utbyggnad.

Ett tegeltak är långlivat så länge det får en regelbunden översyn. Ränndalar bör rensas från organiskt material och avtäckningsplåtar/bräder över nockar och mot anslutande väggytor ses över. Nästan varje år går också någon eller några pannor sönder och behöver bytas ut. Görs detta kan ett tegeltak hålla mycket länge utan omläggning och det rekommenderade intervallet på fyrtio-femtio år kan avsevärt förlängas.

Plåttak

Plåt var länge ett exklusivt taktäckningsmaterial och förekom enbart på kyrkor, högreståndsbyggnader och offentliga byggnader. Först under 1800-talet ökade användningen av plåt för taktäckning. Detta hänger samman dels med att tillverkningsmetoden effektiviserades och förbilligades, dels med kraven på ökat brandskydd. Men det fanns också en estetisk komponent då tidens arkitekturideal förespråkade flackare tak med ett lättare uttryck. På landsbygdens bebyggelse var plåttaken länge ovanliga och endast på enstaka mangårdsbyggnader kostade man på sig att lägga ett plåttak. Plåt som takmaterial kan avse såväl järn som koppar, bly och zink. Nästan utan undantag handlar det dock om järnplåt i den profana bebyggelsen. Plåttak fungerar bra på nästan alla typer av taklutningar, undantaget de allra flackaste, med mindre än tio procents lutning, där papp är lämpligare. Plåt för taktäckning finns idag som falsad slät plåt och som korrugerad plåt i skivor.

De äldsta plåtarna var små, ca 45x60 cm. Under 1800-talets senare del ersattes de av större plåtar, vanligen 60x120 cm. Samtidigt övergick man från den tidigare obehandlade svartplåten till förzinkad/galvaniserad plåt med längre hållbarhet och bättre

Tak av omålad galvaniserad pannplåt. Pannplåten slog igenom efter andra världskriget och blev mycket populär då tidigare spåntäckta byggnader behövde renoveras.

Avvattning i form av hängränna och stuprör av galvaniserad plåt. Stupröret har omvikningskupa och är sammansatt av kortare delar som falsats samman. Vinklarna är skarpa.

motståndskraft mot rostangrepp. Plåtarna lades som skivor som falsades samma med varandra och fästes i underlaget med dold plåtklammer. Falsning, som innebär att plåtarna viks över varandra, kan utföras som enkelfalsning eller dubbelfalsning. Fram till 1920-talet var enkelfalsning det vanligaste och de horisontella falserna lades i jämn linje. Från denna tid och framåt började de horisontella falserna förskjutas en halv plåtlängd. Samtidigt började plåten dubbelfasas, något som delvis hänger samman med att de tidigare ofta välventilerade vindsutrymmena nu började inredas, vilket ställde krav på högre täthet i falserna.

De äldsta plåttaken var nästan undantagslöst svartmålade. Under 1700- och 1800-talen blev det vanligt med engelskt röda tak och omkring sekelskiftet 1900 också med zinkgröna tak. Fram till 1960-talet dominerade målning med linoljefärg. Därefter kom olika blandningar av linolje- och alkydfärger för att senare ersättas av rena alkydfärger. Idag är olika typer av akrylatfärger de vanligaste och de flesta plåttak kommer färdiglackerade från fabrik.

Under 1900-talets senare hälft lanserades bandtäckning som ett billigare alternativ till skivtäckning. Bandtäckning innebär att taken täcks med plåtar lika långa som takfallen och att horsiontalfalserna elimineras, vilket gör att utseendet blir ett helt annat än vid skivtäckning. Detta är särskilt noterbart vid stora temperaturrörelser, t.ex. vid värmeutvidgning av plåten sommartid. På de skivtäckta taken tas värmeutvidgningen upp i de många horisontalfalserna, medan den på de bandtäckta taken inte kan tas upp och tydligt syns som buktningar i plåten.

Den äldsta formen av korrugerad plåt var sinuskorrugerad med runda vulster och kom redan i mitten av 1800-talet. En variant av den sinuskorrugerade plåten är den så kallade pannplåten, ej att förväxla med plåt avsedd att imitera takpannor. Pannplåten som har smala rundade vulster och bredare släta fält däremellan, introducerades redan i början av 1900-talet men slog igenom på bred front vid mitten av 1900-talet. Pannplåten blev mycket populär framförallt då de tidigare spåntäckta ekonomibyggnaderna behövde renoveras. Plåten var relativt billig och kunde läggas direkt ovanpå spåntäckningen. Den tidiga pannplåten var omålad och galvaniserad och grånade naturligt med tiden. Då den började rosta kunde den målas, ofta i svart, rött eller grönt.

Trapetsprofilerad plåt, s.k. TRP-plåt är en yngre variant av korrugerad plåt med skarpkantade veck. TRP-plåten är stabilare än den sinuskorrugerade plåten och är därför ofta tunnare. Plåten som levereras fabrikslackerad vanligen i rött eller svart hör dock inte hemma i kulturhistoriska miljöer annat än som en temporär lösning på ett läckande tak.

Skador och åtgärder

De flesta skador på plåttak beror på rostangrepp. Plåtarna rostar framförallt i falserna där fukt och kondens blir stående. När ett plåttak läggs stryks falserna med falsolja, förr användes linolja, vilket förhindrar

kondensvatten att tränga in. Med tiden torkar falsoljan och vatten blir stående i falsen och ger upphov till rostangrepp. Även organiskt material som ansamlas i ränndalar, fotrännor och i anslutning till skorstenar och takkupor skapar en konstant fuktig miljö som med tiden orsakar rostangrepp. Andra skador på plåttak kan vara mekaniska såsom ovarsam snöskottning eller kemiska som påverkan från ädlare metaller eller fågelträck som orsakar frätskador. Äldre takplåt är emellertid ofta tjockare än ny plåt och tål därför en hel del rostangrepp innan den är genomrostad.

Plåttak som ännu bevarar de horisontella falserna i jämn linje är av hög ålder och bör i största utsträckning bevaras, kanske med partiella utbyten och lagningar av skadade plåtar. Behöver ett sådant tak bytas ut i sin helhet bör man eftersträva att kopiera det äldre utförandet, då detta är en väsentlig del av husets ursprungliga karaktär. Likaså bör det äldre takets smäckra och förfinade detaljer inte ersättas med de klumpigare lösningar som är vanliga i dagens nyproduktion. Anknyt istället till lokala, äldre traditioner även om dessa inte fullt ut uppfyller moderna byggregler. De äldsta plåttaken är lagda direkt på takstolarnas underbrädning utan tätskikt. Idag används en underlagspapp – precis som vid läggning av tegeltak – som tätskikt mellan plåt och underbrädning. Något som är särskilt viktigt om vindsutrymmena inreds.

Ett plåttak bör målas om relativt ofta, kanske med 10 års intervall. Vid ommålning bör samma färgtyp som den befintliga användas. Äldre tak var nästan undantagslöst målade med linoljefärg. Men även dessa tak kan senare ha ommålats med andra färgtyper såsom alkyd- eller akrylatfärg. Har detta hänt eller om plåten är av yngre datum kan man – om målningsskadorna och färgflagningen är omfattande – överväga att ta bort den befintliga färgen i sin helhet och börja om med linoljebaserade produkter. Helst bör den ursprungliga kulören behållas då denna ofta är tänkt att harmoniera med husets arkitektur i övrigt. Ytliga rostangrepp kräver oftast ingen annan åtgärd än rengöring och målning samt kontinuerligt underhåll.

Före målning skall plåten, om den är rostig, skrapas och stålborstas. Även försiktig blästring kan vara ett alternativ vid större ytor. Flagnar färgen över större ytor kan det vara värt att avlägsna färgen i sin helhet. Därefter påförs en grundfärg som helst bör vara linoljebaserad. Tidigare användes ofta blymönja som grundfärg, vilket av miljöskäl nu endast kan rekommenderas på kulturhistoriskt särskilt värdefulla objekt. Idag finns andra alternativ, t.ex. järnmönja. Även täckfärgen kan vara en linoljefärg, men då denna bryts ner relativt fort av såväl UV-strålning som nederbörd, finns det idag olika alternativ med modifierade linoljefärger som är mer motståndskraftiga.

Vi nyläggning av skivtäckta plåttak används galvaniserad plåt som antingen är omålad eller grundmålad på fabrik. Det finns nackdelar och problem med båda alternativen, som kan vara värda att känna till. Den grundmålade plåten är belagd med en polyesterfilm som saknar kulturhistorisk hävd. Den omålade plåten är istället behandlad med en skyddsfilm – ett passiviseringsskikt – som måste avlägsnas innan målning. Tidigare kunde denna film tvättas bort med alkaliskt tvättmedel om man ville måla taket med en gång medan byggnadsställningarna var uppe eller så kunde filmen lämnas att naturligt utsättas för väder och vind för målning några år senare. Dagens passiviseringsskikt är emellertid svårare att avlägsna vilket kan leda till att färgen inte fäster om man målar plåten för tidigt.

På enklare ekonomibyggnader kan pannplåten vara ett alternativ, dels till den långt mycket dyrare skivtäckningen och dels till den kortlivade spåntäckningen. Plåten finns idag dels som omålad, galvaniserad och dels lackerad i ett antal olika kulörer. Pannplåten är prisvärd och långlivad och den galvaniserade varianten med sin naturligt grånande yta rekommenderas även i kulturhistoriska miljöer, där ekonomin inte tillåter spåntak eller faltak.

Papptak

Taktäckning av papp introducerades i slutet av 1700-talet och slog igenom i mitten av 1800-talet då maskinell tillverkning av papp i långa våder kom igång. Papptak är billiga och samtidigt lätta. De har därför främst använts till enklare bostadshus, ekonomibyggnader och hus med klen takkonstruktion. Numera förtiden används papp främst som tätskikt vid täckning med andra material såsom plåt eller tegel.

Ursprungligen bestod takpapp av lumppapp som gjorts vattenavvisande genom att bestrykas med olika impregnerande produkter såsom trätjära och senare

Stuprör med skarpa vinklar och trattformad vattkupa.

Nytillverkad hängränna och stuprör av omålad galvaniserad plåt som med sina skarpa vinklar efterliknar ett traditionellt utseende. Stuprörets delar – med undantag för den skarpa vinkeln - är dock inte sammanfalsade utan endast trädda i varandra.

stenkolstjära. Till en början tillverkades pappen i små ark som lades som skivor, senare i långa våder som kunde rullas ut. Takpappen kunde läggas enkelt eller dubbelt, enkeltäckning var vanligast även om dubbeltäckning användes vid flackare taklutning. När takpappen började tillverkas i långa våder blev slättäckning och listtäckning vanligast. Slättäckning innebär att pappen läggs med våderna horisontellt längs taket med början från takfoten. Listtäckning innebär att pappen läggs från taknocken ned mot takfoten och spikas fast i vertikala trälister som är fästa i taket med jämna mellanrum. Listerna täcks i sin tur med smala pappremsor. Avsikten med listtäckning var inte bara teknisk utan även estetisk, nämligen att få papptaket att likna det mer exklusiva falsade plåttaket, där trekantslisterna motsvarar plåttakets stående vertikalfalser.

Papp är numera inte ett pappersbaserat material utan utgörs av en polyester- eller mineralfiberfilt impregnerad med oljeasfalt och ofta skyddsbelagd med skiffer. Idag läggs papptak oftast i tre skikt och skarvarna klistras. Även den moderna pappen kan läggas som slättäckning eller listtäckning med trekantsläkt för att få ett traditionellt utseende.

Papptäckning är ett ypperligt alternativ för enklare byggnader. Det är lätt att lägga och billigt. Beroende på traditionen på orten och hustypen väljer man listtäckning eller slättäckning. Listtäckning är dock ovanlig i mellersta Norrlands inland.

Skador och åtgärder

Papptak med lumppapp som bas krävde regelbundet underhåll. Det tjärades med några års mellanrum och beströks samtidigt med sand som skydd mot vädrets makter och mekaniska skador. Det finns mycket få gamla papptak bevarade och stenkolstjära som användes för underhåll finns inte längre att köpa då den är cancerframkallande.

Vid omläggning av papptak idag används asfaltpapp. Man bör då välja ett läggningssätt som är identiskt med det gamla, åtminstone vad gäller ytskiktet. På så sätt bevarar huset visuellt sitt traditionella utseende även om pappen materialmässigt har förändrats. Asfaltpapp underhålls vid behov genom att strykas med asfalt. Asfaltpapp som inte är skyddsbelagd stryks vart femte år, medan skyddsbelagd papp stryks först då skyddsskiktet nötts bort. Ett modernt papptak kan hålla mellan 20 och 40 år beroende på taklutning och hur utsatt taket är. Hål och sprickor i pappen ilagas med papp av samma kvalitet som klistras och stryks med asfalt. All spikning skall utföras dold, d.v.s. klistras över med papp.

Takavvattning

Takavvattningen på ett hus består av hängrännor och stuprör som är anslutna till varandra via vattkupor. På enklare byggnader kan hängrännorna dras ut en bit utanför byggnadens gavel och avslutas utan stuprör med vattnet fritt fallande till marken. På den äldre

bebyggelsen kunde hängrännorna utföras av en urholkad trädstam och senare av två vinkelställda brä-der. Rännorna sattes till en början upp endast ovanför bostadshusets ingång. Framemot slutet av 1800-talet började hängrännor och stuprör att tillverkas av galvaniserad plåt som målades med linoljefärg.

Fram till mitten av 1900-talet utfördes stuprören av kortare delar som falsades samman. Även vinklarna tillverkades av korta, raka delar vilket gjorde att de blev skarpa. Pressade, mjuka böjar blev inte vanliga förrän framemot mitten av 1900-talet och hör inte hemma på hus äldre än så. Tidigare vändes stuprörens vertikalskarv in mot väggen för att inte synas, idag vänds den vanligen utåt för att undvika fuktskador på väggen vid ett eventuellt läckage. Dimensionerna på dagens stuprör och hängrännor är ofta större än förr, vilket kan ge ett klumpigt uttryck på ett gammalt hus.

Äldre plåttak har istället för hängrännor oftast stånd/fotrännor, d.v.s. plåt som vikts upp i skarp vinkel mot takfallet och som leder vattnet vidare till vattkuporna. Fotrännorna viker sig lätt vid stora snömängder och de traditionella rännkrokarna ersätts idag ofta av kraftigare konsolkrokar med avvikande utseende. Ett alternativ är att använda traditionella, smidda rännkrokar, men placera dem tätare. Även papptak – vars syfte var att efterlikna plåttak – kunde utformas med ståndrännor i form av en pappklädd bräda.

Vattkupor finns i många modeller. Den äldsta typen är en låg och vid tratt med cylindrisk sarg. Vi sekelskiftet 1900 kom den mycket vanliga koniska vattkupan Om taket har fotrännor leds vattnet till vattkupan via en utkastare medan en hängränna ansluts via hål i vattkupans sidor. Den vanligaste typen av vattkupor idag är de s.k. omslutningskuporna.

Stuprör och hängrännor har traditionellt alltid målats på plats med linoljefärg. Stuprören målades in i fasadens färg medan hängrännorna fick samma färg som taket. Först från 1960-talet och framåt började fabrikslackerade stuprör och rännor monteras. Dessa är vanligen plastbelagda och har sällan en kulör som stämmer överens med husets.

Åstak i ett hus byggt på 1880-talet. Kraftiga stockar – åsar – löper från gavel till gavel i husets hela längd. Åsarna är intrimrade i gavelröstena och mellanväggarna. På åsarna ligger klenare rafter på vilka yttertaket vilar.

TAKKONSTRUKTIONER

Åstak

På landsbygden hittas huvudsakligen två olika typer av takkonstruktioner. Den äldsta typen är åstaket som hör intimt samman med det timrade huset. Takstolar är en yngre konstruktionstyp, som visserligen introducerades redan på medeltiden men som blev vanlig på landsbygden först under 1800-talet. Takstolar återfinns på många olika byggnadstyper, såväl murade hus som hus med resvirkesstomme och även timrade hus.

I åstaket löper kraftiga, ofta runda stockar horisontellt från gavel till gavel i husets hela längd. Dessa stockar kallas åsar och utöver en mittås, också kallad ryggås eller kroppås, kan det finnas en eller flera stockar längre ned på varje takfall, kallade sidoåsar. Åsarna är intrimrade i gavelröstena och ibland även i mellanväggarna. På åsarna och i nittio graders vinkel mot dessa, från taknock till takfot, ligger klenare rafter på vilka yttertaket vilar.

Takstolar

Takstolar består av ramverk placerade på regelbundna avstånd på ytterväggarnas remstycken/hammarband. Den enklaste typen av takstol består av två högben/sparrar som är lutade mot varandra och förenade i nock. Något mer utvecklad blir denna takstol om den nedtill sammanbinds av en horisontell bindbjälke. I ännu mer förfinade takstolar kompletteras denna grundkonstruktion med fler delar såsom stödben, tassar och hanbjälkar. Takstolar har ofta snedsträvor i takfallets plan, som stabiliserar konstruktionen i sidled.

Sammanfogningen av takstolarnas delar har traditionellt gjorts genom olika slags urtag i virket, såsom bladning och tappning. Sammanfogningarna har i sin tur säkrats med trätappar/dymlingar. Äldre takstolar tillverkades av bilat virke, men omkring 1900 ersattes detta av sågat virke. Dimensionerna är ofta väl tilltagna. Moderna takstolar är ofta utförda som

fackverkstakstolar av klenare sågat virke som sammanfogats med spikförband och har mycket litet gemensamt med de äldre hantverksmässigt tillverkade takstolsrna.

Takformer

Den vanligaste och äldsta takformen – för såväl åstak som takstolar – är sadeltaket, d.v.s. två släta takfall som möts i nock. Många mindre uthus har haft ett enda och ofta svagt lutande takfall, kallat pulpettak. I högreståndsbebyggelse introducerades under 1600-talet brutna sadeltak, s.k. mansardtak. Det skulle dock dröja in på 1900-talet innan denna taktyp gjorde sitt intåg på landsbygden i norra Sverige och då oftast i den nya villa-inspirerade bostadsbebyggelsen. Men även enstaka större ladugårdar och logar kan ses med mansardtak. I städernas var mansardtaken vanligare och här förekom också hus där även kortsidorna fick tak, s.k. valmade tak. Med funktionalismen, från 1930-talet och framåt, började de plana – eller nästan plana – taken dyka upp. Takformen och taklutningen är en viktig del av husets historia och karaktär och hänger intimt samman med den lokala byggnadstraditionen och vilken typ av takmaterial huset från början var avsett för.

Skador och åtgärder

Lika viktigt som att ett yttertak är tätt, lika viktigt är det att den konstruktion som bär taket är frisk och inte har rötskador eller svampangrepp till följd av dålig ventilation eller statiska skador beroende på rörelser

Takstolar i ett hus från 1910-talet. Takstolarna består av ramverk placerade på regelbundna avstånd på ytterväggarnas remstycken/hammarband.

i huset eller ovarsamma ingrepp av tidigare husägare. Särskilt viktigt att kontrollera är att sammanfogningarna mellan takstolarnas olika delar är intakta och att skarvar invid skorstenar och takkupor är korrekt utförda.

Är vindsutrymmena väl ventilerade brukar dock takkonstruktionen vara i gott skick. Mindre läckage genom yttertaket ger oftast bara begränsade skador på för det mesta enkelt lokaliserade ställen, oftast i anslutning till takgenomföringar som skorstenar eller ventilationskanaler. Värre kan skadorna vara om ventilationen på vinden är bristfällig eller om klimatet förändrats till följd av t.ex. tilläggsisolering av vindsbjälklaget. Då kan angrepp av mögel och svamp snabbt spridas om inte åtgärder vidtas.

Skorsten på en korsbyggnad från 1800-talets senare hälft. Skorstenen är murad i tegel med slätputsade dekorationer och profiler.

SKORSTENAR OCH MURSTOCKAR

Skorstenar var förr omsorgsfullt utformade, ofta höga och slanka med fina detaljer. Särskilt avslutningen lade man ner stor möda på, den gjordes utkragande och ofta profilerad. Ett gammalt hus där skorstenarna byggts om och förenklats ser stympat ut, som om något saknas.

Murstockar och skorstenar murades fram till 1700-talets mitt främst av fältsten. Från denna tid blir det vanligare att tegel kommer till användning, först bara i de delar som var synliga eller där murningen var mer komplicerad såsom i skorstenen, bakugnen och spisvalvet men senare även i själva murstocken. Fram till början av 1900-talet användes lerbruk för murningen, därefter lufthårdnande kalkbruk och från mitten av 1900-talet kalkcementbruk. Bakugnar murades alltid med lerbruk. Murstocken placerades på en kallmurad – d.v.s. utan murbruk – grund av fältsten, för att fukt inte skulle kunna dras upp från marken.

Skorstenarna i de äldsta husen – enkelstugorna och parstugorna – är oftast placerade längs den bakre ytterväggen. Ju högre en skorsten är desto bättre drag blir det och de äldsta skorstenarna, vilka trängde igenom takfallets nedre del, är därför höga. De är dessutom ofta relativt smala då de endast försörjde eldstäderna i ett eller två rum. När husen blev bredare placerades murstocken centralt huset och skorstenen trängde igenom taket i dess högsta punkt, i nocken. Skorstenarna kunde härigenom göras lägre. Samtidigt blev de ofta bredare eftersom murstocken nu kunde försörja eldstäder i fyra rum och ibland ännu fler om ovanvåningen var inredd.

Skorstenar murades sedan 1700-talets andra hälft oftast med bränt lertegel. Äldre skorstenar är murade av stortegel med ett mått på ca 300x150-150x75 mm. Storteglet har anor från medeltiden men levde kvar in på 1900-talet. Yngre skorstenar är murade av normaltegel med måtten 250x120x65 mm.

Äldre skorstenar på landsbygden i Ångermanland är ofta murade med lerbruk, men kan också vara murade med lufthårdnande kalkbruk. Det finns även skorstenar murade med kalkbruk med mer eller mindre hydrauliska egenskaper, vilket är mer hållbart i fuktiga miljöer. Lerbruk är känsligt för väta och därför är fogningen i lerbruksmurade skorstenar alltid utförd med kalkbruk som skydd. Lerbruket försvann succesivt och ersattes till en början av lufthårdnande kalkbruk

Skorsten på en korsbyggnad från 1880-talet. Då huset inte används vintertid har skorstenen försetts med en plåthuv för att hindra regn och snö att tränga in. Huven är liksom krönbeslaget av omålad galvaniserad plåt.

Skorsten på en bagarstuga från sekelskiftet 1900. Krönplåt och huv av svartmålad plåt. Många skorstenar var tidigare rödmålade för att dölja det handslagna teglets färgvariationer. Ibland kunde även fogarna målas upp med vit färg.

men från mitten av 1900-talet av kalkcementbruk.

Äldre skorstenar är omsorgsfullt utformade, nästan alltid med utkragande krön och ibland mönstermurade. Oftast är de oputsade men de kan också vara slätputsade och målade med kalkfärg. På en del oputsade skorstenar kan man se spår av en tegelimiterande bemålning med bländvita fogar mot röda stenar. Det handslagna storteglet ansågs inte tillräckligt perfekt med sin skiftande färg och storlek.

Skorstenarnas krön har avtäckts med olika material genom tiderna. Fram till mitten av 1800-talet användes ofta enkupiga tegelpannor. Från denna tid blev falsad plåt det vanligaste som överbeslag. Plåten hindrar vatten från att tränga ner i murverket uppifrån och leder också ut vattnet så att det droppar av utanför skorstenens liv. Plåten läggs så att den följer skorstenskrönests svaga lutning och avslutas 5-10 cm utanför. Som fästbleck används smala band som spikas fast i murverkets fogar över minst tre skift.

Skador och åtgärder

Skorstenen är en av husets mest utsatta byggnadsdelar. Även om den del av murstocken som ligger innanför husets skyddande klimatskal är intakt kan det finnas omfattande skador på dess övre del, alltså själva skorstenen. I ett hus där man övergått från veduppvärmning till annan uppvärmning står skorstenen kall under vintern. Regn och snö gör tegelstenar och murbruk vattenmättade och då temperaturen sjunker under nollstrecket sprängs de sönder av frosten.

Ibland räcker det med att foga om skorstenen. Löst fogbruk kratsas ur och fogarna fuktas med vatten. Därefter slås nytt bruk på och trycks in i fogarna med fogslev. Det är viktigt att det nya bruket inte är starkare än det befintliga. Ett rent kalkbruk fungerar alltid, men för det mesta också ett hydrauliskt kalkbruk. Enstaka skadade eller bortfallna stenar ersätts med nya, helst väljer man begagnade av samma kvalitet, kulör och storlek som de befintliga.

Skorstenens avslutande krön är ännu mer utsatt än skorstenen i övrigt och behöver ofta muras om med tätare intervaller. Innan man river krönet gör man en uppmätning av det befintliga utseendet så att detta kan återskapas. Är krönet sedan tidigare försvunnet – rivet eller bortvittrat – kan man utgå från gamla fotografier vid återuppmurningen. Efter uppmurning förses krönet med en avtäckning av plåt. Avtäckningen/ överbeslaget skall göras som en tunn och lätt skiva som följer murkrönets vinkel och inte dras ner på sidorna. Beslaget fästs med långa plåtband som spikas fast i fogarna. Om det är en skorsten som inte används dagligen under vinterhalvåret kan avtäckningen kompletteras med en huv som hindrar vatten och snö från att tränga in i rökkanalerna. Underbeslaget, som ansluter mot taket, ska inte dras upp mer än 10 cm på skorstenens sidor.

För att ta reda på om murstocken är otät låter man sotaren gör en provtryckning. Otätheter ska lagas inifrån från rökkanalen och hela vägen ut. En ytlig fogning håller inte i längden. Sprickor i putsen lagas genom att sprickan vidgas och bruk av samma typ trycks in. Går sprickan vidare in i murverket gäller

Murstockarna i äldre hus är oftast oputsade. Under 1900-talet blev det vanligare att murstockarna slätputsades med kalkbruk.

det att laga den hela vägen in.

En rökkanal med invändigt vittrande fogar och tegel renoverades förr genom s.k. säckning. Detta innebär att en jutesäck med samma area som rökkanalen och fylld med sand – idag används gärna skumgummi – fördes ner i rökkanalen Därefter slängdes murbruk – kalkbruk eller lerbruk – ner och säcken drogs sakta upp varvid bruket fastnade på rökkanalens sidor som en tunn puts. Denna metod fungerar fortfarande utmärkt och är att föredra framför moderna metoder där rökkanalen förses med ett skikt med keramisk massa. Den sköra keramiken passar illa ihop med den elastiska, med lerbruk eller kalkbruk, murade murstocken. En annan metod som används för att täta en utdömd murstock utan att behöva renovera den är att föra ner ett insatsrör av stål, som rökgaserna leds uppåt i. Ofta fylls utrymmet mellan insatsröret och murstocken med något isolerande material. Denna metod fungerar bra, men samtidigt går en del av vitsen med den värmelagrande murstocken förlorad då all värme transporteras ut genom röret. Dessutom innebär montering av insatsrör inte heller att kanalen med skadade och otäta fogar blir renoverad, fogbruket har inte ersatts och kanalväggarna är fortfarande lika sköra. Skorstenens förmåga till upptorkning efter regn försämras också eftersom fukten nu inte längre kan vandra in till kanalen och vädras ut med den uppåtstigande luftströmmen

Det finns en del brandsäkerhetsregler som kan vara bra att känna till då man äger en äldre byggnad vars murstock fortfarande används till just det som den var avsedd för, nämligen att leda bort de heta rökgaserna från husets uppvärmningskällor. Boverkets regler om brandskydd är dock inte retroaktiva, med undantag för att det ska finnas godkända takstegar till skorstenarna. Samma krav som ställs på nyproducerade hus gäller inte för gamla. Det utförande som var tillåtet då huset uppfördes är fortfarande tillåtet, så länge man inte förändrar den ursprungliga konstruktionen, då kan nybyggnadsreglerna bli aktuella. Även om det enligt nybyggnadsreglerna endast får finnas en eldstad ansluten till varje rökkanal är det sålunda i ett gammalt hus tillåtet med flera eldstäder som mynnar i en och samma rökkanal.

Dagens regler på murstockar innehåller funktionskrav men inte detaljerade föreskrifter. Mycket förenklat kan sägas att kraven på murstockar är att de inte skall förorsaka brand och att de ska ge tillräckligt med drag. Tidigare har det t.ex. funnits rekommendationer om avståndet mellan murstocken och brännbart material i nybyggda hus, vanligen minst 10 cm. Så är det inte längre, men det kan vara bra att man gör vad man kan för att minska risken för brand även i ett gammalt hus. Lyft på golvplanken i mellanbjälklaget och se till så att inte sågspån ligger mot murstocken. Om så är fallet, skyffla undan sågspånen och ersätt med sand, leca-kulor eller annat obrännbart värmeisolerande material. I äldre hus är det inte ovanligt med bjälkar som är inmurade i murstocken. Även om det är tillåtet att bevara detta utförande, kan det – om det är möjligt – vara bra att växla av för att minska brandrisken.

Småspröjsat fönster, troligen från slutet av 1700-talet. Fönstret har två bågar som är spröjsade i vardera tolv rutor. Bågarna är inte öppningsbara.

FÖNSTER

Fönster kallas inte för intet husets ögon. De gamla fönstren är en av de detaljer som tydligast utmärker ett orört och välbevarat hus och de är en väsentlig del av husets karaktär. Ändras fönstrens storlek, placering och detaljutformning går något av husets själ förlorad.

Den äldsta formen av ljusöppningar i bostadshus var eldstadens rökhål i taket. Senare togs små gluggar upp i väggarna. Gluggarna hade till en början skjutluckor men försågs med tiden med tunna träspån, djurhudar eller vaxat papper på ramar, varigenom ljus kunde ta sig in utan att huset kyldes ut. Ljusöppningar med glas introducerades redan under medeltiden men det skulle dröja till det sena 1600-talet innan de började dyka upp på andra byggnader än kyrkor och förnämare bostadshus. De första glasrutorna var mycket små. Med tiden utvecklades tekniken att göra allt större rutor och fönsteröppningarna växte i storlek.

Glas

Fram till omkring 1920 var allt fönsterglas munblåst/handblåst. De allra äldsta fönsterglasen tillverkades enligt månglasmetoden, där en stor glaskula blåstes upp och plattades ut varefter den roterades och skars upp i två halvmånformiga bitar. Detta glas var ofta mycket ojämnt och kunde skifta i olika färger på grund av orenheter i glasmassan. I början av 1800-talet ersattes månglasmetoden av cylindermetoden där en stor, ibland flera meter lång, cylinder blåstes upp, skars itu och plattades till. Även detta glas har skiftningar och oregelbundenheter, men är för det mesta tunt och klart och avsevärt större än månglasfönstren. De munblåsta glas vi idag hittar i äldre fönster är nästan utan undantag utförda enligt cylindermetoden. Det hantverksmässigt framställda glaset ersattes på 1920-talet av industriellt tillverkat draget, även kallat valsat, glas. Även detta glas ger ett levande intryck med sin karakteristiska vågiga randning. Först efter 1900-talets mitt kom det s.k. floatglaset där glasmassan hälls ut på en bädd av smält tenn varigenom ett helt perfekt och jämnt glas utan skiftningar fås. Allt glas som säljs idag i Sverige är floatglas.

Fönstrets beståndsdelar

Ett träfönster består av ett antal olika delar som kan vara bra att känna till. Fönsterbågarna är placerade i en ram av trä som är infäst i byggnadens väggkonstruktion. Denna ram kallas karm och kan med en

Ovan. Fönster från årtiondena omkring 1800-talets mitt. Varje fönster har två bågar som är spröjsade i tre rutor. Endast en av bågarna på bilden är öppningsbar. Fönsteromfattningarnas överstycken är utformade med tidstypiska gavelmotiv.

T h. Fönster från årtiondena efter 1850. Fönstret har två bågar som är spröjsade i tre rutor. Bågarna är inte öppningsbara, utan fastsatta med spik i form av hästskosöm i karmen. Enkel omfattning med en vattbräda som överstycke och under denna en profilhyvlad list.

lodrät mittpost och en vågrät tvärpost indelas i mindre öppningar som motsvarar antalet bågar. Dessa öppningar kallas också lufter. Bågarna är glasade med glasrutor som är nedsänkta i en fals och infästa med stift och kitt. En del äldre fönster har istället för en öppen fals en spårfals som glaset löper i, då behövs inte kitt och stift. Bågarna kan i sin tur vara indelade i mindre rutor genom tunnare spröjsar. I de allra äldsta fönstren var spröjsarna av bly. De ersattes senare av träspröjsar. Antalet spröjsar minskade allt eftersom tekniken att blåsa större glas utvecklades. Härigenom minskade behovet av att indela fönstren i många små rutor.

Fram till 1920-talet var på landsbygden ofta bara en båge i varje rum öppningsbar medan de övriga var fastsatta med spik, kallad hästskosöm. De öppningsbara fönstren var försedda med beslag, vars utseende förändrades över tid och som hjälper till att datera fönstret. 1700- och det tidiga 1800-talets hörnbeslag var handsmidda och ofta dekorativt utsirade. Även haspar och krokar var handsmidda. Under 1800-talet började beslagen fabrikstillverkas och förenklas och i slutet av århundradet kom en typ av hörnbeslag som levde kvar långt in på 1900-talet, ett helt odekorerat och något upphöjt vinkeljärn. Vid samma tid började hörnbeslagen skruvas fast istället för att spikas. Även stängningsbeslag såsom haspar och hakar, gjöts nu på fabrik.

Spröjsning

Under 1800-talet övergick man från bågar som var spröjsade i fyra, sex eller till och med så många som åtta rutor till bågar med bara två eller tre rutor och under det sena 1800-talet blev korspostfönstren med fyra ospröjsade bågar vanliga. 1800-talets sista och 1900-talets första årtionden såg dock en renässans för spröjsningen, då den började användas i ett arkitektoniskt syfte t.ex. i nationalromantikens småspröjsade fönster eller jugendtidens okonventionellt spröjsade fönster. Med 1910-och 20-talens nyklassicism återkom också de fyr- och sexrutade fönstren som varit så vanliga i mitten av 1800-talet. Funktionalismen fönster var alltid ospröjsade och ofta utförda som två- eller tredelade fönster, men även stora perspektivfönster var vanliga.

Fönsterkvalitet

Fram till omkring 1920 tillverkades fönster hantverksmässigt, ofta på byggarbetsplatsen. Fönstren hade för det mesta enkla ytterbågar som öppnades utåt. I bostadshus kompletterades ytterbågarna med lösa innerbågar som kunde tas ur under sommarhalv-

Ovan. Korsbyggnaderna i en och halv våning hade på långsidorna ofta låga fönster under takfoten. Fönstret på bilden är från 1880-talet och utgörs av en båge som inte är öppningsbar. Omfattningen har ett kraftigt profilerat överstycke med dekorativt svängda konsoler.

T v. Korspostfönster från omkring 1890 med fyra bågar. Fönstret har mittpost och tvärpost. En av bågarna är öppningsbar. Omfattningens överstycke är utkragat och profilerat.

året. Virkeskvaliteten var mycket hög och all målning utfördes på byggarbetsplatsen med linoljefärg. Alla delar var handhyvlade och profilerade. Glasen var munblåsta.

Från omkring 1920 och fram till 1960 tillverkades fönstren på snickerifabrik. De levererades grundmålade och med monterade beslag. Kopplade tvåglasfönster hade introducerats i städerna i slutet av 1800-talet men slog igenom på landsbygden först några årtionden senare. Glasrutorna var valsade. Profilerna på bågar och karmar gjordes enklare men kvaliteten på virket var fortfarande hög och målningen gjordes med linoljefärg.

Brytpunkten vad gäller fönstrens kvalitet kom på 1960-talet. Fönstren levererades från denna tid helt färdiga från fabrik, glasade, målade och med monterade beslag. Karmar och bågar blev kraftigare och profileringen försvann. Virkeskvaliteten försämrades vilket i kombination med nya färgtyper som – till skillnad från linoljefärg – stängde in fukten, gjorde att virket snabbt fick rötskador. Glasen var av typen floatglas och på 1970-talet kom även treglasfönster med isolerrutor. Kanske var dessa årtionden lågvattenmärket vad gäller fönsterkvalitet, då fönster från de senaste årtiondena tycks hålla något bättre. Idag tillverkas fönster i många olika material och materialkombinationer, vanligt är träbågar som utvändigt är beklädda med aluminium.

Fönster är mycket utsatta för vädrets makter och har traditionellt tillverkats av kådrik kärnfura som motstår fukt och röta väl. Gamla fönster är därför ofta i ett långt mycket bättre skick än vad de kan ge sken av vid första anblicken.

Fönsterfoder

Runt fönstret sitter oftast ett foder även kallad omfattning. Fönsterfodren avslutas uppåt med ett krön/ överstycke som liksom fodret i övrigt kan vara mer eller mindre påkostat. I sin enklaste form är det bara en snedställd bräda, i mer påkostade hus kan det vara uppbyggt som ett kraftigt utkragande antikt entablement eller triangulärt som en tempelgavel.

Fönsterfoder har traditionellt alltid tillverkats av hyvlat virke för att kunna målas med linoljefärg. Idag används ofta sågat virke som är avsett för akrylatfärger men olämpligt för linoljefärg.

Skador och åtgärder

Energieffektivisering

De flesta som äger ett gammalt hus med gamla fönster har någon gång fått rådet att byta fönster för att spara energi och pengar och samtidigt göra miljön och kli-

Ovan. Fönster från omkring 1940. Fönstret har två ospröjsade bågar. Bågarna är kopplade och båda är öppningsbara. Omfattning saknas och panelen når ända fram till fönstret.

Tv. Fönster från omkring 1920 som är indelat i sex bågar. De övre bågarna är småspröjsade i fyra rutor, de nedre bågarna är spröjsade i två rutor. Endast den mellersta bågen är öppningsbar. Enkelt foder av släta bräder.

matet en tjänst. Inget kunde vara mer fel. Studier från Norge och Danmark visar att i ett livscykelperspektiv är det både energieffektivare och miljövänligare att låta renovera de befintliga fönstren. Det finns varsamma och kostnadseffektiva åtgärder som gör de gamla fönstren till ett klimatsmart alternativ till nya fönster.

Gamla fönster kan enkelt göras energieffektivare genom att bågarna justeras och tätningslister sätts mellan innerbågen och karmen. Ytterbågen skall dock inte vara helt tät mot karmen, en viss mängd uteluft krävs för att ventilera bort den fukt som trots tätningslister kan tränga in till karmmellanrummet inifrån huset. Vill man att de gamla fönstren ska närma sig nytillverkade vad gäller energivärde kan innerbågens glas bytas mot lågemissionsglas eller så kan en isolerruta monteras på innerbågens insida. Nackdelen med lågemissionsglas är att de är tonade och kan ge ett avvikande utseende även utifrån, trots att de monteras på insidan.

Ett fönsters isolervärde är beroende av flera faktorer såsom antalet glas, avståndet mellan glasen och tätheten mellan glasen och bågen. Även bågens täthet mot karmen är viktig liksom att karmen är väl drevad och isolerad mot stommen. Gamla fönster med lösa inner- och ytterbågar har ofta ett väl tilltaget – och därmed isolerande – mellanrum mellan glasen och kan med enkla åtgärder närma sig ett modernt fönsters isolervärde. Ett tvåglasfönster med klarglas – kopplat eller med lösa bågar – släpper dessutom in mer ljus än ett treglasfönster, något som är värt att tänka på inte minst på våra breddgrader. Nya standardtillverkade fönster har också grövre dimensioner på både bågar och karm vilket ytterligare minskar ljusinsläppet.

De vanligaste skadorna på gamla fönster – utöver färgflagning och kittbortfall – finns på båg- och karmbottenstycken. Fönsterbågarnas delar, d.v.s. sidostycken, under- och överstycken samt ev. spröjsar är tappade i varandra och sammanfogningarna är säkrade med träplugg. Detta gör att gamla fönster vid behov kan demonteras genom att pluggarna slås ut, varefter rötskadade delar kan lagas eller ersättas med nya. Genom att sticka med en knivspets i virket får man snabbt en indikation om eventuella rötskador.

Rötskador

Ofta finns rötskador under hörnbeslagen i anslutning till rostiga spikar och skruvar. Ibland räcker det med att hålen borras upp och pluggas med nytt virke. Är bara bågens yttre del rötskadad kan det räcka med att skadade delar halvsulas, men är skadorna genomgående måste både bågbottenstycket och sidostyckenas nedre del ersättas med nytt friskt virke. Lagningarna görs genom snedskarvning halvt i halvt som limmas. Är karmens bottenstycke rötskadat räcker det ibland

Handsmitt gångjärnsbeslag från omkring 1850.

Vinkelgångjärn tillverkat av utstansade och ihopnitade plåtbitar. Gångjärnet är spikat i fönsterbågen och upphängt i karmen på en gångjärnsstapel som är inslagen i mittposten. Denna typ av gångjärn var vanlig från omkring 1850 och fram till sekelskiftet 1900.

att endast byta ut delar av det, men man kan också behöva byta ut hela bottenstycket och de nedre delarna av sidostyckena eftersom sammanfogningen dem emellan ofta är rötskadad.

Renovering av fönster

Att renovera och måla om fönsterbågar är ett tacksamt och relativt enkelt jobb. Lagning av rötskadat virke kan man låta ett snickeri göra om man inte vågar ge sig på det själv. Men skrapning, målning och kittning klarar de flesta amatörer. Renoverar man några fönster varje år blir det heller inte alltför betungande.

Enklast är att plocka ner bågarna och renovera dem inomhus. Fönsteröppningarna sätts under tiden igen med skivor. Är fönstren målade med moderna färgtyper bör all färg tas bort, men finns det äldre lager kvar av linoljefärg låter man dem sitta. Äldre linoljefärg innehöll oftast blyvitt som är giftigt men som samtidigt är ett mycket bra skydd mot rötskador. All färg som sitter löst måste dock skrapas bort.

Beroende på hur ambitiös man vill vara kan glasen sitta kvar eller tas ur. Om det endast är mindre skador på kittet låter man oftast glasen sitta kvar och kompletterar bortfallet kitt med nytt linoljekitt som dras ut med en kittkniv. Är kittskadorna större och stiften som håller rutorna på plats bortrostade kan man lika gärna plocka ur glasen. Man kan då också, när man lägger tillbaka glasen, passa på att lägga ett tunt lager kitt mellan glas och båge – s.k. tryckkitt – innan stiftningen och den riktiga kittningen görs. Därefter grundas trärena ytor och bågarna stryks två gånger med ren linoljefärg. Det finns många bra arbetsbeskrivningar, både i böcker och på nätet. Olika färgtillverkare har ibland olika anvisningar på hur mycket – och med vad – linoljefärgen ska spädas till grund-, mellan- och slutstrykning, varför det kan vara bra att läsa på vad just den tillverkare man valt föreskriver. Linoljefärg skall alltid målas mycket tunt och grundfärgen skall alltid vara magrare än de lager som följer, d.v.s. man ska måla från magert till fett. Grund- och mellanstrykningen brukar förtunnas med en viss mängd terpentin. Slutstrykningen påförs oförtunnad men för högre glans och för att färgen ska flyta ut bättre kan man tillsätta en mindre mängd kokt linolja.

Var rädd om fönstrets beslag och behåll dem så långt de går. Lås, haspar, hakar, gångjärn och hörnbeslag är en betydelsefull del av fönstrets historia. Beslagen kan liksom fönsterbågarna renoveras, enklast är om de monteras av från bågen. Tjocka färglager avlägsnas genom att de får ligga i ett bad med såpa några dagar varefter färgen lätt lossnar. Sitter färgen väldigt bra kan de också läggas i en blandning av kaustiksoda och vatten. Därefter tvättas de rena i vatten och så mycket som möjligt av rosten slipas el-

Hörnjärn och separat gångjärn. Hörnjärnet är av pressad plåt och är av en typ som var mycket vanlig från slutet av 1800-talet och under 1900-talets första hälft. Hörnjärnet är skruvat med spårskruv.

Fönsterhasp, så kallad handvarpa, i en mycket vanlig modell vid sekelskiftet 1900.

ler borstas bort med stålborste. Som sista steg innan återmontering och målning med linoljefärg kan beslagen linoljebrännas, vilket innebär att de upphettas till mycket hög temperatur varefter de snabbt doppas ned i ett bad med rå linolja och får torka.

Nytillverkning av fönster

Om ett eller flera fönster är så pass dåliga att de inte går att laga låter man ett snickeri kopiera de befintliga fönstren efter att en noggrann uppmätning gjorts vad gäller sammanfogningar, beslag och profilering. Indelningen med poster och spröjsar skall behållas. Har husets fönster bytts ut av tidigare ägare kan man se sig om i grannskapet efter lämpliga förebilder eller utgå från äldre foton av huset. På hus med fönster från tiden före 1920 väljs helst handblåst glas, men även valsat glas kan fungera. Tänk på att man i gamla hus tillverkade fönstren för hand efter att fönsteröppningarna tagits upp i stommen, detta innebär att på avstånd till synes lika stora fönster ibland kan skilja flera centimeter i mått. De nya fönstren ska precis som de gamla sammanfogas med tappar och pluggar och tillverkas av kvistfri kärnfura.

Bräddörr som utvändigt klätts med liggande profilerad panel. Dörren leder till ett dubbelhärbre från slutet av 1800-talet.

DÖRRAR

Ytterdörren på ett gammalt hus är av stor betydelse för upplevelsen av autenticitet och äkthet. Det är ytterdörren som tillsammans med verandan och farstukvisten välkomnar besökaren. Mycket möda lades ner på att ge husets entré ett pampigt intryck och ofta omgavs dörrarna av påkostade omfattningar med inspiration hämtad från arkitekturhistorien i form av kolonner och entablement. Äldre dörrar är liksom övriga snickerier av hög hantverksmässig kvalitet och före 1800-talets andra hälft också handhyvlade. Äldre ytterdörrar på bostadshus är alltid inåtgående, medan ytterdörrar på ekonomibyggnader för det mesta är utåtgående.

Konstruktion

Den enklaste och äldsta typen av dörr är bräddörren. Bräderna är oftast stående och på baksidan sammanhållna av horisontella naror. Dörren kan också, då de estetiska ambitionerna är större, kläs med liggande eller diagonalställd och ofta profilerad panel på utsidan. Dörren är upphängd på långa, smidda bandgångjärn upphängda på hakar i dörrkarmen. Bräddörren var förr en mycket vanlig ytterdörr, ibland som pardörr. Från 1800-talets senare hälft förekommer den främst i enklare bostadshus och under 1900-talet har den hänvisats till gårdens ekonomibyggnader.

En mer påkostad och tekniskt avancerad dörr är ramverksdörren. Ramverksdörrar har använts både som entrédörrar men framför allt som invändiga dörrar i bostadshus. De hittas också ibland i en del ekonomibyggnader och verkstadslokaler under årtiondena omkring sekelskiftet 1900. Dock har de aldrig använts till stall, ladugårdar och logar. Ramverksdörren är uppbyggd av ramar med spår – not – i vilka fyllningar träs in. Dörren kallas också fyllningsdörr – eller vanligare – spegeldörr. Fyllningarna är inte fastsatta i ramverket utan kan röra sig fritt då dörren sväller eller krymper beroende på luftfuktigheten. I de allra äldsta fyllningsdörrarna som kan spåras tillbaka till 1500-talet skjuter fyllningen ut på ena sidan

Ovan. Gångjärnsbeslag i form av handsmitt bandgångjärn.

T v. Pardörr till en ekonomibyggnad från omkring 1900. Dörren är en bräddörr med utanpåliggande profilerad panel.

av dörren, medan den på den andra sidan är inskjuten i noten. I enklare sammanhang förekom denna typ av ramverksdörrar in på 1900-talet. Instuckna fyllningar slog igenom på 1700-talet. När fyllningen är infäst direkt i ramen som är profilerad kallas den halvfransk, detta är den vanligaste typen. Om fyllningen först är instucken i en list som är profilerad som i sin tur är instucken i ramen kallas den helfransk. Dörrar från slutet av 1800-talet har ofta kraftiga profilerade lister i mötet mellan ram och fyllning, men dessa lister är ofta varken halv- eller helfranska utan löst påspikade. En ytterligare förenkling kom några årtionden in på 1900-talet då dörrarna kunde få fyllningar av plywood och i och med funktionalismen började de flesta innerdörrar göras släta genom att kläs med skivmaterial.

Från 1920-talet och framåt förenklades även ytterdörrarna. De var fortfarande tillverkade som enkla

T h. Bräddörr till ett stall från början av 1900-talet. Dörren har försetts med utanpåliggande, dekorativa men samtidigt konstruktiva förstärkningar.

Nedan. Pardörr till en ekonomibyggnad från omkring 1900. Notera det omsorgsfullt utformade fodret.

Pardörr till en korsbyggnad från tidigt 1800-tal. Dörren är i ramverkskonstruktion med tre fyllningar i varje dörrblad. Den nedre fyllningen med utanpåliggande rokokoinspirerat svängt ornament. Även kolonnerna med sina kapitäl och överstyckets tandsnittsfris visar inspiration från 1700-talets formspråk.

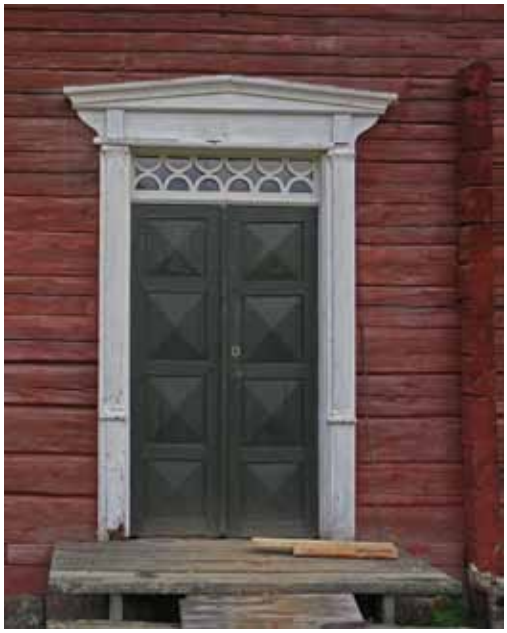

Bräddörr till ett stall från början av 1900-talet. Dörren har försetts med utanpåliggande, dekorativa men samtidigt konstruktiva förstärkningar.

Pardörr till en korsbyggnad från 1880-talet. Dörren är i ramverkskonstruktion med tre fyllningar i varje dörrblad. Den påkostade omfattningen med svarvade kolonner och utkragande profilerat överstycke är typisk för tiden. Överfönstret är ett målat blindfönster.

Ytterdörr från 1940-talet. Nedre delen klädd med skivmaterial och övre delen glasad.

Fyllningsdörr med två lika stora fyllningar, tidigt 1800-tal. Fyllningarnas randning visar att de handhyvlats.

Pardörr till salen i en korsbyggnad från 1880-talet. Ursprunglig färgsättning.

Skafferidörr från 1940-talet med en enda stor fyllning av skivmaterial, tidstypiskt björk.

ramverksdörrar men kläddes ofta med släta träfiberskivor eller smal panel och fick ibland en glasad öppning i övre delen. Senare ersattes ramverket med lamellträ. I mitten av 1900-talet blev det vanligt med ytterdörrar i ädelträ som ek eller tropiska träslag som teak. Hus som bevarar originaldörrar från dessa årtionden börjar numera bli sällsynta och även dessa 1900-talsdörrar har ett bevarandevärde.

Fyllningarnas storlek och placering hjälper till att datera en ramverksdörr. Dörrar med två lika stora fyllningar är äldst och kom redan under 1500-talet. Dörrar med två rader av stående fyllningar något yngre. I början av 1700-talet kom dörrar med en stor mittfyllning och små liggande fyllningar över och under. I mitten av århundradet avlöstes dessa av dörrar av tre olika stora fyllningar, asymmetriskt placerade. Detta blev den vanligaste typen i drygt hundra år innan dörrar med symmetrisk fyllningsindelning åter blev på modet under 1800-talets sista årtionden. Dessa dörrar hade ofta fyra eller fem halvfranska fyllningar,

Fällbomslås till en ytterdörr från omkring 1890.

Spolformat trycke och rund nyckelskylt i förnicklad mässing till en innerdörr från omkring 1890.

Trycke i förnicklad mässing med hölje i trä. Innerdörr från slutet av 1800-talet.

Dörrhandtag från funktionalismen. Trycke och långskylt i förnicklad mässsing. Trycket har hölje i svart trä.

t.ex. en liggande fyllning i mitten som omges av två stående ovanför och under eller två stående i mitten med en liggande fyllning ovanför och under. I ett hus som successivt moderniserats kan man ibland hitta de äldsta dörrarna uppe på vinden dit de förpassats sedan de ersatts av modernare dörrar i de rum som används mest. Den här beskrivna kronologin gäller mer påkostade byggnader. I enklare miljöer och på landsorten kunde det dröja lång tid innan nya ideal slog igenom.

Lås och beslag

Lås och beslag är en viktig del av dörrarnas historia och varje tid har sin egen utformning av dessa detaljer. De äldsta dörrarna hade kraftiga smidda bandgångjärn som var upphängda på hakar i karmen. Bandgångjärn har fortlevt in i vår tid, men de handsmidda järnen har ersatts av järn utstansade ur kraftig plåt. Bandgångjärn hör hemma på bräddörrar men inte på ramverksdörrar som istället har gångjärn som bara är fästa i dörrbladets ramverk. Under 1600- och 1700-talet var det vanligt med plattgångjärn vilka kunde vara ovala eller fyrkantiga men ibland också dekorativt utformade s.k. pepparkaksbeslag. Dessa är numera mycket ovanliga och hittar man sådan på en dörr kan man vara tämligen säker på att den är tillverkad före 1800. Efter denna tid kom stolpgångjärnen som liknar de gångjärn vi har än idag. Till skillnad från dagens gångjärn var de handsmidda, vikta runt dörrbladet samt försedda med runda knoppar. Under 1800-talets andra hälft börjar gångjärnen tillverkas på verkstad, de viks inte längre runt dörrbladet och knopparna är koniska.

De äldre dörrarna är tunna och avsedda för utanpåliggande lås. På ramverksdörrarna hittar man inkapslade kammarlås medan låsen på bräddörrarna oftast är öppna fällbomslås eller smällelås. På bodar och magasin hittar man ibland lås som är inkapslade i trä, s.k. stocklås. I slutet av 1800-talet ökade tjockleken på ramverksdörrarna så att insticklås kunde fällas in. Dessa lås hade först posthornstrycken och senare spolformade trycken. Tryckena var ofta i mässing eller förnicklad mässing, men ibland med ett hölje i trä.

Skador och åtgärder

I ramverksdörrar med tjocka färglager kan fyllningarna ha förlorat sin förmåga att röra sig fritt vilket innebär att de med tiden spricker. Dörren måste då tas isär genom att pluggarna slås ut och ramverkets delar dras isär. Den spruckna fyllningen kan sen limmas eller – om den är alltför skadad – nytillverkas med den gamla som förlaga. När dörren monteras ihop ska det göras med pluggar och kilar, men utan lim och skruv/spik. Fyllningen måste kunna röra sig fritt i ramen och lim och spik/skruv gör det också omöjligt att demontera dörren nästa gång det behövs.

Äldre ramverksdörrar har ofta skador efter gamla lås och nyckelhål. Dessa skador lagas genom att skadan sågas ren och nytt virke passas in och limmas. En viss skevhet i en äldre dörr är något man får leva med. Mindre skevheter kan man komma tillrätta med

Litet kammarlås till garderobsdörr från 1940-talet.

Stocklås till en logdörr från slutet av 1800-talet.

genom att gångjärnen justeras eller att karmen lossas och monteras tillbaka så att den kompenserar skevheten. Har en ramverksdörr satt sig kan det bero på att kilningen av ramarnas tappar mist sin funktion. I så fall slås nya större kilar in. Samtidigt kan det vara värt att kontrollera så att tapparnas pluggar är hela.

De flesta ramverksdörrar är innerdörrar, med undantag för bostadshusens entrédörr som kan vara en påkostad pardörr i ramverkskonstruktion. Denna är emellertid då ofta skyddad av en veranda eller farstukvist. Bräddörrar som för det mesta är ytterdörrar är däremot mer utsatta för väder och vind och har därför oftare såväl rötskador som skador på grund av mekanisk åverkan. Om bräddörren har påspikade panelbrädder på utsidan kan dessa relativt enkelt bytas ut mot nya. Eftersom dörrarna nästan alltid är inåtgående kan man också montera en snedställd vattbräda eller plåt nedtill för att förhindra att vatten som slår mot dörren rinner ner innanför tröskeln.

Vid renovering av dörrar bör man alltid behålla beslagen om de fortfarande fungerar. Saknas beslag kan man leta efter begagnade från den aktuella tidsperioden. Numera nytillverkas också beslag efter gamla förbilder. Lås kan med tiden kärva igen av smuts och rost som klibbat ihop med mekanismens smörjfett. Oftast behöver de bara avfettas, rengöras och åter oljas in för att fungera felfritt igen.

Ytterdörrar vette förr ofta mot en ouppvärmd och oisolerad hall och kan därför upplevas både otäta och dragiga jämfört med nytillverkade, isolerade dörrar. De kan förbättras genom att tätningslister monteras och att skevheter åtgärdas så att dörren sluter tätt mot karmen. Att hänga ett tungt ylledraperi på dörrens insida bidrar också till ökad värmekomfort.

ISOLERING

Gamla hus anses av många vara kalla och dragiga, omöjliga att värma upp utan omfattande insatser i form av tilläggsisolering och utbyte av värmesystem. Ofta dras dessutom alla gamla hus över en kam oavsett konstruktion. Men det kan vara mycket stor skillnad mellan ett hus med timmerstomme och ett med regelstomme. Och det kan likaså vara stor skillnad mellan ett timrat hus där stockarna har perfekt passform och långdragen tätats omsorgsfullt och ett snabbt och slarvigt timrat hus med glipor mellan stockarna.

Tätning

Innan man bestämmer sig för att tilläggsisolera bör man bo i huset åtminstone en vinter för att känna efter om det verkligen är så kallt som man befarar. Och är det just så kallt som man föreställt sig börjar man med att täta mot vinddrag och tjuvdrag innan man går vidare med eventuell tilläggsisolering. Otätheter kan finnas runt alla dörr- och fönsteröppningar. Dels mellan dörrkarm/fönsterkarm och stomme och dels mellan dörrkarm och dörr respektive mellan fönsterkarm och fönsterbåge.

Otätheter mellan karmar och stomme tätas bäst genom lindrev som finns att köpa på rulle och trycks in i springorna med drevjärn. Otätheter mellan dörrkarm och dörr tätas bäst med tätningslister av ylle. Räcker inte detta kan man hänga ett tungt ylledraperi framför dörren. Otätheter mellan kopplade fönsterbågar och fönsterkarm tätas också med yllelister. Ett fönster med lösa innerbågar tätas vintertid med klisterremsor av papper som fuktas och klistras över springorna mellan båge och karm. Men tänk på att aldrig täta mellan ytterbåge och karm, det måste kunna kom in luft utifrån till karmmellanrummet för att ventilera bort ev. kondens. Vill man slippa det årligen återkommande arbetet med att på våren åter behöva blöta upp klisterremsorna för att ta bort dem och sedan montera ur innerbågarna, kan de senare göras öppningsbara. Innerbågarna förses då med gångjärnsbeslag och ett anslag mot vilket en tätningslist av ylle kan fästas.

Även glipor mellan golvsocklar och golv och mellan golvbräderna kan tätas med lindrev. Tätning med moderna plastbaserade material är inte att rekommendera. Fogmassor och fogskum åldras snabbt, krymper och tappar med tiden elasticitet.

Otätheter kan också finnas i själva stommen. Om man av någon anledning under restaureringen tagit bort ytskikten och blottlagt stommen, insidan eller utsidan, bör man innan den kläs in igen med nya ytskikt passa på att dreva alla springor. Särskilt i stommar av stående timmer eller plank kan det uppstå springor när materialen torkar isär. Man kan också montera en vindpapp/duk för att förhindra drag över större ytor. Men tänk på att en papp/duk bör vara diffusionsöppen så att ev. fukt kan vandra utan att fastna på någon punkt i väggen eller bjälklaget där den riskerar att kondensera och förorsaka rötskador. Förr var det inte ovanligt att väggarna i ett timmerhus försågs med en invändig lerklining, dels för att åstadkomma en slät yta för tapetsering och dels för att göra dem täta mot drag. Beroende på lerbrukets tjocklek har det även en viss värmeisolerande effekt.

Tilläggsisolering

Om man tätat mot drag enligt konstens alla regler och fortfarande tycker att värmekomforten lämnar en del att önska, är det dags att börja fundera på själva isoleringen. Den första fråga man bör ställa sig är hur stor bostadsyta man behöver vintertid. Behöver verkligen hela huset tilläggsisoleras? Kanske räcker det att isolera några enstaka rum som värms upp vintertid, medan huset i övrigt lämnas orört? Kanske kan delar av bottenvåningen eller rentav hela ovanvåningen bevaras intakt och öppnas upp först då utetemperaturen stiger? Och i de rum som används vintertid kan man

genom att sänka inomhustemperaturen med bara några få grader göra stora besparingar. En grads temperatursänkning motsvarar en energibesparing på ungefär fem procent. Om innetemperaturen sänks från 22 till 18 grader, motsvarar det alltså en besparing på hela 20 procent.

Om man ändå kommer fram till att huset behöver tilläggsisoleras bör man i första hand rikta in sig på bjälklagen, i andra hand ytterväggarna. Det mesta av värmen försvinner genom bjälklagen medan bara en mindre del passerar genom ytterväggarna. Bjälklagen i gamla hus är – åtminstone sedan 1800-talets sista årtionden – oftast isolerade med sågspån eller kutterspån. Med tiden kan spånisoleringen ha sjunkit samman och förlorat en stor del av sin isolerande förmåga. Det är den stillastående luften i isoleringsmaterialet som isolerar och ju mer kompakt isoleringsmaterialet är desto sämre är det ur isoleringssynpunkt. När spån sjunker samman bildas det dessutom en luftficka mellan isoleringen och golvbräderna och i denna luftficka är luften sällan stillastående, tvärtom. Kall luft som läcker in i bjälklaget får här möjlighet att röra sig fritt och golven blir kalla. Ett sådant golv behöver tas upp och spånisoleringen kompletteras med ny isolering som når ända upp till golvbräderna. Ibland väljer man att bara fylla på med ny isolering närmast ytterväggarna, för att på så vis hindra den kalla luften från ytterväggen att ta sig längre in i bjälklaget. Men om golvbräderna kan tas upp utan alltför stora problem är det förstås bäst att ta upp golvet i sin helhet. Viktigt är också att samtidigt se till så att det är vindtätt mot både bjälklagets blindbotten och mot ytterväggarnas syll och grund. Om det läcker in kall luft här, är det lika bra att ta upp den befintliga isoleringen i sin helhet och komplettera med vindpapp. Som ny isolering kan sågspån eller kutterspån användas, men det går också bra med nyare typer av cellulosa- eller linbaserad isolering, antingen i skivor eller som lösull. Vid tilläggsisolering av bottenbjälklag blir krypgrunden kallare. Detta innebär att den relativa luftfuktigheten kommer att öka vilket kan ge risk för fuktrelaterade skador. Det är därför viktigt att man efter en tilläggsisolering kan komma åt att inspektera krypgrunden så att eventuella fuktskador och svampangrepp upptäcks i tid.

Minst lika viktigt att isolera som golvbjälklaget är vindsbjälklaget. Värme stiger uppåt och de allra största värmeförlusterna i ett hus går genom vindsbjälklaget. Vindbjälklaget isoleras enligt samma principer som övriga bjälklag men är betydligt enklare då det inte finns några golvbräder att ta hänsyn till. Ofta har vindsbjälklaget inte mer än kanske 10 cm sågspånsisolering och det är lätt att vilja ta i rejält när man ändå håller på. Men här gäller det att besinna sig. För mycket och för litet skämmer allt, är här ett passande ordspråk. Alltför mycket isolering gör nämligen vindsutrymmena kallare med risk för kondens och mögel. Det gäller särskilt om bjälklaget är otätt så att inte bara värme utan även fukt från bostaden läcker upp till vinden. Det är därför viktigt att i samband med tilläggsisoleringen se till så att bjälklagskonstruktionen är lufttät. Den befintliga isoleringen skottas då bort och vindpapp/duk läggas ovanpå bjälkar och bräder, varefter isoleringen läggs tillbaka samt kompletteras med ny isolering.

Vindsutrymmena bör alltid ventileras, inte minst efter en tilläggsisolering. Ventilation bör ske dels vid takfoten och dels vid gavelspetsarna. Härigenom kan fuktig luft som läcker upp på vinden från bostaden transporteras ut. Samtidigt bör vindarna inte vara alltför välventilerade, då det finns risk att temperaturen på vinden sänks ytterligare med risk för kondensbildning. Efter att ett vindsbjälklag tilläggsisolerats är det extra viktigt med regelbundna inspektioner av vinden så att inte kondens och mögelbildning uppstår. Vinden bör därför vara tillgänglig via en inspektionslucka. En alltför hög fuktbelastning märks som blånader och mörka prickar på underbrädning och takstolar och som rimfrost vintertid.

Tilläggsisolering av ytterväggarna lönar sig sällan ekonomiskt. Endast en mindre del av värmen går nämligen genom ytterväggarna och tar man dessutom i beaktande kostnaderna för att återställa väggarna efter isoleringen kan det vara en ren förlustaffär, inte bara historiskt och estetiskt utan även ekonomiskt.

Tilläggsisolering av ytterväggar kan göras utvändigt eller invändigt. Det finns fördelar och nackdelar med båda alternativen. Ur energisynpunkt är det oftast gynnsammast med utvändig isolering. Man kan då låta isoleringen fortsätta över de köldbryggor som

mötena mellan ytterväggen och innerväggarna respektive bjälklagen utgör. Nackdelarna med utvändig tilläggsisolering är framför allt estetiska. Fönstren sjunker in i fasaderna och hamnar i djupa nischer, taksprånget blir mindre och fasadlivet hamnar utanför sockeln. Dessutom bygger man in och döljer husets ursprungliga fasadmaterial, panel, timmer eller revetering.

Invändig tilläggsisolering av ytterväggarna påverkar inte exteriören negativt. Däremot ställer den till en del andra problem, såväl estetiska som praktiska och byggnadstekniska. Ursprungliga ytskikt i form av pappspända och panelklädda väggar kommer att döljas bakom isoleringen. I teorin är det möjligt att flytta ut t.ex. en pärlspontpanel men i praktiken kommer många av de tunna panelbräderna gå sönder då de lossas. Även golvsocklar, taklister och fönsterfoder måste lossas och flyttas ut så att de inte döljs bakom isoleringen. Även detta kan ibland vara svårt att göra utan att de sköra snickerierna går sönder. Den största nackdelen med invändig tilläggsisolering är dock av byggnadsteknisk art. Efter isoleringen kommer mindre av rumsvärmen att läcka ut i ytterväggen, detta innebär att daggpunkten – d.v.s. den punkt i väggen där vatten i ångfas kondenserar – flyttas längre in i väggen med risk för rötskador på t.ex. timmerstockarna.

Tilläggsisolering av ett hus med stomme av liggtimmer lönar sig sällan. Timmerstommen är för det mesta relativt tät och har god värmemagasinerande förmåga. Här är det viktigaste att täta mot drag. I hus med regelstomme med sågspånsisolering kan det vara mer motiverat att komplettera isoleringen. Den befintliga isoleringen som ofta sjunkit samman kan kompletteras med mer isolering, alternativt kan den helt ersättas med ny cellulosa- eller linbaserad isolering. Härigenom kan väggens värmeisolerande förmåga avsevärt förbättras.

Isoleringsmaterial

De allra äldsta husen byggdes utan särskilda isoleringsmaterial. Materialet i väggarna – t.ex. tegel eller trä – var både bärande och isolerande. Det fungerade även som skydd mot vind och regn. Under det sena 1800-talet utvecklades nya byggnadstekniker – t.ex. regelstommen – som enbart var bärande och utan isolerande funktion. För isolering togs särskilda isoleringsmaterial fram såsom sågspån och kutterspån. Även stillastående luft isolerar bra och för att inte få in luftrörelser byggdes väggarna med lufttäta skikt i form av vindpapp på både ut- och insidan. Dessa första isoleringsmaterial av naturfibrer var hygroskopiska, d.v.s. de kan ta upp och avge fukt i form av vattenånga.

Sågspån och kutterspån

Sågspån och kutterspån började användas som isoleringsmaterial under 1800-talets andra hälft. Vid denna tid expanderade sågverksindustrin och man fann snart att restprodukten – sågspån från sågverken och kutterspån från hyvlerierna – fungerade utmärkt som isolering, först som bjälklagsisolering men snart också som väggisolering då de timrade husen successivt ersattes av hus med regelstommar.

Kutterspån har bättre isolervärde än sågspån och jämfört med moderna cellulosabaserade material är det ungefär hälften så bra, vilket innebär att tjockleken på isoleringsskiktet måste vara det dubbla om man vill uppnå samma isolervärde. Spån sjunker ihop med tiden, i såväl väggar som bjälklag. I väggarna går det att fylla på med mer isolering uppifrån, ibland lämnades också små luckor i väggen avsedda för påfyllnad av spån. Sågspån och kutterspån är båda hygroskopiska och till skillnad från mineralull och cellplast behövs därför ingen diffusionsspärr/ångspärr. Däremot bör det finnas både utvändig och invändig vindspärr för att undvika luftrörelser i isoleringen.

Cellulosaisolering

Cellulosaisolering, som tillverkas antingen av träfiber eller av återvunnet returpapper, har funnits på den svenska marknaden sedan 1970-talet och har de senaste åren blivit ett allt starkare alternativ till mineralull även i det moderna byggandet. Isolering baserad på träfiber finns både som lösull och som skivor medan den returpappersbaserade varianten endast finns som lösull. Lösullen kan sprutas in i bjälklag och väggar vilket kan vara bra i vinklar och vrår där det är svårt att komma åt. Vid påfyllnad av isoleringsskiktet i ett befintligt golvbjälklag kan man med lite

tur – om mellanrummen mellan bjälkarna är åtkomliga för sprutmunstycket – undvika att behöva ta upp hela golvet om man väljer att använda lösull.

Liksom sågspån och kutterspån är cellulosaisolering hygroskopiskt och fungerar byggnadsfysikaliskt i allt väsentligt på samma sätt. Fördelen med att välja cellulosaisolering istället för sågspån eller kutterspån är att den har ett isolervärde som är ungefär detsamma som för mineralull. För att minska brandrisken är cellulosaisolering impregnerad med antingen borsalter eller ammoniumpolyfosfat.

Linisolering

Historiskt har linfiber använts för att täta och dreva timmerstommar och glipor i anslutning till dörr- och fönsterkarmar. Linisolering i form av skivor är dock en relativt ny företeelse. Linisolering tillverkas av kortfibrigt lin och för att binda samman fibrerna till skivor tillsätts polyesterfibrer. Materialet är hygroskopiskt och har ungefär samma isolervärde som cellulosaisolering.

Mineralull

Från 1960-talet och framåt har mineralull dominerat som isoleringsmaterial. Mineralull levererades redan från början som skivor eller i rullar. Härigenom blev både transporten och handhavandet enklare samtidigt som risken för att isoleringen skulle sjunka samman eliminerades. På kort tid slog mineralullen därför ut sågspån och kutterspån. Men nackdelarna med mineralull har visat sig vara flera. Mineralull tillverkas av fiber från glas eller sten och det går åt mycket energi vid framställningen. Materialet är inte hygroskopiskt, det kan inte buffra fukt och därför krävs en ångspärr i form av en plastfolie på isoleringens varma sida. Problemet med plastfolien är att den med tiden åldras och dessutom perforeras av spik och skruv, ibland redan vid uppsättningen. När den varma och fuktiga inomhusluften tar sig ut i konstruktionen kan den inte absorberas av mineralullsisoleringen, utan tas istället upp av träkonstruktionen med risk för fukt- och mögelskador. Resonemanget gäller för såväl ytterväggar som för vindsbjälklag. På en yttervägg kan skadorna ytterligare förvärras om ytterpanelen målats med en tät plastbaserad färg. Dessutom är mineralull relativt lätt med låg densitet och brister i vindspärren gör att det uppstår luftrörelser i isoleringen med sämre värmeisolering som följd. Även möss tycks gilla mineralull. De bygger gärna gångar i isoleringen som förblir permanenta och inte som i isolering av sågspån och kutterspån rasar samman.

Cellplast

Cellplastskivor tillverkas av plast som är en ändlig resurs. Skivorna består nästan helt av luft innesluten i plast i form av polystyren. Polystyren framställs av råolja och materialet har därför en stor miljöpåverkan, både i själva framställningsprocessen men också senare, t.ex. kan skivorna då de bryts ner sprida mikroplaster. Liksom för mineralull saknar cellplast hygroskopiska egenskaper och är därför direkt olämpligt i gamla hus.

INTERIÖR

Golv av kilsågade breda bräder. Troligen från sent 1700-tal eller tidigt 1800-tal, men här återanvänt i ett hus byggt 1910.

GOLV

Trägolv

Före 1800-talets andra hälft hade nästan alla hus golv av kilsågade bräder. Bräderna fick sin kilform när de togs ut ur stockens hela bredd, med en bredare rotände och en smalare toppände och golven lades därför med omväxlande rotände och toppände. Bräderna kunde bli mycket breda, upp till en halv meter, och hade en vanligen tjocklek på 1,5-2 tum, d.v.s. 38-50 mm. Ibland sågades bara brädernas ena sida, medan den andra sidan som vändes nedåt fick behålla sin naturliga rundning. För att golvet skulle ligga jämnt, höggs urtag på brädernas undersida mot golvbjälkarna. Detta kunde även behöva göras på bräder som sågats på båda sidor, då tjockleken på bräder som sågats med ramsåg kunde variera en hel del. Detta kan vara bra att känna till om ett sådant golv behöver tas upp. Det bör alltid märkas upp innan så att bräderna hamnar på samma plats då de läggs tillbaka. Bräderna spikades med synlig smidd spik uppifrån, oftast två spik i varje bjälke.

Som träslag valdes furu eller gran. Gran föredrogs ofta då golvet därigenom blev både ljusare och jämnare till färgen eftersom furu har en mörkare kärna omgiven av ljusare ytved. Å andra sidan ansågs furugolv vara tåligare mot väta och slitage. Efter sågning men före läggning handhyvlades bräderna vilket gav en mycket slät men samtidigt levande yta som också blev tålig mot smuts. För att bräderna skulle samverka med varandra som en enhet och inte röra sig individuellt, sammanfogades de i sidled, först med trädubbar och senare med spontning. Om de kilsågade brädgolven behövde skarvas gjordes det över en bjälke tvärs över hela rummet som en s.k. generalskarv.

Under 1800-talets senare hälft ersattes de kilsågade och handhyvlade bräderna av parallellsågade, maskinhyvlade bräder. Dessa bräder var smalare med

Golv av parallellsågade bräder, lagt på 1880-talet.

Golv av smala, spontade bräder i ett hus från 1920-talet. Bräderna har aldrig varit avsedda att synas, utan belades redan från början med linoleummatta.

en standardiserad bredd på 18-20 cm och en tjocklek på omkring 1,5”. De parallellsågade bräderna skråspikades för det mesta osynligt i sponten. En bit in på 1900-talet lades undergolv av smalare spontade bräder. Dessa bräder var ofta inte av lika god kvalitet som de äldre golven och de var aldrig avsedda att synas utan skulle döljas av den nya tidens golvmaterial, linoleummattan.

De flesta trägolv före 1900-talet var såpskurade. Ett såpskurat golv är ett obehandlat brädgolv som skurats med såpa och kallvatten under många år. Som såpa kan linoljesåpa eller tallsåpa av bra kvalitet användas. Ett såpskurat golv är vackert och behagligt varmt och lent att gå på. I de flesta rum – utom möjligen i kök och hall – passar skurgolv bra. Ofta räcker det med att skura golven en gång om året. Vill man ha skurgolv även i t.ex. kök får man räkna med tätare intervaller och underhållsskurning av mindre fläckar och spill däremellan. Slipas ett såpskurat golv försvinner den hårda och motståndskraftiga yta som såpskurningen byggt upp och det tar lång tid att återfå den.

Fernissade golv började dyka upp omkring sekelskiftet 1900. Det fernissade golvet sågs som mer exklusivt än det obehandlade och den blankare ytan gjorde det samtidigt mer lättskött. Traditionell fernissa är uppbyggd på kokt linolja och hartser och ger ett ganska segt ytskikt som mörknar ju fler lager som läggs på. Många golv vid denna tid gavs också en ännu mörkare ton – för att imitera ädelträ som ek och mahogny – genom att brun eller brunröd linoljefärg blandades ned i fernissan. Den fernissade ytan slits ganska fort men är å andra sidan lätt att bättra. Relativt regelbundet – ibland så ofta som en gång om året – fernissades golven om, åtminstone på de ytor som slitits. Fernissning är ett enkelt arbete och kan utföras av vem som helst som kan hålla i en pensel.

Med lackade golv avses idag golv behandlade med en plastlack, även om linoljelacker också finns. Plastlackerna kom på 1960-talet. Till skillnad från fernissan måste plastlacken slipas bort innan golvet kan lackas igen. Lacken åldras också på ett fulare sätt än fernissan då slitage och skador syns som gråaktiga märken och streck.

Oljade golv saknar historisk hävd, men kan ändå vara ett alternativ till de moderna plastlackerna om man vill få en relativt lättskött och smutsavvisande yta. Liksom för fernissade golv kan behandlingen enkelt upprepas vid behov utan att golvet behöver slipas om emellan och enbart de delar av golvet som slitits behöver oljas. Utbudet av golvoljor är mycket stort och kvaliteten varierande.

Målade trägolv började dyka upp i förnämare miljöer redan under 1700-talet. Och även om de blev mer allmänt förekommande hos allmogen under 1800-talet, har de aldrig varit särskilt vanliga på landsbygden i Ångermanland. Som kulörer valdes ofta kalkstensgrått, ekgult, engelskt rött och brunt och målningen kunde göras i olika geometriska mönster – rutor var vanligt – eller med schabloner. Med tiden skurades eller nöttes färgen successivt bort. Ett gammalt målat

De allra första linoleummattorna var inte avsedda att täcka ytan i ett helt rum utan tillverkades som mindre prydnadsmattor. Den här mattan har tidigare haft sin plats under salens matbord i en korsbyggnad från 1890.

Senare under 1900-talet blev linoleummattorna heltäckande. De tryckta mattorna är känsligare för slitage och mönstret nöts lätt bort där man rör sig.

golv är idag så pass ovanligt att man noga bör överväga om det verkligen behöver målas om. Kanske kan man leva med slitaget och istället se det som och en påminnelse om generationers fotsteg över golvtiljorna?

För ett tidigare omålat trägolv som är mycket slitet och ojämnt med fläckar som inte går att få bort kan målning också vara en utväg. Målning av golv utförs med linoljefärg, med grund- mellan och slutstrykning precis som vid övrig linoljemålning. Tänk på att målade golv, liksom fernissade och i viss utsträckning även oljade golv, skapar ett tätare ytskikt som kan leda till fuktproblem. Problemen blir inte lika stora som vid plastlacker och plastmattor, men vid riktigt ogynnsamma förutsättningar, som ett dåligt ventilerat bottenbjälklag på fuktig mark, kan luftfuktigheten i grunden få svårt att ventileras ut uppåt. Särskilt om golven i bottenvåningens alla rum får detta täta ytskikt. Är det endast enstaka rum är det sällan några problem då markfukten alltid kan ta sig vidare uppåt genom de diffusionsöppna golven i de andra rummen.

Skador och åtgärder

Gamla brädgolv var alltid handhyvlade. Med åren har golven ofta fått vassa stickor som kan vara mycket irriterande. Dessa kan skäras bort med en kniv och området därefter slipas lätt i träets längdriktning. Obehandlade brädgolv bör inte slipas om det inte är absolut nödvändigt. Slipning ger golvet en död och livlös yta, som samtidigt blir uppruggad vilket innebär att smuts lättare fastnar. Mindre märken och fläckar på ett brädgolv försvinner ofta efter upprepade såpskurningar. När möbler och mattor sen placeras ut i rummet är kvarvarande skönhetsfläckar sällan något man lägger märke till. Är golvet mycket slitet på vissa partier kan man prova att hyvla dessa för hand. Är slitaget alltför stort kan man ta upp golvet i sin helhet och hyvla ner bräderna några mm. Slipning av ett obehandlat brädgolv får ses som en absolut sista utväg om inget av ovanstående alternativ löser problemen. Varje bräda ska då helst slipas för sig – med så fint slippapper som möjligt – och i längdriktningen så att inte de enskilda bräderna med sina olika ojämnheter förvandlas till en enda själlös plan yta.

Ett golv som tidigare behandlats med plastlack och som man vill göra om till skurgolv kan däremot slipas utan lika stora betänkligheter, då det antagligen redan tidigare har slipats och då plastlacken, varken estetiskt, kulturhistoriskt eller tekniskt är en produkt som känns rätt i ett gammalt hus. Men tänk på att inte slipa bort mer än själva lacken. Efter några slipningar är det lätt hänt att man slipat bort så mycket av virket att man är nere i sponten.

Fernissade golv fernissas om vid behov, d.v.s. när slitaget blivit så stort att det stör. Antingen bara där det finns slitage eller över hela ytan. Fernissan läggs liksom linoljefärg på i flera tunna lager som får torka mellan strykningarna. Fler lager ger en mörkare ton och om fernissan tidigare pigmenterats försöker man på fri hand blanda till en liknande kulör.

Mindre skador och hål i golvbräderna ilagas genom ilappning med virke av samma kvalitet – furu eller gran, årsringar etc. – som befintligt. Bäst är att använda gammalt redan torkat virke som rör sig mindre än nytt.

Om ett nytt golv ska läggas av kilsågade breda bräder och man vill efterlikna ett traditionellt utförande finns det några saker att tänka på. Förr spikade man med synlig, smidd spik, två i varje bjälke. Golvbjälkarna låg då på ett större avstånd från varandra än idag, ofta 120-150 cm. Har man ett modernt bjälklag med bara 60 cm mellan bjälkarna/reglarna bör man därför endast spika i varannan bjälke. Kärnsidan på bräderna skall alltid vändas uppåt, så att man undviker att bräderna kupar sig åt fel håll. Tänk på att ett nytt golv som läggs in och som inte är torkat till rätt fuktkvot kan torka isär det första året. Det kan därför vara en idé att vänta med att spika fast bräderna permanent.

Golvvärme och gamla trägolv är sällan en bra kombination. De tjocka bräderna gör det svårt för värmen att tränga igenom. Bräderna riskerar också att torka ut och spricka av värmen.

Linoleumgolv

Föregångaren till linoleummattan, eller korkmattan som den också kallas, såg dagens ljus i England på 1760-talet då man började experimentera med olika blandningar av harts, tjära, linolja och vax som applicerades på en väv. Ungefär 100 år senare, på 1860-talet, introducerades linoleummattan. Mattan framställdes genom en process som började med att linolja fick oxidera i tjocka lager på ett tyg. Tyget maldes därefter ned och blandades med harts, korkmjöl och färgpigment till en massa som valsades ut på en juteväv. Denna grundprincip för framställningen är fortfarande giltig även om processen mekaniserats och rationaliserats. Den största skillnaden är att korkmjölet ersatts av trämjöl eller kalkstensmjöl och att många mattor beläggs med ett ytskikt av plast.

I Sverige startade tillverkningen av linoleummattor på 1890-talet. De första mattorna var inte avsedda att täcka ytan i ett helt rum utan tillverkades som mindre prydnadsmattor att placera under t.ex. salens matbord eller som långa gångmattor på strategiska ställen. Golven var i övrigt fortfarande såpskurade.

Det fanns två typer av mattor, dels genomgjutna mattor där själva massan även bildar mönstret och dels tryckta mattor, där mönstret läggs på i efterhand. De tryckta mattorna är känsligare för slitage och mönstret nöts lätt bort där man rör sig. Linoleummattor fanns under de första årtiondena i hundratals olika mönster och färger. Vid tiden omkring sekelskiftet 1900 var mönstren kraftiga och mörka. Senare under 1900-talet blev de ljusare. Under funktionalismen blev det i kök och hallar vanligt att lägga golv av kvadratiska plattor, i vitt och svart. Men även vita plattor i kombination med röda, blå eller gröna plattor förekom. På 1950-talet kom det välkända mönstret marmoleum som tillverkas än idag.

På 1960-talet ersattes linoleummattorna successivt av plastmattorna, men de senaste årtiondena har sett en återkomst för linoleummattorna och de är idag ett bra alternativ för ett gammalt hus i de rum där man vill ha ett mer lättskött golv än skurgolvet.

Skador och åtgärder

Vid rengöring av linoleumgolv får alkaliska produkter inte användas utan istället väljer man neutrala produkter med ett pH-värde omkring 7, såsom en svag lösning av vatten och tvål eller diskmedel. Såpa bör undvikas då det är alkaliskt. Vattnet ska vara kallt eller ljummet och får aldrig ligga kvar och självtorka utan ska torkas upp med detsamma. Helst bör torra metoder väljas vid rengöring. Äldre mattor fernissas med linoljefernissa med jämna mellanrum precis som förr medan nyare mattor vaxas. Till nya mattor som är försedda med ett skyddsskikt av plast används ett vattenbaserat vax, till övriga kan oljebaserat vax användas.

Pappspända väggar i salen på en korsbyggnad från omkring 1890. Väggarna är tapetserade med en samtida tapet med textilimiterande blommönster.

INNERVÄGGAR

Lerklinade väggar

Nakna timmerväggar ansågs förr som ett fattigdomsbevis och man försökte därför på alla sätt klä in dem med olika material. Lerklining är en av de äldsta metoderna för att släta ut timmerväggarnas ojämnheter och på så sätt skapa ett bra underlag för målning eller tapetsering. Lerklining hjälper också till att förbättra inomhusklimatet i byggnaden, inte så mycket genom sin isolerande förmåga – till det är lerskiktet för tunt – som genom sin vindtäthet. Lera var dessutom ett mycket billigt material som för det mesta kunde hittas lokalt.

För att få leran att fästa på väggarna höggs hack i timmerstockarna med en yxa. Alternativt kunde små träpluggar slås in. Leran blandades upp, magrades, med sand och armerades med olika material som sågspån, halm och linboss. Lerkliningen utfördes i två lager. Det första lagret kunde bli ganska tjockt och ojämnt och fick ofta en hel del torksprickor. Det andra lagret gjordes tunt, kanske upp till en cm, och blev slätt utan sprickor.

Efter att varit försvunnen under 1900-talet har lerklining återigen kommit att betraktas som ett miljövänligt och resurssnålt byggnadsmaterial i tiden. Leran är vindtätande och värmeackumulerande, den är fuktbalanserande och konserverande. Dessutom är den brandhämmande och ljuddämpande.

Skador och åtgärder

Har man ett hus med lerklinade väggar där leran börjat trilla ner kan denna återanvändas efter att först ha blötts upp. Vanligen blandar man också den gamla leran med ny och tillsätter hackad halm för att undvika sprickor.

Lerklining utförs helst under sommarhalvåret så att fukten i den färska putsen kan torkas ut. Lerklinar man vintertid är det extra viktigt att sörja för god ventilation och uppvärmning, så att inga fukt- och mögelrelaterade skador få fäste i virket.

Pappspända väggar tapetserade med en 1920-talstapet med en smal bård i mötet med taklisten. Taket är ett locktak från 1800-talet som är målat med linoljefärg.

Pappspända väggar tapetserade med tapet från 1910-talet.

Väv- och pappspända väggar

Vävspända väggar – och tak – introducerades i Sverige redan på 1700-talet i finare miljöer, men blev vanligt först på 1800-talet. Väven spikades i timmerväggarna med nubb eller små träpluggar och målades med limfärg. Under 1800-talets andra hälft ersattes linneväven med juteväv som nu främst blev underlag för tapetsering. Vid denna tid kom även pappspända väggar som blev det vanligaste sättet att klä både väggar och tak före tapetsering eller målning. Förfarandet vid pappspänning av väggar liknar det vid pappspänning av tak, men är betydligt enklare då man slipper tampas med tyngdkraften. Skador på pappspända väggar åtgärdas på samma sätt som på pappspända tak. På 1930-talet konkurrerades pappspänningen ut av de nya släta träfiberskivorna, såsom masonitskivan och den mer porösa tretex-skivan.

Tapetserade väggar

Mönstrade papperstapeter började dyka upp redan på 1700-talet som ett billigare alternativ till vävda linnetyger. Tapeterna var dock ännu relativt exklusiva och tillverkades i form av små pappersark som klistrades samman till våder som trycktes eller målades för hand. Papperet var tjockt och gjort av textillump. Ett vanligt mönster under 1700-talet är stora diagonala rutor med ett ornament i skärningspunkten. Även randiga tapeter med blomslingor var vanliga. När det under början av 1800-talet blev modernt med enfärgade väggfält användes tryckta tapeter främst som bårder eller dekorativa detaljer. Rombiska mönster blev mycket vanliga ett par årtionden in på 1800-talet och behöll sin popularitet under lång tid.

Sitt stora genombrott fick papperstapeter först efter mitten av 1800-talet. Papperet började nu tillverkas i långa banor och istället för att tryckas för hand med trästockar övergick man till att trycka med valsar. Särskilt efter att papperet börjat tillverkas av cellulosa istället för textillump på 1870-talet blev tapeter var mans egendom. Samtidigt hade pappspänningen slagit igenom och de flesta pappspända väggar försågs nu med tapeter av senaste mode.

Tapetmönstren under 1800-talets andra hälft utfördes vanligen i olika nystilar som skulle fungera ihop med rummens möblemang och snickerier. Vanligast var nyrenässans och nyrokoko, men också tapeter med nygotiska och nygustavianska mönster förekom. På 1880-och 90-talen var mönstren tunga och mörka. Ofta valdes olika stilar till olika rum. En vanlig tapet vid denna tid var den s.k. gobelängtapeten med ett ytfyllande textilimiterande blommönster. När jugendtiden gjorde sitt intåg omkring sekelskiftet 1900 blev färgskalan ljusare och lättare. Istället för starka kontraster eftersträvades en enhetlig färgskala där en kulör men i olika valörer – ljusare och mörkare – användes för snickerier och väggytor. Jugendtapeterna hade i början lätta och böljande blommönster, men mönstren blev med tiden striktare och mer geometriska. 1920-talets art deco-inspirerade tapeter var strama och fantasifulla på samma gång, med skira non-figurativa streckmönster. Färgskalan var ofta ljus men också något murrig med en brungrå eller gulbrun

Tapet från 1940-talet fäst på tretex-skivor i ett hus som moderniserades på 1940-talet.

Marmorerad bröstpanel i ramverkskonstruktion av enklaste slag i en parstuga från 1800-talet.

botten som matchade tidens brunbetsade eller ekfanerade möbler. Guld och svart var vanliga accentfärger. Mönstermakarna hämtade inspiration från såväl det svenska 1700-talet som från japanska tyger och teckningar. Med funktionalismen på 1930-talet kom enfärgade, ljusa tapeter ibland helt utan färgtryck men istället med en reliefverkan genom mönsterpressning. Dessa tapeter fick aldrig något riktigt folkligt genomslag utan för det mesta valdes istället ljusa, småmönstrade tapeter med blommotiv.

Den här skisserade utvecklingen är dock inte utan undantag, snarare tvärtom. På landsbygden och hos arbetarklassen dröjde de äldre tapetmönstren kvar även efter att de sedan länge ersatts med modernare mönster i stadsvåningarna. Och också i städerna fanns samhällsskikt som var mer konservativa och som t.ex. inte anammade det tidiga 1900-talets ljusare och lättare färgskala. Att datera ett rum eller ett hus utifrån enbart tapeterna kan därför vara svårt.

Skador och åtgärder

Då tapeterna slog igenom i Sverige uppvärmdes husen med ved och all matlagning gjordes antingen vid en öppen eldstad eller i bästa fall på en vedspis. Detta fick till följd att väggar och tak snabbt sotades ner i de mest använda rummen, något som i kombination med att tapeterna inte var avtorkningsbara gjorde att intervallerna mellan omtapetseringarna kunde vara mycket korta, ibland bara några enstaka år. I ett gammalt hus som använts under lång tid är det därför inte ovanligt att man, t.ex. i ett kök, hittar ett tiotal tapetlager eller fler.

Det är mycket ovanligt att man hittar rum med endast ett eller något enstaka tapetlager. Gör man det bör man allvarligt överväga om inte den befintliga tapeten kan få sitta kvar. Mindre skador kan man laga hjälpligt på egen hand och något större skador kan en konservator hjälpa till med. Är tapetlagren alltför många eller alltför skadade finns det kanske ingen annan utväg än att tapetsera om. De befintliga tapetlagren går dock fint att bevara som ett historiskt dokument även man bestämmer sig för att man vill sätta upp nya tapeter. Efter att bucklor spikats till kan väggarna pappspännas på nytt och därefter tapetseras. Är skadorna och bucklorna inte så stora kan det räcka med att spika till dem och makulera lokalt med tidningspapper innan den nya tapeten sätts upp.

Ända fram till 1960-talet var alla tapeter tryckta på cellulosapapper med limfärg. Från denna tid började många tapeter tryckas med plastbaserade färger eller rentav dras över med ett tunt plastskikt för att göras avtorkningsbara. Idag är många tapeter av non woven-typ med vilket menas att de är gjorda av en blandning av cellulosa och polyester, vilket gör dem enklare att sätta upp. Några få tillverkare tillhandahåller fortfarande papperstapeter av ren cellulosa tryckta med limfärg. De är relativt dyra, men bör definitivt övervägas i en kulturhistoriskt värdefull byggnad där ytskikten i övrigt är original eller återställda till ursprungligt utförande. Tapetklister bör vara stärkelsebaserat. Enklast och billigast är att köpa det i pulverform som sen rörs ut i vatten.

Pärlspontklädda ytskikt i hallen på en byggnad från 1910-talet. Väggarnas panel är mycket smal medan panelen i taket är bredare. I mötet mellan tak och vägg en taklist med svanhalsprofil. All målning är utförd med linoljefärg.

T.h. Fasspontklädda och linoljemålade väggar på en veranda från omkring 1910.

Idag är det många tapettillverkare som nytrycker gamla mönster. Även om utbudet bara utgör en bråkdel av vad det var, finns det ändå möjlighet att hitta en tapet som stämmer med den tidsperiod man önskar återföra rummet till. De flesta äldre tapeter var avsedda att avslutas med en bård mot taket, även sådana nytillverkas. Om man bestämt sig för att inte låta de befintliga tapeterna vara synliga och inte heller anser sig kunna använda dem som underlag för omtapetsering, kan man genomföra en tapetarkeologisk undersökning och på så sätt få ledtrådar till hur rummet varit tapetserat under åren. En mindre bit, i storlek av ett A4-papper, av spännpappen med samtliga tapetlager skärs ut. Biten läggs fuktigt över natten invirad i en handduk och placerad i en tillsluten plastpåse. Dagen därpå kan tapetlagren försiktigt lossas från varandra. Tänk på att färgerna ofta har blekts och att papperet – särskilt om det är av sämre kvalitet – kan ha gulnat kraftigt.

Panelväggar

Bruket att klä in hela eller delar av väggen med panel förekom under 1700-talet mest i påkostade miljöer. Vanligen fick väggen en bröstpanel upp till fönsterbänkarnas höjd medan den därovan vävspändes. Bröstpanelen avslutades uppåt med en list med samma profil som fönsterbänken. Mot golvet anslöt panelen med en sockellist. Bröstningen kunde vara utförd av liggande kilsågade och slätspontade plank eller i mer påkostade miljöer vara i ramverkskonstruktion med fyllningar. I enklare hem kunde bröstningen vara målad direkt på väggens lerklining eller pappspänning med kanske bara en bröstlist i trä.

Bröstningen var ofta målad i en något mörkare kulör än väggytan ovanför. Viktigt var att smuts inte syntes alltför mycket och bröstningen kunde därför ibland vara stänkmålad eller marmorerad.

När den maskinellt tillverkade panelen slog igenom under 1800-talets sista årtionden blev bröstningar av pärlspontpanel mycket vanliga i utrymmen som kök och hallar. Panelen gjordes högre, ofta till 2/3 eller 3/5 av väggens höjd, och ytan ovanför tapetserades. Panelen målades med linoljefärg i samma kulör som kökets eller hallens övriga snickerier. Ofta ådrades den för att efterlikna träslag som ek eller björk och kunde också få ett skyddande lager med högblank fernissa för att göra den extra slitstark.

Skivklädda väggar

På 1930-talet ville man komma bort från vad man ansåg som svårstädade och ohygieniska hem med lister, profiler och springor där smuts kunde samlas. Istället eftersträvades släta ytor och olika former av skivmaterial slog igenom. Vanligast blev masoniten tätt

följd av mer porösa träfiberskivor som tretex-skivan. Tillverkningen av masonit började 1929 i Sverige. Träfiberskivor är tillverkade av enbart träfiber som pressats samman under högt tryck, utan tillsats av lim eller andra kemikalier och är därför ett miljövänligt material.

Masonit fick ersätta pärlspont som bröstpanel i kök och hallar. Ibland kunde väggarna kläs in från golv till tak med masonit i dessa utrymmen. Masoniten kunde målas med linoljefärg eller strykas med pigmenterad fernissa. I husets andra rum fick pappspänningen lämna plats för porösa träfiberskivor som underlag för tapetsering. Även äldre paneltak fick nu ett modernt ytskikt av tretex-skivor, ibland lagda i dekorativa mönster. Gamla fyllningsdörrar och andra profilerade snickerier täcktes samtidigt över med masonitskivor eller ersattes med nya släta snickerier.

Skador och åtgärder

En vanlig skada på masonitinredningar är att de blivit buckliga, antingen för att de monterats på ett felaktigt sätt redan från början eller för att de någon gång utsatts för fukt. Buckliga skivor är svåra att komma tillrätta med och enklast är att ersätta dem med nya. Nya skivor blötläggs eller fuktas före uppsättning vilket minskar risken för att de ska slå sig, särskilt i fuktiga utrymmen. De spikas upp med dyckert och när de torkar blir de plana.

Masonit som i efterhand monterats över fyllningsdörrar eller pärlspontpanel kan naturligtvis tas bort om man vill återställa en tidigare epok i husets historia. Men det finns också hus och interiörer som redan från början byggts av masonit. Här utgör masoniten en viktig del av husets historia och bör bevaras och om så behövs renoveras.

Väggar – och tak – klädda med tretex-skivor kan med fördel behållas och det finns ingen anledning att riva ner tretexen om den inte är skadad. Skivorna är både värme- och ljudisolerande. Det finns idag också nytillverkning av träfiberskivor motsvarande de klassiska tretex-skivorna vad gäller tjocklek och porositet.

Ett tredingstak i salen i en parstuga från 1700-talet. De breda lockbräderna är målade med limfärg. Väggarna är pappspända och tapetserade.

INNERTAK

Brädtak

De flesta innertak utgjordes fram till 1800-talets slut av synliga bräder. Liksom för golven var bräderna sågade och hyvlade för hand och till en början kilformade och lagda med omväxlande rot- och toppände. Bräderna kunde vara mycket breda. De äldsta innertaken var av slätspontade bräder som lagts antingen ovanpå takbjälkarna eller inskjutna i spår i bjälkarnas sidor. Detta innebar att takbjälkarna var synliga inifrån bostadsrummen. Tredingstaket var en form av bjälktak där taket indelats i tre partier i form av ett plant mittparti som på var sida omgavs av lutande sidopartier som någotsånär följde vinkeln på husets yttertak. Härigenom fick man högre rumshöjd i hus där vindsvåningen var oinredd. Oftast var det bara salen i parstugan som fick tredingstak medan övriga rum hade plana innertak. Har man ett tredingstak kan man datera huset till senast omkring 1800. Vi denna tid fick många hus nämligen allt oftare en ovanvåning och innertaken gjordes då plana.

Helt släta brädinnertak blev vanliga i slutet av 1700-talet. Bräderna spikades då på bjälkarnas undersida. Fram till slutet av 1800-talet gjordes all spikning med smidd spik. När bräderna spikades på undersidan av bjälkarna kunde bjälkmellanrummen fyllas med isolerande material och värmekomforten i husen ökade. De kilsågade bräderna följdes av parallellsågade bräder och de slätspontade taken fick konkurrens av lockspontade tak, där varannan bräda är lagd som ett lock ovanpå. Lockbrädernas kanter försågs ofta med en hyvlad profil.

Under 1800-talets sista årtionden blev tunnare spontad panel – vanligen i form av pärlspont men ibland också fasspont – ett mycket vanligt material i framför allt enklare bostäder men också i mer påkostade hus där den spontade panelen främst användes i kök, hallar och sekundärutrymmen. Panelen var så pass billig att den även sattes upp i uthus och ibland till och med i stallar och ladugårdar. Den äldsta pärlspontpanelen kunde vara mycket bred, upp till omkring 15 cm, men den blev med tiden smalare och bredder ner till omkring 5 cm är inte ovanliga. Omkring 1930 blev de panelklädda taken omoderna och ersattes med tak av skivmaterial såsom masonit- eller tretex.

Brädtaken var ända fram till sekelskiftet 1900 strukna med vit limfärg. Efter denna tid blev det van-

Ett locktak med profilerade kanter från omkring 1890. Taklisten är enkelt utformad med en endast en fasning.

Bred pärlspontpanel i ett kök från omkring 1890.

ligt med linoljefärg, som ibland kunde brytas mot grått eller grönt.

Skador och åtgärder

Innertak av bräder är för det mesta i bra skick. En viss nedböjning kan ofta ses, men detta är inget man bör åtgärda. Nedböjningen beror på bjälklagets egentyngd i form av bjälkar och bjälklagsfyllning. Vad som däremot kan behöva ses över är om fyllningen i form av sågspån, jord eller mossa letar sig ner genom de springor som med tiden oundvikligen uppstår i och med de sättningar och rörelser som sker i ett gammalt hus. Springorna skall aldrig tätas underifrån med fogmassa eller liknande, det kommer inte att hålla. Istället måste fyllningen skottas ur uppifrån och papp läggas ut ovanpå brädtakets ovansida och vikas upp mot bjälkarna, innan den gamla fyllningen läggs tillbaka alternativt kompletteras eller ersätts med ny cellulosabaserad isolering.

De vanligaste skadorna på ett innertak är missfärgning och färgflagning. Handlar det om ett linoljemålat tak går man tillväga på samma sätt som vid annan målning med linoljefärg. Man skrapar till fast underlag varefter man grundar, mellanstryker och slutstryker. Ett limfärgsmålat åtgärdas också genom ommålning, men innan dess måste den befintliga limfärgen tvättas ned eller isoleras genom att patenteras eller schellackeras. Limfärgen kan tvättas ned med rent vatten alternativt med tapetklister som man penslar på flödigt och som under några timmar får suga in och lösa upp limfärgen varefter allt skraps ner. Att patentera ett limfärgsmålat tak innebär att färgen spärrgrundas med en mager oljefärg. Det är viktigt att oljefärgen är så pass tunn att den tränger igenom limfärgsskiktet. Om befintlig färg inte tvättas ned eller spärrgrundas finns stor risk att färgen flagnar av mycket snart efter ommålning.

Pappspända tak

Vävspända tak – och väggar – av linnevåder som syddes samman introducerades redan på 1600-talet i förnämare miljöer. Under 1800-talet kom en billigare variant i form av pappspänning. Tak- och väggpappens genombrott hänger samman med att både spik och papp (av cellulosa och inte textillump) började tillverkas maskinellt och därmed blev billigare och tillgängliga för gemene man. De pappspända taken målades ofta vita med limfärg. I husets finare rum kunde taken dekorationsmålas med schabloner. Pappspända tak förekom ungefär samtidigt som de pärlspontklädda taken, men levde kvar några årtionden längre.

Skador och åtgärder

Ett pappspänt tak kan ofta vara lite vågigt och hängigt, men detta är något man får lära sig leva med om man inte vill spänna om hela taket. Däremot kan det finnas mindre skador och revor i pappen som man vill åtgärda. Den trasiga pappen skärs då bort och kanterna spikas fast. Pappen runt det skadade området fuktas och området stryks sen med limvatten varefter papp spänns över det skadade området. När pappen torkat

Smal pärlspontpanel med tidstypisk taklist med svanhalsprofil i ett hus från 1910-talet.

Ett pappsänt tak med schablonmålning från åren runt sekelskiftet 1900. Målningen är utförd med limfärg.

kan den målas med limfärg. Är skadorna mycket små kan man laga dem med remsor av oblekt papper som limmas över skadan, både på över- och undersidan, och som sen målas in.

Är skadorna på taket större finns det ingen annan utväg än att ta ner all papp och spänna om taket i sin helhet. Att pappspänna tak går till på samma sätt som vid pappspänning av väggar, men är något svårare då tyngdlagen gör att pappen vill glida ner och man måste under arbetet använda sig av stöd som bockar och bräder som håller pappen på plats. Om det är ett gammalt tak som ska spännas om, tas den gamla pappen ner. Spikraderna kan också tas ner eller klistras över med papp. Den nya pappen skärs till våder som är något längre än rummet. Våderna fuktas och får ligga och dra en i en timmes tid. Våderna spikas sedan upp med pappspik satta glest längs kanterna och med en smal remsa torr papp mellan spiken och pappen. När pappen sitter på plats kompletteras spikningen så att avståndet mellan spikarna blir ca 3-5 cm. Därefter fortsätter man att spika upp våder, dessa ska överlappa varandra något i sidled. När pappvåder spikats upp över hela takytan får våderna torka innan skarvarna mellan våderna klistras över. Det går till som så att en 5-7 cm bred remsa av fuktad papp – kallad torremsa – läggs över skarven. Ovanpå denna klistras sedan en ca 15-20 cm bred remsa.

Ett tak klätt med mönsterlagda tretex-skivor. Under skivorna finns det ursprungliga pärlsponttaket från 1910.

Ett pappspänt tak är för det mesta målat med limfärg som lätt får fula fuktrosor även av relativt obetydliga vattenskador. Dessa fläckar kan, liksom hela takytor, åtgärdas genom ommålning, men innan dess måste den befintliga limfärgen – precis som på brädtak – tvättas ned eller spärrgrundas genom att strykas med mager oljefärg. Limfärgen kan tvättas ned med rent vatten alternativt med tapetklister. Oavsett metod bör man bara blöta en mindre yta i taget, annars kan pappen bli för tung och gå sönder. Använd aldrig skrapor med vassa kanter som lätt gör hål i den fuktiga pappen.

Rumshögt köksskåp och bröstpanel i lägenhet från 1910-talet, tidstypiskt björkådrad.

SNICKERIER

De invändiga snickerierna är liksom de utvändiga viktiga för förståelsen av husets historia och upplevelsen av autenticitet. De ger huset karaktär och berättar om hantverkstraditionen då huset uppfördes. De enskilda snickerierna kan tyckas obetydliga men det är ändå de som tillsammans skapar helheten.

Snickerier har förändrats under århundradena och varje tid har sitt uttryck, vilket gör att de kan vara till bra hjälp när det gäller att datera ett hus och dess inredning. Vad som med säkerhet kan sägas är att när en viss typ av snickerier för första gången uppträder, är det vanligtvis i överklassens hem, på herrgårdarna och i de burgna stadsvåningarna. Men samtidigt är snickerier förrädiska då det finns en stor spridning, både socialt och geografiskt, när ett visst utförande dyker upp. I landsbygdens bebyggelse finns dels en tidsmässig eftersläpning och dels en starkare lokal förankring vilket gör att snickerier ser olika ut i olika delar av landet vid en viss tidpunkt.

Snickerier i hus före mitten av 1800-talet är handsågade och handhyvlade, ofta av en lokal snickare och efter lokala förebilder. Bearbetningsgraden varierar från enkelt släthyvlade bräder till omsorgsfullt profilerade lister och foder. Med några få hyvlar – fashyveln, frishyveln, nothyveln och hyvlar med profiler såsom hålkäl och kvartsstav – och genom att kombinera dessa, skapade snickaren en detaljrikedom som är beundransvärd. Snickerierna är sammanfogade konstruktivt med tappar och pluggar, utan spik och lim, vilket innebär att de både är starkare och samtidigt lättare att ta isär och reparera. Lim förekommer nästan endast för att sammanfoga fyllningarna i dörrar, bröstpaneler och platsbyggda inredningar. Virkeskvaliteten är för det mesta mycket hög.

De handhyvlade snickerierna ersattes under 1800-talets andra hälft – med viss fördröjning för de bygder som låg långt från sågverksindustrin – av ångsågens maskinhyvlade produkter. Liksom tidigare

Ovan. Kök i ett hus från omkring 1910 där inredningen består av högskåp från 1920-talet, överskåp från 1940-talet och underskåp från 1960-talet.

T v. Björkådrad köksinredning från 1940-talet med lutande överskåp.

hämtades förlagorna från den klassiska arkitekturen så som den återgavs i de mönsterböcker som gavs ut under denna tid. Då snickerierna nu mångfaldigades i tidigare oanade kvantiteter kunde några få profiler också få stor spridning över landet.

Köksinredning

Fram till början av 1900-talet var köken på landsbygden för det mesta sparsamt inredda. Ofta fanns inte mer än ett skafferi, ett lågt skåp på vilket diskbaljan var placerad och några öppna vägghyllor. Dessutom fanns en järnspis och en vedlår. Vatten och avlopp var inte indraget, utan diskvattnet hälldes ut i en hink som bars ut. Underskåpet och skafferiet var ofta utförda i spontpanel, men äldre underskåp kunde också vara i form av en robust ramverkskonstruktion. I mer påkostade kök kunde underskåpen vara betydligt fler och det kunde även finnas fasta överskåp. Här var inredningen oftare gjord i ramverkskonstruktion. De äldsta köken var inte bara kök utan de stora rummen fungerade även som sovrum och arbetsrum för hela familjen med ett stort arbetsbord, lösa stolar och pallar, skåpsängar och soffor.

Under 1900-talet utökades den fasta inredningen successivt. Diskbaljan ersattes av ett skåp vars ovansida klätts med zinkplåt och senare av en utslagsvask med en kallvattenkran ovanför. Muren runt vedspisen som tidigare varit putsad fick kakel med fasade kanter. Antalet skåp blev fler och inredningen komponerades samman till en helhet där väggfasta skänkskåp, underskåp och hyllor utformades medvetet med vackra detaljer, profiler och beslag. Ofta är det kök från denna tid som man sneglar på när man vill återskapa ett äldre kök, även om det i sanningens namn inte var under mer än några få årtionden och i mer välbeställda hem som de såg ut som de platsbyggda ”lantkök” som åter blivit populära.

Utvecklingen mot mer praktiska och funktionella kök fortsatte under 1910- och 20-talen. Hemutställningen 1917 på Liljevalchs och utställningen Bygge och bo 1924 är två exempel på hur samtidens arkitekter tog sig an bostads- och köksfrågan. Funktionalismens idealkök lanserades på Stockholmsutställningen 1930. Köket var mycket litet, endast avsett för enklare matlagning. Det bestod av några få skåp, diskbänk och en el- eller gasspis. Detta kök fick emellertid mycket kritik, inte minst av kvinnorna som skulle laga maten, och fick egentligen aldrig något genomslag annat än i små stadslägenheter. Med funktionalismens genombrott på 1930-talet och den ökande bostadsproduktionen årtiondena därefter framstod det som rationellt och ekonomiskt att stan-

Snabelhandtag på köksskåp från 1940-talet.

Dörrfoder från mitten av 1800-talet.

dardisera kökets inredning. Den första standarden för svenska kökssnickerier kom 1950 efter en utredning gjord några år tidigare av Hemmets forskningsinstitut som baserades på både bostadsvaneundersökningar och funktionsstudier. Även om de nya köken först introducerades i stadslägenheter och nybyggda villor sipprade de förändrade idealen så sakta ut även till landsbygdens bostäder, både nybyggda och befintliga. De kök som byggdes efter Svensk Standard blev avsevärt rymligare med arbetsbänkar, lådor och skåp genomtänkt placerade efter vetenskapligt studerade rörelsemönster.

Från 1920-talet och framåt genomgick sålunda det svenska köket en successiv utveckling som ledde fram till de kök vi är vana vid idag. Köksskåpen började tillverkas på fabrik och monterades ihop på plats. De var till en början gjorda med stommar av massivt trä eller limträ och med luckor av masonit eller plywood. Överskåpen gjordes ofta delvis lutande. De rostfria diskbänkarna och kylskåpen lanserades på 1940-talet och slog igenom på landsbygden årtiondet därefter. På 1960-talet blev så kallade parallellkök vanliga, d.v.s. kök med arbetsytor, diskbänk och spis respektive förvaringsskåp på ömse sidor om en smal gång. Samtidigt gjorde spånskivan sitt intåg och från denna tid sjönk kvaliteten på kökssnickerierna avsevärt

Skador och åtgärder

Ytterst få hus bevarar idag ett kök från 1900-talets första årtionden eller ännu tidigare. Även relativt orörda hus har för det mesta fått sina kök utbytta eller moderniserade en eller flera gånger under 1900-talet. Kök från 1940- och 50-talen är t.ex. mycket vanliga på den ångermanländska landsbygden.

Bland det första många gör när de köpt ett gammalt hus är att låta renovera köket, vilket ofta är liktydigt med att byta ut det. Istället bör man, liksom inför de flesta renoveringsåtgärder – undantaget de mest akuta – vänta och istället bo in sig och se vad som fungerar och vad som inte gör det. Även med relativt små åtgärder går det att få ett gammalt kök att passa för dagens behov. Är köket byggt före det sena 1960-talet är det för det mesta av hög kvalitet, med luckor av masonit och skåpstommar av massivt trä. Även om köket inte är lika gammalt som huset har det ett kulturhistoriskt värde som en av alla årsringar i husets historia.

Ett slitet och nedgånget kök går ofta att få både fint och funktionellt med relativt små insatser. Oftast räcker det med en uppfräschning och mindre kompletteringar och förändringar. Det gäller att se kvaliteterna i det som finns och på samma gång göra en lista över det man vill förändra. Förvaringsmöjligheter och avlastningsytor kanske saknas, diskbänken kan vara för låg och det saknas en bra plats för kyl, frys och diskmaskin. Men allt detta går att komma tillrätta med. Socklar kan byggas på för att höja bänkhöjder, ett nytt skåp kan byggas med de gamla som förlaga för att rymma alla de redskap och hushållsmaskiner som inte fanns i ett kök på 1940-talet och den befint-

Dörrfoder från omkring 1890.

Enkel golvsockel från omkring 1890 som består av en släthyvlad bräda med en enkel profil längs ovankanten.

liga inredningen går att slipa ner och måla om. Att komplettera ett befintligt kök blir alltid billigare än att riva ut och ersätta det med ett nytt.

Vill man återskapa köket så som det en gång sett ut finns det massor av litteratur att tillgå och kunskap att inhämta. Läs på om hur kök från den aktuella tidsepoken utformades och vad som är karakteristiskt för just dem. Det kan gälla skåpens utformning och placering, målningsbehandling, golv- och väggmaterial, beslag, diskbänkar och stänkskydd.

Om köket trots allt inte går att bevara – kanske är det utbytt på 1970-talet och av undermålig kvalitet, kanske är det sedan tidigare hårt ombyggt och omöjligt att laga – då infinner sig frågan vad för slags kök som ska ersätta det. Vilken tid i husets historia vill man återgå till? Många av de stora köksleverantörerna erbjuder idag kök som mer eller mindre tidstroget tar upp formspråk och detaljer i kök olika tidsepoker. Ett annat alternativ är att låta en snickare platsbygga köket, kanske med gamla foton som förlaga men med nödvändiga förändringar såsom högre diskbänk, bättre förvaringsmöjligheter och plats för kyl, frys och diskmaskin.

Golvsocklar, taklister, dörr- och fönsterfoder

Dörr- och fönsterfoder, golvsocklar och taklister döljer skarvar mellan olika byggnadsmaterial och konstruktioner och har både en teknisk och estetisk funktion. Visuellt förmedlar de övergången mellan horisontella och vertikala ytor. De mjukar upp möten samtidigt som de låter det infallande ljusets reflektion över profilerna göra kontrasterna mindre skarpa mellan ljus och mörker.

De tidigaste golvsocklarna och taklisterna var ofta mycket enkla och kunde i fattigare miljöer så förbli långt fram i tiden, fram till dess att billiga maskinhyvlade produkter kom ut på marknaden. Taklisten kunde på 1700-talet i mer påkostade miljöer vara kraftigt hålkälsprofilerad, men i enklare miljöer på landsbygden utgjordes den ofta bara av en snedställd bräda. Senare under 1800-talet blev det på landsbygden vanligt med relativt kraftiga fasade taklister och mot slutet av århundradet av lister med svanhalsprofil. I mer påkostade miljöer kunde listerna vid denna tid vara kraftiga och rikt profilerade. Under 1900-talet förenklades taklisterna återigen och innan de helt försvann på 1950-talet utgjordes de bara av en enkel och låg hålkäl.

Den tidigaste och enklaste golvsockeln är på 1700-talet en släthyvlad bräda fäst direkt mot väggen. Brädan kunde ges en enkel profil längs ovankanten. Socklar av denna typ förekommer från 1700-talet fram till 1800-talets slut. En mer exklusiv utformning av mötet mellan vägg och golv var under samma tid bröstpanelen. Denna avslutas uppåt av en list med samma profil som fönsterbänken. Mot golvet ansluter panelen med en sockellist. Bröstningen kunde vara utförd av plank eller i ramverkskonstruktion med fyllningar. I enklare hem kunde bröstningen vara målad direkt på väggens lerklining eller pappspänning.

Profilerad taklist från 1890 med ursprunglig bemålning.

Taklist med svanhalsprofil från omkring 1910.

I mitten av 1800-talet fick bröstpanelen lämna plats för den halvhöga sockelpanelen. Sockelpanelen består av en profilerad sockel och ovanför denna en slät bräda som uppåt avslutas med en profilerad list. Den ser alltså ungefär ut som en bröstpanel fast med halva höjden. Golvsocklarna blev annars generellt högre under det sena 1800-talet och fick en rikare profilering. Under 1900-talet blev golvlisterna successivt lägre och enklare. På 1940-talet kom den helt släta listen med bara en svag rundning längs överkanten.

Dörr- och fönsterfoder gavs en utformning och profilering tänkt att harmoniera med golvsocklarna och taklisterna. Till skillnad från i dagens byggande omgavs fönstren med foder längs tre sidor medan de nedtill avslutades med en fönsterbänk. De äldsta fodren var släta, handhyvlade bräder. I finare miljöer gjordes de med en enkel profil längs var sida. Under 1800-talet kom kraftigare och rikt profilerade foder. De var nu inte längre symmetriskt profilerade utan den yttre kanten var oftast högre och mer detaljerad än den inre. Dörrfodren kunde nedtill förses med en s.k. skurkloss eller fodersockel. Liksom för golvlisterna blev fodren allt enklare under 1900-talet och på 1940-talet kom det helt släta och smala fodret med bara en svag rundning längs kanten.

Invändiga snickerier målades vanligen med en tunn linoljefärg eller en emulsionsfärg som äggoljetempera. Linoljefärgen var blank eller halvblank medan emulsionsfärgen var mattare. Emulsionsfärgen ger en slitstark yta och användes därför ofta i utrymmen där slitaget var stort. Snickerierna kunde också laseras och fernissas för ökad hållbarhet, särskilt i utrymmen som kök och hallar för att harmoniera med den övriga snickeriinredningen i dessa rum.

Skador och åtgärder

Om man behöver komplettera lister och foder i ett rum är det värt besväret – och kostnaden – att låta kopiera de gamla. Handlar det bara om någon enstaka meter blir det inte heller särskilt dyrt jämfört med att t.ex. köpa nya golvlister till hela rummet. Har man riktig tur kan man – kanske i en vindsskrubb eller i ett uthus – hitta just de hyvlar som använts vid uppförandet av huset. Annars får man be en duktig snickare leta fram hyvelstål och handhyvla några meter. De modeller av lister och foder som hittas på bygghandeln är urvattnade standardmodeller avsedda att ge ett gammaldags intryck, oftast utan någon egentlig historisk hävd men framförallt utan den lokala förankring som listerna i ett specifikt hus har. Detta gäller särskilt hus byggda före det sena 1800-talet. Värt att komma ihåg när saknade eller skadade snickerier ska kompletteras är att de kunde vara mer eller mindre påkostade i de olika rummen och att profilerna på snickerierna kunde vara enklare i köket och hallen än i t.ex. salen. Äldre och omoderna snickeridetaljer kunde också återanvändas i mindre representativa utrymmen.

De flesta linoljemålade snickerier har idag målats om vid ett eller flera tillfällen. Kanske med en alkydfärg eller rentav en plastbaserad färg. Före om-

Trappräcke från 1910-talet.

T v. Trappräcke från omkring 1890, handhyvlat och handsvarvat.

målning med linoljefärg måste plastbaserade färger avlägsnas, liksom alkydlacker. Rena alkydfärger kan få sitta kvar, liksom äldre skikt med linoljefärg. Det viktiga är att de skikt man lämnar har god vidhäftning och att de tvättas av och ruggas upp före ommålning så att den nya färgen fäster. Måla i flera tunna strykningar. För bättre glans i slutstrykningen kan en mindre mängd kokt linolja blandas in. Emulsionsfärger är svårare att måla om och kräver en hel del förarbete innan ommålning, såsom tvättning och nedskrapning. Bevarar snickerierna ursprungliga färgskikt bör man emellertid tänka sig för både en och två gånger innan man fattar penseln. Sådana snickerier är idag mycket ovanliga. Är slitaget inte alltför stort och begränsat till mindre ytor, kan man kanske lära sig att leva med det och istället se det som en viktig del av husets historia och som spår av tidigare generationers liv i huset.

Dörrfoder och golvlist från 1940-talet.

Salen på ovanvåningen i en enkelstuga i två våningar. Rummet moderniserades runt sekelskiftet 1900 då en kakelugn installerades och väggarna och taket pappspändes. Snickerierna – socklar, dörrfoder och dörr - målades samtidigt med linoljefärg.

TRADITIONELLA FÄRGER

En färg består av bindemedel, pigment och förtunningsmedel. Oftast har färgen fått namn efter bindemedlet såsom limfärg, kalkfärg och linoljefärg. De traditionella färgtyperna är inte så många, vilket inte har hindrat dem från att med gott resultat ha fungerat på alla traditionellt förekommande byggnadsmaterial fram till mitten av 1900-talet. Från denna tid och framåt ersattes successivt de gamla välbeprövade färgerna med nya oprövade färger som lovade runt med ofta höll tunt.

Färger tillreddes förr på plats av målaren. Han var väl förtrogen både med färgen, med pigment och bindemedel och med de material som skulle målas. De traditionella färger som vi köper idag har inte riktigt samma kvalitet som de en gång hade. De är industritillverkade och därför i viss mån standardiserade.

De traditionella färgerna har använts på olika underlag. Rödfärg har använts utomhus på sågade och bilade ytor. Rödfärg har också kunnat blandas med tjära till rödtjära. Ren tjära har använts till byggnadsdelar som varit mycket utsatta för fukt och väta. Kalkfärg har använts för att avfärga kalkputs. Linoljefärg har målats på hyvlade ytor både inomhus och utomhus. På väggar inomhus har främst limfärg men också kalkfärg använts. Limfärg har också strukits på tak av både bräder och spännpapp. Äggoljetempera har använts till snickerier och möbler som är utsatt för stort slitage

Linoljefärg

Linoljefärg blev vanlig först på 1600-talet och användes då mest inomhus. På 1700-talet började den även användas utomhus på dörrar, fönster och andra snickerier men snart också till att måla hela fasader av hyvlade bräder. Med 1800-talets rika panelarkitektur fick linoljefärgen sitt verkliga genombrott. Linoljefärg fungerar bra på de flesta material men används mest på hyvlat trä men också på plåt. Även sten och puts kan målas med linoljefärg.

Vid beredning av linoljefärg används kallpressad, kokt linolja. Rå linolja används till impregnering, men inte till att blanda linoljefärg med. Linoljefärg består av linolja och pigment. En färg som innehåller linolja av god kvalitet behöver i regel inte förtunnas.

Ett trapphus från 1910-talet med linoljemålade ytskikt och för linoljefärg karakteristisk flagning.

Är färgen alltför trögflytande för att kunna strykas ut tunt, kan en mindre mängd balsamterpentin användas i grund- och mellanstrykningen. Slutstrykningen kan för bättre utflytning och glans spädas med en mindre mängd kokt linolja. Målningen skall alltid göra med den magraste färgen innerst och den fetaste (med mest linolja) ytterst, annars äventyras vidhäftningen.

Tidigare användes blyvitt i linoljefärgen, dels för dess goda täckförmåga och dels på grund av det skydd blyvitt gav mot svamp- och mögelangrepp. Blyvitt är idag förbjudet och som mögelhämmande medel i linoljefärg avsedd för utomhusbruk används istället zink och för täckförmågan oftast titandioxid. Blyvitt är giftigt och när man idag skrapar och slipar äldre linoljemålade snickerier bör man därför arbeta med god ventilation och andningsskydd. Efter färgborttagning och skrapning kan en tidigare målad fasad se skrovlig och ojämn ut, men detta gör inget, varken tekniskt eller kulturhistoriskt.

Linoljefärg ska målas tunt, mycket tunt. Färgen ska på rent trä påföras i minst tre strykningar nämligen grundning, mellanstrykning och slutstrykning. Spackling av större håligheter eller sprickor bör undvikas. Spacklet blir med tiden skört och kan spricka upp och trilla bort. Torkmedel behöver inte tillsättas då det försämrar färgens egenskaper och gör den spröd. Vid god ventilation och rätt temperatur är färgen oftast övermålningsbar inom två dygn. Tänk på att inte måla vid för låga temperaturer.

Till skillnad från nyare färgtyper som alkydoljefärg och plastbaserade färger har linoljefärg små molekyler som tränger in i träets porer istället för att lägga sig som en tät film på ytan. Linoljefärg ”torkar” genom att oljan oxiderar med luftens syre, till skillnad från lösningsmedelsbaserade färger som torkar genom att lösningsmedlet – vatten eller lacknafta – avdunstar. Detta innebär också att linoljefärg expanderar – och inte krymper – då den torkar, vilket är en av anledningarna till varför färgen måste målas mycket tunt.

Vid målning med linoljefärg och användning av rå eller kokt linolja är det bra att känna till att linoljan kan självantända, dock inte linoljefärgen. Det är heller inte linoljan i burken eller de behandlade ytorna som kan orsaka brand utan de penslar och trasor som använts. Självantändningen börjar med att linoljan oxiderar med hjälp av luftens syre med kraftig värmeutveckling och brand som följd. Efter avslutat arbete med linolja ska man därför låta trasorna torka utbredda – och inte ihopknycklade – eller lägga dem i en burk med vatten.

De flesta en gång linoljemålade snickerier har sedan 1960-talet och framåt ommålats med andra färgtyper. Till en början alkydfärger och senare plastfärger. Att ta bort samtliga äldre färglager innan man målar om är både onödigt och dumt, såväl kulturhistoriskt som tekniskt och miljömässigt. Kulturhistoriskt förlorar snickerierna sin historia, då spåren av tidigare kulörval utraderas. Äldre linoljefärger innehåller blyvitt som förvisso utgör ett utmärkt skydd mot mögelpåväxt men som samtidigt är miljöfarligt då det frigörs. Bortskrapade färgrester bör därför behandlas som giftigt avfall och lämnas in till återvinningscentral.

Det räcker med att ta bort de färglager som försvårar vidhäftningen för linoljefärgen eller gör att linoljefärgens goda egenskaper inte kommer till sin rätt. Det senare gäller särskilt utvändigt, där inte minst dess diffusionsöppenhet är eftersträvansvärd. Är snickerierna sedan tidigare enbart målade med linoljefärg, kan färgen vara kvar om den har god vidhäftning vid underlaget. Plastfärg bör alltid tas bort innan man målar om med linoljefärg, liksom alkydlacker som är spröda och blanka. Linoljefärg fäster på alkydoljefärg och den kan därför få sitta kvar, om den har god vidhäftning. Man bör dock ha i åtanke att en del av linoljefärgens goda egenskaper – som att den är diffusionsöppen och tränger in i underlaget – då

går förlorade.

Inför ommålning börjar man med att ta reda på vilka färgtyper som tidigare har använts, detta för att veta hur pass omfattande färgborttagningen kommer att bli. Man tar också reda på vilka kulörer ytorna har haft som beslutsunderlag inför ens eget kulörval. Kulörerna skrapas fram i form av en färgstege.

Många olika metoder förekommer vid färgborttagning, mer eller mindre våldsamma. Om det rör sig om mindre ytor är det enklaste att torrskrapa med en bra färgskrapa. Med torrskrapning är det lättare att bevara underliggande färgskikt och man riskerar inte att ta bort mer än nödvändigt. Rör det sig om större ytor kan uppvärmning eller färgborttagningsmedel användas innan skrapning. Vid uppvärmning är det bäst att använda sig av infravärme. Varmluftspistol fungerar om man är mycket försiktig, men det är lätt hänt att man bränner ytan och brandrisken är också stor, särskilt om det handlar om snickerier som angränsar mot lättantändlig sågspånsisolering eller spännpapp med tapet. Färgborttagningsmedel måste alltid tvättas bort mycket noggrant innan man stryker på den nya färgen, inga rester får finnas kvar. Blästring är en metod som blivit vanligare de senaste åren och som det görs reklam för av lokala målerifirmor. Att blästra är mindre arbetsintensivt och därmed billigare än att skrapa för hand. Men nackdelarna är flera, framför allt ruggar blästringen upp träets yta och gör den känslig och ömtålig. En fasadpanel av mycket god kvalitet såsom långsamvuxen kärnfura kan möjligen tåla en mild blästring, men för en panel av t.ex. snabbvuxen gran kan blästring vara förödande.

Penslarna som används bör vara relativt styva för att färgen ska kunna dras ut tillräckligt tunt och arbetas in i underlaget. De bör också vara naturborstpenslar av god kvalitet, som dels förmår hålla färgen och dels inte släpper borst vid strykningen. Penslarna behöver inte tvättas av mellan strykningana utan kan förvaras i en burk med rå linolja. Ja, de kan förvaras i linolja under mycket lång tid, men om man är rädd om sina penslar bör man när målningsarbetet är helt avslutat tvätta av dem med såpa och ljummet vatten. Såpa används också till att ta bort linoljefärgsfläckar på händer och andra ytor.

Emulsionsfärg

En emulsionsfärg är en färg där två annars olösliga ämnen såsom vatten och olja blandas med hjälp av en emulgator, t.ex. ägg eller såpa. Den vanligaste emulsionsfärgen i det traditionella måleriet är äggoljetempera som består av en blandning av ägg, linolja och vatten samt pigment. Äggoljetempera får när den torkat en matt yta med vacker lyster.

Emulsionsfärger går att måla på de flesta underlag som trä, papp och puts. Emulsionsfärger är slitstarka och har god vidhäftning vid underlaget. Detta gör dem också mer komplicerade att måla om. Färgen måste ofta blötas ordentligt och sedan skrapas med kraft, med risk för skador på underlaget.

Äggoljetempera blandar man enkelt på egen hand och proportionerna är 1 ägg, 1 dl vatten och 1 dl linolja. Ingredienserna mixas samman och silas. Pigment – som först rörts ut i en mindre mängd av temperan – rörs ned. Mängden torrpigment som tillsätts beror dels på vilket pigment som används och del på om man vill ha en laserande eller täckande färg. Tempera är en färskvara med kort hållbarhet och skall förvaras i kylskåp. Äggoljetemperan kan idag också köpas färdigblandad och bruten med pigment.

Temperan stryks tunt i flera strykningar med några dagars torktid emellan. Äggoljetemperan torkar i två steg. Först avdunstar vattnet och sedan oxiderar linoljan. Helt genomhärdad är färgen efter några veckor och den kan då poleras med en halvmjuk borste eller en trasa om man vill få en ännu motståndskraftigare yta med äggskalsglans.

Idag säljer många byggnadsvårdsbutiker emulsionsfärger baserade på vatten och linolja med såpa eller cellulosalim som emulgator. Dessa färger ger också en matt yta och är lämpliga för väggar och tak. De är dock inte lika slitstarka som äggoljetempera.

Slamfärg

Röd slamfärg började användas under 1600-talet på de säteribyggnader som då restes runtom i Sverige. Byggnaderna som var uppförda i timmer ströks till en början med rödtjära, men senare med rödfärg. Dörr- och fönsteromfattningar, knutinklädnader och listverk målades med kimröksgrå linoljefärg. Förebilden för färgsättningen var Riddarhuset i Stockholm som var byggt i tegel, men målat med röd färg med

Den röda slamfärgen är kanske det mest karakteristiska för allmogebebyggelsen på den svenska landsbygden. På bilden syns en ålderdomlig lockpanel målad med den något ljusare röda slamfärgen som var vanlig fram till några årtionden in på 1900-talet.

vita fogar och med pilastrar och omfattningar av grå sandsten. Säteribyggnadernas färgsättning spreds under 1700-talet till prästgårdarna och under 1800-talet till de välbeställda bondgårdarna. Runt sekelskiftet 1900 nådde färgsättningen även de mindre gårdarna och torpen. Den kimröksgrå färgen blev med tiden allt ljusare och varmare och vid sekelskiftet hade den blivit i det närmaste vit.

Den röda slamfärgen var till ett par årtionden in på 1900-talet ljust röd, därefter blev den succesivt mörkare. Idag finns både ljus och mörk rödfärg att köpa. Det har sedan början av 1800-talet också funnits slamfärger i andra kulörer, såsom gult och grönt. Dessa kulörer försvann under 1900-talet, men produktionen av dem har åter tagits upp. I handeln finns det idag slamfärger av många olika fabrikat, kvaliteter och kulörer. Ljus eller mörk, med eller utan linolja. Dessutom finns det färger där plastbindemedel har tillsatts, dessa bör alltid undvikas.

Slamfärg är den bästa färgen utomhus på sågat eller bilat virke. Slamfärg kan köpas färdigblandad men är också enkel att tillreda själv. Den är billig och lätt att underhålla. Dessutom är den diffusionsöppen. En rödfärgad fasad behöver målas om med ungefär tio års intervall, men detta arbete är inte särskilt betungande jämfört med annan målning.

Bindemedlet i slamfärgen är rågmjöl, men också vetemjöl har använts. Pigmentet i röd slamfärg är järnoxidrött, även kallat falurött, eftersom det hämtats ur biprodukterna från kopparbrytningen vid Falu gruva. Men pigment har också hämtats från andra, idag mindre kända gruvor. Järnvitriol brukar tillsättas för att förhindra mögelpåväxt.

Vill man tillverka sin egen slamfärg kan man gå tillväga enligt följande allmänt vedertagna recept: Vatten kokas upp och därefter tillsätts järnvitriol samt rågmjöl som först rörts ut i en mindre mängd vatten. Blandningen får sedan koka i ungefär 20 minuter till dess att den börjar klibba, varefter värmen sänks och rödfärgspigmentet tillsätts. Efter att pigmentet rörts ut får blandningen koka upp och sedan koka i ytterligare 20 minuter. Till 50 liter vatten behövs 2,5 kg finmalet mjöl, 2 kg järnvitriol och 8 kg rödfärgspigment. Ibland tillsätts också en mindre mängd linolja för att förbättra vidhäftningen. Nackdelen med linolja är att färgen dels mörknar något och dels häftar vid underlaget på ett annat sätt. Det senare kan ställa till problem vid ommålning, då det inte längre räcker med torrborstning för att få bort färgflagor utan man måste ta till färgskrapan.

En yta som tidigare varit målad med rödfärg bör före målning rengöras från färgflagor, alger och lavar. Detta görs enklast med en kraftig borste. Vid rödfärgning behövs två strykningar på obehandlat trä medan en strykning brukar räcka på trä som tidigare varit rödfärgat. Färgen stryks ut med en plafondpensel eller en s.k. hornsugga som lättare kommer åt i vinklar och vrår. Om byggnaden är mycket stor och utan alltför många fönster, dörrar och listverk som måste täckas in, kan färgen sprutas på fasaden. Nackdelen är att färgen tränger in sämre i virket och man bör därför helst gå över ytorna efteråt för hand med en pensel för att arbeta in färgen i virket. Målning i direkt solsken får slamfärg att torka alltför fort vilket försämrar vidhäftningen och ökar risken för färgflagning. Färgen torkar normalt på några få timmar.

Kalkfärg

Kalkfärg har använts på putsade fasader sedan medeltiden och var den vanligaste färgen på puts fram till mitten av 1900-talet. Kalkfärgen konkurrerades därefter successivt ut av modernare färgtyper – till en början kalkcementfärg och senare olika plastbaserade färger – som krävde färre antal strykningar och längre underhållsintervall. Detta hängde delvis också samman med att den lufthärdnande kalkputsen ersattes

med puts med allt mer cementinblandning. De nya färgtyperna medförde dock oförutsedda problem med tiden, de var alltför täta och orsakade fuktskador och frostsprängning. Inte heller estetiskt kunde de mäta sig med kalkfärgen som har en levande och lite flammig yta, till skillnad från de modernare färgernas stumma och livlösa utseende. Idag används kalkfärg nästan enbart i kulturhistoriska sammanhang, men den vinner på grund av sina estetiska och tekniska egenskaper sakta mark igen. Kalkfärg är diffusionsöppen och låter fukt transporteras, den är billig, enkel att tillreda och lättare att underhålla än moderna färgtyper. Till skillnad från moderna färgtyper åldras kalkfärg vackert, även när färgskiktet delvis vittrat har kalkfärgen ett djup och en lyster som moderna färger saknar. En kalkavfärgad fasad är levande och dess uttryck förändras med vädrets växlingar.

Till kalkfärg används så kallade kalkäkta pigment, oftast jordpigment som ockror och umbror. Färgskalan på kalkavfärgade hus rör sig därför oftast inom en gråvit eller gulröd färgskala. Under barocken förekom röda, rosa och kimröksgrå väggar. Senare under 1700-talet avlöstes dessa av ljusare sandstensimiterande väggar där pigmentet utgjordes av olika gula och ljusa ockror. Nu blev också gula väggar med järnvitriol som pigment mycket vanliga.

Råvaran till kalkfärg är kalksten som upphettas kraftigt och sedan släcks med vatten och därefter späds på nytt med vatten. Detta ger vid målning en vit färg. För kulörta färger tillsätts pigment. När kalkfärgen väl sitter på fasaden får den ungefär samma egenskaper som kalkstenen. Vid målning torkar kalkfärgen först genom att vattnet i färgen avdunstar, men genom inverkan av luftens koldioxid sker med tiden en kemisk process där kalkfärgen karbonatiserar och den släckta kalken övergår till kalksten.

Kalkfärg har god hållfasthet på porösa mineraliska material som puts, sten och tegel. Däremot fäster den inte på trä och andra organiska material. Den fäster inte heller på mineraliska material som behandlats med organiska ämnen, t.ex. en puts som målats med oljefärg eller plastfärg. Värt att veta är att kalkfärg inte heller går att använda på en puts som tidigare målats med mineralisk silikatfärg. Om det är en puts som ska avfärgas med kalkfärg bör den vara en ren kalkputs utan cementinblandning, den ska vara jämnt sugande och utan alltför stora skillnader i putsstruktur.

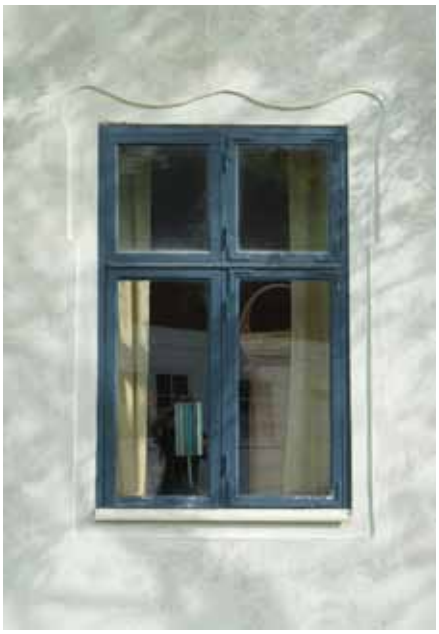

En reveterad och kalkputsad korsbyggnad målad med vit kalkfärg.

Målning av kalkfärg bör inte utföras vid temperaturer under 5 grader, då det finns risk för frysskador och försämrad karbonatisering. Men man bör inte heller måla vid alltför höga temperaturer eller i direkt solsken, då det innebär att vattnet avdunstar snabbt innan färgen är genomkarbonatiserad vilket kan göra att färgen flagnar. Om man måste måla när det är varmt och soligt bör färgen hållas fuktad genom eftervattning och man kan också skärma av fasaden från direkt solljus.

Kalkfärg kan man tillreda själv eller köpa färdigblandad. Traditionellt har kalkfärg tillretts genom att våtsläckt kalkpasta/kalkdeg blandas med vatten till kalkmjölk som används för att få en vit kalkfärg. För andra kulörer tillsätts pigment i kalkmjölken. Pigmentet rörs först ut i en mindre mängd vatten som när konsistensen är vällingliknande rörs ned i kalkmjölken. Idag används ofta färdigblandad kalkmjölk med eller utan pigmenttillsats. Det finns också färdigblandade kalkfärger med olika tillsatsmedel som t.ex. dolomitmjöl eller kvartssand. Även dessa färger har många av den traditionella kalkfärgens goda egenskaper såsom dess diffusionsöppenhet, men det finns vissa skillnader vad gäller målningsteknik, skikttjocklek

Ett schablonmålat pappspänt tak från sekelskiftet 1900. Pappen är målad med vit limfärg och dekorationerna är målade med linoljefärg.

och utseende. De har t.ex. inte riktigt samma lyster och skikttjockleken är större vilket innebär att de inte ska målas i lika många lager.

Kalkfärg målas med en stor plafondpensel. Färgen påförs flödigt men utan att rinningar uppstår. Det är viktigt att man med jämna mellanrum rör runt i kärlet så att den uppslammade kalken och pigmentet inte sedimenterar och hamnar på kärlets botten, då blir ytan flammig med varierande täckning och pigmentstyrka.

Kalkfärgsstrykningarna utförs med tunn kalkfärg innan föregående strykning har torkat helt. Vanligen brukar det vara lämpligt att vänta en dag mellan strykningarna. Har ytan torkat helt måste man förvattna ytan innan en ny strykning kan göras. Ytan byggs upp med flera tunna skikt, oftast behövs 3-5 strykningar.

Före den första och efter den sista strykningen kalkvattnas putsen. Kalkvatten är det vatten som bildas i kärlet när kalken och pigmentet sjunkit till botten. Den avslutande kalkvattningen har till syfte att fixera och binda färgpigmenten.

Limfärg

Limfärg har traditionellt använts inomhus på större ytor som tak och väggar som inte utsätts för slitage. Snickerier och möbler har däremot inte målats med enbart limfärg, till detta är den alltför känslig för nötning. Men limfärg har använts till träytor för kredering, vilket innebär att en träyta först stryks med ett lager limfärg som när den torkat gnids in med linoljefärg och mättas, vilket ger ett mycket slitagetåligt färgskikt.

Limfärg har många fördelar, men också några nackdelar. Fördelarna är att den går snabbt att stryka och att det ofta räcker med en enda strykning för full täckning. Den är också mycket billig och man tillreder den enkelt själv. Limfärgen ger pigmenten en alldeles särskild lyskraft vilket tillsammans med den helmatta ytan ger en av många uppskattad estetisk verkan. Limfärg är dessutom miljövänlig och helt diffusionsöppen. Nackdelarna är att den är känslig för nötning och att den sägs vara svår att måla över. Det senare är dock en sanning med modifikation.

Det är lätt att ta reda på om en yta är målad med limfärg eller inte. Man fuktar helt enkelt ett finger och sätter mot ytan och om det då bildas en mörk fläck på grund av att färgen suger till sig fukt, har man att göra med en limfärg

Limfärg består av krita utrörd i vatten som blandats med en limlösning. För andra kulörer än vitt blandar man också i pigment. Tidigare användes animaliska lim såsom benlim, idag används ofta cellulosalim som ger en mer lätthanterlig färg. Limfärgen är en färskvara och färdigblandad är den tunn och blaskig med en konsistens som mjölk.

Tillredning av limfärg börjar man gärna med dagen innan man tänker måla. Krita läggs då i blöt, knappt täckt av vatten. På målningsdagen tillsätter man lim och eventuellt pigment. Limstyrkan, som beräknas som procent av vattenmängden, ska vara 10-15% i takfärg och 15-25% i väggfärg. Ju svagare limstyrka desto bättre åldringsegenskaper får färgen, men samtidigt blir den också mindre tålig för slitage. Före målning gör man en provstrykning på en bit blankt papper för att se så att färgen har den kvalitet och nyans man vill. Pappret ska kunna böjas utan att färgen flagnar av och den får inte torrsmita. Limfärg får varken vara för svag eller för stark. En för svag färg smiter av sig. En för stark färg är svårstruken och kan dra med sig underliggande färgskikt. Om en befintlig limfärgsmålad yta ska målas om är det viktigt att färgen är svagare än den som redan sitter.

Limfärg ska strykas snabbt och flödigt, med generöst med färg på penseln som gärna får vara stor. Färgen ska påföras tunt och vått i vått. Ytor som torkat får inte övermålas igen, då kommer detta att synas som överlappningar. När färgen är nystruken kan den tyckas vara både ojämn och utan täckning, men efter

torkning brukar detta rätta till sig.

En befintlig limfärgsmålad yta kan, om limfärgen inte flagnar eller är påförd i alltför många och tjocka skikt, alltid målas över med ny limfärg. Det nya limfärgsskiktet måste dock vara svagare än det befintliga, annars finns det stor risk att den nya färgen drar med sig den gamla och släpper. För att vara helt säker på att detta inte ska ske kan den befintliga limfärsgytan isoleras. Vanligast är att göra detta genom schellackering eller patentering, d.v.s. strykning med oljefärg utspädd med terpentin. Men det finns också andra, billigare och enklare alternativ. Det befintliga färgskiktet kan antingen strykas med en stark såplösning (1/4 såpa och ¾ vatten) eller med skummjölk förtunnad med vatten. Efter att den gamla limfärgen isolerats kan den övermålas med de flesta färgtyper.

Trätjära

När tjära användes på byggnader var det ända fram till 1700-talets slut nästan alltid i form av rödtjära. Rödtjära var den vanligaste färgen på timrade hus under 1500- och 1600-talet innan den röda slamfärgen slog igenom. Därefter användes rödtjäran främst vid rödfärgning av t.ex. spåntak på klockstaplar och kyrkor, men också på knutar och portar. Brun tjära (d.v.s. ofärgad) eller svart tjära (d.v.s. tjära som pigmenterats med t.ex. kimrök) blev vanlig på byggnader först under 1800-talet.

Tjära har traditionellt utvunnits genom torrdestillation av kådrik furuved i tjärdalar. Idag är den mesta tjäran framställd genom industriella processer, men dalbränd tjära går ännu att få tag på och anses vara den finaste. Om man vill få en mörkare kulör – t.ex. svart eller röd – kan pigment blandas i tjäran. Pigmentet rörs då först ut i en mindre mängd terpentin innan det tillsätts tjäran.

Tjäran impregnerar egentligen inte virket utan lägger sig på ytan som ett vattenavvisande skydd. Tjäran blir mer lättflytande och enklare att stryka ut om den värms upp till ungefär 50 grader innan den appliceras. Tjärning ska göras under sommarhalvåret och virket ska vara riktigt torrt.

Roslagsmahogny är en blandning av lika delar tjära, terpentin och kokt eller rå linolja. Vanliga användningsområden är impregnering av trappor, trädäck och portar. Till skillnad från ren tjära tränger roslagsmahogny in i virket och blir när den torkat helt klibbfri.

En murad öppen spis kombinerad med en bakugn i en bagarstuga.

ELDSTÄDER

Det är idag ovanligt att kakelugnar och vedspisar slängs ut. Annat var det då centralvärme installerades i äldre hus från 1940-talet och framåt då kakelugnar slogs sönder och grävdes ner och vedspisar ersattes av elektriska spisar. Vedeldning var både arbetskrävande och sågs som en symbol för låg boendestandard. De allra flesta som äger ett gammalt hus ser idag deras stora värde, kulturhistoriskt, estetiskt och inte minst som en viktig värmekälla vid strömavbrott.

Öppna spisar

Den öppna köksspisen med murad härd och kupa har anor från medeltiden. Spisen användes både för matlagning och uppvärmning, även om en hel del av värmen försvann ut genom rökkanalen. Spisen gav också ljus och blev en naturlig samlingsplats under årets mörka del för alla de arbeten som behövde utföras inomhus.

Spisarna var för det mesta murade av tegel – ibland också av natursten – slätputsade med kalk- eller lerbruk och vitlimmade med kalk- eller limfärg. Den murade härden ersattes under 1700-talet eller 1800-talets första hälft ofta med en härd av gjutjärn. Spisarna gavs olika utformning, dels beroende på om de återfanns i ett kök, i en kammare eller i en sal och dels på om de var placerade mitt på en vägg eller i ett hörn. I köket användes den öppna spisen för såväl värme som belysning och matlagning. I de övriga rummen hade den som främsta funktion att vara värmekälla. Den murade kåpan var i köket utförd med vackra putsade profiler vilka ofta var typiska för och återkommande i en och samma trakt. Dessa kåpor finns för det mesta bevarade även om den öppna elden sedan länge ersatts av en järnspis.

Söderut i landet kombinerades den öppna härden ofta med en bakugn till ett stort spiskomplex. Framför bakugnen sattes före 1800-talets mitt en lucka av smidd plåt och därefter en lucka av gjutjärn. Bakugnar är mindre vanliga i bostadshusen i Ångermanland, men i bagarstugan hittar man ofta dessa stora murade spiskomplex.

I andra rum än köket murades de öppna spisarna ofta som kistspisar, vilka fått sitt namn efter formen på den rektangulära eldstadsöppningen. De kunde göras större och pampigare, ofta placerade mitt på en mellanvägg, i salen. I mindre rum och kammare utfördes de ofta som ganska enkla hörnspisar. Kistspisarna gav liksom de öppna köksspisarna värme mycket snabbt,

Ovan. Ett spiskomplex med en vedspis i gjutjärn från 1900-talets första årtionden och en murad bakugn.

T h. En gulglaserad rund kakelugn från 1800-talets första hälft.

men efter att brasan brunnit ut och glöden falnat gällde det att stänga spjället innan rumsvärmen försvann.

Kakelugnar och rörspisar

Den öppna spisen är relativt ineffektiv och bränsleslukande. Den ger värme genom direktstrålning och när elden brunnit ut kommer kylan snabbt. På statligt uppdrag togs därför en ny form av värmekälla – den svenska kakelugnen – fram i mitten av 1700-talet av Fabian Wrede och C J Cronstedt. Kakelugnar hade funnits sedan 1400-talet i Sverige, men då med endast en rökkanal där värmen togs tillvara genom tegelskivor som murats in i kanalen för att bromsa upp röken. Det nya med Wredes och Cronstedts kakelugn var att den istället för en rökkanal hade ett system med flera – oftast fem – kanaler där röken leddes upp och ner flera gånger för att på så sätt få ut så mycket värme som möjligt. Verkningsgraden är så hög som 85% att jämföra med den öppna spisens 10-15%. Tillsammans med den stora tegelmassan blev kakelugnen härigenom ett välkommet värmemagasin. Till och med kalla vinterdagar räckte det med en brasa på morgonen och en på kvällen för att hålla ett rum varmt. Framför kakelugnens eldstadsöppning sitter luckor av järnplåt och efter 1800-talets mitt även ytterluckor av mässing. Kakelugnar är murade med eftergivligt lerbruk som tål de stora temperaturrörelser som blir när kakelugnen hettas upp och kyls av.

Liksom annan inredning följde kakelugnarnas utseende modets svängningar. Fram till 1870-talet var kaklet tillverkat för hand. Glasyren var ojämn med rinningar och färgskiftningar. Kakelugnarna kunde till formen vara runda eller rektangulära. De runda ugnarna placerades i hörn och de rektangulära ofta mitt på en vägg. 1700-talets enklare kakelugnar var ofta grönglaserade men under 1800-talet blev vita, gråvita och honungsgula vanligare. Även kakel med stänkmönster fanns. Helvita kakelugnar blev vanliga i och med industrialiseringen av kakeltillverkningen under 1800-talets sista årtionden. De flesta ugnar hade släta kakel på sidorna med dekorationerna förbehållna fotsimsen, mittsimsen och krönsimsen. Men det förekom även pastellfärgade ugnar och ugnar där även sidornas kakel var reliefmönstrade med inspiration hämtad från renässansen, barocken eller rokokon.

Fram till 1800-talets sista årtionden var kakelugnar ovanliga på landsbygden annat än i mycket välbärgade hem. Men i och med att de billigare, industritillverkade ugnarna dök upp ökade deras antal markant även i Ångermanlands inland.

Rörspisar kallas också fattigmanskakelugnar. De

har samma uppbyggnad som kakelugnar med tegelmurade rökkanaler, men utsidan är putsad och inte klädd med glaserat kakel. Rörspisar blev vanliga även i enklare miljöer då dyrt kakel inte behövde införskaffas och de kunde muras upp med material som fanns lokalt.

Ovan t v. En gulglaserad rektangulär kakelugn från 1800-talets första hälft med marmorerad sockel.

Ovan. En vitglaserad rund kakelugn från omkring 1890.

Nedan t v. En vitglaserad rektangulär kakelugn från omkring 1890.

Nedan. En vitputsad rörspis i en dubbelkorsbyggnad uppförd på 1880-talet,

Spiskåpa av falsad plåt i ett hus byggt på 1910-talet.

Tv. Vedspis med murad spiskåpa med omsorgsfull profilering. Spisen som är svartemaljerad är från 1930- eller 1940-talet.

Järnspisar

Järnspisen introducerades i mitten av 1800-talet och slog igenom på landsbygden i slutet av århundradet. Spisen var i jämförelse med den öppna spisen värmeeffektiv och sotade mindre. Nu kunde även köken göras trivsammare och inredas med papperstapeter på väggarna, trasmattor och gardiner utan att dessa behövde tvättas och utbytas med täta intervaller. Nackdelen med järnspisarna jämfört med de öppna spisarna var att elden inneslöts bakom järnluckor och att det blev mörkt i köket. Järnspisens genombrott hänger därför samman med spridningen av en annan samtida uppfinning, nämligen fotogenlampan.

De första järnspisarna var mycket stora och bestod av en tegelmurad stomme med häll och sidor av gjutjärn som monterades i efterhand. Dessa spisar magasinerade värmen mycket bra genom sin stora massa. Först i slutet av 1800-talet kom den typ av järnspisar vi är vana vid att se i gamla kök. De var mindre och lättare, utan tegelstomme. De utgjordes av ugn, spisplattor och ofta av en liten cistern för varmhållning av disk- och tvättvatten. På 1940-talet ersattes gjutjärnsspisarna av spisar med hölje av vitemaljerad plåt. Dessa spisar var högre och placerades direkt på golvet. När järnspisar sattes in köken i nybyggda hus ersattes ofta den murade kåpan av en kåpa i falsad plåt som fångade upp matoset.

Skador och åtgärder

Många gamla kakelugnar och rörspisar döms ut av sotaren på grund av otätheter, oftast vid anslutningen till rökkanalen eller i själva kakelugnen/rörspisen där lerbruket mellan tegelstenarna efter många års eldning blivit utbränt och vittrat med följd att tegelstenarna lossnat och fallit ner i kanalerna. Att ta ner och sätta upp en kakelugn kallas för att sätta om den. I en kakelugn som eldas regelbundet behöver detta göras med ungefär 20 års mellanrum. Ibland räcker det med att ta bort de översta skiften för att få tätt i anslutning-

Husqvarna 3027 är en vitemaljerad vedspis med plåthölje från 1950-talet. Runtom vedspisen har den tidigare vitputsade murstocken klätts in med tidstypiskt kvadratiskt vitt kakel.

en till murstocken. Omsättning av en hel kakelugn är inget jobb för en ovan amatör utan en duktig murare eller kakelugnsmakare bör anlitas. Tänk på att en nyuppsatt kakelugn behöver torka flera månader innan man kan elda i den.

Skador som man själv kan åtgärda på en kakelugn är glasyrskador och bortfallna fogar mellan kakelplattorna. Även någon enstaka sten som släppt eller sitter löst inne i eldstaden kan man mura fast på egen hand med hjälp av lerbruk. Glasyrskador åtgärdar man enklast genom att måla dem med linoljefärg eller ännu hellre med dammarlösning som blandas med färgpigment i kakelugnens kulör. Till skillnad från linoljefärgen gulnar inte dammarlösningen vid upphettning. Småskador på kakelbitarna ilagas med gipsbruk som slipas ner och sedan målas med dammarlösning. Skadade kakelugnsfogar lagar man med fogmassa som blandas till av krita, titandioxid, mjölk och äggvita.

En vedspis av gjutjärn underhålls utvändigt genom att svärtas med spissvärta. Om spisen stått oanvänd en längre tid och är mycket rostig borstas rosten först bort med en stålborste. Därefter rörs spissvärtan ut med lite terpentin och stryks ut med en trasa eller pensel över spisen. Svärtan borstas sedan in i porerna med en stålborste och slutligen efterpoleras ytorna med en tygtrasa. Behandlingen måste upprepas med jämna mellanrum om man vill hålla spisen skinande svart. Ett knep som gör att svärtningen håller längre är att man efter att spissvärtan polerats in, med en trasa stryker ytorna med rå linolja och därefter tänder en brasa så att spisen blir riktigt varm. Värmen gör då att linoljan bränns in som ett skyddande skikt.

Invändigt i järnspisen behöver man emellanåt förnya lerbruket som ligger på ugnstakets ovansida. Leran ger en jämnare temperatur i ugnen och skyddar också spisen mot skador vid alltför hård eldning. Eldfast lerbruk avsett för järnspisar – som också innehåller en mindre mängd järnfilspån – finns att köpa i byggnadsvårdsbutiker. Innan lerbruket appliceras görs ugnstaket rent från gammal lera och sot. Lerbruket läggs därefter på i ett tjockt lager som får torka i minst en vecka innan man eldar i spisen igen. I en järnspis kan även brännjärnen runt själva eldstaden med tiden slå sig och behöva bytas. Dessa järn finns numera i nytillverkning till många av de äldre vedspismodellerna.

Enkelstuga i två våningar från 1800-talets första hälft.

PLANLÖSNING

Lika betydelsefull för upplevelsen av ett hus som de material och tekniker som använts för att bygga det är planlösningen, d.v.s. hur byggnaden delats in i rum och hur dessa hänger samman med varandra. Planlösningen är en del av husets historia och går man in i en enkelstuga förväntar man sig att finna en särskild disposition av rummen som skiljer sig från den i parstugan eller korsbyggnaden. Samtidigt är planlösningen intimt förbunden med husets konstruktion och ingrepp i stommen kan försvaga denna på samma sätt som nyupptagna fönster- och dörrhål. Man bör därför i möjligaste mån undvika att förändra planlösningen i ett äldre hus i onödan, av såväl tekniska som kulturhistoriska skäl. Mindre förändringar kan behöva göras, men de stora dragen bör bevaras. Moderna funktioner och tekniska installationer som inte fanns då byggnaden uppfördes såsom bad- och våtrum kan också – om de inte ryms i någon skrubb eller vindskammare – placeras i en tillbyggnad eller varför inte i ett separat hus på gården.

De vanligaste byggnadstyperna på den ångermanländska landsbygden är enkelstugan, parstugan, korsbyggnaden samt olika former av mindre villor och lantarbetarbostäder av vilka de s.k. Per Albin-torpen kanske är de mest välbekanta. Det förekommer även byggnader med sexdelad plan, också kallade salsbyggnader.

Enkelstugan består av en hall med en innanförliggande liten kammare och ett större rum, stugan, som oftast fungerade som kök. Kammaren kan nås från antingen hallen eller köket, ibland från båda. Huset har en murstock, placerad invid den bakre ytterväg-

Enkelstuga i en och en halv våning från omkring 1910.

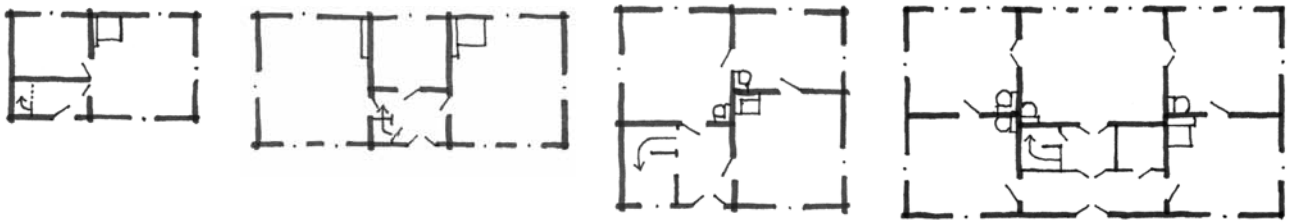

Enkelstuga *Parstuga* *Korsbyggnad* *Salsbyggnad*

gen mellan stuga/köket och kammaren. Köket upptar husets hela bredd och kanske två tredjedelar av dess längd. Enkelstugan var från början bara i en våning, men omkring 1800 försågs den ofta med en vindsvåning, med fullhöga fönster på gavlarna och ibland små låga fönster under takfoten längs långsidorna. Senare under 1800-talet kunde enkelstugan få en full andra våning. Enkelstugan var mycket vanlig och återfinns ännu idag på många gårdar där den fungerat som födorådsstuga.

Parstugan kan förenklat sägas bestå av en enkelstuga där man på andra sidan av hallen och kammaren adderat ännu en stuga – en gäststuga – så att byggnaden blir symmetrisk. Gäststugan användes som finrum/sal och stod ofta ouppvärmd under vintern. Parstugan har två murstockar, placerade invid den bakre ytterväggen mellan stuga och kammare respektive finstuga och kammare. Även parstugan var fram till 1800-talet för det mesta i en våning, men kunde nu byggas på med en andra våning.

Korsbyggnaden är en för Ångermanland och angränsande landskap mycket vanligt förekommande byggnadstyp. Byggnaden som fått sitt namn efter den korsformade grundplanen, är kvadratisk med rummen samlade runt en central murstock. Korsbyggnaden är oftast uppförd i en och en halv våning med stora och höga fönster på bottenvåningen och även på gavlarna på ovanvåningen. På långsidorna får ovanvåningen ljus genom små fönster under takfoten. Bottenvåningen består av kök, kammare och sal samt en hall med trappa till andra våningen. Ovanvåningen har oftast en stor oinredd vind samt ett isolerat rum på ena gaveln. Korsbyggnader började uppföras som mangårdsbyggnader på de ångermanländska gårdarna under 1700-talets sista årtionden som ersättare för den mer ålderdomliga parstugan. Riktigt vanliga blev de under perioden 1850-1920. Det finns också större dubbelkorsbyggnader där grundplanen består av två kors. Dubbelkorsbyggnaden liknar i mycket salsbyggnaden. Några årtionden in på 1900-talet började

)Parstuga i en och en halv våning, troligen från 1800-talets senare hälft.

Parstuga i två våningar. Bottenvåningen sannolikt från 1700-talet medan ovanvåningen tillkom under 1800-talets andra hälft.

En yngre, reveterad korsbyggnad från omkring 1910. Byggnaden är relativt liten men uppförd i två fulla våningar.

En långsträckt dubbelkorsbyggnad i en och en halv våning från omkring 1890.

nya byggnadstyper dyka upp på den ångermanländska landsbygden i form av egnahem, arbetarsmåbruk och Per Albin-torp. Arbetarsmåbruken och egnahemmen hade oftast en närmast kvadratisk planform lite lik korsbyggnadernas, men mindre till ytan. Planen var oftast fyrdelad och bestod på bottenvåningen av en hall med trappa till ovanvåningen, ett kök och två rum. Murstocken var centralt placerad i huset. Per Albin-torpens planlösning var liknande men oftast bara tredelad, med på bottenvåningen hall med trappa till ovanvåningen, kök och rum. Ovanvåningen var till en början vanligen oinredd men inreddes senare allt efter hushållets ekonomi. Till skillnad från de äldre bostadstyperna fick köken nu ibland en egen ingång utifrån. I de mindre samhällena började vid samma tid modernare hustyper dyka upp vilka mycket förenklat kan sägas gå under samlingsnamnet villor. De stora villorna kunde ha mycket varierande planlösningar och öppna rumssamband.

En relativt liten dubbelkorsbyggnad i en och en halv våning.

Per Albin-torp från 1930-talet med tillhörande ladugård.

LÄSTIPS

I utgåvan av kulturmiljöprogrammet 1992 fanns det en grundlig litteraturlista. Situationen har ändrats radikalt sedan dess. Det har dels blivit enklare att trycka skrifter och att publicera information på internet dels har det blivit snudd på en folkrörelse att forska i lokalhistoria, främst sin egen bygds. En stor mängd skrifter och dokumentationer finns således publicerade. Vi rekommenderar därför att söka vidare på internet, bibliotek, bokhandlare och hembygdsföreningar med flera källor.

OM KULTURMILJÖER

Vår litteraturlista avgränsas till de skrifter som Sollefteå kommun och framför allt dess kulturmiljökommitté gett ut. Ann Renströms skrifter (dock inte böckerna Skogsbyar och I ådalarna) finns även digitaliserade och avses läggas ut på kommunens hemsida. I skriftlig form finns vissa till salu på Apotekshuset-konst och kultur.

SKRIFTER UTGIVNA AV SOLLEFTEÅ KOMMUN

Sollefteå stad 100 år.
Pusselbitar från ett sekel
red. Gunilla Rudehill, 2017, 179 sid

I ådalarna –
om gårdar, hus och människor
Ann Renström 2012, 272 sid

Skogsbyar –
om byar och bybor i Ådalens skogar
Ann Renström 2006, 263 sid

Arkitektur i Sollefteå
Per Strömberg 2001

Tornstadens skapare, Arkitekten Lars Niklas Wahrgrens liv och verk i Sollefteå
Per strömberg 43 s
(utgiven av Konstvetenskapliga inst. Uppsala universitet 1997)

Småskrifter

Ann Renström

Den gamla vanliga enkelstugan –
om en traditionell byggnadstyp i Sollefteå kommun,
2013, 36 sid

Nordsjö 15:1, Långsele socken
sammanställning av kulturhistoriskt kunskapsunderlag
2009, 50 sid

Isak-Isaks i Ovanmo, Ramsele socken
– en bebyggelsehistorisk dokumentation.
2009, 60 sid

Vägar till kulturskatter del 1-3
2005-2008 á ca 30 sid

Per-Ols i Krånge, Ramsele socken
2008, 34 sid

Erik-Anners i Norr-Moflo, Ådals-Lidens socken.
En bebyggelsehistorisk dokumentation
2008, 32 sid

Graninge bruk
2007, 30 sid

Kraftverket i Vigda, Ådals-Lidens socken
på uppdrag av Graninge AB 2004, 42 sid

Klippgården, Undrom, Boteå socken
2004, 46 sid

Österås gård. Österås 4:11, Eds socken samt bilder av en gård i Västerflo, Långsele socken
2003, 42 sid

Talmansgården. Skedom 16:1, Multrå socken
2003, 44 sid

Skogsbyar i Sollefteå kommun,
Boteå–Ådalslidens socknar
En kulturhistorisk byggnadsinventering, 2002, 52 sid

Skogsbyar i Ramsele socken
En kulturhistorisk byggnadsinventering, 2001, 36 sid

Skogsbyar i Junsele socken
En kulturhistorisk byggnadsinventering, 2001, 46 sid

Kilforsen, en historisk parentes
Dokumentation av den återstående bebyggelsen på uppdrag av Vattenfall Fastigheter AB, 2000, 20 sid

Eden i Junsele socken
En kulturhistorisk byggnadsinventering av den riksintressanta byn, 1999, 38 sid

”Korsbönninga” – en ångermanlandsgård
Inventering av korsbyggnader i Sollefteå kommun 1999, 48 sid

Lidgatu i Ådals-Lidens socken
En kulturhistorisk byggnadsinventering av den riksintressanta byn, 1998, 60 sid

Finnfors, ett nybygge i Ramsele socken, Ångermanland
Rapport och ett kortfattat restaureringsprogram. 1998. A5-format, 20 sid

Fjällbyar i Edsele och Helgums socknar
En kulturhistorisk byggnadsinventering 1998, 18 sid

OM BYGGNADSVÅRD

Det finns idag en mängd böcker för den byggnadsvårdsintresserade att inhämta kunskap från. Här nämns bara ett litet urval. En klassiker i sammanhanget är *Så renoveras torp och gårdar*, utgiven redan på 1970-talet och sedan utkommen i ett flertal reviderade och utökade upplagor. Boken som är skriven av Ove Hidemark, Elisabet Stavenow-Hidemark, Axel Unnerbäck och Göran Söderström redogör för ett grundläggande förhållningssätt till det historiska arv våra gamla byggnader utgör och vill ”förmedla kunskap om äldre byggnadstradition och gamla beprövade material och metoder”

Göran Gudmundsson, byggnadsantikvarien som startade byggnadsvårdsbutiken Gysinge centrum för byggnadsvård, har skrivit flera bra böcker av vilka kan nämnas *Stora boken om byggnadsvård* samt bokserien *Byggnadsvård i praktiken* utgiven i fem delar.

Erika Åbergs bok *Byggnadsvård*: *så får du tid och råd* är inte så mycket en handbok för de olika byggnadstekniska problem som man ställs inför då man köpt ett gammalt hus – även om den innehåller en del praktiska tips - som en personlig betraktelse över hur man kan gå till väga”på ett sätt som är hållbart; för hemmet, för miljön och för dig och din familj.”

Hantverket i gamla hus utgiven av Svenska byggnadsvårdsföreningen redogör för några av byggnadsvårdens traditionella hantverk såsom plåtslageri, snickeri och timring. Kapitlen som är skrivna av erfarna hantverkare, arkitekter och antikvarier ger såväl en historisk bakgrund som en beskrivning av material, redskap och tekniker samt de skador som man kan möta och hur de åtgärdas.

Hålla hus handbok. Byggnadsvård i norr utgår från de hantverksblad som tagits fram av Skellefteå museum. Boken är intressant inte minst då den är vinklad mot norrländska byggnadstraditioner samtidigt som den ger praktiska råd om olika hantverksmoment.